श्रीमन् महाभारत

(मराठी भाषांतर)

उद्योगपर्व – (५ वे पर्व)

भाग २ रा

(अध्याय ८४ ते ११६)

विषयानुक्रमणिका.

५. उद्योगपर्व. (पुढें चालू)

भगवद्यानपर्व ६. पृ. १–४३.

सैन्यनिर्याणपर्व ७. पृ. ४३–६४.

उलूकदूतागमनपर्व ८. पृ. ६४–८३.

रथातिरथसंख्यानपर्व ९. पृ. ८३–९८.

अम्बोपाख्यानपर्व १०. ९९-१५६.

---

६ भीष्मपर्व.

जम्बुखंडविनिर्माणपर्व १. पृ. १५९–१९०.

अध्याय ८४ वा.

[१ हस्तिनापुरास जात असलेल्या कृष्णाला मार्गांत झालेले शुभाशुभ शकुन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, देवकीपुत्र निघाला असतां शत्रूंच्या वीरांचा नाश करण्यास समर्थ असलेले दहा महारथ शस्त्रांनीं सज्ज होऊन त्याला अनुसरले. त्यांशिवाय त्याच्याबरोबर एक सहस्र पदाति व अश्वारोही, शेकडों सेवक आणि विपुल अन्नसामग्री होती.

जनमेजय—भगवन्, तो महात्मा दाशार्ह कसा गेला व मार्गांत त्याला कोणते शकुन झाले, तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे.

वैशंपायन—हे राजन्, तो महात्मा जात असतां मार्गामध्यें त्याला कोणते शुभ शकुन झाले, तें सांगतों; ऐक. आकाश निरभ्र असूनहि मेघांची गर्जना होऊं लागली, विजा चमकूं लागल्या व मेघावांचूनच जोराची पर्जन्यवृष्टि झाली. सिंधूसह पूर्वाभिगामी असलेल्या सप्त नद्या पश्चिमाभिमुख वाहूं लागल्या. दश दिशा विपरीत होऊन ओळखूं येईनाशा झाल्या. सर्वत्र प्रज्वलित अग्नीच्या शिखा पसरल्या. भूकंप झाले. जलानें भरलेल्या कुंभांतील जल भूमीवर सांडूं लागलें. सर्व दिशा व विदिशा धूलीनें आच्छादित झाल्यामुळें कळेनाशा झाल्या व सर्व जगत् अंधकारानें आवृत झालें. आकशांत भूतांवांचून महाशब्द उठला. सर्व देशांत तो एक अद्भुत प्रकारच घडला. नैर्ऋत्येकडील वायूनें हस्तिनापुराला जणुकाय उडवूनच दिलें. असंख्य वृक्ष मोडून पडले. विजेच्या भयंकर गर्जना झाल्या.

पण हे भारता, अशा प्रकारचीं दुःचिह्नें जरी होत होतीं, तरी भगवान् ज्या ज्या मार्गानें जात होता त्या त्या प्रदेशांत शुभ शकुन होऊं लागले. वायु सुखकर वाहूं लागले व सर्व अनुकूल घडलें. पुष्पांची व कमलांची विपुल वृष्टि झाली. त्याचे मार्ग सम, निष्कंटक व क्लेशरहित झाले. सहस्रावधि ब्राह्मणांनीं वसुप्रद वासुदेवाचीं स्तोत्रें गात त्याचें स्तवन केलें व धन आणि मधुपर्क यांनीं त्याचा सत्कार केला. स्त्रियांनीं मार्गांत एकत्र जमून सर्व भूतांच्या हितांत रत असलेल्या गोविंदावर सुगंधयुक्त वन्य पुष्पांची वृष्टि केली.

हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें तो भगवान् अनेक पशु, रम्य नगरें व आल्हादकारक ग्राम पहात आणि विविध राष्ट्रांचें आक्रमण करीत शालिभवनाला प्राप्त झाला. तें क्षेत्र सर्व प्रकारच्या धान्यांनीं समृद्ध असून तेथील लोक परम

धार्मिक व सुखी होते. त्या विष्वक्सेन भगवानाला पहाण्याच्या इच्छेनें उपप्लव्य नगरांतील प्रजाजन मार्गावर वाट पहात बसले होते. ते सर्व नागरिक नित्य संतुष्ट व प्रसन्नचित्त होते. भारतांकडून सुसंरक्षित असल्यामुळें त्यांना परचक्राच्या संकटाचें भय वाटत नव्हतें व त्यामुळें ते उद्वेगरहित होते. त्या सर्वांनीं त्यांच्या देशांत अतिथिरूपानें आलेल्या श्रीकृष्णाचा सत्कार केला. त्यावेळीं तो प्रभु प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें तेजस्वी दिसत होता.

परवीरहा केशव वृकस्थल-ग्रामांत जाऊन पोंचतो, तोंच अस्त पावणाऱ्या आदित्याचे किरण सर्वत्र पसरल्यामुळें आकाश रक्तवर्ण दिसूं लागलें. तें पहातांच तो भगवान् रथांतून सत्वर खालीं उतरला व दारुकाला रथ सोडवावयास सांगून यथाविधि शुचिर्भूत होऊन सायं-संध्यावंदनादि कर्म करावयास बसला. तेव्हां दारुकानें अश्वांना रथापासून वेगळें केलें. त्यांचीं सर्व बंधनें सोडून त्यांना मोकळें केलें व अश्वशास्त्रविधीनें त्यांची परिचर्या केली.

त्यानंतर मधुसूदन त्यास म्हणाला—" आपण धर्मराजाच्या कार्यासाठीं आजची रात्र येथेंच काढूं या. "

तेव्हां प्रभूचा हा आशय कळतांच त्याच्याबरोबर असलेल्या लोकांनीं एका क्षणांत अन्न-पानादिकांची उत्तम व्यवस्था केली. त्या ग्रामांत जे कुलीन, प्रतिष्ठित व धर्मनिष्ठ प्रमुख ब्राह्मण होते, ते सर्व महात्म्या हृषीकेशाच्या दर्शनासाठीं प्राप्त झाले. त्यांनीं भगवंताचें यथान्याय पूजन करून त्याला मंगल आशीर्वाद दिले. सर्व लोकांत पूज्य असलेल्या दाशार्हाचा सत्कार करून त्या महात्म्याला आपलीं रत्नयुक्त गृहें निवेदन केलीं. तेव्हां प्रभूनें त्यांचा स्वीकार करून त्यांचा यथान्याय आदर केला. त्या सर्वांच्या घरीं जाऊन त्यांच्यासह केशव पुनः आपल्या निवासस्थलीं आला व त्या सर्व ब्राह्मणांना उत्तम मिष्टान्नाचें भोजन देऊन व आपण स्वतः भोजन करून त्यानें सर्वांसह ती रात्र सुखानें घालविली. ५. ६. ८४.

अध्याय ८५ वा.

[१ श्रीकृष्णाच्या स्वागतार्थ दुर्योधनानें मार्गांत निर्माण केलेलीं समृद्ध निवासालयें. २. श्रीकृष्णाचें हस्तिनापुरीं गमन.]

(१) वैशंपायन—राजा, मधुसूदन कौरवांकडे येण्यास निघाल्याची वार्ता दूतमुखानें ऐकून धृतराष्ट्र रोमांचित झाला. त्यानें भीष्म, द्रोण व महा-

प्राज्ञ विदुर, यांस सत्कारपूर्वक बोलावून आणिलें व एकत्र जमलेल्या त्यांच्या समक्ष अमात्यांसह दुर्योधनाला म्हटलें—" हे कुरुनंदना, एक अद्भुत आश्चर्य माझ्या कानीं आलें आहे. महापराक्रमी दाशार्हश्रेष्ठ पांडवांच्या कार्यासाठीं आपल्याकडे येणार आहे. ही गोष्ट घरोघर स्त्रिया व आबालवृद्ध यांच्या तोंडीं झाली आहे. कित्येक ही वार्ता आदरानें दुसऱ्याला सांगत आहेत, तर कांहीं लोक सभांमधून व चवाठ्यावर जमून हीच चर्चा करीत आहेत. तो माधव आम्हांला मान्य व पूज्य आहे. तो सर्व भूतांचा प्रभु असल्यामुळें लोकांचें जीवनच आहे. धृति, वीर्य, प्रज्ञा व तेज यांनीं युक्त असलेला तो नरश्रेष्ठच साक्षात् सनातन धर्म आहे. त्या महात्म्याचा सन्मान करा. त्या विभूचा आदर केला असतां कल्याण होतें व अनादर केला असतां अहित होतें.

हे परंतपा, तो अरिंदम दाशार्ह आमच्या आदरातिथ्यानें जर संतुष्ट झाला तर सर्व राजामध्यें आमचे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. यास्तव हे दुर्योधना, तूं त्या प्रभूच्या सन्मानाच्या योजनेस आजपासूनच लाग. मार्गामध्यें जागोजाग समृद्ध सभा निर्माण कर. त्याला सर्व इष्ट वस्तु मिळतील अशी व्यवस्था ठेव. तात्पर्य, ज्यायोगानें त्याला तुझ्याविषयीं प्रेमभाव वाटूं लागेल, अशीच योजना कर."

दुर्योधनाला असें सांगून धृतराष्ट्र म्हणाला—" काय, भीष्माला हें संमत आहे ना ! "

तेव्हां भीष्मादि सर्वांनीं 'हा विचार आम्हांला अतिशय मान्य आहे' असें म्हणून जनाधिप धृतराष्ट्राच्या वचनाचा आदर केला. नंतर त्यांची अनुमति आहे, असें जाणून दुर्योधनानें जनार्दनाच्या मार्गांतील रमणीय प्रदेशांत रम्य सभागृहें निर्माण करण्यास आरंभ केला. हस्तिनापुरांतील शिल्प्यांनीं दुर्योधनाच्या आज्ञेनें भिन्न भिन्न स्थानीं अनेक रत्नजडित सभा निर्माण करविल्या. राजानें त्यांत विविध प्रकारचीं विचित्र आसनें, सुंदर स्त्रिया, सूक्ष्म वस्त्रें, अलंकार, सुगंधी द्रव्यें, विविध भोज्य पदार्थ, मिष्टान्नादिकांनीं युक्त असलेलें अन्नपान आणि सुगंधी पुष्पमाला इत्यादिकांची समृद्धि करविली. दुर्योधनानें वृकस्थल ग्रामामध्यें मधुसूदनाच्या निवासार्थ विशेष प्रकारची सभा निर्माण करविली होती. ती अनेक प्रकारच्या रत्नांनीं मनोरम दिसत होती. याप्रमाणें सर्व व्यवस्था करवून दुर्योधनानें राजा धृतराष्ट्राला तें वृत्त निवेदन केलें.

(२) परंतु दाशार्ह कृष्ण त्या सर्व विविध रत्नयुक्त सभांकडे दुर्लक्ष करून मोठ्या त्वरेनें हस्तिनापुरास येऊन पोंचला. ५. ६. ८५.

अध्याय ८६ वा.

[१ श्रीकृष्णाला अर्पण करावयाच्या वस्तूंचें धृतराष्ट्रानें विदुराला केलेलें कथन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे क्षत्त्या, जनार्दन उपप्लव्य नगरींतून येथें यावयास निघाला आहे. तो आज वृकस्थलांत राहून उद्यां सकाळीं येथें येऊन पोंचेल. तो उदार महावीर्यवान् बलाढ्य माधव आहुकांचा अधिपति व सर्व सात्त्वतांचा पुरस्कर्ता आहे. विस्तृत वृष्णिराष्ट्राचा तो भर्ता व गोप्ता असून त्रैलोक्याचा प्रपितामह आहे. आदित्य-वसु-रुद्रादि देव ज्याप्रमाणें बृहस्पतीच्या मतानुसार वागतात, त्याप्रमाणें बुद्धिमान् वृष्णि-अंधकादि प्रसन्न मनानें या दाशार्हाच्या आज्ञेंत रहातात. हे धर्मज्ञा, त्या महात्म्याचा मी तुझ्या समक्ष विशेष प्रकारें सत्कार कसा करणार आहें, तें सांगतों ऐक.

बाल्हिक देशांतील जातिवंत, एकवर्णाचे, अलंकृत केलेले चार अश्व ज्याला जोडिले आहेत, असे सोळा सुवर्णरथ आणि ज्यांच्या गंडस्थलांतून मद गळत आहे, ज्यांचे नांगरासारखे स्थूल व दीर्घ दांत आहेत व ज्यांतील एकेका गजाला आठ अनुचर आहेत, असे आठ हत्ती मी त्या माधवाला देईन. त्याचप्रमाणें सुवर्णालंकारांनीं भूषित झालेल्या यौवनसंपन्न कल्याणकारक शंभर दासी व तितकेच दास त्या मधुसूदनाला मी अर्पण करीन. माझ्या जवळ पर्वतवासी लोकांनीं आणलेलीं उत्तम मऊ व ऊबदार लोकरीचीं वस्त्रें असंख्य आहेत. त्यांतील दहा हजार आठ वस्त्रें मी त्याला देईन. तशींच चीन देशांतील सहस्रावधि अजिनें माझ्या संग्रहीं आहेत. त्यांतील कृष्णाला जेवढीं पाहिजे असतील तेवढीं त्याला देईन. शिवाय हा माझा रात्रंदिवस प्रकाशणारा देदीप्यमान मणि मी त्याला अर्पण करीन. कारण केशवच त्याला सर्वथा पात्र आहे. एका दिवसांत चौदा योजनें जाणाऱ्या अतिशय वेगवान् घोड्या ज्याला जोडल्या आहेत, असा माझा जो एकच रथ आहे, तोहि मी त्या हृषीकेशाला अर्पण करीन.

केशवाच्या बरोबर जेवढीं वाहनें व मनुष्यें असतील, त्यांच्या आठपटीनें मी त्यांस तृण-धान्यादि व भोज्य पदार्थ देईन. दुर्योधनावांचून माझे सर्व पुत्र व पौत्र उत्तम अलंकारांनीं भूषित होऊन शुद्ध सुवर्ण रथांतून त्या दाशार्हाला

सामोरे जातील. त्याप्रमाणें सहस्रावधि सुंदर वारयोषिता वस्त्रालंकारांनीं भूषित होऊन त्या महाभागाला पहाण्याच्या इच्छेनें पायांनींच तेथें जातील. शिवाय नगरांतील ज्या कन्या केशवाच्या दर्शनाविषयीं उत्सुक आहेत, त्याहि अवगुंठनावांचूनच त्याला सामोऱ्या जातील.

हे विदुरा, सर्व प्रजा उदय पावणाऱ्या आदित्याकडे जशी पहाते, तस आबालवृद्ध स्त्री-पुरुषांसह सर्व नगर महात्म्या मधुसूदनाला पाहो. त्या प्रभूच्या स्वागतार्थ दाही दिशांत महाध्वज व पताका उभारा. त्याच्या येण्याचे मार्ग सुगंधयुक्त जलसिंचनानें धूलीरहित करा. दुर्योधनाच्या सदनापेक्षां दुःशासनाचें भुवन अधिक श्रेष्ठ आहे. त रंग, सफेती लावून स्वच्छ व उत्तम वस्तूंनीं सुशोभित करा. कारण तेंच मंदिर अनेक सुंदर प्रासादांनीं युक्त असल्यामुळें अतिशय शोभिवंत आहे. यास्तव त्या गृहामध्यें माझ्या व दुयाधनाच्या गृहांतील सर्व पवित्र, रमणीय व सर्व ऋतूंमध्यें उपयुक्त असलेल्या वस्तु आणि रत्नें नेऊन ठेवा. सारांश वार्ष्णेयाला जें जें इष्ट व उचित असेल, तें तें सर्व त्याला निःशंकपणें द्या. ५. ६. ८६.

अध्याय ८७ वा.

[१ कृष्णाचा पांडवांपासून भेद करतां येणें शक्य नाहीं, अशी विदुराची स्पष्टोक्ति.]

(१) विदुर— हे भारता, तू त्रैलोक्यांत श्रेष्ठ व मान्य राजा असून सर्व लोकांना संमत आणि पूज्य आहेस. हे राजन्, तुझ्या या वृद्धावस्थेमध्यें तूं अशाप्रकारचें शास्त्र व तर्क यांनीं युक्त असलेलें जें वचन बोलत आहेस, तें योग्यच आहे. यावरून तुझें सर्वांगीण वृद्धत्व सिद्ध होतें. हे प्रभो, शशीच्या जशा कला, सूर्याची जशी प्रभा किंवा सागराच्या जशा महाऊर्मि त्यांच्या ठिकाणीं नित्य असतात, तसा धर्म तुझ्या ठिकाणीं स्थित आहे, अशी तुझ्याविषयीं लोकांत प्रसिद्धि आहे. तुझ्या गुणौघानें सर्व लोक संतुष्ट होतात. यास्तव सद्गुणाच्या रक्षणासाठीं बांधवांसह यत्न कर. सरलपणानें वाग. मूर्खपणानें सर्वस्वाचा नाश करून घेऊं नको.

हे राजन्, अतिथिरूपानें येणाऱ्या कृष्णाला तूं आपले प्रिय पुत्र, पौत्र, सुहृद् इत्यादि जें कांहीं अर्पण करणार आहेस, त्या सर्वांस किंबहुना समग्र

पृथ्वीलाहि तो दाशार्ह पात्र आहे. परंतु हे नृपते, तूं धर्मबुद्धीनें किंवा कृष्णाचें प्रिय करण्यासाठीं कांहीं त्याला या अमूल्य देणग्या देत नाहींस, तुझें हें सर्व कपट आहे. ही फसवणूक आहे हेंच खरें व मी हें प्रतिज्ञेवर सांगतों. तुझ्या बाह्य वर्तनावरूनच मीं तुझें अंतःकरण जाणलें आहे.

हे राजन्, पांच पांडव केवल पांच गांवें मागत आहेत, परंतु तींहि तूं त्यांना देत नाहींस किंवा शमहि करीत नाहींस. परंतु विपुल वित्त देऊन तूं वार्ष्णेयाला आपल्या पक्षांत घेण्याची इच्छा करीत आहेस. या उपायानें त्याचा पांडवांपासून भेद करण्याचा तुझा आशय आहे; पण हे राजा, तो मधुसूदन वित्तानें, पांडवांच्या निंदेनें किंवा अन्य कोणत्याहि उपायानें मद्रराज शल्याप्रमाणें धनंजयापासून पृथक् करतां येणें शक्य नाहीं, हें मी तुला सत्य सांगतों.

मी श्रीकृष्णाचें माहात्म्य जाणतों व अर्जुनाची त्याच्यावरील दृढभक्तिहि मला माहित आहे. तो प्राणाप्रमाणें प्रिय असलेल्या धनंजयाचा त्याग कदापि करणार नाहीं. तो जनार्दन पादप्रक्षालन, कुंभभर जल व कुशल प्रश्न, यांशिवाय तूं अर्पण केलेल्या कोणत्याहि वस्तूचा स्वीकार करणार नाहीं. यास्तव तुला जर त्या पूज्य केशवाचें आतिथ्य करावयाचें असेल, तर त्याला प्रिय असलेली गोष्ट कर. तो श्रीकृष्ण मानार्ह आहे, यांत संशय नाहीं. कुरूंचें कल्याण व्हावें या हेतूनें तो हृषीकेश तुम्हांकडे येत आहे. पांडवांचें हित व्हावें अशी त्याची इच्छा आहे. तस्मात् त्याचें वचन मान्य करणें, हेंच त्याचें खरें आतिथ्य आहे. तुम्हां कौरव-पांडवांचा शम व्हावा हाच त्या दाशार्हाचा हेतु आहे. त्याचें तें म्हणणें तूं मान्य कर. हे प्रभो, तूं पांडवांना पितृतुल्य आहेस व ते तुला पुत्रांसमान आहेत. तूं वृद्ध आहेस, ते शिशु आहेत. ते तुझ्याशीं पुत्रवत् आचरण करीत आहेत. यास्तव हे राजेंद्रा, तूंहि त्यांच्याशीं पित्याप्रमाणें वाग. ५. ६. ८७.

अध्याय ८८ वा.

[१ कृष्ण जरी पूजार्ह आहे, तरी त्याचा सत्कार करण्याची ही वेळ नव्हे, असें दुर्योधनाचें वचन. २. कृष्णाची अवज्ञा न करतां पांडवांशीं शम करण्याविषयीं भीष्माचा उपदेश. ३ कृष्णाला बद्ध करण्याचा दुर्योधनाचा विचार. ४ क्रुद्ध भीष्मानें केलेला त्याचा निषेध.]

(१) दुर्योधन—विदुरानें कृष्णाविषयीं जें म्हटलें तें सर्व सत्य आहे. तो जनार्दन पार्थावर अतिशय अनुरक्त आहे. यास्तव त्याचा भेद करतां येणें

शक्य नाहीं. हे राजेंद्रा, तूं जें अनेक प्रकारचें अमूल्य द्रव्य माधवाला देणार आहेस, तें त्याला देऊं नको. कारण केशवाचा अशा प्रकारचा सत्कार करण्याचा हा काल नव्हे. हा देशहि उचित नाहीं. कारण त्यामुळें तो केशव 'हा राजा भयानें माझा सत्कार करीत आहे' असें समजेल ! हे राजन्, कृष्णानें तूं अर्पण केलेल्या वस्तूंचा जर स्वीकार केला नाहीं, तर आपला अवमान होईल आणि ज्यामुळें क्षत्रियांचा अवमान होईल, असें कार्य बुद्धिमानानें कदापि करूं नये, असें माझें निश्चित मत आहे.

तो कृष्ण त्रैलोक्यांत सर्व लोकांना पूज्य आहे, हें मला व सर्वांना माहित आहे. परंतु हे प्रभो, त्याच्या आतिथ्यासाठीं त्याला कोणतीहि देणगी देऊं नये, असें माझें मत आहे. कारण आतां युद्ध उपस्थित झालें आहे, यावेळीं आतिथ्य करणें योग्य नव्हे. नुस्त्या आतिथ्यानें युद्धाचा प्रसंग टळणार नाहीं.

(२) वैशंपायन—राजा, दुर्योधनाचें हें वचन ऐकून कुरुपितामह भीष्म धृतराष्ट्राला असें वचन बोलला—" हे वैचित्रवीर्या, जनार्दनाचा तूं सत्कार केलास किंवा न केलास, तरी तो त्यासाठीं कदापि तुष्ट किंवा क्रुद्ध होणार नाहीं. तथापि तूं त्याची अवज्ञा करूं नको. कारण केशव अवज्ञेय नाहीं. आपण मनानें जें कर्तव्य ठरविलें असेल व जें कर्तव्यत्वानें प्राप्त झालें असेल, तें कोणालाहि कोणत्याहि उपायानें टाळतां येत नाहीं. यास्तव तो महाबाहु तुला जें कार्य सांगेल तें तूं निःशंकपणें कर आणि वासुदेवाच्या द्वारा तूं पांडवांशीं शम कर. तो जनार्दन धर्म व अर्थ यांनीं युक्त असेंच भाषण करणारा आहे. यास्तव तूं बांधवांसह त्याच्याशीं प्रिय भाषण कर.

(३) दुर्योधन—हे राजन्, पांडवांना दासभावाला प्राप्त करून मला समग्र पृथ्वीचें ऐश्वर्य दीर्घ काल भोगतां येईल, असा अन्य उपाय दिसत नाहीं. यास्तव मीं एक फार मोठें कार्य करण्याचा निश्चय केला आहे. पांडवांचा मुख्य आधार जो जनार्दन त्यालाच मी आतां येथें बांधून ठेवितों. त्या दाशार्हाला बद्ध केलें असतां समग्र पृथ्वी, सर्व वृष्णि व पांडव माझ्या अधीन होतील. तो वासुदेव उद्यां प्रातःकालीं येथें येईल. पण हा आमचा संकेत ज्याप्रकारें जनार्दनाला कळणार नाहीं व आपल्याला अपाय होणार नाहीं, असेच उपाय आपल्याला योजिले पाहिजेत. यास्तव, हे पितामह, त्याला बद्ध कसें करावें तें सांग.

वैशंपायन—राजा, पुत्राचें कृष्णाविषयीं हें घोर भाषण ऐकून अमात्यासह धृतराष्ट्र व्यथित व खिन्न झाला. तो दुर्योधनाला असें वचन बोलला—हे प्रजापाला, असें बोलूं नको. हा सनातन धर्म नाहीं. हृषीकेश आपल्याकडे दूतभावानें येत आहे व दूताला कोणत्याहि प्रकारें अपाय करूं नये, असें शास्त्रवचन आहे. शिवाय तो आमचा आप्तसंबंधी असून आम्हांला प्रिय आहे. त्यानें कौरवांचा कोणताहि अपराध केलेला नाहीं, असें असतां तो बंधाला कसा पात्र होईल !

(४) भीष्म—हे धृतराष्ट्रा, तुझ्या या मंदमति पुत्राचें मरणच ओढवलें आहे, असें समज. त्याची बुद्धि विपरीत झाली आहे. सुहृज्जन परोपरीनें याचना करीत असतांहि तो अनर्थाची इच्छा करीत आहे, अर्थाची इच्छा करीत नाहीं आणि तूंहि सुहृदांच्या वचनांचा अनादर करून उन्मार्गानें गमन करणाऱ्या या पापनिश्चयी पाप्यालाच अनुसरतोस ! पण हा श्रीकृष्ण अक्लिष्ट कर्में करणारा आहे, त्याला अपाय करणारा हा तुझा दुर्मति पुत्र अमात्यांसह एका क्षणांत नाश पावेल. हा दुर्योधन पापी व निर्दय आहे. त्या दुरात्म्यानें सद्धर्माचा त्याग केला आहे. त्याचें हें अनर्थयुक्त वचन ऐकण्यास मी समर्थ नाहीं.

असें बोलून तो अतिशय क्रुद्ध झालेला सत्यपराक्रमी वृद्ध कुरुपितामह सभेंतून उठून निघून गेला. ५. ६. ८८.

अध्याय ८९ वा.

[१ श्रीकृष्णाचा हस्तिनापुरांत प्रवेश. २ धृतराष्ट्रादिकांची भेट ३ विदुरगृहीं निवास.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, इकडे श्रीकृष्णानें दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं उठून आपलें सर्व आह्निक उरकलें, ब्राह्मणांची अनुज्ञा घेतली व तो नगरांत यावयास निघाला. तेव्हां वृकस्थलांतील सर्व पौरजन त्या बलाढ्य महाबाहूला निरोप देऊन परत फिरले. हृषीकेश हस्तिनापुराच्या समीप येतांच अलंकारांनीं भूषित झालेले दुर्योधनावांचून सर्व धार्तराष्ट्र व भीष्म-द्रोण-कृपादिक सर्व श्रेष्ठ वीर त्याला सामोरे गेले. असंख्य पौरजन विविध वाहनांतून, तर कित्येक पायांनींच केशवाला पहाण्याच्या इच्छेनें निघाले. तेव्हां अक्लिष्टकर्में करणारा भीष्म, द्रोण व धृतराष्ट्रपुत्र यांना मार्गांतच भेटून श्रीकृष्णानें त्यांच्यासह नगरांत प्रवेश केला.

हे राजन्, कृष्णाच्या स्वागतासाठीं तें सर्व नगर सुशोभित केलें होतें, सर्व राजमार्ग सुंदर वस्तूंनीं भूषविले होते. नगरांतील सर्व आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष वासुदेवाला पहाण्याच्या इच्छेनें बाहेर गेल्यामुळें कोणत्याहि गृहांत एकहि मनुष्य दिसत नव्हतें. हे महाराज, हृषीकेशानें नगरांत प्रवेश करतांच राजमार्गावर अनेक पुरुषांनीं त्या प्रभूच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्याला साष्टांग प्रणिपात केला व त्याची स्तुति आरंभिली. त्यावेळीं हस्तिनापुरांतील मोठमोठीं गृहेंहि श्रेष्ठ स्त्रियांनीं व्यापून गेलीं. त्यांच्या भारानें भूतलावरील तीं गृहें जणुकाय हलत आहेत, असा भास झाला. त्यावेळीं जनसमूहानें मार्ग इतका व्याप्त झाला होता कीं, वासुदेवाच्या वेगवान् अश्वांचीहि गति कुंठित झाली.

(२) याप्रमाणें त्या शत्रुकर्शन पुंडरीकाक्षानें धृतराष्ट्राच्या राजमंदिरांत प्रवेश केला. तें भव्य राजभुवन शुभ्र असून अनेक प्रासादांनीं सुशोभित दिसत होतें. केशव त्या प्रासादाच्या तीन कक्षांचें उल्लंघन करून राजगृहांत गेला व राजा धृतराष्ट्रापाशीं येऊन पोंचला. दाशार्ह समीप येत आहे, हें पहातांच भीष्म-द्रोणादिकांसह प्रज्ञाचक्षु धृतराष्ट्र उठून उभा राहिला. कृप, सोमदत्त, महाराज बाल्हिक इत्यादि सर्वांनीं आपापल्या आसनांवरून उठून जनार्दनाचा सत्कार केला.

नंतर वार्ष्णेयानें भीष्मासह धृतराष्ट्राला कुशल प्रश्न विचारून त्याचा सन्मान केला. त्या वृद्धांची धर्मक्रमाला अनुसरून पूजा केल्यावर माधव सर्व राजांना वयः-क्रमानें भेटला. नंतर द्रोणादिकांची भेट घेऊन धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें तो तेथें तयार ठेवलेल्या उज्ज्वल व श्रेष्ठ सुवर्णाच्या आसनावर बसला. तेव्हां राजा धृतराष्ट्राच्या पुरोहितांनीं गायी, मधुपर्क व उदक यांनीं जनार्दनाचें यथाविधि पूजन केलें. याप्रमाणें ज्याचें आतिथ्य केलें आहे, असा गोविंद सर्व कौरवांबरोबर थट्टा-विनोद करीत व सर्व बांधवांविषयीं कुशल प्रश्न विचारीत त्या सर्वांना भेटला.

(३) नंतर राजाची अनुज्ञा घेऊन व सर्व कौरवांना भेटून तो अरिंदम कौरव-सभेंतून निघाला व विदुराच्या रम्य गृहापाशीं आला. तेव्हां विदुरानें सर्व शुभ पदार्थांनीं वार्ष्णेयाचें पूजन केलें व त्याला प्रिय असलेल्या वस्तूंनीं त्याचा सत्कार करून म्हटलें—" हे पुष्कराक्षा, तुझ्या दर्शनानें मला जो आनंद झाला आहे तो काय सांगावा ! त्याचें वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं. तूं सर्वांचा अंतरात्मा आहेस, तेव्हां तूं तो जाणतोसच."

असें बोलून विदुरानें मधुसूदनाचें आतिथ्य करून त्याला पांडवांचें कुशल विचारिलें. तेव्हां दाशार्हानें त्या धर्मार्थनिष्ठ, क्रोधशून्य व बुद्धिमान् विदुराला पांडवांकडील प्रत्यक्ष पाहिलेला सर्व वृत्तान्त सविस्तर निवेदन केला. ५. ६. ८९.

अध्याय ९० वा.

[१ श्रीकृष्णाला पाहून कुंतीचा पुत्राच्या स्मरणानें विलाप. २ कृष्णानें केलेलें तिचें सान्त्वन.]

(१) **वैशंपायन**—याप्रमाणें विदुराच्या घरीं जाऊन जनार्दन अपराह्ण-कालीं आपली पितृभगिनी जी कुंती तिच्यापाशीं आला. तेव्हां प्रसन्न व सूर्या-सारख्या तेजस्वी वासुदेवाला पहातांच तिनें त्याला आलिंगन दिलें. त्यावेळीं त्या पुत्रवत्सल पृथेला पुत्रांचें स्मरण होऊन ती विलाप करूं लागली. त्या बलाढ्य पांडवांच्या सहवासांत नेहमीं असणारा वार्ष्णेय दीर्घकालानें दृष्टीं पडल्यामुळें तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले, कंठ दाटून आला व मुखाला कोरड पडली. त्या साध्वीनें कृष्णाचें आतिथ्य करून आसनावर सुखानें बस-लेल्या त्याला म्हटलें—

" हे जनार्दना, माझे पुत्र बालपणापासूनच गुरुशुश्रूषेंत तत्पर असत. ते परस्परांचे सुहृद् असून एकमेकांस संमत आहेत. ज्यांची परस्परांविषयीं सम-बुद्धि आहे, असे ते माझे निष्पाप पुत्र कपटानें राज्यापासून भ्रंश पावले व वास्तविक जनांत रहाण्यास योग्य असलेले ते राजपुत्र निर्जन वनांत निघून गेले. ते सत्यवादी वीर क्रोध व हर्ष यांनीं रहित असून ब्राह्मणभक्त आहेत. ते आपल्या सर्व प्रिय सुखाचा त्याग करून व रडत असलेल्या मला सोडून निघून गेले.

हे कृष्णा, वनांत जाणाऱ्या त्यांनीं माझ्या हृदयाचें समूल हरण केलें. हे केशवा, वनवासाला पात्र नसलेले माझे महात्मे पुत्र सिंह-व्याघ्रांनीं व्याप्त असलेल्या महावनांत कसे राहिले! बा कृष्णा, बालपणींच पितृहीन झालेल्या त्या अर्भकांचें मीं सतत लालन-पालन करून त्यांना वाढविलें. त्यांनीं माता-पितरांवांचून महावनांत कसे दिवस काढले असतील! हे माझे प्रिय पुत्र बाल्यापासून शंख, मृदंग, दुन्दुभि यांच्या मधुर ध्वनीनें जागे होत असत. हत्तींचा चीत्कार, घोड्यांचें खिंकाळणें, रथनेमींचा घोष व शंख, भेरी इत्यादि

मंगलवाद्यांचा नाद शयनगृहांत निजलेल्या त्यांना जाग आणीत असे. ते राजपुत्र प्रासादशिखरावरील सौधावर रंकुमृगांच्या मऊ चर्मावर निजलेले असतां प्रातःकालीं मंगल वाद्यें वाजूं लागत. विद्वान् ब्राह्मण त्या माझ्या पुत्रांचें पुण्याहघोषमिश्र वेदवाक्यांनीं पूजन करीत असत आणि उलट ते वस्त्रें, रत्नें व अलंकार यांनीं ब्राह्मणांची पूजा करीत असत. महात्मे ब्राह्मण मंगलयुक्त पूज्य वाणीनें त्यांना आशीर्वाद देत असत. पण हे जनार्दना, तेच माझे प्रिय पुत्र बारा वर्षें वनांत रहात असतांना श्वापदांचा घोर शब्द ऐकून त्यांना झोंप तरी येत असेल का! जे पांडव खांडवप्रस्थांत असतांना स्त्रियांचे मधुर गीतध्वनि चारणाच्या स्तुति व मंगल वाद्यांचे ध्वनि ऐकून प्रातःकालीं जागे होत असत तेच आतां वनांतील क्रूर श्वापदांच्या गर्जनेनें जागे होत असतील नाहीं!

हे मधुसूदना, माझा तो ज्येष्ठ पुत्र अतिशय नम्र, सत्यनिष्ठ, धैर्यवान्, निग्रही, भूतमात्रावर दया करणारा आणि काम व द्वेष यांना अधीन ठेवून सज्जनांचें अनुवर्तन करणारा आहे. तो युधिष्ठिर अम्बरीष, मान्धाता, ययाति, नहुष, भरत, दिलीप, शिबि व उशीनर या प्राचीन राजर्षींचा दुर्धर भार धारण करितो, तो धर्मज्ञ शील व सदाचार यांनीं संपन्न असून, सत्यप्रतिज्ञ आहे. तो सर्व गुणांनीं युक्त असलेला अजातशत्रु समग्र त्रैलोक्याचाहि राजा होण्यास योग्य आहे. त्या धर्मात्म्याची कांति सुवर्णासारखी असून तो धर्माचरण व सदाचार यांत सर्व कुरूंमध्यें श्रेष्ठ आहे. तो माझा प्रियदर्शन महाबाहु युधिष्ठिर कुशल आहे ना!

हे वासुदेवा, माझा वृकोदर दहा हजार हत्तींच्या बलानें युक्त आहे. तो वायुसारखा वेगवान्, बलाढ्य, असहिष्णु, भ्रात्यांचें नित्य प्रिय करणारा व त्यांनाहि प्रिय आहे. त्यानें बांधवांसह सर्व कीचकांचा संहार केला. त्या शूरानें क्रुद्ध होऊन हिडिम्ब व बक यांचा वध केला. तो प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ भीम इंद्रासारखा पराक्रमी, वायूसारखा बलवान् व महेश्वरासारखा क्रोधी आहे. तो जितात्मा पांडव जरी इतका अमर्षी आहे, तरी आपला क्रोध, बल व अमर्ष यांना आंवरून ज्येष्ठ भ्रात्याच्या आज्ञेंत रहातो. तो माझा तेजस्वी महात्मा उदार मनाचा असूनहि त्याची चर्या उग्र दिसत असते. तो भीमसेन कसा आहे! हे वार्ष्णेया, त्या मध्यम पांडवाचे बाहु परिघासारखे आहेत, तो माझा बलाढ्य पुत्र कुशल असल्याचें मला सांग.

हे कृष्णा, माझा अर्जुन केवल दोन बाहूंनींच सहस्रबाहु अर्जुनाशीं नित्य स्पर्धा करीत असतो. तो एका वेगानें पांचशें बाण सोडितो. तो अस्त्रविद्येंत कार्तवीर्याच्या तुल्य आहे. तो धनंजय आदित्यासारखा तेजस्वी, महर्षीसारखा दमनशील, पृथ्वीसारखा क्षमावान् व महेंद्रासारखा पराक्रमी आहे. त्या सव्य-साचीनें स्वपराक्रमानें कुरूंना अतिशय उज्ज्वल असें सार्वभौमत्व मिळवून दिलें. सर्व पांडवांना त्याच्याच बाहुबलाचा आधार आहे. तो पांडुपुत्र सत्य-पराक्रमी असून सर्व रथ्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे. युद्धामध्यें त्याच्या पुढें उभा राहि-लेला कोणताहि योद्धा जिवंत परत जात नाहीं. तो जिष्णु सर्व भूतांचा जेता असून अजिंक्य आहे, देवांचा जसा इंद्र, तसा अर्जुन पांडवांचा आधार आहे. तो तुझा भ्राता व सखा धनंजय कुशल आहे ना!

माझा आवडता सहदेव सर्व भूतांवर दया करणारा, लज्जावान्, अस्त्रवेत्ता, मृदु, सुकुमार व धार्मिक आहे. तो मला अतिशय प्रिय आहे. युद्धांत शोभ-णारा तो शूर माद्रीनंदन भ्रात्यांच्या शुश्रूषेंत तत्पर व धर्मार्थांत कुशल आहे. सहदेवाचे महात्मे भ्राते त्याच्या शुभ आचरणाची नित्य पूजा करितात. तो वीर सहदेव ज्येष्ठ भ्रात्यांचें पूजन करणारा आहे. तो माझ्या सेवेंतहि सदैव रत असे. त्या माद्रीपुत्राचें क्षेम आहे ना!

हे वार्ष्णेया, माझा नकुल अतिशय सुकुमार व रूपवान् आहे. तो यौवन-संपन्न शूर सर्व भ्रात्यांना अतिशय प्रिय असून जणुकाय त्यांचा बाहेर संचार करणारा दुसरा प्राणच आहे. तो माद्रेय विचित्र युद्ध करणारा, महाबलाढ्य व धनुर्धर आहे. तो सुखांत वाढलेला माझा वत्स नकुल कुशल आहे ना! खरोखर, तो सुकुमार महारथ सर्वथा सुखालाच उचित आहे. तो दुःखाला मुळींच पात्र नाहीं. त्या माझ्या प्रिय नकुलाला मी पुनः पाहीन का! हे वीरा, एक निमेषमात्र जर नकुल माझ्या दृष्टीं पडला नाहीं, तर ज्या माझें मन अस्वस्थ होत असे, तीच मी आज त्याच्यावांचून अद्यापि जिवंत राहिलें आहें, पहा!

हे जनार्दना, माझ्या सर्व पुत्रांहूनहि मला द्रौपदी अधिक प्रिय आहे. ती राजनंदिनी कुलीन, रूपसंपन्न व सर्व श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त आहे. ती सत्यवादिनी पुत्रांचें सांनिध्य टाकून पतींना अनुसरली. तिनें प्रिय पुत्रांना दूर ठेवून पती-बरोबर वनवास स्वीकारला. सर्व प्रकारें कल्याणप्रद असलेली ती द्रौपदी

कशी आहे ! हे अरिंदमा, अग्नितुल्य तेजस्वी, शूर व धनुर्धर अशा पांच पतींना प्राप्त झालेली ती पांचाली या चौदा वर्षांत माझ्या दृष्टीं पडली नाहीं.

खरोखर, अशा पुण्यशील द्रौपदीलाहि ज्याअर्थीं अव्यय सुख लाभलें नाहीं, त्याअर्थीं केवल पुण्यकर्मांनींच मनुष्याला सुखप्राप्ति होत नाहीं, हेंच सिद्ध होतें. हे कृष्णा, माझ्या पांच पुत्रांतील एकहि पुत्र याज्ञसेनीहून मला अधिक प्रिय नाहीं. त्या साध्वीला तशाप्रकारें कौरवसभेंत नेलेलें पहाण्याचें माझ्या दैवीं आलें, याहून दुःखतर दुसरें काय असणार ? यापूर्वी मीं असें दुःख कधींच अनुभविलें नव्हतें. क्रोध व लोभ यांनीं युक्त असलेल्या त्या अनार्य धार्तराष्ट्रानें एकवस्त्रा असलेल्या द्रौपदीला सर्व कुरूंच्या समक्ष श्वशुरांच्या समीप आणलें. त्यावेळीं तेथें धृतराष्ट्र, महाराज बाह्लिक, कृप, सोमदत्त व इतर कौरव उद्विग्न होऊन बसले होते. त्या सभेंतील सर्वांत मला विदुरच पूज्य वाटतो. कारण हे कृष्णा, आचरणानेंच मनुष्य श्रेष्ठ होतो. धनानें किंवा विद्येनें पूज्य होत नसतो. त्या महाबुद्धिमान् गंभीर महात्म्या विदुराचें सच्छील हाच अलंकार सर्व लोकांचें अतिक्रमण करून राहिला आहे.

वैशंपायन—राजा, अशाप्रकारें शोकार्त झालेली ती पृथा गोविंदाला पाहून हृष्ट झाली व त्याला आपलीं नानाप्रकारचीं सर्व दुःखें कथन करूं लागली. ती पुनः म्हणाली—हे अरिंदमा, पूर्वीच्या जेवढ्या व्यसनी राजांनीं द्यूत किंवा मृगवध, हें पाप केलें, त्यांतील कोणा एकाला तरी तें सुपरिणामी झालें का ! मग माझ्या पुत्राचें हें कपटद्यूत व माझ्या पतीनें केलेला मृगवध यांचा परिणाम तरी सुखावह कसा व्हावा !

हे परंतपा, त्या दुष्ट धार्तराष्ट्रांनीं कुरूंच्या समक्ष कृष्णेला सभेंत नेऊन जे क्लेश दिले, त्यांच्या स्मरणानें माझ्या अंतःकरणाचा जितका व जसा दाह होत आहे तसा व तितका दाह मरणानेंहि होणार नाहीं. पांडवांचें नगरांतून बहिर्गमन, त्यांचा वनवास, अज्ञातवास व राज्य परत न देणें, अशा नानाप्रकारच्या दुःखांचा मी अनुभव घेत आहें. दुर्योधनानें कपटाचरण केलें त्याला आज चौदा वर्षें झालीं. दुःखाच्या भोगानें जर पापाचा क्षय होत असेल, तर आम्ही त्या दुःखाला भिणार नाहीं.

---

१ वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ॥

हे कृष्णा, मीं माझे पुत्र व धृतराष्ट्राचे पुत्र यांच्यांत कधींहि भेदभाव ठेविला नाहीं. त्या सत्याच्या प्रभावानें शत्रूचा नाश करून संग्रामांतून मुक्त झालेल्या पांडवांसह तुला मी पुनः ऐश्वर्यानें युक्त झालेलें पाहीन. माझे पुत्रांचा अलौकिक जन्म झालेला आहे, त्यांचा कौरवांना पराभव करतां येणें शक्य नाहीं.

हे वार्ष्णेया, मी माझी स्वतःची निंदा करीत नाहीं, किंवा दुर्योधनाला दोष देत नाहीं. तर माझ्या पित्यालाच दूषण देत्यें. मी हातांत कंदुक घेऊन खेळणारी लहान बाला होत्यें, तेव्हां तुझ्या पितामहानें एखाद्याला जसें उदारपणानें धनादिकांचें दान करावें, तसें त्यानें आपला सखा जो महात्मा कुंतिभोज त्याला कन्यकारूपानें माझें समर्पण केलें.

याप्रमाणें पित्यानें माझें दान केलें व भीष्मादि श्वशुरांनीं माझी अशी वंचना केली. हे कृष्णा, अशा अत्यंत दुःखांत बुडालेल्या माझ्या जीविताचा काय उपयोग !

धनंजय जेव्हां जन्म पावला, तेव्हां त्याच्या जननाशौच्यांतच असतांना— 'हे कुंति, हा तुझा पुत्र पृथ्वीला जिंकून महायुद्धांत कौरवांचा पराभव करील, त्याचें यश स्वर्गापर्यंत पोंचेल व तो भ्रात्यांसह तीन अश्वमेध यज्ञ करील' अशी आकाशवाणी झाली. हे कृष्णा, त्या आकाशवाणीची मी निंदा करीत नाहीं. पण त्या विश्वकर्त्या विधात्याला व महेश्वरालाहि नमस्कार असो. खरोखर कर्मरूपी धर्मच प्रजेची उत्पत्ति व तिचें धारण करतो. ईश्वराची आराधना व्यर्थ आहे. जगांत जर धर्म असेल तर हे कृष्णा, त्या देववाणीप्रमाणें तूं सर्व घडवून आणशील. हे माधवा, पुत्रांच्या वियोगाचा शोक माझ्या अंतःकरणाला जसा जाळीत आहे, तशी व्यथा मला वैधव्यानें, अर्थनाशानें किंवा वैरानेंहि झाली नाहीं.

हे गोविंदा, सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ जो धनंजय तो माझ्या दृष्टीं पडल्यावांचून माझ्या हृदयाला शांति कोठली ! हर हर ! युधिष्ठिर-अर्जुन यांसारख्या लोकोत्तर पुत्रांच्या जननीचीहि अशी दशा व्हावी ना ! माझ्या पांची पुत्रांना पाहून आतां चौदा वर्षें होऊन गेलीं. तेव्हांपासून त्यांतील एकहि वीर मला दिसला नाहीं. जीविताचा नाश झाला असतां मानव त्या मृतांचें श्राद्ध तरी करीत असतात. परंतु हे जनार्दना, वस्तुतः माझे पुत्र मला

मृत झाले असून मीहि त्यांना मृतवत् झालें आहें. पण परस्परांच्या श्राद्धांनीं समाधान करून घेण्याचा उपायहि साध्य नाहीं. हे माधवा, धर्मात्म्या युधिष्ठिराला सांग कीं, तूं क्षात्रधर्मापासून च्युत होत आहेस. पण हे वत्सा, असें करूं नको.

मी जी परक्यांच्या आश्रयानें जिवंत राहिलें आहें, त्या माझ्या जीविताला धिक्कार असो. खरोखर दुसऱ्याच्या घरीं राहून उदरनिर्वाह करण्यापेक्षां मरण श्रेष्ठ होय. धनंजय व वृकोदर यांना म्हणावें कीं, क्षत्रिय स्त्री ज्यासाठीं पुत्र प्रसवते, ती वेळ आतां प्राप्त झाली आहे. हा योग्य काल जर व्यर्थ घालवाल, तर लोकांत पूज्य असलेले तुम्ही फार मोठें पातक कराल. तुम्ही अशी आत्महिंसा कराल तर मी तुमचा कायमचा त्याग करीन. क्षत्रियानें प्रसंगीं आपल्या जीविताचाहि त्याग करावा, अशी धर्मनीति आहे. त्याचप्रमाणें क्षात्रधर्मांत रत असलेल्या दोघां माद्रीपुत्रांना सांग कीं, तुम्ही स्वपराक्रमानें संपादन केलेलें राज्य जीवावर उदार होऊन पुनः मिळवा. क्षात्रधर्मानें रहाणारांचें ऐश्वर्य पराक्रमाच्या अधीन असतें व त्यानेंच मनुष्याच्या मनाला समाधान वाटत असतें.

हे पुरुषोत्तमा, येथून जाऊन तूं सर्व धनुर्धरांत श्रेष्ठ असलेल्या अर्जुनाला सांग कीं, तूं द्रौपदीच्या क्लेशांचें परिमार्जन करून तिचें प्रिय कर. हे वार्ष्णेया, क्रुद्ध झालेले भीमार्जुन साक्षात् अंतकासारखे आहेत. ते देवांनाहि परम गति दाखवितील, हें तुला ठाऊकच आहे. असें असतां त्यांच्या समक्ष कौरवांनीं कृष्णेला सभेंत नेलें, दुःशासन व कर्ण यांनीं कठोर भाषणें केलीं, हा त्या वीरांचा अवमानच नव्हे का! दुर्योधनानें भीमाच्या गतीचा हावभाव करून त्याचा उपहास केला, त्याचें फल तो कौरवांच्या समक्ष लवकरच भोगील. एकदां वैर उत्पन्न झाल्यावर वृकोदर कधींहि शांत होत नाहीं. जोंपर्यंत तो शत्रुकर्शन भीम शत्रूचा अंत करणार नाहीं, तोंवर त्याच्या मनांतील वैर दीर्घकाल जरी लोटला तरी शांत होणार नाहीं.

हे मधुसूदना, माझ्या पुत्रांच्या राज्याचा अपहार, त्यांचा द्यूतांतील पराजय व वनवास यांचें मला इतकें दुःख होत नाहीं, परंतु महासाध्वी द्रौपदी

---

१ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु ताम् ।
वृत्तेः कार्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥

स्त्रीधर्मिणी व एकवस्त्रा असतांना तिला सभेंत नेऊन तशा प्रकारचीं कठोर वचनें ऐकविलीं, याहून अधिक दुःखप्रद काय असणार ! त्यावेळीं हे कृष्णा, सनाथ असलेल्या त्या पतिव्रतेला कोणी त्राता भेटला नाहीं. हे मधुसूदना, अशा माझ्या पुत्रांसह तूं नाथ आहेस; बलवानांतील श्रेष्ठ राम व महारथ प्रद्युम्न हेही माझे कैवारी आहेत; दुर्धर्ष भीम व युद्धांतून परत न फिरणारा विजय हे माझे दोघे पुत्र जिवंत आहेत, तथापि मी हें अशाप्रकारचें दुःख भोगीत आहें, हें आश्चर्य नव्हे का !

वैशंपायन—राजा, त्यानंतर पार्थसख्या शौरीनें पुत्रवियोगानें व्याकुळ झालेल्या पृथेला आश्वासन दिलें.

(२) **वासुदेव**—हे पितृभगिनि, तुझ्यासारखी श्रेष्ठ स्त्री या लोकीं दुसरी कोण आहे ! तूं अत्यंत कुलीन आहेस. कमलिनीनें एका सरोवरांतून दुसऱ्या सरोवरांत जसा प्रवेश करावा, तशी तूं ' शूर'-भूपतीच्या कुलांतून 'आजमीढ'-कुलाला प्राप्त झालीस. तूं सर्व कल्याणानें युक्त असून भर्त्याला पूज्य होतीस. सर्व गुणांनीं संपन्न असलेली तूं सर्वांची स्वामिनी, वीरपत्नी व वीरमाता आहेस. यास्तव हे महाप्राज्ञे, तुझ्यासारख्या श्रेष्ठ स्त्रिया सुख-दुःख सहन करण्यास समर्थ असतात.

तुझे पुत्र निद्रा-आलस्य, क्रोध-हर्ष, क्षुत्पिपासा, शीतोष्ण, या सर्वांस जिंकून नित्य वीरांच्या सुखांत रत आहेत. ते पार्थ ग्राम्य सुखांचा त्याग करून वीरांना उचित असलेलें सुखच सतत प्रिय मानीत आहेत. उत्साह व बल यांनीं युक्त असलेले ते वीर अल्पलाभानें कदापि संतुष्ट होणार नाहींत. ते राज्य किंवा वन यांतील कांहीं तरी एक स्वीकारतील. ज्यांना ग्राम्य सुख प्रिय असतें, ते मूढ अल्प ऐश्वर्यांत समाधान मानितात. धीर पुरुष असह्य क्लेश किंवा अलौकिक भोग अनुभवितात. एक तर ते ब्रह्मानंदांत निमग्न असतात किंवा सुषुप्तीचा अनुभव घेतात. कारण दोन्ही अवस्थांमध्यें द्वैताच्या अदर्शनामुळें सुखच आहे. या दोन अवस्थांच्या अंतरालीं असणाऱ्या ज्या जागृति व स्वप्न या दोन अवस्था, त्या दुःखरूप आहेत. स्वतः आत्मा सर्व दुःखशून्यच आहे, यास्तव त्यांतच खरें सुख आहे. जागृति व स्वप्न या अवस्थांमध्यें उपाधिसंबंधामुळें भासणारें जें दुःख ते आगमापायि म्ह० अनित्य आहे. तुझे पुत्र तेंच सहन करीत आहेत, यास्तव तूंहि तें सहन कर.

कृष्णेसह पांडवांनीं तुला अभिवादन करून आपलें कुशल निवेदन केलें आहे व अनामय विचारिलें आहे. तूं लवकरच व्याधिरहित पांडवांना शत्रूचा संहार करून ऐश्वर्याला प्राप्त झालेलें पहाशील. सर्व मनोरथ पूर्ण होऊन सर्व लोकांचे प्रभु झालेले तुझे पुत्र अल्पावधींतच तुझ्या दृष्टीं पडतील.

राजा, जनार्दनानें असें आश्वासन दिलें असतां पुत्रांच्या क्लेशानें दुःखी झालेल्या पृथेचें अज्ञान दूर झालें. देहादि अनात्मवस्तूवरील अभिमानामुळें उत्पन्न झालेलें विपरीत ज्ञान दूर सारून ती वासुदेवाला असें म्हणाली—

कुंती—हे मधुसूदना, धर्माचा लोप न होतां व कपटाचा आश्रय न करतां तुला जें जें कांहीं पांडवांच्या हिताचें वाटेल, तें तें तूं कर. हे कृष्णा, तुझें उच्च कुल, तुझी सत्यनिष्ठा व तुझा प्रभाव मी पूर्णपणें जाणतें. मित्र व शत्रु यांच्या भूमि-दानादिकांचा विभाग करून देण्यांत तत्पर असलेली तुझी बुद्धि व पराक्रम मला माहित आहे.

आमच्या कुलाचा तूंच धर्म, सत्य व महत्तप आहेस. तूंच आमचा त्राता असून तूं महद्ब्रह्म आहेस. तुझ्या ठिकाणीं सर्व प्रतिष्ठित आहे. तस्मात् तूं जें बोलत आहेस तें सर्व सत्यच होईल.

वैशंपायन—राजा, त्यानंतर गोविंद कुंतीचा निरोप घेऊन व तिला प्रदक्षिणा घालून दुर्योधनाच्या घरीं जावयास निघाला. ५. ६. ९०.

अध्याय ९१ वा.

[१ कौरवांनीं कृष्णाला केलेलें भोजनाचें निमंत्रण, कृष्णानें केलेला निषेध. २ दुर्योधनानें विचारलेलें कारण. ३ कृष्णाचें सयुक्तिक उत्तर व विदुरगृहीं भोजनार्थ गमन.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, याप्रमाणें पृथेचा प्रदक्षिणापूर्वक निरोप घेऊन अरिंदम शौरी दुर्योधनाच्या घरीं आला. दुर्योधनाचा तो अतिशय शोभिवंत प्रासाद इंद्रभुवनाच्या तुल्य असून विचित्र आसनांनीं युक्त होता. जनार्दनानें त्याच्या तीन कक्षांचें उल्लंघन करून जेव्हां आंत प्रवेश केला, तेव्हां द्वारपालांनीं त्याचें कोठेंहि निवारण केलें नाहीं. नंतर त्या अच्युतानें अभ्रसमुदायासारख्या शुभ्र, पर्वतशिखराप्रमाणें उंच व देदीप्यमान ऐश्वर्यानें शोभणाऱ्या त्या प्रासादावर आरोहण केलें.

तेथें सहस्रावधि राजे व कौरव यांनीं आवृत असलेला महाबाहु दुर्योधन आसनावर बसलेला त्यानें पाहिला. त्याचप्रमाणें दुःशासन, कर्ण, शकुनि हेहि दुर्योधनाच्या समीपच आसनावर बसलेले त्याच्या दृष्टीं पडले. महायशस्वी दाशार्ह येत आहे, हें पहातांच अमात्यांसह धार्तराष्ट्र त्याचा सत्कार करीत उठून उभा राहिला. तेव्हां केशवानें अमात्यांसह दुर्योधनाला भेटून इतर सर्व भूपालांची यथान्याय भेट घेतली व तो जनार्दन सुवर्णाच्या श्रेष्ठ आसनावर बसला. तें सिंहासन उत्तम प्रकारें भूषविलेलें असून त्यावर विविध प्रकारचीं मऊ व रम्य आस्तरणें घातलीं होतीं.

त्या श्रेष्ठ सिंहासनावर बसलेल्या मधुसूदनाला कौरवानें गाय, मधुपर्क व उदक अर्पण करून त्यास आपलीं गृहें व राज्य निवेदन केलें. याप्रमाणें आदित्यवत् तेजस्वी असलेल्या त्या आसनस्थ गोविंदाची सर्व भूपतींसह कौरवांनीं परिचर्या केली. नंतर दुर्योधनानें अजिंक्य वार्ष्णेयाला भोजनाचें निमंत्रण दिलें, परंतु केशवानें तें स्वीकारलें नाहीं.

(२) तेव्हां त्या कौरवसभेंत दुर्योधन कर्णाला संबोधून कृष्णाला बाह्यतः मृदु पण परिणामीं शाठ्यपूर्ण असें वचन बोलला—हे जनार्दना, तुझ्यासाठीं तयार केलेल्या या अन्न-पानांचा व वस्त्राभरणाचा स्वीकार तूं कां करीत नाहींस ! तूं आम्हां कौरव-पांडवांना साह्य केलें आहेस, उभयतांच्या हितासाठीं झटत आहेस. शिवाय तूं धृतराष्ट्राचा संबंधी असून त्याला प्रिय आहेस. तूं सर्व धर्मार्थ जाणतोस, यास्तव हे मुकुंदा, आमच्या अन्नाचें ग्रहण न करण्याचें कारण ऐकण्याची माझी इच्छा आहे, तें मला तत्त्वतः सांग.

(३) वैशंपायन—राजा दुर्योधन असें बोलला असतां उदार मनाचा गोविंद आपला भव्य उजवा बाहु वर करून योग्य कालीं पर्जन्यवृष्टि करणाऱ्या मेघाप्रमाणें गंभीर वाणीनें असें वचन बोलला. गोविंदाचें तें भाषण अस्खलित, स्पष्ट, सयुक्तिक, अर्थपूर्ण व प्रसन्न होतें. तो राजीवलोचन हरि म्हणाला—" हे भारता, दूत कृतार्थ होऊन भोजन व सत्कार यांचा स्वीकार करीत असतात. यास्तव अमात्यांसह तूं मला कृतार्थ करून मग माझें पूजन कर."

जनार्दनाचें हें उत्तर ऐकून दुर्योधन त्याला पुनः म्हणाला—हे मधुसूदना, तूं आमच्याशीं असें वागावेंस हें योग्य नव्हे. तूं कृतार्थ किंवा अकृतार्थ कसाहि

असलास तरी आम्हीं तुझा सत्कार करण्याचा यत्न केला, पण तूं त्याचा स्वीकार करीत नाहींस. परंतु त्याचें कारण आम्हांला कळत नाहीं. आम्हीं मोठ्या संतोषानें केलेल्या पूजेचाहि तूं सत्कार करीत नाहींस, याला काय म्हणावें ! हे गोविंदा, तुझ्याशीं आमचें वैर नाहीं, किंवा युद्धहि होणारें नाहीं. असें असतांना तूं अशाप्रकारचें भाषण कां करितोस तें आम्हांला सांग.

वैशंपायन—धार्तराष्ट्राच्या या भाषणाला दाशार्हानें हंसतच उत्तर दिलें. तो अमात्यांकडे पाहून दुर्योधनाला म्हणाला—" मी कामानें, क्रोधानें, द्वेषानें, कपटानें, लोभानें, किंवा अर्थलाभासाठीं कदापि धर्माचा त्याग करणार नाहीं. परान्न दोन प्रसंगांनीं ग्रहण करावें लागत असतें. एक, परस्पर प्रीतिभोजन होत असतें, किंवा आपत्प्रसंगीं परान्न सेवन करावें लागतें. परंतु आज तशी दोन्ही प्रकारची स्थिति नाहीं. कारण हे राजन्, तूं माझें प्रिय करीत नाहींस व आज आम्ही आपद्ग्रस्तहि झालों नाहीं.

हे धार्तराष्ट्रा, तूं पांडवांचा जन्मापासून द्वेष करीत आहेस. ते सर्व गुणांनीं युक्त असलेले तुमचे भ्राते तुमचें प्रिय करण्यांत तत्पर असतांना तुम्हीं त्यांचा असा निष्कारण द्वेष करणें योग्य नव्हे. धर्मांत स्थित असलेल्या पांडवांविषयीं कोण काय बोलूं शकणार ! जो त्या पार्थांचा द्वेष करितो, तो माझाच द्वेष करितो व त्यांना अनुसरणारा मलाच अनुसरतो. इतकें त्या धर्माचरणी पांडवांशीं माझें ऐकात्म्य झालेलें आहे. जो कोणी काम-क्रोधाच्या अधीन होऊन मोहानें गुणवानाशीं विरोध करितो व त्याचा द्वेष करूं लागतो, त्याला पुरुषाधम म्हणतात. जो अजितात्मा लोभामुळें व मोहामुळें ज्ञातिबांधवांच्या श्रेष्ठ गुणांकडे दुर्लक्ष करितो, त्या क्रोधाला न जिंकणाऱ्या पुरुषाजवळ श्री फार वेळ रहात नाहीं. परंतु याच्या उलट जो जितात्मा आपल्याला अप्रिय असलेल्याहि गुणसंपन्न मनुष्याचें प्रिय करितो, तो दीर्घकाल यशस्वी होतो. या सर्व कारणास्तव दुष्टबुद्धि मनुष्याच्या घरचें अन्न कदापि ग्रहण करूं नये. याप्रसंगीं एकट्या विदुराचें घरच मला भोजनास योग्य आहे, असें माझें मत आहे."

अमर्षी दुर्योधनाला असें बोलून तो महाबाहु जनार्दन धार्तराष्ट्राच्या शुभ्र प्रासादांतून बाहेर पडला व महात्म्या विदुराच्या घरीं विश्रांति घेण्यासाठीं आला. तेव्हां भीष्म, द्रोण, कृप, बाल्हिक व इतर कौरव त्यांच्या मागोमाग विदुराच्या घरीं स्थित असलेल्या वासुदेवापाशीं आले व म्हणाले—" हे वीरा मधुसूदना, आम्ही आमचीं रत्नयुक्त गृहें तुला निवेदन करीत आहों."

तेव्हां त्या सर्व कौरवांना महातेजस्वी माधव म्हणाला—" आपण सर्वांनीं माझा योग्य सत्कार केला आहे. आतां आपण सर्व घरीं जा."

इकडे अपराजित दाशार्ह आपल्या घरीं आला आहे, हें पहातांच विदुरानें सर्व इष्ट वस्तूंनीं त्याचा मोठ्या यत्नानें परम सत्कार केला व पवित्र आणि षड्रसयुक्त अन्नोदक महात्म्या केशवाला अर्पण केलें. तेव्हां मधुसूदनानें प्रथम तें अन्न व द्रव्य वेदवेत्त्या ब्राह्मणांना दिलें व नंतर मरुद्गणासह भोजन करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें त्यानें स्वतः आपल्या सर्व अनुयायांसह विदुराच्या घरीं मिष्टान्नयुक्त पवित्र भोजन केलें. ५. ६. ९१.

अध्याय ९२ वा.

[१ मर्यादारहित दुष्टबुद्धि धार्तराष्ट्रांमध्यें तुझें गमन मला संमत नाहीं, असें विदुराचें श्रीकृष्णाला कथन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें श्रीकृष्णानें भोजन करून विश्रांति घेतल्यानंतर रात्रीं विदुर त्यास म्हणाला–" हे केशवा, तुझें हें आगमन विचारपूर्वक झालेलें आहे, असें मला वाटत नाहीं. कारण तो दुर्योधन धर्मार्थांचें अतिक्रमण करणारा, मंदमति, क्रोधी, वृद्धांची आज्ञा व धर्मशास्त्र यांचें पालन न करणारा आणि मूढ आहे. तो दुरात्मा अत्यंत दुराग्रही आहे. तो स्वतः मानाची इच्छा करणारा असून इतरांची मानहानि करणारा आहे. तो स्वतःला प्राज्ञ समजणारा धार्तराष्ट्र कोणावरहि विश्वास ठेवीत नाहीं. त्याला अनृत प्रिय असून तो अनुपकारक आहे. धर्माचा त्याग करणाऱ्या दुर्योधनाचा कोणत्याहि कार्यांत एक निश्चय नाहीं. तो अजितेंद्रिय मूढ अत्यंत कृतघ्न आहे. त्याची बुद्धि स्थिर नाहीं. या व अशा प्रकारच्या अनेक दोषांनीं युक्त असलेला तो दुर्योधन क्रोधानें तुझें श्रेयस्कर वचनहि कदापि मान्य करणार नाहीं.

त्या धृतराष्ट्रपुत्रानें भीष्म, द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा व जयद्रथ यांना त्यांनीं युद्ध करून राज्य मिळवून द्यावें, म्हणून विपुल धन दिलें आहे. तो दुरात्मा शमाला कदापि तयार होणार नाहीं. भीष्म-द्रोणादिकांकडे पार्थ पहाण्यासहि समर्थ नाहीं, असें कर्णासह ते सर्व धार्तराष्ट्र समजतात. दुर्योधनानें भूपतींच्या सैन्याचा समुदाय जमविला आहे व तो मूढ स्वतःला कृतार्थ

मानीत आहे. शत्रूंना जिंकण्यास एकटा कर्ण पुरेसा आहे, असें त्या दुर्बुद्धि धार्तराष्ट्राचें निश्चित मत असल्यामुळें तो शमाला तयार होणार नाहीं.

हे माधवा, ते सर्व धृतराष्ट्रपुत्र परस्परांच्या अनुमतानें वागणारे आहेत. यास्तव कौरव व पांडव या भ्रात्यांचें कल्याण इच्छिणाऱ्या तुझ्या शमाचा प्रयत्न व्यर्थ होणार आहे, 'पांडवांना उचित असलेला राज्यभागहि आम्ही देणार नाहीं' असा त्यांचा निश्चय आहे. त्यांना तुझें हितवचन रुचणार नाहीं. जेथें युक्त किंवा अयुक्त वचन समान समजलें जातें, तेथें तें प्राज्ञानें कदापि बोलूं नये. कारण तें बधिरापुढें गायन करण्यासारखेंच व्यर्थ होतें. यास्तव हे जनार्दना, तत्त्वज्ञानरहित, विपरीतज्ञानानें युक्त व मर्यादाशून्य अशा धार्तराष्ट्राला चांडाळाला तत्त्वज्ञान न सांगणाऱ्या द्विजाप्रमाणें तूं हितोपदेश करूं नको.

तो बलाढ्य मूर्ख दुर्योधन तुझें वचन कदापि ऐकणार नाहीं. तूं त्याला केलेला उपदेश व्यर्थ होईल. त्या सर्व पापबुद्धि दुरात्म्यांच्या समूहांत तुझें जाणें मला योग्य वाटत नाहीं. हे कृष्णा, ते सर्व दुष्टबुद्धि व अशिष्ट आहेत. त्यांच्या सभेंत जाऊन तूं प्रतिकूल भाषण करावेंस, हें मला उचित दिसत नाहीं.

त्यानें आजपर्यंत वृद्धांचा सहवास केलेला नाहीं. तो ऐश्वर्य व तारुण्य यांच्या मदानें मूढ बनला आहे व तो स्वभावतःच अमर्षी आहे. त्यामुळें तो तुझें हितवचन ऐकणार नाहीं. तूं जरी त्याला युक्तियुक्त व समर्थ वचन सांगितलेंस तरी तुझ्याविषयीं तो साशंक आहे. ते सर्वच दुष्ट आहेत. ते तुझें सांगणें ऐकणार नाहींत. आपल्याजवळ बलाढ्य सैन्य आहे. त्यामुळें देवांसह इंद्रालाहि युद्धामध्यें धार्तराष्ट्राचा पराभव करतां येणार नाहीं, असा त्यांचा दृढ निश्चय आहे. अशाप्रकारें काम-क्रोधांच्या वश झालेल्या त्या राजपुत्रांना अनुकूल करण्यास तुझें समर्थ वाक्यहि असमर्थ होईल! रथ, अश्व, गज इत्यादि चतुरंग सैन्यानें युक्त असलेला तो मूढ दुर्योधन स्वतःला निर्भय समजून 'मीं सर्व पृथ्वी जिंकलीच आहे' असें मानीत आहे. तो धृतराष्ट्राचा पुत्र समग्र पृथ्वीच्या निष्कंटक सार्वभौमत्वाची आशा करीत आहे. त्याचें ऐश्वर्य वस्तुतः प्रतिबद्ध असूनहि तो तें आपल्याला प्राप्त झालेंच आहे, असें समजतो. त्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं शमाची आशा करणें व्यर्थ आहे.

१ यत्र सूक्तं दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन ।
न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनः ॥

दुर्योधनासाठीं पांडवांशीं युद्ध करण्याकरितां पृथ्वीवरील सव योद्धे भूपाल व क्षत्रिय जमले आहेत. त्यामुळें कालानें परिपक्व झालेली ही पृथ्वी जणु-काय विनाशोन्मुख झाली आहे.

हे कृष्णा, दुर्योधनाच्या पक्षाला येऊन मिळालेले हे सर्व राजे तुझ्याशीं वैर करीत आहेत. पूर्वीं तूं त्यांचें ऐश्वर्य हरण केलें आहेस. त्यामुळें तुझ्या भीतीनें ते सर्व एकमत होऊन कर्णासह धृतराष्ट्रपुत्रांना येऊन मिळाले आहेत. त्यांनीं दुर्योधनाबरोबर प्राणत्याग करण्याचा निश्चय केला आहे व ते सर्व योद्धे पांडवांशीं युद्ध करण्यास अतिशय उत्सुक आहेत. यास्तव हे वृष्णिवीरा, तूं त्या शत्रुसंघामध्यें प्रवेश करावास, असें मला वाटत नाहीं. ते सर्व दुष्ट राजे एकत्र बसले असतांना त्या अनेक शत्रूंच्या समूहांत तूं प्रवेश कसा करशील !

हे शत्रुनाशका, तुझा प्रभाव, पराक्रम व बुद्धि मी जाणतों. साक्षात् देवहि तुला कोणत्याहि प्रकारें पीडा करूं शकणार नाहींत. तथापि माझें पांडवांवर जेवढें प्रेम आहे, त्याहूनहि तुझ्यावर अधिक आहे. त्या प्रेमामुळें, आदरामुळें व स्नेहामुळें मी तुला हें सांगत आहें. हे कमलनयना, तुझ्या दर्शनानें मला जो संतोष झाला आहे तो काय तुला प्रत्यक्ष शब्दांनीं सांगावयास पाहिजे ! अर्थात् नको. कारण तूं सर्व प्राण्यांचा अन्तरात्मा आहेस. ५. ६. ९२.

अध्याय ९३ वा.

[१ सर्व पार्थिवांचा समुदायहि मला अपाय करण्यास समर्थ नाहीं. कौरव-पांडवांचा शम झाल्यास पुण्य कर्म घडेल, या हेतूनें मी आलों आहें, असें कृष्णाचें वचन.]

(१) **श्रीभगवान्**—हे विदुरा, ज्याप्रमाणें एखाद्या महाबुद्धिमानानें किंवा विद्वानानें भाषण करावें, किंवा तुझ्यासारख्या सुहृदानें माझ्यासारख्याला हितवचन सांगावें, त्याप्रमाणेंच तुझें हें धर्मार्थयुक्त सत्य वचन आहे व तें तुझ्या ठिकाणींच संभवतें. तूं हें माता-पितरांसारखेंच सत्य, प्रसंगाला योग्य व युक्त असें वचन बोललास, यास्तव माझ्या आगमनाचा हेतु तुला सांगतों, तो लक्ष देऊन ऐक.

धार्तराष्ट्रांचा दुष्टपणा व इतर राजांचें वैर हें सर्व जाणत असूनहि मी आज कौरवांकडे आलों आहें. अश्व, रथ व गज यांसह विपरीत भावाला प्राप्त

झालेल्या या पृथ्वीला जो मृत्युपाशांतून सोडवितो, तो श्रेष्ठधर्माला प्राप्त होतो. जो मानव यथाशक्ति धर्मकार्य करण्याचा यत्न करितो, त्याला त्यांत जरी यश आलें नाहीं, तरी त्याला त्याचें पुण्यफल निःसंशय प्राप्त होतें. जो मनानें पापाचें केवल चिंतन करितो, परंतु तें आचरीत नाहीं, त्याला त्या पापाचें फल भोगावें लागत नाहीं, असें धर्मवेत्ते म्हणतात.

यास्तव हे विदुरा, संग्रामांत नाश पावणाऱ्या कौरव-सृंजयांचा शम करण्याचा मी निष्कपटपणें यत्न करीन. कर्ण व दुर्योधन यांच्या दुराचरणामुळें सर्व कौरवांवर ही महाघोर आपत्ति ओढवली आहे. युद्धाकरितां सज्ज झालेले हे लोक त्यांच्याच वंशांत उत्पन्न झाले आहेत. संकटांत बुडणाऱ्या मित्राला जो साह्य करीत नाहीं, उलट त्याला अनर्थांत पाडण्याचा यत्न करितो, त्याला विद्वान् लोक निर्दय म्हणतात. परंतु बुडणाऱ्याला केंस धरून बाहेर ओढण्याचा जो मनुष्य यथाशक्ति यत्न करितो, त्याची निंदा कोणीहि करीत नाहीं. धार्तराष्ट्रांनीं माझें शुभ, धर्मार्थयुक्त व समर्थ वचन ग्रहण करावें, हाच उत्तम पक्ष होय. माझें म्हणणें मान्य करणें हेंच त्यांस उचित आहे. यास्तव मी कौरव, पांडव आणि पृथ्वीवरील सर्व क्षत्रिय यांच्या हिताचाच निष्कपटपणें यत्न करीन. पण असा हिताचाच प्रयत्न करणाऱ्या मजविषयीं दुर्योधनाला जर शंका आली, तर तेंहि माझें प्रियच आहे. त्यामुळें मी ऋणमुक्त होईन. कारण ज्ञातींतील परस्पर विरोध नाहींसा करण्यासाठीं जो मध्यस्थ होऊन सर्वप्रकारें झटत नाहीं, तो मित्रच नव्हे, असें ज्ञात्यांचें म्हणणें आहे. ‘कृष्ण समर्थ असूनहि त्यानें संतप्त झालेल्या कुरु-पांडवांचें निवारण केलें नाहीं’ अशी अधर्मिष्ठ, मूढ व असुहृद् लोकांनीं माझी निंदा करूं नये, या हेतूनें दोघांचेंहि हित साधण्यासाठीं मी येथें आलों आहें. तो यत्न करून मी परत जाईन. त्यामुळें मी लोकांच्या निंदेला पात्र होणार नाहीं.

माझें धर्मार्थयुक्त व हितावह वचन ऐकूनहि तो मूढ जर पांडवांचा राज्यांश त्यांना परत देणार नाहीं, तर मृत्युवश होईल. विदुरा, मी पांडवांच्या हिताला बाध न येतां कौरवांशीं जर शम करूं शकलों, तर माझ्या हातून एक पुण्यकर्म घडेल, महात्मे पांडव दुःखांतून मुक्त होतील व कौरव मृत्युपाशांतून सुटतील. ते धार्तराष्ट्र जर माझें अवर्णनीय, धर्मयुक्त, अर्थपूर्ण व हिंसारहित वचन मान्य करतील, तर मी कौरवांच्या पूजेचा स्वीकार करीन. हे विदुरा, सिंहापुढें जसे

मृगांचे कळप उभे रहाण्यास समर्थ नाहींत, तसे हे सर्व पार्थिव एकत्र जमून जरी आले, तरी ते मला कांहीं करूं शकणार नाहींत.

वैशंपायन—राजा, असें वचन बोलून वृष्णिसिंह यदुनंदनानें सुखावह मऊ शय्येवर शयन केलें. ५. ६. ९३.

अध्याय ९४ वा.

[१ श्रीकृष्णाचा कौरव सभेंत प्रवेश. २ सभा पाहाण्यासाठीं ऋषींचें आगमन. ३ ते सत्कारपूर्वक आसनस्थ झाल्यावर सर्व सभासदांचा आसनपरिग्रह.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें संभाषण करीत त्या दोघांनीं ती शरदृतूंतील नक्षत्रयुक्त आह्लादकारक रात्र सुखानें घालविली. महात्म्या विदुराचें भाषण विचित्र पदें व अक्षरें यांनीं युक्त व धर्मार्थ प्रतिपादन करणारें असल्या-मुळें श्रवणीय होतें. त्याच्या प्रसंगानुरूप विविध कथा ऐकत असतां अमित तेजस्वी कृष्णाची ती रात्र नकळत गेली. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं अनेक सूत व मागध यांनीं सुस्वर स्तवनानें व शंख-दुंदुभींच्या घोषानें केशवाला जागें केलें. तेव्हां सात्वतश्रेष्ठ जनार्दन शय्यात्याग करून उठला. त्यानें आपलें सर्व आवश्यक प्रातःकार्य उरकलें. स्नान-आचमनादि व संध्योपासना करून अग्नींत आहुत्या दिल्या आणि सूर्याची उपासना केली.

इतक्यांत शकुनीसह दुर्योधन तेथें आला व संध्या करीत असलेल्या कृष्णाच्या समीप येऊन ते दोघे त्याला म्हणाले—" भीष्मादि कौरव, सर्व राजे व योद्धे यांसह धृतराष्ट्र सभेंत गेला आहे आणि हे गोविंदा, स्वर्गांत देव जशी इंद्राची प्रतीक्षा करितात, तशी ते सर्व तुझी वाट पहात आहेत. "

तेव्हां गोविंदानें अतिशय मधुर वाणीनें व शमपूर्ण वचनानें त्या दोघांचें अभिनंदन केलें व सूर्योदय होतांच ब्राह्मणांना विपुल रत्नें, सुवर्ण, वस्त्रें, गायी व अश्व यांचें दान दिलें. त्यानंतर सारथ्यानें दाशार्हाच्या समीप येऊन त्याला वंदन केलें व त्याचा श्रेष्ठ रथ सत्वर सज्ज करून आणला.

दाशार्हाचा तो प्रचंड शुभ्र रथ क्षुद्रघंटिकांनीं (घुंगरूंनीं) सुशोभित केला असून जातिवंत अश्वांनीं युक्त होता. दारुकानें सर्व रत्नांनीं भूषविलेला व मेघाप्रमाणें गंभीर ध्वनि करणारा आपला दिव्य रथ आणलेला पहातांच महात्म्या जनार्दनानें अग्नि व ब्राह्मण यांना प्रदक्षिणा केली आणि आपला कौस्तुभ-

मणि कंठांत धारण करून परम श्रीनें देदीप्यमान होणारा तो शौरी रथावर चढला. त्या वेळीं कौरवांनीं परिवेष्टित असलेला तो यादवनंदन वृष्णिवीरांकडून अभिरक्षित होता. सर्व प्राण्यांतील श्रेष्ठ व सर्व बुद्धिमानांतील वरिष्ठ दाशार्हाच्या मागून धर्मवेत्ता विदुर त्याच्याच रथांत बसला. दुर्योधन व शकुनि परंतप कृष्णाच्या मागोमाग दुसऱ्या रथांतून निघाले. त्यांच्या मागून सात्यकि, कृतवर्मा व इतर वृष्णिवीर अनेक रथ, गज, अश्व इत्यादि वहानांतून कृष्णाला अनुसरले.

हे राजन्, त्यांचे ते सुवर्णानें भूषविलेले व श्रेष्ठ अश्वांनीं युक्त असलेले विचित्र रथ गंभीर ध्वनि करीत जात असतां सुवासिक जलानें सिक्त केलेले ते राजमार्ग अतिशय शोभले. ज्या मार्गांवरून अनेक राजर्षींनीं संचार केला होता, त्या राजमार्गांवरून आपल्या उज्ज्वल कांतीनें प्रकाशणारा धीमान् कृष्ण चालला असतां शंख-भेरी इत्यादि अनेक वाद्यें वाजूं लागलीं. सिंहतुल्य पराक्रमी तरुण वीर शौरीच्या रथाला वेढून चालले होते व विचित्र वस्त्रें परिधान केलेले व विविध आयुधांनीं युक्त असलेले सहस्रावधि योद्धे कृष्णाच्या पुढें चालले होते. पांचशें गज व हजारों रथ दाशार्हाच्या मागून येत होते.

जनार्दनाला पहाण्यासाठीं कौरवांची सर्व राजधानी राजमार्गांत आली, त्यामुळें आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांनीं ते सर्व राजमार्ग व्यापून गेले. घरांच्या ओव्यावर स्त्रियांची गर्दी जमल्यामुळें तीं घरें त्यांच्या भारानें हालतच आहेत कीं काय असा भास झाला.

याप्रमाणें कौरवांकडून सत्कार होत असतां तो जनार्दन मधुर कथा ऐकत व लोकांचा उलट सन्मान करीत, त्याच्या सन्मानार्थ केलेली मार्गांतील शोभा पहात, हळुहळू कौरवसभेच्या समीप आला. श्रीकृष्ण सभाद्वारीं येऊन पोंचतांच त्याच्या अनुयायांनीं मंगल वाद्यांच्या ध्वनींनीं सर्व दिशा भरून टाकिल्या. श्रीकृष्णाच्या आगमनाची आकांक्षा करणारी ती अमित तेजस्वी राजांची सभा हर्षानें रोमांचित झाली. मेघाप्रमाणें गंभीर रथनिर्घोष कानीं पडतांच श्रीकृष्ण समीप येऊन पोंचला आहे, हें जाणून ते सर्व भूपाल हृष्ट झाले.

नंतर तो सात्वतश्रेष्ठ कैलासशिखराप्रमाणें उंच व शुभ्र असलेल्या रथांतून खालीं उतरला व विदुर आणि सात्यकि यांचे हात धरून त्या शौरीनें इंद्रभुवनासारख्या कौरवसभेंत प्रवेश केला. तें सभागृह नवमेघांप्रमाणें देदीप्यमान

दिसत होतें. त्या सभेंत जातांच आदित्य जसा आपल्या प्रकाशानें सर्व ग्रहांना लोपवून टाकितो, तसें कृष्णानें आपल्या तेजानें सर्व कौरवांना दिपवून टाकिलें.

हे राजन्, सभेंत प्रवेश करतेवेळीं वासुदेवाच्या अग्रभागीं कर्ण व दुर्योधन होते आणि पृष्ठभागीं कृतवर्मा व वृष्णिवीर होते.

श्रीकृष्णानें सभेंत प्रवेश केलेला पहातांच धृतराष्ट्राला पुढें करून भीष्म-द्रोणादि सर्व आपापल्या आसनावरून उठून उभे राहिले व त्यांनीं जनार्दनाचें स्वागत केलें. जनेश्वर प्रज्ञाचक्षु राजा धृतराष्ट्र उठून उभा राहिला आहे, असें पहातांच इतर सहस्रावधि राजेहि सर्वतः उठून उभे राहिले. धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें त्या सभेंत सुवर्णानें अलंकृत केलेलें अष्टकोनी श्रेष्ठ सिंहासन श्रीकृष्णासाठीं ठेविलें होतें. माधवानें धृतराष्ट्र व भीष्म-द्रोण यांच्याशीं स्मितपूर्वक संभाषण करून इतर सभासदांशींहि त्यांच्या वयोनुरूप यथान्याय भाषण केलें. त्यावेळीं सभेंत आलेल्या केशवाचा सर्व पार्थिव व कौरव यांनीं सर्वप्रकारें सत्कार केला.

(२) याप्रमाणें त्या राजसभेंत परंतप दाशार्हाचा सन्मान होत असतां अंतरिक्षांत ऋषिसमुदाय त्याच्या दृष्टीं पडला. तेव्हां त्या नारदादि श्रेष्ठ ऋषींना पाहून श्रीकृष्ण शांतनव भीष्माला हलकेच म्हणाला—"हे नृपा, भूलोकांतील ही सभा पहाण्यासाठीं ऋषी आले आहेत. त्यांना विशेष सत्कारपूर्वक निमंत्रण देऊन आसनें द्या. ते अतीन्द्रिय महात्मे आसनांवर बसल्यावांचून आपल्यांपैकीं कोणालाहि बसतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव सत्वर त्यांचें पूजन करा."

(३) इतक्यांत शांतनव भीष्मानें सभाद्वारांत उभ्या असलेल्या ऋषींना पाहिलें व सत्वर आसनें तयार करण्याची सेवकांना आज्ञा केली. तेव्हां त्यांनीं रत्नजडित सुवर्णाचीं प्रशस्त व विपुल आसनें तत्काल तेथें आणून ठेविलीं. त्यांवर ते महर्षि बसले. त्यांना अर्घ्यादि अर्पण केल्यावर कृष्ण व इतर सर्व राजे आपापल्या आसनावर आरूढ झाले.

हे भारता, दुःशासनानें सात्यकीला उत्तम आसन दिलें. विविंशतीनें कृतवर्म्याला सुवर्णाचें सिंहासन दिलें. श्रीकृष्णाच्या समीप एकाच विशाल आसनावर अमर्षी कर्ण व दुर्योधन बसले. गांधारवीरांनीं ज्याचें रक्षण केलें आहे, असा गांधारराज शकुनि आपल्या पुत्रांसह एका विस्तीर्ण आसनावर बसला. विदु-

राचें आसन रत्नजडित असून तें शुक्लपक्षांतील चंद्रप्रभेशीं स्पर्धा करणाऱ्या शुभ्र अजिनानें मढविलें होतें. महाबुद्धिमान् विदुर शौरीच्या सिंहासनाला हातानें स्पर्श करून मग आसनारूढ झाला.

अमृतानें जशी तृप्ति होत नाहीं, तशी दीर्घकालानें दृष्टीं पडलेल्या दाशार्हाला पाहून ते पार्थिव तृप्त झाले नाहींत. त्यावेळीं जनार्दनानें पिवळा पितांबर परिधान केला असून त्याची अंगकांति आतसीपुष्पाप्रमाणें नीलवर्ण होती. सुवर्णाच्या कोंदणांत बसविलेल्या रत्नाप्रमाणें त्या राजसभेंत तो भगवान् शोभत होता. अशा गोविंदाकडे पहाण्यांत सर्वांचें मन तल्लीन झाल्यामुळें तेथें पूर्णपणें शांतता पसरली होती. कोणाहि पुरुषानें मुखांतून एक शब्दहि उच्चारला नाहीं. ५. ६. ९४.

अध्याय ९५ वा.

[१ पुत्रांचा निग्रह करून पांडवांचा राज्यांश त्यांना परत देण्याविषयीं श्रीकृष्णाचा धृतराष्ट्राला उपदेश. २ पांडव शम किंवा युद्ध या दोहोंला तयार आहेत. यांतील तुला जें हितावह वाटेल तें कर.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें ते सर्व भूपाल स्वस्थ बसले असतां श्रीकृष्णानें घनगंभीर वाणीनें भाषणास आरंभ केला. वर्षाकालीं होणाऱ्या मेघगर्जनेप्रमाणें सर्व सभेला ऐकूं जाईल अशा उच्च स्वरानें माधव धृतराष्ट्राकडे पाहून असें वचन बोलला—

भगवान्—हे भारता, कौरव आणि पांडव यांचा शम व्हावा व क्षत्रिय वीरांचा नाश होऊं नये, अशी याचना करण्यासाठीं मी आलों आहें. हे राजन्, तुला सर्व निःश्रेयस अवगत आहे. जेवढें वेद्य आहे तें सर्व तूं जाणतोस. तुझें हें भारतकुल सर्व राजकुलांत श्रेष्ठ आहे. या कुलांतील पुरुष सर्व उत्तम गुणांनीं युक्त असून विद्या व शील यांनीं संपन्न आहेत. कुरुकुलांतील पुरुष परदुःखानें दुःखित होणारे, दुसऱ्याचे क्लेश दूर करण्याची इच्छा करणारे आणि अपकार करणारांवरहि स्नेह करणारे आहेत, त्यांच्या ठिकाणीं क्रौर्य नसून ते आर्जव, क्षमा व सत्य यांनीं युक्त आहेत.

अशाप्रकारच्या श्रेष्ठ कुलांत विशेषतः तुझ्या निमित्तानें असे विपरीत प्रकार घडावे, हें योग्य नव्हे. (तुझे पुत्र दया, सत्य, आर्जव इत्यादि गुणांच्या विप-

रीत असलेल्या परपीडा, कौटिल्य इत्यादि दोषांनीं युक्त आहेत.) हे कुरुसत्तमा, तूंच कौरवांतील श्रेष्ठ आहेस. तुझे दुर्योधनादि पुत्र धर्मार्थाला दूर सारून पांडवांशीं क्रूर आचरण करीत आहेत. त्यांनीं द्यूतादि उघड व जतुगृहादि गुप्त कपटाचरण केलें आहे.

शिष्टाचार व मर्यादा यांचें उल्लंघन करणाऱ्या त्या धार्तराष्ट्रांचें मन लोभानें व्याप्त झालें आहे. ते पांडवांशीं कसें व किती अश्लाघ्य वर्तन करीत आहेत, हें सर्व तुला अवगत आहे. पण त्यामुळें आतां कौरवांवरच ही फार मोठी आपत्ति ओढवली आहे.

त्याची उपेक्षा केल्यास पृथ्वीचा नाश होईल. हे भारता, आपल्या कुलाचा क्षय व्हावा, अशी जर तुझी इच्छा नसेल तर तूं आपल्या पुत्रांचें निवारण करून शम कर. शम करणें दुष्कर आहे, असें मला वाटत नाहीं. हे राजा, शम करणें तुझ्या व माझ्या हातीं आहे. तूं पुत्रांना स्वस्थ कर. मी पांडवांना स्थिर करतों. हे राजेंद्रा, तुझ्या पुत्रांनीं अनुयायांसह तुझ्या आज्ञेचें पालन करावें, हें त्यांचें कर्तव्यच आहे. कारण तुझ्या आज्ञेंत राहाण्यांतच बलाढ्य असलेल्या त्यांचें कल्याण आहे व पांडवांचेंहि हित आहे.

हे विशांपते, शम करण्यासाठीं पुत्रांना आज्ञेंत ठेवण्याची इच्छा करणाऱ्या तुझें व शमाचा यत्न करणाऱ्या माझेंहि त्यांत हितच आहे. यास्तव वैर नाहींसें करून शम कर. शमामध्यें सर्व भारत तुला साह्य करतील. पांडवांशीं शम करून त्यांच्याकडून अभिरक्षित असलेला तूं धर्मार्थांत स्थित हो. पांडवांसारखे संरक्षक तुला मोठ्या यत्नानेंहि मिळणार नाहींत. महात्म्या पांडवांकडून संरक्षित असलेल्या तुला जिंकण्यास सर्व देवांसह इंद्रहि समर्थ होणार नाहीं.

हे भरतश्रेष्ठा, ज्याच्या पक्षांत भीष्म-द्रोणादि आचार्य, पांडवांसारखे वीर व सोमदत्त-सात्यकि-बाल्हिकादि बलाढ्य भूपाल आहेत, त्याच्याशीं युद्ध करण्यास कोणता अविचारी मनुष्य उभा राहील ! कौरव-पांडवांचें सख्य झालें असतां, तूं शत्रूकडून दुराधर्ष होऊन पृथ्वीचा सार्वभौम राजा होशील. तुझ्या समान इतर भूपति तुझ्याशीं स्पर्धा न करतां स्नेह जोडतील व बलाढ्य राजे संधि करतील. याप्रमाणें पुत्र, पौत्र, भ्राते, सुहृद्, यांच्याकडून सर्वतः सुरक्षित असलेल्या तुझें जीवन सुखी होईल.

यास्तव राजा, पांडवांना पूर्ववत् त्यांचा राज्यभाग दे. म्हणजे तूं समग्र पृथ्वीचें निष्कंटक राज्य भोगशील. याप्रमाणें हे सर्व राजे, पांडव व तुझे पुत्र,

त्या प्रतिज्ञेपासून मुळींच च्युत झालों नाहीं, हें सर्व ब्राह्मणांना ठाऊक आहे. यास्तव तूंहि आपली प्रतिज्ञा आतां खरी कर.

हे राजन्, आम्हीं प्रतिज्ञेचें पालन करीत असतां अतिशय क्लेश सहन केले. यास्तव आम्हांला आमचा राज्यांश परत मिळावा. तूं धर्मार्थांना योग्यप्रकारें जाणतोस, तूंच आमचें रक्षण कर. तूं आमचा पिता आहेस. त्या संबंधाकडे लक्ष देऊनच आम्हीं अनेक प्रकारचे क्लेश सहन केले. तो तूं आमच्याशीं पितृ-मातृवत् वर्तन कर, शिष्यांनीं गुरूंच्या ठिकाणीं जशी वृत्ति ठेवावयास पाहिजे, तसेच आम्ही तुझ्याशीं वागलों आहों. यास्तव तूंहि आमच्याशीं तसाच वाग. आम्ही उन्मार्गानें वागूं लागलों असतां तुझ्या सारख्या पित्यानें आम्हांला सन्मार्गांत स्थापावें, असा न्याय आहे. तस्मात् आम्हांला सन्मार्गांत स्थापून स्वतः तूंहि सद्धर्मांत स्थित हो.

हे भरतश्रेष्ठा, तुला असा निरोप सांगून पांडवांनीं या सभेला उद्देशून असें सांगितलें आहे कीं, येथें जमलेल्या सर्व धर्मज्ञ सभासदांनीं या प्रसंगीं स्वस्थ बसून हा अन्याय पहाणें योग्य नव्हे. ज्या सभेंत धर्माची अधर्मानें व सत्याची असत्यानें हानि होत असते, त्या सभेंतील तो अधर्म स्वस्थपणानें पहाणारे सभासदहि हत होतात. ज्या सभेंत अधर्मानें धर्म विद्ध होत असतां तेथील सभासद तें शल्य दूर करीत नाहींत, ते सभासदहि अधर्मानें विद्ध होतात. नदी ज्याप्रमाणें तीरावरील वृक्षांचें उन्मूलन करिते, त्याप्रमाणें आपल्या समक्ष घडणाऱ्या अधर्माकडे पहात स्वस्थ चिंतन करीत बसणाऱ्या सभासदांचा धर्म त्यांचा समूळ नाश करितो. तस्मात् या प्रसंगीं धर्मज्ञ सभासदांनीं तटस्थ राहूं नये. तर जें धर्म्य व न्याय असेल तें स्पष्ट सांगावें.

हे जनेश्वरा, पांडव धर्मनिष्ठ आहेत. ते धर्मावर श्रद्धा ठेवून प्रतिज्ञेप्रमाणें आतांपर्यंत स्वस्थ बसले आणि जेव्हां योग्य काल प्राप्त झाला, तेव्हांच ते आपला राज्यांश मागत आहेत. त्यांचा हा निरोप सत्य, धर्म व न्याय यांनीं युक्त आहे. या प्रसंगीं त्यांचें राज्य परत देण्यावांचून दुसरें कोणतें उत्तर देणें तुला शक्य आहे ! माझें हें बोलणें जर धर्मार्थांच्या विरुद्ध असेल, तर या सभेंत जमलेल्या सभासदांनीं तसें सांगावें. हे पुरुषश्रेष्ठा, पांडवांची प्रार्थना मान्य करून तूं या सर्व क्षत्रियवीरांस मृत्युपाशांतून सोडीव. हे राजन्, क्रोधाच्या अधीन होऊं नको. शान्त हो. पांडवांना त्यांच्या पितरांच्या राज्याचा उचित अंश देऊन तूं पुत्रांसह कृतार्थ हो व सर्व ऐश्वर्यांचा उपभोग घे.

अजातशत्रु युधिष्ठिर सर्वदा सज्जनांच्या धर्मांत स्थित आहे, हें तूं जाणतोसच आणि पुत्रांसह तूं पांडवांशीं कशाप्रकारें वागलास हेंहि लक्षांत आण. तुम्हीं त्यांना लाक्षागृहांत जाळण्याचा यत्न केलात. कपटद्यूतानें राज्यापासून दूर केलेंत. तरीहि त पुनः तुझ्याच आश्रयाला आले आहेत. तूंच पुत्रांसह युधिष्ठिराला इंद्रप्रस्थांत रहाण्यास पाठविलेंस. त्यानें तेथें राहून तुझ्यासह सर्व पार्थिवांना आपल्या अधीन करून घेतलें, परंतु त्यानें तुझें उल्लंघन कदापि केलें नाहीं. अशा प्रकारें वागणाऱ्या युधिष्ठिराच्या राष्ट्राचें व धन-धान्याचें हरण करण्याची इच्छा करणाऱ्या शकुनीनें त्यांच्याशीं कपटद्यूत केलें. तथापि दासत्वास प्राप्त होऊन व कौरवसभेंत कृष्णेला आणलेली पाहूनहि क्षत्रधर्मांत स्थित असलेला तो गंभीरवृत्ति युधिष्ठिर धर्मापासून यत्किंचित्‌हि च्युत झाला नाहीं.

हे राजा, मी त्यांचें व तुझें श्रेय इच्छीत आहें. धर्म, अर्थ व सुख यांपासून च्युत होऊन प्रजेचा नाश करूं नको. अनर्थाला अर्थ व स्वतःच्या हिताला अहित मानणारे तुझे पुत्र लोभामध्यें आसक्त झाले आहेत. त्यांचा निग्रह कर. हे परंतपा, पार्थ तुझ्या सेवेला तत्पर आहेत व युद्धालाहि सज्ज आहेत. यास्तव यांतील तुला जें कांहीं हितावह वाटेल, तें तूं कर.

वैशंपायन—राजा, सर्व भूपालांनीं कृष्णाच्या या भाषणाचें मनःपूर्वक अभिनंदन केलें. त्यांतील कोणीहि त्याच्यापुढें एक शब्ददेखील उच्चारण्यास समर्थ झाला नाहीं. ५. ६. ९५.

अध्याय ९६ वा.

[१ जामदग्न्यानें गर्वानें होणारा विनाश व अर्जुनाचें माहात्म्य सांगण्यासाठीं केलेलें दम्भोद्भव आख्यानाचें कथन.]

वैशंपायन—जनमेजया, महात्म्या केशवाचें तें भाषण ऐकून सर्व सभासद रोमांचित व स्तब्ध होऊन बसले. कोणताहि पुरुष त्याला उत्तर देण्यास समर्थ नाहीं, असें सर्व राजे मनांत समजले. याप्रमाणें ते सर्व भूपति स्वस्थ बसले असतां त्या कौरवसभेंत जामदग्न्य राम असें वचन बोलला—

(१) **जामदग्न्य**—माझें हें दृष्टान्तपूर्वक सत्य भाषण निःशंक मनानें श्रवण कर व हे राजा, तुला जर तें योग्य वाटलें तर तूं आपल्या हिताचा मार्ग स्वीकार.

पूर्वी दम्भोद्भव नामक एक सार्वभौम राजा होऊन गेला. त्यानें समग्र पृथ्वीचें राज्य भोगलें, असें आम्हीं ऐकलें आहे. तो पराक्रमी राजा नित्य रात्र संपून दिवस उगवतांच ब्राह्मण व क्षत्रिय यांना असा प्रश्न करीत असे-"या पृथ्वीतलावर माझ्या सारखा युद्धनिपुण किंवा माझ्याहून श्रेष्ठ शास्त्रवेत्ता असा एखादा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र आहे काय!"

असा प्रश्न करीत त्या राजानें समग्र पृथ्वीवर संचार केला. तो भूपाल दर्पानें अतिशय मत्त झाला होता व कोणाचीहि गणना करीत नसे. वारंवार आत्मश्लाघा करणाऱ्या त्या राजाचा विद्वान् निस्पृह ब्राह्मण निर्भयपणें निषेध करीत असत. तरीहि निषेध करणाऱ्या त्या द्विजांना ऐश्वर्यानें मत्त झालेला तो मानी राजा पुनः पुनः तोच प्रश्न करीत असे. तेव्हां ब्रह्मात्मैक्य जाणणारे ते तपस्वी महात्मे क्रोधसंतप्त होऊन त्या दृप्त राजाला म्हणाले—"हे राजन्, युद्धांत अनेकांना जिंकणारे दोघे श्रेष्ठ पुरुष आहेत, त्यांच्यासारखा तूं केव्हांहि होणार नाहींस."

ब्राह्मणांनीं असें म्हटलें असतां राजानें त्या द्विजांना पुनः प्रश्न केला—"ते वीर कोठें आहेत! त्यांचा जन्म कोठें झाला! ते कोणतें कर्म करितात व ते कोण आहेत! हें मला सांगा."

ब्राह्मण—हे पार्थिवा, ते नर-नारायणनांवाचे तापस आहेत. ते दोघे पृथ्वीतलावर आले आहेत, असें आम्ही ऐकतों. त्यांच्याशीं तूं युद्ध कर. ते दोघे महात्मे नर-नारायण गंधमादन पर्वतावर अनिर्वाच्य असें घोर तप आचरीत आहेत, असें म्हणतात.

ब्राह्मणांचें हें वचन ऐकून तो अमर्षी राजा रथ, अश्व, गज, उंट, पदाति व वहानें या सहा अंगांनीं युक्त असलेली आपली प्रचंड सेना घेऊन त्या अपराजित वीरांकडे जावयास निघाला.

गंधमादन पर्वतावर जाऊन त्या दुर्गम व घोर अरण्यांत वनाचा आश्रय करून राहिलेल्या त्या दोघां तापसांचा त्यानें शोध केला. तेव्हां क्षुत्पिपासेनें कृश झालेले व शीत, वात, उष्ण यांचे क्लेश सहन करणारे ते दोघे पुरुषोत्तम त्याच्या दृष्टीं पडले. त्या दोघांचाहि अस्थिपंजर उरला होता. त्यांच्या शरीरावरील शिरा स्पष्ट दिसत होत्या. राजानें त्यांच्या समीप जाऊन त्यांना वंदन केलें व कुशल विचारलें.

तेव्हां त्या तापसांनीं राजाला फलें, मूळें, उदक, आसनादि अर्पण करून त्याचें आतिथ्य केलें व ' आम्हीं तुझें कोणतें कार्य करावें ! ' असा प्रश्न केला.

राजानें आपला पूर्वीपासूनचा सर्व वृत्तान्त त्यांना कथन केला व स्वतःची कीर्तिहि निवेदन केली. तो म्हणाला—" मीं सर्व शत्रूंचा संहार करून आपल्या बाहुबलानें समग्र पृथ्वी जिंकली आहे व आतां तुम्हां दोघांशीं युद्ध करण्याच्या इच्छेनें या पर्वतावर आलों आहें. यास्तव माझी फार दिवसां-पासूनची इच्छा पूर्ण करा म्हणजे माझें योग्य आतिथ्य होईल.

नर-नारायण—हे राजश्रेष्ठा, आमचा हा आश्रम क्रोध व लोभ यांनीं रहित आहे. या आश्रमांत युद्ध कोठलें ! व शस्त्र कोठलें ! आणि अनृजुता तरी कोठली असणार ! यास्तव तूं अन्यत्र जाऊन युद्धाची इच्छा कर. या पृथ्वी-तलावर पुष्कळ क्षत्रिय आहेत.

राम—धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें त्या महात्म्यांनीं त्याला क्षमा करून वारंवार त्याचें सान्त्वन केलें. तथापि तो मत्त राजा शांत झाला नाहीं. उलट युद्धाची इच्छा करणाऱ्या दम्भोद्भवानें त्या तापसांना युद्धाचें आह्वान केलें. तेव्हां नरानें मुठींत ' ईषीका '-नांवाचें तृण घेऊन त्याला म्हटलें—"हे युद्धकामुक क्षत्रिया, ये, युद्ध कर. तूं आपलीं सर्व शस्त्रें व सैन्य सज्ज कर. मी आजपासून तुझी युद्धाची आकांक्षा घालवितों. "

दम्भोद्भव—हे तापसा, तूं आमच्याशीं युद्ध करण्यास हेंच अस्त्र जर युक्त मानीत असलास, तर हरकत नाहीं. मी यानेंहि तुझ्याशीं युद्ध करीन. कारण मी युद्धार्थी आहें.

राम—हे भारता, असें बोलून दम्भोद्भवानें आपल्या सैनिकांसह त्या तापसाच्या वधेच्छेनें त्याला शरवृष्टीनें सर्वतः व्यापून टाकिलें. पण तो दम्भो-द्भव शत्रूंच्या शरीरांस छिन्न-भिन्न करणारे घोर शर सोडीत असतांनाहि त्या सर्वांस तुच्छ करून त्या अपराजित मुनीनें आपलें घोर ईषीकास्त्र सोडिलें. तें अस्त्र अनिवार्य असल्यामुळें त्यानें मोठें आश्चर्य घडवून आणिलें. त्या लक्ष्यवेधी मुनीनें आपल्या हातांतील ईषीकांनीं दम्भोद्भव व त्याचे सैनिक यांचे डोळे, कान व नासिका यांस वेध केला.

तेव्हां सर्व श्वेत आकाश ईषीकांनीं व्यापलेलें पाहून तो राजा त्या तापसाच्या चरणांवर मस्तक ठेवून ' माझें स्वास्थ्य राहो ' असें म्हणाला.

तें ऐकून शरण जाण्यास योग्य असलेला तो नर त्या शरणागत राजास म्हणाला—" हे राजन्, तूं ब्राह्मणभक्त व धर्मात्मा हो. पुनः असें करूं नको. मनानें क्षत्रधर्माचें स्मरण करणारा कोणताहि पुरुष असें वर्तन करीत नाहीं. यास्तव हे नृपश्रेष्ठा, तूं असा दृप्त होऊं नको. आपल्याहून हीन किंवा विशिष्ट असलेल्या कोणाचाहि धिक्कार करूं नको. आपलें चित्त शान्त कर.

हे पार्थिवा, तूं कृतप्रज्ञ, लोभरहित, निरहंकार, सावधान, दान्त, क्षान्त, मृदु व सौम्य होऊन प्रजेचें पालन कर. दुसऱ्याचें बलाबल जाणल्यावांचून पुनः असा कोणाचा तिरस्कार करूं नको. मी तुला आतां परत जाण्याची अनुज्ञा देतों. तूं सुखानें जा व पुनः असें वर्तन करूं नको. आमच्या सांगण्यावरून तूं ब्राह्मणांना त्यांचें कुशल विचार.

असें बोलून तो राजा त्या दोघां तापसांच्या चरणांना वंदन करून आपल्या नगरीस निघून गेला व पुढें धर्माचरणच करीत राहिला.

पूर्वी नरानें असें अद्भुत कर्म केलें, पण नारायण त्याच्याहून असंख्य गुणांनीं श्रेष्ठ आहे. तस्मात् जोंवर अर्जुनानें आपल्या श्रेष्ठ गांडीव धनुष्यावर अस्त्र योजिलें नाहीं, तोंवर मान सोडून धनंजयाला शरण जा. कांकुदीक, शुक, नाक, अक्षिसंतर्जन, संतान, नर्तक व घोर आस्यमोदक या आठ अस्त्रांनीं विद्ध होऊन

१ ज्या अस्त्रानें पराभूत झालेले वीर रथांत किंवा गजादि वाहनांच्या खांद्यावर शयन करितात तें काकुदिक. यालाच प्रस्वापन म्हणतात. ज्या अस्त्राच्या योगानें शुक-नलिकान्यायानें अभयस्थानींहि भीतीची कल्पना करून अश्व, रथ इत्यादिकांना दृढ धरून ठेवितात, तें शुकास्त्र त्यालाच मोहनास्त्र म्हणतात. ज्याच्या योगानें वीर स्वर्गांतील नगर पहातो, तें नाकास्त्र, यालाच उन्मादन म्हणतात. ज्या अस्त्राचा प्रयोग करतांच विद्ध झालेले शत्रु शरीराच्या विविध द्वारांनीं मलस्राव करूं लागतात, तें अक्षिसंतर्जन. त्यालाच त्रासन असें दुसरें नांव आहे. शस्त्रांची सतत वृष्टि करणाऱ्या ऐंद्रादि दिव्य अस्त्रांना संतान म्हणतात. शत्रूंना नृत्य करावयास लावणाऱ्या अस्त्रास नर्तन किंवा पैशाच असें नांव आहे. शत्रूंचें कदन करणाऱ्या घोर अस्त्राला राक्षस असें दुसरें नांव आहे. ज्या अस्त्रानें विद्ध झालेले वीर तोंडांत पाषाण धरून मरणासाठींच प्रवृत्त होतात तें आस्यमोदक होय. यालाच 'याम्य' हें दुसरें नांव आहे.

सर्व मानव मरण पावतील. काम-क्रोध, लोभ-मोह, मद-मान व मात्सर्य आणि अहंकार हे आठ विकार हींच याचीं उदाहरणें आहेत.

या अस्त्रांच्या योगानें शत्रु उन्मत्त व भानरहित होऊन यथेष्ट चेष्टा करूं लागतात, अविवेकी होऊन झोंपतात, उड्या मारूं लागतात, शिंका देतात, मलोत्सर्ग करतात, सतत रडतात व हंसतात.

हे भारता, हा नारायण सर्व लोकांना निर्माण करणारा, सर्वांचें कर्म जाणणारा ईश्वर आहे. असा तो प्रभु ज्याचा सखा आहे, तो अर्जुन युद्धांत दुःसह आहे. त्याला जिंकण्यास तिन्ही लोकांत कोण समर्थ आहे! कपिध्वज जिष्णूच्या समान युद्धांत दुसरा वीर नाहीं. पार्थ असंख्य गुणानीं संपन्न असून जनार्दन त्याच्याहूनहि विशिष्ट आहे. तूंहि कुंतीपुत्र धनंजयाला चांगला जाणतोस.

मीं जे नर-नारायण सांगितले, तेच हे वीरांतील श्रेष्ठ केशवार्जुन होत, असें तूं समज. हे भारता, मी जें सांगत आहें, तें जर तूं यथार्थ मानीत असशील, मजविषयीं साशंक नसशील, तर श्रेष्ठ बुद्धीचा आश्रय करून पांडवांशीं शम कर.

हे भरतश्रेष्ठा, युद्ध करण्याचें मनांत आणूं नको. तुमचें हें कुरुकुल भूलोकीं सर्वमान्य व प्रसिद्ध आहे. तें तसेंच कायम राहो. तुझें कल्याण असो. तूं आपल्या हिताचाच विचार कर. ५. ६. ९६.

अध्याय ९७ वा.

[१ महर्षि कण्वानें श्रीकृष्णाचें महत्त्व दर्शविण्यासाठीं केलेलें मातलिवरान्वेषण आख्यानाचें कथन.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, परशुरामाचें वचन ऐकल्यानंतर भगवान् कण्वऋषिहि त्या कौरवसभेंत दुर्योधनाला असें म्हणाला—

कण्व—लोकपितामह ब्रह्मदेव जसा अक्षय व अव्यय आहे, तसेच ते दोघे भगवान् नर-नारायण आहेत. सर्व अदितिपुत्रांत एक सनातन विष्णुच शाश्वत, अजय्य म्ह० जिंकण्यास अशक्य, अक्षय, प्रभु म्ह० जगाचें उपादान कारण व ईश्वर आहे. चंद्र, सूर्य, पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि, आकाश, ग्रह व तारागण हे सर्व नाशवंत आहेत. जगाच्या प्रलयकालीं ते तिन्ही लोकांचा त्याग करून क्षय पावतात व ते सर्व लोक पुनः पुनः निर्मिले जातात. त्याच-

प्रमाणें मानव, मृग, पक्षी, तिर्यक् व अन्य चर जीव-जंतु आपापला काल आला असतां मृत्युवश होतात.

असंख्य राजे ऐश्वर्याचा उपभोग घेऊन आयुष्य क्षीण झालें असतां आपलें सुकृत-दुष्कृत भोगण्यासाठीं तरुण असले तरी परलोकीं जातात. तस्मात् हे दुर्योधना, तूं युधिष्ठिराशीं शम करावास हेंच योग्य होय. पांडव व कौरव मिळून पृथ्वीचें पालन करोत. हे सुयोधना, 'मी बलवान् आहें' असा गर्व तूं बाळगूं नको. कारण बलवानांहूनहि उत्तरोत्तर बलाढ्य लोक दिसतात. हे कौरवा, केवल विपुल सैन्यानें सामर्थ्य वाढत नसतें. स्वाभाविक बल सर्वांत श्रेष्ठ आहे. ते सर्व पांडव देवतुल्य पराक्रमी असून स्वाभाविक बलानें युक्त आहेत.

धृतराष्ट्रा, कन्यादानासाठीं योग्य वराचा शोध करणाऱ्या मातलीची एक पुरातन कथा सांगत असतात ती ऐक. इंद्राचा 'मातलि'-नामक प्रख्यात सारथि आहे. त्याला गुणकेशी नांवाची अतिशय रूपवती कन्या होती. एखाद्या देवांगनेप्रमाणें तिच्या अलौकिक लावण्याची प्रसिद्धि होती. अंगकांति व सौंदर्य यांत तिनें इतर सर्व स्त्रियांचें अतिक्रमण केलें होतें.

हे राजन्, तिच्या विवाहाचा काल प्राप्त झाला असतां भार्येसह मातलीनें पुष्कळ विचार केला व तो तत्पर होऊन वराचा शोध करूं लागला. तो म्हणाला—"उच्च, प्रसिद्ध व सात्त्विक मानवकुलांत कन्येचा जन्म होणें याला धिक्कार असो.

सज्जनांची कन्या मातृकुल, पितृकुल, व ज्या कुलांत ती द्यावयाची तें भावी पतीचें कुल या तीन कुलांना साशंक करिते ('या कन्येचा परिग्रह करावा कीं करूं नये' असा त्यांच्या मनांत संशय उत्पन्न होतो.) मीं देवलोक व मानुषलोक या दोन्ही लोकीं प्रवेश करून मानुषज्ञानानें वराचा शोध केला. पण मला एकहि अनुरूप वर आढळला नाहीं."

कण्व—हे राजन्, असें बोलून मातलीनें देव, दैत्य, गंधर्व व अनेक ऋषि या सर्वांचा वरार्थ शोध केला. पण त्यांतील कोणीहि त्याच्या मनाला योग्य वाटला नाहीं. नंतर एका रात्रीं मातलीनें आपल्या सुधर्मा भार्येशीं संकेत करून नागलोकीं जाण्याचा विचार केला.

मातली—देव किंवा मानव यांच्यामध्यें मला गुणकेशीच्या रूपाला अनुरूप असा वर एकहि दिसत नाहीं. पण अशा प्रकारचा वर नागलोकीं निश्चित असेल. तेथें मी जातों.

भार्येशीं असा संकेत करून मातलीनें तिला प्रदक्षिणा घातली. कन्येच्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व पातालांत प्रवेश केला. ५. ६. ९७.

अध्याय ९८ वा.

[१ वरान्वेषणासाठीं नागलोकीं जात असलेल्या मातलीची मार्गांत नारदाशीं भेट. त्याच्यासह वरुणलोकीं गमन. २ तेथील वर्णन.]

(१) कण्व—धृतराष्ट्रा, याप्रमाणें मातलि जात असतां मार्गांत त्याची वरुणाला भेटावयास निघालेल्या महर्षि नारदाची यदृच्छेनें गांठ पडली. तेव्हां नारदानें त्याला विचारिलें—"हे सूता, तूं कोठें चालला आहेस ! तूं स्वतःच्या कार्यासाठीं निघाला आहेस ! किंवा इंद्राच्या आज्ञेनें कोठें जात आहेस !" नारदाचा हा प्रश्न ऐकून मातलीनें मार्गानें जात असतांनाच त्याला आपलें कार्य सविस्तर निवेदन केलें. तेव्हां मुनि त्याला म्हणाला—"तर मग आपण दोघेहि बरोबरच जाऊं या. मी सलिलाधिप वरुणाला भेटण्यासाठीं स्वर्गलोकांतून निघालों आहें. मी तुला समग्र पृथ्वी दाखवून सर्व माहिती देईन. तेथें एखादा योग्य वर आढळल्यास आपण त्याला निश्चित करूं."

असें बोलून मातलि व नारद या दोघां महात्म्यांनीं पातालांत प्रवेश केला व लोकपाल वरुणाचें दर्शन घेतलें. तेथें वरुणानें देवर्षीला योग्य अशा विधीनें नारदाचें पूजन केलें व इंद्राप्रमाणें मातलीचा सत्कार केला. नंतर आपलें कार्य त्याला निवेदन करून वरुणानें जाण्याची अनुज्ञा दिली असतां ते दोघे प्रसन्न चित्तानें नागलोकीं गेले. तेव्हां भूमीच्या अंतर्भागांत रहाणाऱ्या सर्व भूतांना जाणणाऱ्या नारदानें मातलीला असा निःशेष वृत्तान्त सांगितला—

(२) नारद—हे सूता, पुत्र-पौत्रांनीं परिवेष्टित असलेल्या वरुणाला तूं पाहिलेंच आहेस. आतां त्याचें हें सर्वतः समृद्ध व शुभ असलेलें स्थान पहा. जलाधिप वरुणाचा हा महाप्राज्ञ पुत्र शील, आचार व शुद्धि यांनीं विशिष्ट आहे. हा कमलनयन पुष्कर पित्याला अतिशय प्रिय आहे. त्या रूपवान् व दर्शनीय वरुणपुत्राला सोमकन्येनें पतित्वानें वरिलें आहे. 'ज्योत्स्नाकाली' या नांवानें प्रसिद्ध आणि रूपानें प्रतिलक्ष्मीच अशी सोमाची जी दुसरी कन्या, तिनें अदितीचा ज्येष्ठ व श्रेष्ठ पुत्र जो सूर्य त्याला आपला पति वरिलें, असें स्मृत

आहे. वारुणीचें सर्व सुवर्णमय असलेलें हें मंदिर पहा. या भवनाला प्राप्त होऊन देव सुखाला प्राप्त झाले.

हे मातले, देवांनीं ज्यांचीं राज्यें हरण केलीं आहेत, अशा दैत्यांचीं हीं सर्व देदीप्यमान आयुधें पहा. हीं सर्व अक्षय्य आयुधें शत्रूंचा वध करून पुनः आपल्या स्वामीच्या हातीं परत येत असतात. याच प्रदेशांत पूर्वी राक्षसजातीय व दैत्यजातीय वीरांना देवांनीं युद्धांत जिंकलें होतें. या वारुण डोहांत ज्वाला-युक्त अग्नि सदैव प्रज्वलित असतो. या धूमरहित अग्नीनें विष्णूचें चक्रहि येथें प्रतिबद्ध केलें आहे, त्यामुळें येथें विष्णूच्या चक्रापासून भय नाहीं.

हें लोकांचा संहार करणारें गांडिव धनुष्य पहा. देवता याचें नित्य रक्षण करितात. हें धनुष्य गेंड्याच्या पाठीच्या कण्याचें केलें आहे. ज्या ज्या वेळीं जसें जसें कार्य उपस्थित होतें, त्या त्या वेळीं हें धनुष्य शतपट व सहस्रपट बल धारण करितें.

हें प्रचंड आयुध ब्रह्मवादी ब्रह्मदेवानें निमाण केलें आहे. तें राक्षसतुल्य अशासनीय राजांनाहि शासन करीत असतें. त्यामुळें राजांना हें चक्र सुदर्शना-हूनहि घोर भासतें. सलिलराज वरुणाचे पुत्र हें धनुष्य धारण करितात.

छत्रगृहांतील वरुणाचें हें छत्र पहा. हें मेघाप्रमाणें शीतल जलाची सर्वतः वृष्टि करितें. या छत्रापासून वहाणारें जल सोमाप्रमाणें निर्मल असूनहि तमानें आच्छादित झाल्यामुळें दृष्टीं पडत नाहीं. अशा अनेक प्रकारच्या अद्भुत वस्तु येथें आहेत. परंतु हे मातले, त्या पहाण्यांत वेळ घालविल्यास तुझ्या कार्याला विलंब होईल. यास्तव आपण आतां सत्वर जाऊं या. ५. ६. ९८.

अध्याय ९९ वा.

[१ नारदासह मातलीचें पातालदर्शन]

(१) **नारद**—हे सूता, नागलोकाच्या मध्यभागीं स्थित असलेलें हें नगर 'पाताल' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. दैत्य-दानव त्याचें सेवन करितात. भूलोकांतील जे जङ्गम प्राणी येथें जलप्रवाहाबरोबर प्रवेश करितात, ते भयार्त प्राणी येथें आक्रोश करीत असतात. येथें जलाचें शोषण करणारा असुर अग्नि सतत प्रज्वलित असतो. या अग्नीनें सर्व समुद्र व लोक यांना दग्ध करूं नये, म्हणून देवतांनीं मोठ्या यत्नानें त्याचा निग्रह केला आहे.

असुरांचा वध केल्यावर देवांनीं प्राशन करून उरलेलें अमृत येथेंच ठेविलेलें आहे. त्यामुळेंच येथून चंद्राची क्षय-वृद्धि दिसत नाहीं.

अदितीचा पुत्र विष्णु या नाम-रूपात्मक जगाला वेदवाणीनें भरून काढण्यासाठीं याच पाताल लोकांत 'हयग्रीव'-नामक अवतार वेळोवेळीं धारण करितो. चंद्रकांत मण्यांतून जसा जलस्राव होत असतो, तसें येथील सर्व जलमूर्तींपासून 'अलं' म्ह० जलाचा 'पात'-म्ह० प्रवाह स्रवत असतो म्हणून हें स्थल '**पाताल**' या नांवानें प्रसिद्ध झालें.

जगाच्या हितासाठीं ऐरावत येथूनच जल नेऊन मेघांत स्थापितो व इंद्र त्याच शीतल जलाची पर्जन्यवृष्टि करितो. विविध प्रकारचे 'तिमि'-नामक जलचर प्राणी चंद्रप्रकाश प्राशन करून या जलांतच रहातात. या पातालतलाचा आश्रय करून रहाणारे कांहीं प्राणी आहेत. ते दिवसा सूर्याच्या प्रखर किरणांनीं मरण पावतात व रात्रीं चंद्रप्रकाशानें पुनः जिवंत होतात. येथें चंद्र नित्य उदय

---

१ ज्याअर्थी देवांनीं आपल्या शत्रूंना मारून व अमृत प्राशन करून राहिलेलें अमृत येथें स्थापिलें आहे, त्याअर्थी सोमाचे वृद्धि-क्षय दिसतात. हा भूगोल कंदुकाकार आहे. त्याला प्रदक्षिणा घालणाऱ्या सूर्याच्या व चंद्राच्या आड या भूगोलाचा कांहीं प्रदेश येतो. त्यामुळें सूर्य व चंद्र आच्छादित होऊन त्यांचें दर्शन होत नाहीं. तीच त्यांची रात्र होय. पण जे भूलोकाच्या ऊर्ध्वभागीं व अधोभागीं स्थित असतात, ते सूर्यादिकांना सर्वदाच पहातात. त्यांतील चंद्रमंडल जलमय आहे, सूर्याच्या तेजोमय रश्मींनीं तें प्रकाशित केलें जातें. सूर्य व चंद्र यांच्या मध्यें गतिवशात् जितकें जितकें अधिक अंतर पडतें, तितका चंद्र अधिक भासतो व ते जसे जसे परस्परांच्या समीप येऊं लागतात, तसे तसे सूर्याच्या अग्रभागीं असलेल्या अग्न्यादि देवतांकडून आमच्या दृष्टीनें चंद्रमंडल आच्छादित होतें. यालाच अनुलक्षून "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः"—चंद्राच्या पहिल्या कलेचें प्राशन अग्नि करितो, दुसरीचें सूर्य करितो, इत्यादि शास्त्र प्रवृत्त झालें आहे. येथील 'प्राशन' म्हणजे सांनिध्यानें केवल पोषण होणें, एवढाच अर्थ समजावा. पातालाच्या मध्यभागीं स्थित असलेल्या लोकांना मेरुशिखरावरील लोकाप्रमाणेंच चंद्र सर्वदा पूर्णच दिसतो. कारण त्यांच्या दृश्यप्रदेशीं अग्न्यादिकांचें आवरण नसतें. त्यामुळें या स्थानांतून चंद्राचे वृद्धि-क्षय दिसत नाहींत.

पावून आपल्या किरणांनीं अमृताला स्पर्श करितो व त्या अमृतमय किरणांनीं देह धारण करणाऱ्या जीवाचें संजीवन करितो.

हे सूता, इंद्रानें ज्यांचें ऐश्वर्य हरण करून घेतलें आहे असें अधर्मनिरत, बद्ध व कालानें पीडित झालेले दैत्य येथेंच रहातात. भूतपति महेश्वरानें सर्व भूतांच्या उत्कर्षासाठीं याच प्रदेशांत श्रेष्ठ तप आचरिलें. वेदपठन करणाऱ्या विप्रांनीं येथेंच गोव्रत आचरिलें व ज्यांनीं प्राणत्याग करून स्वर्ग जिंकला आहे, असे महर्षीहि येथेंच रहातात.

जेथें जागा सांपडेल, तेथें शयन करावें, जें कांहीं यदृच्छेनें प्राप्त होईल तें भक्षण करावें व जें मिळेल तें वस्त्र परिधान करावें, या नियमाला 'गोव्रत' असें म्हणतात.

सुप्रतीकाच्या वंशांत उत्पन्न झालेले ऐरावण, वामन, कुमुद, व अंजन हे श्रेष्ठ गज येथेंच असतात. यास्तव हे मातले, यांतील एखादा गुणवान् वर तुला जर योग्य वाटत असेल तर पहा. तुला जर कोणीं संमत असेल, तर मी मोठ्या यत्नानें तुझ्या कन्येसाठीं तो मिळवून देईन.

आपल्या तेजानें देदीप्यमान होणारें हें ब्रह्माण्ड प्रजोत्पत्तीपासूनच या जलांत स्थापिलेलें आहे. पण तें भेद पावत नाहीं किंवा चलित होत नाहीं. तें केव्हां उत्पन्न झालें व त्याचा स्वभाव कसा आहे हेंहि कोणीं कथन केल्याचें मीं ऐकलें नाहीं. किंवा त्याचे जनक-जननी कोण हेंहि कोणाला ठाऊक नाहीं. प्रलयकालीं या पाताललोकांतून प्रचंड अग्नि उत्पन्न होतो व तो चराचरासह सर्व त्रैलोक्याचें भस्म करून टाकितो.

नारदाचें हें भाषण ऐकून मातलि म्हणाला—हे भगवन्, तूं सांगितलेस, यांतील एकहि वर मला रुचत नाहीं, यास्तव अन्यत्र चल. आतां विलंब लावूं नको. ५. ६. ९९.

अध्याय १०० वा.

[१ नारद व मातलि यांचें हिरण्यपुर नामक दैत्यनगरीस गमन.]

(१) नारद—हे मातले, अनेक प्रकारच्या मायावी रूपानें संचार करणाऱ्या दैत्यांची व दानवांची ही विस्तृत नगरी पहा. ती 'हिरण्यपुर'-नांवानें प्रसिद्ध आहे. विश्वकर्म्या मयानें महत्प्रयासानें ही नगरी निर्माण

केली. तीच ही पातालतलाचा आश्रय करून येथें राहिली आहे. या नगरींत सहस्रावधि माया निर्माण करणारे महा ओजस्वी दानव निवास करितात. ते शूर असून त्यांनीं पूर्वी वर मिळविलेले आहेत. त्यामुळें इंद्र, यम, कुबेर, किंवा अन्य कोणीहि त्या दानवांना वश करून घेण्यास समर्थ नाहीं.

कालखंज असुर, विष्णुपदापासून उत्पन्न झालेले नैर्ऋत्य व ब्रह्मदेवाच्या चरणापासून उद्भवलेले यातुधान हे सर्व मायावी राक्षस येथेंच रहातात. ते दाढांनीं युक्त असून भयंकर वेगवान् आहेत. वायुवेगाप्रमाणें त्यांचा पराक्रम आहे. ज्यांना पीडा देण्यास शक्रहि समर्थ नाहीं, ते ' निवातकवच '-नांवाचे दानव येथेंच रहातात. हे सूता, तूं, तुझा पुत्र गोमुख व पुत्रासह देवराज शचीपति इंद्र यांचा येथें अनेकदा पराभव झालेला आहे, हें तूं जाणतोसच.

हे इंद्रसारथे, या पुरींतील हीं शिल्पशास्त्रानुसार बांधलेलीं गृहें पहा. त्यांतील कांहीं सुवर्णाचीं, कांहीं रौप्यमय, कांहीं वैदूर्याचीं व कांहीं सुंदर पोवळ्याचीं आहेत. कित्येक शुभ्र स्फटिकाचीं सूर्यकांत मण्यासारखीं उज्ज्वल व पद्मरागासारख्या अमूल्य रत्नांचींहि भासत आहेत. त्यांत कांहीं मृत्तिकेचीं, दगडाचीं व लांकडांचींहि आहेत. तीं सूर्यासारखीं तेजस्वी व प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें देदीप्यमान् आणि रत्नजडित असल्यामुळें विचित्र दिसत आहेत. तीं सर्व उंच व निबिड आहेत.

या गृहाचें यथार्थ स्वरूप किंवा तीं कोणत्या द्रव्यानें निर्माण केलीं आहेत याचें वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं. तीं अनेक गुणांनीं युक्त असून त्यांत अद्भुत प्रमाण हा विशेष गुण आहे.

दैत्यांचीं हीं क्रीडास्थानें व शयनगृहें पहा. हीं सर्व रत्नजडित आसनें व अमूल्य पात्रें यांनीं समृद्ध आहेत. हे मेघासारखे पर्वत व जलप्रवाह, यांचें अवलोकन कर.

येथील वृक्ष कामचारी असून ते इच्छेस येतील तीं फलें व पुष्पें धारण करितात.

हे मातले, यांतील एखादा वर तुला योग्य वाटला तर पहा. तुझी इच्छा असल्यास आपण अन्य दिशेकडे किंवा पृथ्वीवर जाऊं.

नारदाचें हें भाषण ऐकून मातलि त्याला म्हणाला—' हे देवर्षे, देवांना अप्रिय असलेलें कार्य मला करावयाचें नाहीं. देव आणि दानव हे जरी भ्राते

आहेत, तरी त्यांचें वैर सतत अनुवृत्त आहे. तेव्हां शत्रुपक्षाशीं संबंध करणें मला कसें रुचेल ! या दानवांना भेटण्याची माझी इच्छा नाहीं. हे मुने, तूं अहिंसापर आहेस, हें मला ठाऊक आहे आणि हिंसापर दैत्यांची काय अपेक्षा असते, तीहि मी जाणतों. यास्तव, आपण अन्यत्र जाऊं या. ५. ६. १००.

अध्याय १०१ ला.

[१ नारदासह मातलीचें सुपर्णलोकनिरीक्षण. २ सुपर्णांचें वर्णन.]

(१) **नारद्**—हे सूता, सर्पभक्षण करणाऱ्या गरुड पक्ष्यांचा हा लोक पहा. या सुपर्णांना अमित पराक्रम, दुर्गम प्रदेशीं वेगानें गमन व भार वहाणें इत्यादि कार्य करण्यांत यत्किंचित्‌हि परिश्रम वाटत नाहींत. विनतेचा पुत्र जो गरुड त्याच्या सुमुख, सुनामा, सुनेत्र, सुवर्चस, सुरुच व पक्षिराज सुबल या सहा पुत्रांनीं हें कुल व्यापिलें आहे. कश्यपाच्या वंशांत उत्पन्न झालेल्या व त्याचें ऐश्वर्य वाढविणाऱ्या या विनताकुलकर्त्या पक्षिराजांनीं गरुडाच्या सजातीय पक्ष्यांचीं शेंकडों व हजारों कुळें मोठ्या वेगानें वाढविलीं आहेत.

मातले, हे सर्व सुपर्ण श्रीनें युक्त असून श्रीवत्सलांछन धारण करणारे आहेत. ते सर्व ऐश्वर्याची इच्छा करणारे व बलवान् आहेत. ते सर्पभक्षक पक्षी क्रूर कर्मे करणारे असल्यामुळें क्षत्रिय आहेत. त्यांनीं ज्ञातीचा क्षय केल्यामुळें त्यांना ब्राह्मण्य प्राप्त झालें नाहीं. विष्णूनें परिग्रह केलेलें हें कुल श्लाघ्य आहे. यांचें दैवत विष्णु असून ते केवल विष्णुपरायण आहेत. त्यांच्या हृदयांत सर्वदा विष्णु असतो व विष्णूच यांची सदा गति आहे. त्यांचीं मुख्य मुख्य नांवें मी तुला सांगतों, ऐक.

(२) सुवर्णचूडा, नागाशी, दारुण, चण्डतुंडक, अनिल, अनल, विशालाक्ष, कुंडली, पङ्कजित्, वज्र, विष्कम्भ, वैतनेय, वामन, वातवेग, दिशाचक्षु, निमेष, अनिमिष, त्रिराव, सप्तराव, वाल्मीकि, दीपक, दैत्यद्वीप, सरिद्वीप, सारस, पद्मकेतन, सुमुख, चित्रकेतु, चित्रबर्ह, अनघ, मेषहृद्, कुमुद, दक्ष, सर्पान्त, सोमभोजन, गुरुभार, कपोत, सूर्यनेत्र, चिरान्तक, विष्णुधर्मा, कुमार, परिबह, हरि, सुस्वर, मधुपर्क, हेमवर्ण, माल्य, मातरिश्वा, निशाकर व दिवाकर.

मातले, याप्रमाणें यश, कीर्ति व बल यांनीं प्रसिद्ध असलेल्या प्रमुख गरुडपुत्रांच्या नांवांचा मीं निर्देश केला आहे. यांतील कोणीहि तुला जर रुचत नसला, तर आपण येथून जाऊं या. तुला जेथें योग्य वर सांपडेल, अशा प्रदेशांत मी तुला नेतों. ५. ६. १०१.

अध्याय १०२ रा.

[१ रसातलवर्णन.]

(१) **नारद**—हे मातले, हें 'रसातल'-नांवाचें सातवें पृथ्वीतल आहे. अमृतापासून उत्पन्न झालेली समग्र गोजातीची माता सुरभि म्ह० कामधेनु येथेंच असते. ती पृथ्वीच्या सारापासून उद्भवणारें क्षीर सतत स्रवत असते. षड्रसांच्या सारापासून हा उत्तम रस उत्पन्न झाला आहे. पूर्वी अमृतानें तृप्त होऊन ढेंकर देणाऱ्या पितामहाच्या मुखांतून ही निष्पाप सुरभि उत्पन्न झाली. तिची क्षीरधारा पृथ्वीवर वाहूं लागली. तिचा एक डोहच बनला. त्यालाच परम पवित्र क्षीरसागर म्हणतात. त्या समुद्राच्या तीरावर समंततः शुभ्र फेन पसरलेला असतो. त्याच्याकडे सादर अवलोकन करीत येथें जे मुनिसत्तम रहातात, त्यांना 'फेनप' असें म्हणतात. दुसरे कित्येक मुनि फेनाचा आहार करून उग्र तप आचरीत असतात, या सर्वांना देवताहि भितात.

हे मातले, या सुरभीपासून झालेल्या दुसऱ्या चार धेनु चार दिशांमध्यें रहातात व त्या आपापली दिशा धारण करून त्या दिशेचें पालन करितात. 'सुरूपा'-नांवाची सुरभि पूर्व दिशा धारण करिते. 'हंसिका'-नामक धेनु दुसरी दक्षिण दिशा धारण करते. महासमर्थ 'सुभद्रा'-पश्चिम दिशेचा आश्रय करिते. ही श्रेष्ठ धेनु या विश्वांतील इच्छेस येईल तें रूप धारण करणारी आहे आणि 'कामदुधा'-नांवाची धेनु कुबेराच्या धर्म्य उत्तर दिशेला धारण करिते.

या चार धेनूंचें पय ज्या सागरांत मिश्र होतें, त्या क्षीरसागराचें देव-दानवांनीं मंदरपर्वताचा मंथा करून मंथन केलें आणि त्यांतून वारुणी, लक्ष्मी, अमृत, उच्चैःश्रवा अश्व व कौस्तुभमणि हीं रत्नें काढिलीं.

ही सुरभि देव-पितरादिकांना योग्य असा भिन्न भिन्न पयोरूप आहार देत असते. सुधा सर्पांचें भोजन आहे, स्वधा पितरांचें अन्न आहे व अमृत देवांचा आहार आहे. अशीं हीं भिन्न प्रकारचीं पेयें ही धेनु स्रवत असते.

मातले, रसातलवासी जनांनीं गायलेली ही प्राचीन गाथा इहलोकीं विद्वान् अद्यापि गात असतात. या रसातलांतील निवास जेवढा सुखकर आहे, तेवढा नागलोक, स्वर्ग, किंवा 'त्रिविष्टप' विमान यांतील वासहि सुखावह नाहीं. ५. ६. १०२.

अध्याय १०३ रा.

[१ मातलीसह नारदाचें सर्पपुरींत गमन. २ शेषाचें वर्णन. ३ सुमुख नागाला आपला जामाता करण्याची मातलीची मनीषा.]

(१) **नारद्**—हे सूता, देवराज इंद्राच्या श्रेष्ठ अमरावती प्रमाणेंच ही वासुकीनें पालन केलेली भोगवती नगरी आहे. येथें शेष स्थित असतो व तपाच्या योगानें लोकांत प्रमुख झालेला तो पृथ्वीला तिच्या प्रभावासहित धारण करितो.

(२) या शेषाचा आकार कैलासपर्वतासारखा असून तो दिव्य आभरणांनीं भूषित आहे. हा महाबलाढ्य नाग आपल्या मस्तकानें सहस्रावधि ज्वालारूपी जिह्वा धारण करितो. येथें विविध आकाराचे व नानाप्रकारचीं भूषणें धारण केलेले कद्रूचे पुत्र निर्भयपणें रहातात. त्यांच्या मस्तकांवर मणि, चक्र, स्वस्तिक व कमंडलु यांचीं चिह्नें असून त्यांची संख्या सहस्रावधि आहे. ते सर्व बलवान् व क्रूर स्वभावाचे आहेत. त्यांतील कांहींना सहस्र, कांहींना पांचशें व कांहींना शंभर मस्तकें आहेत. कांहीं तीन, दोन, पांच व सात मुखांनीं युक्त आहेत. या नागांचीं शरीरें पर्वतासारखीं प्रचंड आहेत. एकाच वंशांत उत्पन्न झालेल्या या नागांची संख्या कोट्यवधि आहे. त्यांतील प्रमुखांचीं नांवें सांगतों, ऐक. वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, धनंजय इत्यादि. याशिवाय इतरहि पुष्कळ मुख्य नाग आहेत. ते सर्व कश्यपाचेच पुत्र म्हटले जातात. यास्तव हे मातले, यांतील एखादा वर तुला रुचत असला तर पहा.

कण्व—राजा धृतराष्ट्रा, नारदांचें हें भाषण ऐकून मातलीनें अव्यग्र चित्तानें समंततः निरीक्षण केलें व जणुकाय संतुष्ट होऊन नारदाला असा प्रश्न केला—

---

१ या सर्पांचीं सविस्तर नांवें पूर्वी आलेलीं आहेत, त्याची येथें पुनरुक्ति केली नाहीं. भाग १ ला, अ. ३५, पृ. १०४ पहा.

मातलि—हे मुने, कौरव्य आर्यकाच्या पुढें बसलेला हा द्युतिमान् व दर्श-नीय नाग कोणाचा कुलनंदन आहे ! या नागाचे माता-पितर कोण आहेत ! हा कोणाच्या वंशाचा केतुभूत होऊन राहिला आहे ! हा नाग नम्रता, धैर्य, रूप आणि वय या सर्व गुणांनीं गुणकेशीला योग्य वर आहे, असें मला वाटतें.

कण्व—राजा, याप्रमाणें सुमुखाच्या दर्शनानें मातलि संतुष्ट झाला आहे हें पाहून नारदानें त्या नागाचें माहात्म्य, जन्म व कर्म त्याला निवेदन केलें.

नारद—मातले, हा ऐरावत कुलोत्पन्न 'सुमुख'-नांवाचा श्रेष्ठ नाग आहे. हा आर्यकाचा संमत पौत्र व वामनाचा दौहित्र आहे. याच्या 'नागचिकुर'-नामक पित्याचा गरुडानें नुक्ताच वध केला.

(३) नारदाचें हें वचन ऐकून प्रसन्न झालेला मातलि म्हणाला—हे मुने, हा जामाता मला मान्य आहे. मी याच्यावर प्रसन्न झालों आहें. याला आपली प्रिय कन्या द्यावी असें मला वाटत आहे, यास्तव त्याला अनुकूल करण्याचा यत्न कर. ५. ६. १०३.

अध्याय १०४ था.

[१ गुणकेशीचा स्वीकार करण्याविषयीं नारदानें केलेली आर्यकाची प्रार्थना. २ गरुडानें केलेल्या सुमुखभक्षणाच्या प्रतिज्ञेचें कथन. ३ नारदाचें मातलीसह इंद्रलोकीं गमन व विष्णूच्या संमतीनें सुमुखाला चिरायुष्य प्राप्ति.]

(१) **कण्व**—राजा धृतराष्ट्रा, त्यानंतर मातलीसह नारदानें आर्यक-नागाची भेट घेतली व त्याची अशी प्रार्थना केली.

नारद—हे सर्पश्रेष्ठा, हा मातलि शक्राचा प्रिय सारथि आहे. हा इंद्राचा हितचिंतक असून शुचिर्भूत, शीलवान्, गुणसंपन्न, तेजस्वी, वीर्यवान् व बलाढ्य आहे. हा इंद्राचा प्रिय सखा, मंत्री व सारथिहि आहे. प्रत्येक युद्धांत वासवाच्या व याच्या प्रभावांत फार थोडें अंतर असतें. देवासुरांच्या युद्धांत हा इंद्राच्या सहस्र अश्वांनीं युक्त असलेल्या श्रेष्ठ रथाचें मनानेंच नियमन करितो. अगोदर यानें आपल्या बाहुबलानें इंद्रशत्रूंना जिंकल्यावर मग वासव जय मिळवितो म्ह० शत्रूंवर अगोदर हा व याच्या मागून देवेंद्र प्रहार करितो.

याला गुणकेशी नांवाची सुशील व गुणसंपन्न कन्या आहे. तिच्यासारखी अप्रतिम रूपवती कुमारी भूलोकीं दुसरी कोणी नाहीं. तिला योग्य वर शोधण्यासाठीं हा सर्व त्रिभुवन हिंडला व त्यानें मोठ्या यत्नानें सर्वत्र शोध केला. त्यांत तुझा हा पौत्र सुमुख त्याला आपल्या कन्येला अनुरूप वर वाटत आहे. यास्तव हे भुजगोत्तमा, तुला जर मान्य असेल, तर याच्या कन्येचा परिग्रह करण्याचा सत्वर निश्चय कर.

विष्णूच्या कुलांत जशी लक्ष्मी, अग्नीला जशी स्वाहा, तशी ही सुंदरी गुणकेशी तुझ्या कुलाला भूषित करो. ती वासवाच्या शचीतुल्य आहे, तस्मात् तूं आपल्या पौत्रासाठीं तिचा प्रतिग्रह कर. हा सुमुख जरी पितृहीन आहे, तरी त्याचे गुण व तुझा आणि ऐरावताचा लौकिक यांकडे दृष्टि देऊन आम्ही त्याला कन्या देत आहों. सुमुखाचे गुण, शील, शौच, शम इत्यादि पाहून हा मातलि स्वतः येथें येऊन त्याला कन्या अर्पण करण्यास तयार झाला आहे. यास्तव तूं त्याचा आदर करावास हेंच योग्य आहे.

कण्व—नारदाचें हें भाषण ऐकून आर्यक संतुष्ट व दीनहि झाला आणि त्याला म्हणाला—

(२) आर्यक—हे देवर्षे, तुम्ही माझ्या पौत्राला वरण्यासाठीं आलां अहां खरे, पण माझा पुत्र नुक्ताच निधन पावला आहे, तेव्हां गुणकेशीला स्नुषा करण्याची मी कशी इच्छा करावी! यास्तव तुझें हें वचन मला संमत नाहीं. हा इंद्राचा सखा आहे, याच्याशीं संबंध करण्याची कोण इच्छा करणार नाहीं! पण हे महामुने, या सुमुखाच्या अल्पायुष्यामुळें मी याच्या विवाहाविषयीं सचिंत आहे. माझा पुत्र व याचा जन्मदाता यास वैनतेयानें भक्षण केलें व त्यामुळें आम्ही दुःखांत आहों. शिवाय तो गरुड जातां जातां असेंहि म्हणाला कीं, एका महिन्यानें मी सुमुखालाहि भक्षण करीन आणि हे प्रभो, तसें निश्चयानें घडून येईल. मला त्या सुपर्णाचा निश्चय ठाऊक आहे. त्यामुळें माझा सर्व हर्ष नष्ट झाला आहे.

आर्यकाचे हे निराशेचे दुःखपूर्ण उद्गार ऐकून मातलि त्याला म्हणाला—"तुझ्या या सुमुख-पौत्राला जामाता करण्याचा मीं निश्चय केला आहे. यास्तव तो आम्हां दोघांबरोबर सुरपति इंद्राकडे जाऊन त्याची भेट घेवो. याचें आयुष्य जर अवशिष्ट असलें तर याचें मरण टळण्यासाठीं गरुडाच्या शक्तीची

प्रशंसा कशी करावी हें मीं निश्चित करीन. किंवा यत्नानें काय करतां येईल तेंहि पाहीन. यास्तव कार्य साधण्यासाठीं सुमुखाला माझ्याबरोबर देवेशाकडे येऊं दे. हे भुजङ्गमा, तुझें स्वास्थ्य असो."

(३) असें बोलून सुमुखाला घेऊन ते दोघे महा ओजस्वी महात्मे आर्यकासह इंद्रलोकीं गेले व त्यांनीं तेथें आसनस्थ देवराजाचें दर्शन घेतलें. दैव-योगानें त्याच वेळीं चतुर्भुज भगवान् विष्णु तेथें आला होता. तेव्हां नारदानें महाद्युतिमान् देवेंद्र व भगवान् या दोघांना मातलीचा सर्व वृत्तान्त निवेदन केला.

तें वृत्त ऐकून विष्णु पुरंदराला म्हणाले—हे वासवा, या सुमुखाला अमृत दे आणि त्याला देवतुल्य अमर होऊं दे. नारद, मातलि व सुमुख यांचे मनोरथ तूं पूर्ण कर. यावर वैनतेयाच्या पराक्रमाचा विचार करून इंद्र विष्णूला म्हणाला—" हे भगवन्, आपणच त्यांना अमृत द्यावें."

विष्णु—हे देवराज, तूं या सर्व सचराचर लोकांचा ईश्वर आहेस. तूं दिलेलें अभय अन्यथा करण्यास कोण समर्थ आहे! विष्णूचें हें वचन ऐकून इंद्रानें त्या नागाला दीर्घायुष्य दिलें. परंतु त्याला अमृत देऊन अमर केलें नाहीं. याप्रमाणें सुमुख वर मिळवून प्रसन्न वदन झाला व दारपरिग्रह करून कृतकृत्य होऊन आपल्या घरीं परत गेला. नारद व आर्यक या दोघांनींहि कृतकार्य होऊन संतुष्ट चित्तानें महाद्युतिमान् देवेंद्राचें पूजन केलें व ते आपापल्या लोकीं निघून गेले. ५. ६. १०४.

अध्याय १०५ वा.

[१ इंद्रानें सुमुखाला दीर्घायुष्य दिलेलें ऐकून गरुडाचा क्रोध, इंद्राची निर्भर्त्सना. २ विष्णूनें केलेलें त्याचें गर्वहरण. ३ कण्वाचा दृष्टांतपूर्वक दुर्योधनाला उपदेश. ४ दुर्योधनानें केलेला उपहास.]

(१) कण्व—हे भारता, शक्रानें 'सुमुख'-नागाला पूर्ण आयुष्य दिल्याचें सविस्तर वर्तमान महाबलाढ्य गरुडानें जेव्हां ऐकलें, तेव्हां तो पक्षी अतिशय क्रुद्ध झाला व आपल्या पंखांच्या वेगानें त्रिभुवनाला रुद्ध करीत क्रोधानें वासवावर धावून गेला.

गरुड—हे भगवन्, तूं माझी अवज्ञा करून माझ्या वृत्तीचा घात कां केलास! मला इच्छेप्रमाणें वागण्याचा वर देऊन पुनः त्यापासून तूं च्युत झालास. सर्व भूतेश्वर विधात्यानें मजसाठीं सर्व भूतें हा स्वभावतःच आहार निर्मिला आहे. तूं त्याला प्रतिबंध कां करितोस! या महानागाला भक्षण करण्याचा मीं निश्चय केला असून त्याचा समयहि नियत केला होता. हे देवा, याच्या योगानें माझ्या फार मोठ्या परिवाराचा निर्वाह होईल. यास्तव याला सोडून अन्य कोणाची हिंसा करण्याची माझी इच्छा नाहीं. हे देवराज, तूं मनाला वाटेल तशी क्रीडा चालविली आहेस; पण मी माझे सर्व परिजन व माझ्या गृहांत असलेले भृत्य यांच्यासह प्राणत्याग करीन. हे वासवा, तूं संतुष्ट हो.

हे इंद्रा, त्रैलोक्याचा ईश्वर असूनहि जो मी दुसऱ्याच्या दास्याला प्राप्त झालों आहें, तो मी असा आत्मघात करून घेण्यासच योग्य आहें. आतां तूं कदाचित् 'विष्णूनेंच याला दीर्घायुष्य दिलें आहे' असें म्हणशील तर हे देवेशा, तूं स्थित असतांना मी विष्णूला प्रमाण मानीत नाहीं. कारण त्रैलोक्याचें राज्य तुझ्या ठिकाणीं नित्य स्थित आहे. तथापि दक्षाची कन्या माझी माता असून कश्यप माझा पिता आहे. मीहि सर्वलोकांना वाहून नेण्यास समर्थ आहें. माझें विपुल बल सर्वभूतांना असह्य होत. मींहि दैत्यांच्या युद्धांत फार मोठें काम केलें आहे. श्रुतश्री, श्रुतसेन, विवस्वान्, रोचनामुख, प्रसृत, कालकाक्ष, या दितिपुत्रांचा मीं वध केला आहे.

पण मी ध्वजस्थानाला प्राप्त होऊन तुझा अनुज जो भगवान् विष्णु त्याची मोठ्या यत्नानें परिचर्या करितों व त्याला वाहून नेतों. म्हणून तूं माझा असा अवमान करीत आहेस. पण माझ्यासारखा भार सहन करणारा व माझ्याहून अधिक बलवान् दुसरा कोण आहे! मीच सर्वांहून विशिष्ट असल्यामुळें बांधवांसह या विष्णूला वाहून नेतों. परंतु तूं माझ्या वृत्तीचा छेद करून माझी अवज्ञा केलीस, त्यामुळें तुझ्याहून व या भगवानाहूनहि अधिक असलेलें माझें श्रेष्ठत्व नष्ट झालें आहे. अदितीचे हे सर्व पुत्र बल व पराक्रम यांनीं युक्त आहेत. त्या सर्व बलवानांहूनहि तूं बलवत्तर आहेस. अशा तुला मी माझ्या पंखाच्या एका टोकावर सहज वाहून नेतों. यावरून कोणाचें बल अधिक आहे, याचा तूंच शांतपणानें विचार कर.

कण्व—त्या गरुडाचें हें परिणामीं दारुण फल देणारें वचन ऐकून चक्रधर विष्णु अक्षोभ्य असलेल्याहि त्याला क्षुब्ध करीत म्हणाला—

(२) भगवान्—हे गरुत्मन्, वस्तुतः तूं अतिशय दुर्बल असून स्वतःला बलवान् समजत आहेस. हे अंडजा, आमच्या समक्ष ही आत्मश्लाघा पुरे कर. माझ्या देहाला धारण करण्यास समग्र पृथ्वीहि समर्थ नाहीं. वास्तविक मीच स्वतः आपल्याला वहातों व तुलाहि धारण करितों. बरें, तूं जर इतका बलवान् आहेस तर माझा हा एकच उजवा बाहु धारण कर पाहूं ! तूं आपल्या स्कंधावर माझा हा बाहू जर धारण करशील, तर तुझी ही आत्मश्लाघा सार्थ होईल.

कण्व—राजा, असें बोलून भगवानानें गरुडाच्या स्कंधावर आपला बाहु ठेवला. तेव्हां तो भारार्त पक्षी विह्वल झाला व मूर्च्छित होऊन भूमीवर पडला. त्यावेळीं विष्णूच्या एका बाहूचा भार त्या सुपर्णाला पर्वतासह समग्र पृथ्वीच्या भाराइतका दुःसह भासला. अच्युतानें त्याच्या स्कंधावर आपला बाहु सहज ठेवला होता; जोरानें ठेवून त्याला पीडा दिली नाहीं. त्यामुळें त्याचें जीवित नष्ट झालें नाहीं. त्या प्रचंड भारानें पीडित झालेला तो पक्षी आपले पंख फडफडवीत खालीं पडला. त्याचा देह गळून गेला. विह्वल होऊन त्यानें तोंड वासलें. मूर्च्छा गेल्यावर त्या वैनतेयानें विष्णूला शिरसा वंदन केलें व विह्वल होऊन दीन स्वरानें त्याला असें म्हटलें—

गरुड—हे भगवन्, तूं लोकसारभूत व पुष्ट अशा आपल्या सहज ठेवलेल्या भुजानें मला भूतलावर चिरडून टाकिलेंस. मी विह्वल झालों. हे देवा, मज मंदबुद्धीला क्षमा कर. तुझा हा ध्वजवासी पक्षी तुझ्या बलाच्या तेजानें दग्ध झाला आहे. हे विभो, तुझें परम बल आतांपर्यंत मीं जाणलें नव्हतें, त्यामुळें माझा पराक्रम अतिशय श्रेष्ठ आहे, इतरांसारखा नाहीं, असें मीं समजत होतों.

असें बोलून गरुड शरण आला असतां भगवानानें प्रसन्न होऊन स्नेहानें त्याला 'ठीक आहे, पुनः असा गर्व करूं नको' असें म्हणून आपल्या पायाच्या आंगठ्यानें सुमुखाला गरुडाच्या वक्षःस्थलावर उडवून दिलें. तेव्हांपासून हे राजेंद्रा, तो सुपर्ण सुमुखासह रहात असतो. याप्रमाणें तो महायशस्वी गरुड विष्णूच्या बलानें पराभूत होऊन त्याच्या गर्वाचा नाश झाला.

(३) कण्व—तस्मात् हे गांधारे, जोंवर वीर पांडुपुत्रांशीं तुझी रणांत गांठ पडली नाहीं, तोंवरच तूं जिवंत आहेस. वायुपुत्र महाबलाढ्य भीम प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ आहे. धनंजय इंद्रसुत आहे. ते रणांत कोणाचा वध करणार नाहींत ! कृष्णासह हे पांच पांडव प्रत्यक्ष विष्णु, धर्म, वायु, इंद्र व दोघे अश्विनीकुमार आहेत, तेव्हां तूं त्यांच्याकडे नुस्तें पहाण्यासहि कसा समर्थ होशील ? तस्मात् हे नृपात्मजा, हा विरोध पुरे झाला. आतां तूं पांडवांशीं शम कर. या वासुदेवाच्या मध्यस्थीनें तूं कुलाचें रक्षण करण्यास समर्थ आहेस. या चक्र-गदाधर विष्णूचें माहात्म्य प्रत्यक्ष अवलोकन करणारा हा महातपस्वी नारद येथेंच आहे.

(४) वैशंपायन—राजा, दुर्योधनानें कण्वाचें हें भाषण ऐकून एक निश्वास सोडला व भ्रुकुटी वक्र केली. तो दुरात्मा राधेयाकडे पाहून मोठ्यानें हंसला व त्या ऋषीच्या वाक्याला तुच्छ लेखून गजाच्या शुंडेसारख्या आपल्या मांडीवर थाप मारून कण्वास म्हणाला—" हे मुने, ईश्वरानें मला ज्यासाठीं उत्पन्न केलें असेल, माझें जें भवितव्य असेल आणि माझी जी गति होणार असेल, त्याप्रमाणेंच मी वर्तन करीत आहें. तूं व्यर्थ हे प्रलाप कशाला करतोस !" ५. ६. १०५.

अध्याय १०६ वा.

[१ जनमेजयाचा प्रश्न. २ नारदाचा दुर्योधनाला उपदेश. ३ गालवाख्यानाला आरंभ.]

(१) जनमेजय—हे मुने, दुर्योधन अनर्थामध्येंच अभिनिवेश ठेवणारा, परार्थाचा लोभ करणारा, हीन कर्मांत रत असलेला, मरणाला उद्युक्त झालेला, ज्ञातिजनांना दुःख देणारा, बांधवांचा शोक वाढविणारा, सुहृदांना क्लेश देणारा व शत्रूंचा हर्ष वाढविणारा होता; तथापि अशा उन्मार्गानें वागणाऱ्या त्याचें भीष्मादि बांधवांनीं सौहार्दानें व भगवान् व्यासानें स्नेहानें अमार्गापासून निवारण कसें केलें नाहीं !

वैशंपायन—राजा, त्या दुरात्म्याला भगवंतानें व भीष्मानें योग्य उपदेश पूर्वींच केला होता. नारदानेंहि अनेक प्रकारें हितवचन सांगितलें. तेंच आतां सांगतों. ऐक.

(२) नारद्—हे दुर्योधना, प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करतां हिताचा उपदेश करणारा माझ्यासारखा सुहृद् दुर्मिळ आहे व तो हितोपदेश ऐकणारा सुहृद् श्रोताहि दुर्लभ आहे. (पण हा दुर्योधन मूढ असल्यामुळें हितवचनहि ऐकणार नाहीं, असा याचा भावार्थ.) पण ज्या महासंकटामध्यें सुहृद् रक्षण करण्यास सज्ज होतो, त्यांतच उपकाराच्या अपेक्षेनें उपकार करणारा बंधु स्थिर होत नाहीं. (अशा बंधूहूनहि सुहृद्वचन श्रेयस्कर आहे, असा भावार्थ.)

हे कुरुनंदना, सुहृदांचें वचन श्रवण करणें युक्त आहे. एखाद्या कार्यांत फार मोठा प्रतिबंध असतांना त्याविषयीं आग्रह धरल्यास नाश होतो. दुराग्रहानें गालवाचा कसा पराभव झाला, याविषयीं एक पुरातन इतिहास प्रसिद्ध आहे, तो सांगतों, ऐक. हे भारता, पूर्वी एकदा साक्षात् धर्म सप्तर्षींतील एक ऋषि जो भगवान् वसिष्ठ त्याचा वेष धारण करून तप करणाऱ्या विश्वामित्राकडे जिज्ञासेनें आला. तो क्षुधित झालेला अतिथि भोजनेच्छेनें कौशिकाच्या आश्रमांत येतांच विश्वामित्रानें मोठ्या त्वरेनें चरु शिजविला. परंतु तें उत्तम अन्न सिद्ध होईपर्यंत वसिष्ठ थांबला नाहीं. त्यानें इतर तपस्व्यांनीं दिलेलें अन्न भक्षण केलें. इतक्यांत विश्वामित्र तें उष्ण अन्न घेऊन वसिष्ठापाशीं आला. तेव्हां ‘ माझें भोजन झालें. तूं आतां थांब ’ असें बोलून भगवान् निघून गेला. हे राजन्, त्या ऋषीच्या आज्ञेप्रमाणें द्युतिमान् विश्वामित्र तें अन्न आपल्या हातांनीं मस्तकावर धारण करून वायु भक्षण करीत एखाद्या खांबाप्रमाणें निश्चल उभा राहिला.

(३) त्यावेळीं विश्वामित्राचें गुरुत्व व लोकपूज्यत्व जाणून गालव-ऋषीनें कामनापूर्ण होण्याच्या इच्छेनें मोठ्या प्रेमानें त्याची शुश्रूषा करण्याचा यत्न केला. याप्रमाणें शंभर वर्षें पूर्ण झालीं असतां धर्म पुनः वशिष्ठाचा वेष घेऊन भोजनाच्या इच्छेनें कौशिकाच्या आश्रमांत आला व धीमान् विश्वामित्र वायुभक्षण करून तें अन्न मस्तकावर धारण करून तसाच उभा आहे हें पाहून त्या महर्षीनें त्या अन्नाचा स्वीकार केला. तें अन्न तसेंच उष्ण व ताजें राहिलें होतें. तें भक्षण करून व ‘ हे विप्रर्षे, मी संतुष्ट झालों,’ असें बोलून तो मुनि निघून गेला. तेव्हां धर्माच्या वचनानें क्षत्रत्वापासून निवृत्त होऊन ब्राह्मणत्वाला प्राप्त झालेला विश्वामित्र अतिशय संतुष्ट झाला.

नंतर आपल्या तपस्वी गालव शिष्याच्या शुश्रूषेनें व भक्तीनें प्रसन्न झालेला

तो मुनि त्याला म्हणाला—हे वत्सा गालवा, माझी तुला जाण्याची अनुज्ञा आहे. तुला इष्ट असेल तेथें जा.

विश्वामित्राचें हें वचन ऐकून मोठ्या प्रेमानें व मधुर वाणीनें गालव त्या मुनिश्रेष्ठाला म्हणाला—हे भगवन्, मी आपल्याला ब्रह्मचर्यव्रताच्या समाप्तीची गुरुदक्षणा काय देऊं ! कारण दक्षिणायुक्त कर्मानेंच सिद्धि प्राप्त होत असते, दक्षिणेनें दात्याला फल मिळतें. तेंच स्वर्गांतील क्रतुफल आहे. कारण दक्षिणा देणाराच त्याला प्राप्त होतो. म्हणूनच वेदानें ' दक्षिणा सर्व उपद्रवांची शांति करणारी आहे ' असें म्हटलें आहे. यास्तव मीं गुरूसाठीं काय आणावें त्याची आज्ञा व्हावी.

गालवाचें हें भाषण ऐकून यानें सेवेनेंच आपल्याला वश करून घेतलें आहे, हें जाणणारा विश्वामित्र त्याला ' वत्सा, तुझ्या सेवेनें मी संतुष्ट झालों आहें, तुझी गुरुदक्षिणा मला पोंचली आहे, आतां तूं जा ' असें अनेकदां म्हणाला. परंतु विश्वामित्र वारंवार ' तूं जा, तूं जा ' असें म्हणत असतांहि गालव " काय देऊं, काय देऊं " असें पुनः पुनः विचारूं लागला. तेव्हां तपस्वी गालवाचा दुराग्रह पाहून किंचित् क्रुद्ध झालेला विश्वामित्र त्याला म्हणाला— " हे गालवा, एका बाजूनें श्यामकर्ण असलेले चंद्रासारखे शुभ्र आठशें अश्व मला सत्वर आणून दे, उशीर लावूं नको; जा." ५. ६. १०६.

अध्याय १०७ वा.

[१ अश्व देण्यास असमर्थ असलेल्या गालवाचा विलाप. २ गरुडानें त्याला त्रैलोक्य दाखविण्याविषयीं दिलेलें आश्वासन.]

(१) नारद—हे दुर्योधना, धीमान् विश्वामित्राचें हें वचन ऐकून गालव चिंताक्रांत झाला. त्याला झोंप येईनाशी झाली. त्यानें आहार सोडला. तो एका स्थानीं स्थिर बसेना. त्याचा केवल अस्थिपंजर उरला. शोकपरायण झालेला तो निस्तेज होऊन त्याचा वर्ण पांडुर दिसूं लागला. तो गालव दैन्यानें व चिंताग्नीनें दग्ध होऊन अतिशय शोकमग्न झाला व खिन्न होऊन दुःखानें असा विलाप करूं लागला—

गालव—अरे अरे, मला धनिक मित्र कोठले व द्रव्यसंचय कोठला !

तेव्हां चंद्रासारखे शुभ्र आठशें अश्व मी कोठून आणूं ! मला भोजनाची व सुखाची इच्छा कशी होणार ! माझी जीविताची आशाहि छिन्न झाली आहे. मला आतां जिवंत राहून तरी काय करावयाचें आहे ! मी आतां पृथ्वीपासून दूर निघून जातों किंवा समुद्राच्या परतीरीं जाऊन तेथें प्राणत्याग करितों. माझ्या जीविताचा काय उपयोग ! निर्धन, अकृतार्थ, धनादि विविध फलांनीं रहित व गुरूचें ऋण धारण करणाऱ्या मला आतां उद्यमावांचून सुख कोठलें !

सुहृदांच्या धनावर निर्वाह करून व 'इष्ट वस्तु देतों' असें आश्वासन देऊन, तें करण्यास असमर्थ असलेल्या मनुष्यानें जिवंत रहाण्यापेक्षां मरणें श्रेयस्कर आहे. 'मी अमुक कार्य करीन' असें एखाद्याला अभिवचन दिल्यावर तें पूर्ण करणें अवश्य आहे. पण त्याच्या उलट तें जर आपण पार पाडलें नाहीं, तर मिथ्यात्वाचा दोष लागतो व त्या मिथ्यावचनानें दग्ध झालेल्या त्या माणसाच्या इष्टापूर्त कर्मांचें फल नष्ट होतें.

असत्यवादि जिवंत असला तरी मृतच होय. त्याला संतति व आधिपत्य प्राप्त होत नाहीं; मग शुभ गति कोठली ! कृतघ्नाला यश, स्थान व सुख कोठलें ! कृतघ्न मनुष्य अविश्वसनीय असतो, कृतघ्नाला प्रायश्चित्त सांगितलेलें नाहीं. असा निर्धन पापी जिवंत रहात नाहीं, पापी पुरुष कुटुंबाचें धारण कसें करणार ! एखाद्यानें उपकार केले असतां ते विसरणारा पापी निश्चयानें विनाश पावतो.

गुरूपासून कृतकार्य होऊन ज्याअर्थी मी त्याला अभिवचन देऊन त्याचें प्रिय करण्यास समर्थ नाहीं, त्याअर्थी मी पापी, कृतघ्न, कृपण व अनृतवादीहि ठरलों. मी आतां विषप्राशनादि अधम उपायांचें अवलंबन करून प्राणत्याग करितों. यापूर्वी मीं देवांजवळहि कधीं याचना केलेली नाहीं, त्यामुळें ते सर्व देव यज्ञांत मला मान देतात. यास्तव मी आतां देवाधिदेव त्रिभुवनेश्वर कृष्णाला शरण जातों. तो भगवान् विष्णु गतिमानांत श्रेष्ठ आहे. त्याच्या ठिकाणीं आकाशादि सर्व प्रतिष्ठित आहेत. बीजापासून जसे वृक्ष उत्पन्न होतात, तसें हें सर्व जगत् त्याच्यापासून उद्भवतें. तो सर्व सुरासुरांना व्यापून राहिला आहे. अशा अव्यय श्रीकृष्णाला मी शरण जाऊन त्याचें दर्शन घेतों.

(२) गालव असा विलाप करीत असतां त्याचा सखा विनतात्मज गरुड त्याचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें तेथें प्रकट झाला व प्रसन्न होऊन म्हणाला—

हे विप्रा, तूं माझा मान्य सुहृद् आहेस व ऐका सुहृदामध्यें सामर्थ्य असल्यास त्यानें दुसऱ्या सुहृदाचा इष्ट मनोरथ पूर्ण करावा, असें सुहृदांचें मत आहे. माझ्यामध्यें सामर्थ्य आहे आणि हे गालवा, वासवाचा कनिष्ठ भ्राता जो भगवान् विष्णु, त्याच्या वरानें मला विभव प्राप्त झालें आहे. गालवाला साह्य करण्याची माझी इच्छा आहे, अशी मीं पूर्वींच त्या भगवंताला प्रार्थना केली आहे आणि त्यानें 'गालव गुर्वर्थ इष्ट धन मिळविण्यास समर्थ होवो,' असा वर दिला आहे, यास्तव तूं खिन्न होऊं नको. माझ्याबरोबर ये. मी तुला अनायासानें पृथ्वीच्या कोणत्याहि प्रदेशीं किंवा समुद्राच्या पलीकडे नेतों. चल, विलंब लावूं नको. ६. ५. १०७.

अध्याय १०८ वा.

[१ गरुडानें केलेलें पूर्व दिशेचें वर्णन.]

(१) गरुड—हे गालवा, ज्ञानप्रवर्तक विष्णूनें मला अनुज्ञा दिली आहे. यास्तव आतां प्रथम कोणती दिशा पहाण्याची तुझी इच्छा आहे, तें सांग म्हणजे मी तुला तेथें घेऊन जातों. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण किंवा उत्तर यांतील कोणत्या दिशेंत जाऊं !

हे विप्रा, सर्व लोकांना उत्पन्न करणारा सविता या दिशेंतच प्रथम उदय पावतो व येथेंच संध्यासमयीं आलोचनरूप तप करून साध्य सत्यकाम झाले. येथें प्रातःसंध्या केली असतां सूर्याच्या प्रसादानें सर्व जगताला व्यापणारी बुद्धि प्राप्त होते. अग्नि आणि सोम या ज्यांच्या देवता आहेत, असे आज्य भागाख्य यज्ञाचे दोन चक्षु यज्ञाच्या नियंत्रणासाठीं या पूर्व दिशेंतच सुप्रतिष्ठित आहेत. संस्कार केलेलें हव्य या दोन चक्षूंमध्यें होमिलें असतां यज्ञाचें रक्षण होतें व तेंच अन्यत्र होमिल्यास धर्मनाशक होतें.

ही दिशा दिवसाचें द्वार म्ह० आरंभ व देवयान आणि पितृयाण मार्गांचें मुख आहे. दक्ष प्रजापतीच्या कन्या पूर्वीं येथेंच प्रजा प्रसवल्या व कश्यपाची संतति येथेंच प्रवृद्ध झाली. ही दिशा सर्व देवांच्या ऐश्वर्याचें मूळ असून शक्राला अभिषेक येथेंच झाला. देवांनींहि येथेंच तपश्चर्या केली. प्राचीन

---

१ सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृद् ।
ईप्सितेनाभिलाषेण योक्तव्यो विभवे सति ॥

कालीं म्हणजे सर्वांच्या पूर्वीं देवांनीं हीच दिशा व्यापिली होती. म्हणून तिला ' पूर्व ' असें म्हणतात.

हे ब्रह्मन्, पूर्वीं सुखाची इच्छा करणाऱ्या देवांनीं येथेंच सर्व धर्मकार्यें केलीं. लोकभावन भगवान् ब्रह्मदेवानें येथेंच वेदपाठ केला. याच दिशेंत सूर्यानें ब्रह्मवेत्त्यांना गायत्रीचा उपदेश केला. याज्ञवल्क्याला येथेंच यजुर्वेद दिला. वर मिळविलेले सुर येथेंच यज्ञांत सोमाचें प्राशन करितात व तृप्त झालेले हव्यवाहन अग्नि आपलें उत्पत्तिस्थान जें सोम, आज्य व पयादिरूप जल, त्यांत प्रवेश करितात.

वरुणानें याच दिशेनें पाताळांत प्रवेश करून ऐश्वर्य मिळविलें. मित्रावरुणाच्या यज्ञकालीं येथेंच पुराण ऋषि जो वसिष्ठ, त्याचा निमीच्या शापामुळें स्थूल देहाशीं वियोग झाला. त्याच यज्ञांत कुंभापासून त्याची उत्पत्ति झाली. प्रणवाचे शाखा-प्रशाखादि सहस्रावधि भेद येथेंच उत्पन्न झाले. धूमसेवन करणाऱ्या मुनींनीं येथेंच हविर्धूमाचें प्राशन केलें. इंद्रानें याच दिशेंत वराहादि अनेक वन्यपशूंचें प्रोक्षण करून दैवतांचे यज्ञभाग कल्पिले.

सूर्य याच पूर्व दिशेंत उदय पावून कृतघ्न मानव व असुर यांच्या आयुष्याचें क्रोधानें हरण करितो. ही पूर्व दिशा त्रैलोक्य, स्वर्ग व सुख यांचें द्वार असून हा सर्व दिशांचा पूर्वभाग आहे.

तुझी जर इच्छा असेल तर आपण या दिशेंत प्रवेश करूं. मी तुझ्या वचनांत स्थित असल्यामुळें तुझें प्रिय करणें मला उचित आहे. यास्तव हे गालवा, सांग. तूं सांगशील तेथें मी जाईन अथवा दुसऱ्या दिशांचें वर्णन करितों, तें ऐक. ५. ६. १०८.

अध्याय १०९ वा.

[१ दक्षिण दिशेचें वर्णन.]

गरुड—हे गालवा, पूर्वीं सूर्यानें येथें यज्ञ करून कश्यपाला या दिशेची यथाविधि दक्षिणा दिली म्हणून या दिशेला ' दक्षिणा ' म्हणतात. येथें तिन्ही लोकांतील पितर स्थित आहेत व उष्णान्न भोजन करणाऱ्या देवतांचा निवास

---

१ जोंवर अन्न उष्ण असतें, तोंवरच पितर त्यांचें सेवन करितात अशी स्मृति आहे.

याच दिशेंत असतो, असें श्रुत आहे. लोकांमध्यें पूज्य होऊन देवांच्या तुल्य भागाला प्राप्त झालेले तेरा विश्वदेवहि पितरांसह येथेंच रहातात. या दिशेला धर्माचें दुसरें द्वार म्हटलें आहे. या दिशेंतील घटीका पळें याच कालाच्या अवयवांनीं कालाची गणना व निश्चय केला जातो.

हे विप्रा, या दिशेंत सर्व देवर्षि, पितृलोकांतील ऋषि व राजर्षि क्लेशरहित होऊन सुखानें रहातात. मृतजीवांचें पूर्वजन्मांतील सत्याचरण व पुण्य-पापरूपी कर्म यांचें प्रकाशन चित्रगुप्तादिकांकडून येथेंच केलें जातें. मरणोत्तर सर्व जीव याच दिशेला प्राप्त होतात. पुण्यवान् किंवा पापी मुमूर्षु मरणकालीं तमानें आवृत होऊन अत्यंत मूढत्वामुळें दुःख भोगीत याच दिशेला जातात. या दिशेमध्यें सर्व प्राण्यांना प्रतिकूल असलेले असंख्य नैर्ऋत उत्पन्न केले आहेत. ज्यांना पुण्याचा संस्कार झालेला नसतो, त्यांनाच यांचें दर्शन होतें.

हे द्विजा, मंदरपर्वतावरील कुंजांत व विप्रर्षींच्या आश्रमांत गंधर्व योग्यांचें तत्त्वानुसंधान व प्रपंचमिथ्यात्वनिश्चय, यांचें हरण करणाऱ्या गाथा याच दिशेंत गातात. येथेंच पूर्वीं 'रैवत'-नांवाचा दैत्य सामगायनानें युक्त असलेल्या गाथा ऐकण्यांत इतका तल्लीन झाला कीं, किती काल निघून गेला याचें त्याला भानहि राहिलें नाहीं. दीर्घ कालानें तो भूलोकीं परत आला, तेव्हां त्याची स्त्री, अमात्य व राज्य हीं सर्व नष्ट झाल्याचें त्याला आढळून आलें व तो वनांत निघून गेला.

येथेंच यवक्रीताचा पुत्र जो सावर्ण मनु त्यानें सूर्याचा रथ व त्याला वहाणाऱ्या देवता यांना मर्यादा घालून दिली; त्यामुळें सूर्य दक्षिणायनाचें अतिक्रमण करीत नाहीं. महात्म्या पौलस्त्य राक्षसराज रावणानें याच दिशेंत तपश्चर्या करून देवांपासून वर मिळविले. वृत्रासुरानेंहि आपल्या आचरणानें येथेंच शक्राशीं शत्रुत्व संपादन केलें. सर्व देहभृतांचे प्राण मरणोत्तर याच दिशेंत येऊन पुनः जन्म घेतात. दुष्कर्में करणाऱ्या पुरुषांना यमराज येथेंच पीडा देतो. याच दिशेंत 'वैतरणी'-नांवाची नदी आहे. ती वितरणसंज्ञक नरकगामी जीवांनीं आवृत झाली आहे. या दिशेंत जाऊन जीव प्रथम अतिशय

---

१ पूर्व दिशा प्रथमद्वार असल्यामुळें दक्षिणेला द्वितीय म्हटलें आहे. देवांचीं सर्व कर्में पूर्वाभिमुख बसून व पितरांचीं कर्में दक्षिणाभिमुख होऊन करावीं असें शास्त्रवचन आहे.

दुःखाला प्राप्त होतो व भोगानें दुःखाचा नाश झाला असतां स्वर्गसुखाला प्राप्त होतो.

हे गालवा, दक्षिणायनास प्राप्त झालेला सूय मधुर जलाची वृष्टि करितो. दक्षिणायनाच्या आरंभीं प्रायः आर्द्रा नक्षत्र असतें. तें नक्षत्र वर्षाकालाचें आरंभक आहे हें प्रसिद्ध आहे. सूर्य पुनः उत्तर दिशेला प्राप्त होऊन पुनः हिमाची वृष्टि करितो. पूर्वीं मी क्षुधार्त होऊन विचार करूं लागलों असतां मला युद्ध करणारे फार मोठे गजकच्छप येथेंच प्राप्त झाले.

'चक्रधनु'-नांवाचा महान् ऋषि येथेंच सूर्यापासून उत्पन्न झाला. त्याला कपिलदेव असें म्हणतात. त्यानेंच सगरात्मजांना दग्ध केलें. येथेंच 'शिवा'-नामक वेदपारग ब्राह्मण सिद्ध झाले व त्यांनीं समग्र वेदांचें अध्ययन करून अक्षय मोक्ष मिळविला. ऐरावत, तक्षक व वासुकि या नागांनीं पालन केलेली भोगावती नगरी याच दिशेंत आहे. साक्षात् सूर्य व अग्नि यांनाहि अभेद्य असें तमोरूपी अज्ञान मरणकालीं याच दिशेंत प्राप्त होतें.

हे गालवा, मी तुझा सेवक झालों आहें, यास्तव तुला जर हा मार्ग संमत असून तेथें जावयाचें असेल तर मला सांग. अथवा मी पश्चिमेचें वर्णन करितों; प्रथम तें ऐक. ५. ६. १०९.

अध्याय ११० वा.

[१ पश्चिमेचें वर्णन.]

(१) **गरुड**—हे गालवा, ही दिशा सलिलराज वरुणाला प्रिय असून सूर्याची आदि प्रतिष्ठा येथेंच आहे. दिवसाच्या पश्चात् म्ह० अंतीं सूर्य आपल्या किरणांचें येथेंच विसर्जन करितो. म्हणून ही दिशा अंतिम 'पश्चिम' या नांवानें प्रसिद्ध झाली. भगवान् कश्यप-देवानेंच वरुणाला समुद्राच्या रक्षणासाठीं जलचरांच्या राज्यावर अभिषेक केला. याच दिशेंत वरुणाचे समग्र षड्रस प्राशन करून तमाचा नाश करणारा सोम शुक्लपक्षांत तारुण्याला प्राप्त होतो. वायूनें बद्ध करून जिंकलेले दैत्य त्या महावायूनें पीडित होऊन मोठमोठ्यानें घोरत येथेंच शयन करितात.

याच दिशेंत अस्ताचलपर्वत त्याला प्रिय असलेल्या सूर्याचें स्वागत करितो व पश्चिम संध्या प्रवृत्त होते. त्यानंतर दिवस संपला असतां प्राण्याचें अर्धें आयुष्य निद्रेच्या योगानें हरण करण्यासाठीं रात्र व निद्रा प्रवृत्त होतात. येथेंच गर्भ

धारण करून शयन करणाऱ्या देवी दितीला शक्रानें तिच्या गर्भापासून वियुक्त केलें व एकुणपन्नास मरुद्गण जन्म पावले. येथूनच हिमालयाचें मूळ समुद्रांत मग्न असलेल्या शाश्वत मंदराला भेटण्यासाठीं निघालें आहे. परंतु सहस्रावधि वर्षें लोटलीं तरी अद्यापि त्याचा अंत लागत नाहीं. यावरून हिमालयाचें मूळ व समुद्राचें जल यांचें अप्रमेयत्व व्यक्त होतें.

सुवर्णाचा पर्वत व सुवर्ण कमलें यांनीं युक्त असलेलें येथें एक समुद्रतुल्य विस्तृत सरोवर आहे. त्या सरोवराच्या तीरावर येऊन कामधेनु दुधाचा स्राव करिते. चंद्र-सूर्यांना ग्रासणाऱ्या राहूचें कबंध याच दिशेंत समुद्राच्या मध्य-भागीं दृष्टीं पडतें. 'सुवर्णशिरस्'-नांवाचा नित्य तरुण असलेला मुनि अप्रमेय व अदृश्य आहे. त्याच्या गायनाचा ध्वनि येथें ऐकूं येतो. हरिमेधसाची 'ध्वजवती'-नांवाची कुमारी 'थांब थांब' अशा सूर्याच्या आज्ञेनें आकाशांत स्थित आहे.

या दिशेंत वायु, अग्नि, जल व आकाश या चारी महाभूतांचा स्पर्श रात्रं-दिवस सुखावहच होतो. येथूनच सूर्य मेरूला प्रदक्षिणा करून तिर्यग्गतीनें जातो, त्यामुळें लोकांना तो खालीं जात आहे, असें भासतें. येथेंच आदित्य-मंडल अग्न्यादि ज्योतींमध्यें प्रवेश करितें. नक्षत्रादिकहि जलमय असल्यामुळें वस्तुतः अप्रकाशक आहेत. तथापि रात्रीं आदित्याच्या प्रभेनेंच तीं भासतात आणि दिवसा त्या प्रभेच्या योगानेंच लुप्त होतात अशी लोकप्रसिद्धि आहे. अश्विन्यादिकांतील एकेक नक्षत्र सत्तावीस दिवस चंद्राबरोबर संचार करून चैत्रादि प्रत्येक महिन्याच्या अठ्ठाविसाव्या दिवशीं रात्रीं त्याच्याच बरोबर रहातें व एकूणतिसाव्या रात्रीं चंद्रापासून बाहेर पडतें. या चंद्रसंयोगाप्रमाणेंच सूर्यासंबंधानें सूर्याबरोबर संचार करून तीं नियतकालीं त्याच्यापासूनहि दूर होतात. सर्व नक्षत्रांचा सर्व ग्रहांशीं असाच संयोग होतो. समुद्राची पूर्ति करण्यासाठीं सर्व नद्यांचा उगम येथूनच होतो. या पश्चिमसमुद्रांत सर्व त्रैलो-क्यांतील जलाचा संचय असतो.

येथेंच पन्नगराज, अनंत व आद्यंतरहित विष्णु यांचें अप्रतिम निवासस्थान आहे. अनलसखा पवन, महर्षि कश्यप व मारीच यांचें स्थानहि येथेंच आहे. याप्रमाणें हा पश्चिम मार्ग मीं तुला संक्षेपतः सांगितला आहे. आतां, हे द्विज-श्रेष्ठा, तुझी इच्छा काय आहे, तें सांग म्हणजे आपण त्या दिशेंत जाऊं. अ. ६. ११०.

अध्याय १११ वा.

[१ उत्तरदिशेचें वर्णन.]

(१) गरुड—हे गालवा, उत्तरमार्गानें जाणाऱ्या जीवांच्या पातकांचा नाश होऊन स्वर्गप्राप्ति होते. शब्दसामर्थ्यानेंच या दिशेमध्यें उद्धार करण्याचें सामर्थ्य आहे. म्हणून तिला ‘ उत्तर ’ असें म्हणतात. या उत्तर दिशेंत धनाचा निधि असतो. हें उत्तम निधींचें स्थान असल्यामुळें तोच स्वर्गमार्ग होय. ही दिशा पूर्व व पश्चिम यांच्यामध्यें असल्यामुळें तिला मध्यम मार्ग असेंहि म्हणतात. हे द्विजा, या श्रेष्ठ उत्तर दिशेंत असौम्य, अजितेंद्रिय व अधार्मिक लोक रहात नाहींत. येथेंच बदरिकाश्रमांत नारायण कृष्ण व नरोत्तम जिष्णु वास करितात. त्याचप्रमाणें शाश्वत ब्रह्माहि येथेंच रहातो.

याच उत्तर दिशेंतील हिमालयाच्या शिखरावर उमेसह महेश्वर नित्य निवास करितो. तो ईश्वर प्रलयाग्नीप्रमाणें तेजस्वी आहे. केवल नर-नारायणावांचून तो इतर कोणालाहि दृग्गोचर होत नाहीं. वासवासह देव, मुनिगण, यक्ष, गंधर्व, सिद्ध यांनाहि तो दिसत नाहीं. सहस्राक्ष, सहस्रचरण, सहस्रशीर्ष व अव्यय असा एक श्रीमान् विष्णुच आपल्या मायेनें त्याला पाहूं शकतो.

येथेंच विप्रांच्या राज्यावर चंद्राला अभिषेक करण्यांत आला. गगनांतून च्युत झालेली गंगा याच उत्तर दिशेंत महादेवानें मस्तकावर धारण करून ती मानुषलोकाला दिली. याच ठिकाणीं गौरीनें महेश्वराच्या प्राप्तीसाठीं तप आचरिलें. काम, रोष, शैल व उमा हीं येथेंच उत्पन्न झालीं. याच उत्तर दिशेंतील कैलास पर्वतावर कुबेराला राक्षस, यक्ष व गंधर्व यांच्या आधिपत्याचा अभिषेक केला. येथेंच रम्य चैत्ररथ वन, वैखानस आश्रम, मंदाकिनी व मंदर पर्वत आहे. नैर्ऋतांनीं रक्षण केलेलें सौगंधिक वनहि याच दिशेंत आहे.

येथेंच वैजयंती पताकेच्या स्तंभाप्रमाणें उंच जंबाल या नांवाचा देवताभेद आहे. याच दिशांत ‘ संतानक ’-नांवाचे कल्पवृक्ष आहेत. ज्यांना धारणाध्यानादि संयम कधींहि त्याज्य नाहीं, अशा स्वैरसंचार करणाऱ्या नित्य संयमी सिद्धांचीं इच्छेप्रमाणें भोग देणारीं अनुरूप विमानें येथेंच असतात.

सप्त ऋषि व देवी अरुन्धती येथेंच रहातात. स्वाति याच दिशेंत स्थित आहे. म्हणून येथेंच तिचा उदय स्मृत आहे. येथेंच यज्ञ करून पितामह ध्रुवरूपानें स्थित आहे. याच दिशेंत ध्रुवाच्या सभोंवार नक्षत्रें व चन्द्र-सूर्य नित्य

परिवर्तन करितात. ज्यांची मूर्ति, आकृति किंवा तप हें कोणाला दिसत नाहीं ते ' धामा '-नांवाचे महात्मे सत्यवादी मुनि येथेंच राहून गंगामहाद्वाराचें रक्षण करितात. येथील गमनागमन व सहस्रावधि इष्टान्न देण्याचीं पात्रें यांचें दर्शन स्थूलदृष्टि लोकांना होत नाहीं.

हे गालवा, हिमालयाच्या उत्तर दिशेंत पुरुष जसा जसा पुढें जातो, तसा तसा तो नाश पावतो. नारायण देव आणि अव्यय जिष्णु यांच्यावांचून अन्य कोणीहि येथें पूर्वीं गेलेलें नाहीं. कुबेराचें ' कैलास '-नामक स्थान येथेंच आहे. ' विद्युत्प्रभा '-संज्ञक दहा अप्सरा येथेंच रहातात. त्रैलोक्याचें आक्रमण करीत असतांना विष्णूनें या उत्तर दिशेंत ' विष्णुपद ' नांवाचें स्थान केलें. याच दिशेंत मरुत्त राजानें यज्ञ केला. हे विप्रर्षे, उशीरबीजस्थानीं जेथें जांबूनद सुवर्ण सरोवर आहे, तेथें महात्म्या जीमूत ब्रह्मर्षीला सुवर्णाचा आकर दिसला, तो पवित्र व विमल सुवर्णाकर साक्षात् हिमालयाचा होता. तो विपुल सुवर्णनिधि ' माझ्या नांवानें प्रसिद्ध व्हावा ' असा त्यानें ब्राह्मणांपाशीं वर मागितला. तेव्हांपासून तें धन जैमूत या नांवानें प्रसिद्ध झालें. या दिशेंत सर्व दिक्पाल नित्य प्रातःकालीं व सायंकालीं ' कोणाचें काय कार्य आहे ?' असा आक्रोश करीत असतात.

हे द्विजश्रेष्ठा, हे व आणखींहि दुसरे श्रेष्ठ गुण या दिशेंत आहेत, म्हणून तिला ' उत्तरा ' असें म्हटलें असून ती सर्व कर्मांमध्यें वरिष्ठ आहे. याप्रमाणें मीं तुला क्रमानें चारी दिशांचें सविस्तर वर्णन सांगितलें. आतां कोणत्या दिशेंत जाण्याची तुझी इच्छा आहे ! तुला सर्व दिशा आणि समग्र पृथ्वी दाखविण्यास मी उद्युक्त झालों आहें. यास्तव माझ्या पाठीवर आरूढ हो. ५. ६. १११.

अध्याय ११२ वा.

[१ गरुडावर आरूढ झालेल्या गालवाचें पूर्वेकडे गमन. २ गरुडाचा वेग व समुद्राची गर्जना ऐकून गालवाची व्याकुलावस्था. ३ गरुडाचें आश्वासन व ऋषभपर्वतावर विश्रांति.]

(१) **गालव**—हे विनतात्मजा सुपर्णा, जेथें धर्माचे दोन चक्षु म्ह० अग्निषोम स्थित आहेत, त्या पूर्वदिशेंत मला ने. तूं प्रथम जिचें वर्णन केलेंस त्या दिशेंत चल. त्या दिशेंत देवतांचें सांनिध्य असतें, असें तूं म्हटलें होतेंस. तेथें

सत्य व धर्म स्थित आहे, असें तूं यथार्थ वर्णन केलें आहेस. तेथें सर्व देवतांना भेटण्याची व त्यांना पहाण्याची माझी इच्छा आहे.

नारद—राजा, तें ऐकून विनतासुत त्याला म्हणाला—" हे द्विजा, माझ्या पाठीवर आरूढ हो." तेव्हां तो गालवमुनि गरुडाच्या पाठीवर आरूढ झाला.

(२) गालव—हे पन्नगाशना, आक्रमण करणाऱ्या तुझें रूप पूर्वाण्हीच्या सहस्ररश्मि भास्करासारखें भासत आहे. हे खगा, तुझ्या पंखापासून उत्पन्न झालेल्या वायूमुळें तुझ्या मागोमाग येत असलेले व तुझ्या प्रभेनें प्रकाशित झालेले हे सर्व वृक्ष तुझ्या किरणाप्रमाणें भासत आहेत. त्यामुळें सूर्याप्रमाणेंच तुझी गति आहे असें मला वाटतें. तूं आपल्या पंखांच्या वेगानें पर्वत, वन, सागर यांसह सर्व पृथ्वीचें आक्रमण करीत आहेस, असें भासतें. प्रचंड वायूनें व पंखांच्या वेगानें मत्स्य, नाग व नक्र यांच्यासह जल जणुकाय आकाशांत प्रस्थापित होत आहे. तिमिंगल, नाग, अश्व, नर, यांचें मंथन होत आहे, असें दिसतें.

या महार्णवाच्या गर्जनेनें माझे कान बधिर झाले आहेत, मला कांहीं ऐकूं येत नाहीं, कांहीं दिसत नाहीं. मी कशासाठीं निघालों, त्याचें प्रयोजनहि मला स्मरत नाहीं. यास्तव हे गरुडा, तूं हळू चल. नाहीं तर मी समुद्रांत पडून नाश पावेन व तुला ब्रह्महत्येचा दोष घडेल, हें लक्षांत ठेवून हळू चल. अरे बाबा, या वेळीं मला रवि, दिशा, किंवा आकाश कांहीं दिसत नाहीं. मला केवल तूं दिसत आहेस. तुझें शरीरहि दिसत नाहीं. तुझे नेत्र दोन श्रेष्ठ रत्नांसारखे मला भासत आहेत. तुझ्या देहापासून निघत असलेला अग्नि मला क्षणोक्षणीं दिसत आहे. यास्तव हे सुपर्णा, तूं आपली दृष्टि सौम्य करून शांत हो. आपला वेग कमी कर. मला पूर्वदिशेंत गमन करण्याचें कांहीं प्रयोजन नाहीं. हे महाभागा, तुझा हा वेग मला सहन होत नाहीं. तूं परत फिर. मीं एका बाजूनें श्यामकर्ण व चंद्रासारखे शुभ्र आठशें अश्व विश्वामित्र गुरूला देण्याचें अभिवचन दिलें आहे. ती गुरुदक्षिणा देण्याचा मार्ग मला दिसत नाहीं. हा जीवितत्यागाचा मार्ग मात्र माझ्या पुढें दिसत आहे. माझ्यापाशीं धन नाहीं. किंवा माझा एखादा धनाढ्य सुहृदूहि नाहीं. शिवाय विपुल धनानेंहि असे दुर्लभ अश्व संपादन करतां येणें शक्य नाहीं.

(३) नारद—हे राजा, असें अनेक प्रकारें दीन भाषण करणाऱ्या गालवाला वाहून नेत असतांनाच गरुड हंसून म्हणाला—" हे विप्रर्षे, तूं ज्याअर्थी

प्राणत्याग करावयास सिद्ध झाला आहेस, त्या अर्थी तूं विचारी दिसत नाहींस. कारण मरण स्वेच्छेनें कदापि संभवत नाहीं. तो काल परमेश्वराच्या अधीन आहे. परंतु हे विप्रा, तूं मला हा गुरुदक्षिणेचा वृत्तान्त पूर्वींच कां सांगितला नाहींस! अशा प्रकारचे अश्व प्राप्त करून घेण्याचा एक उत्तम सुलभ उपाय आहे; त्याच्या योगानें ते तुला प्राप्त होतील. हे गालवा, हा पहा, समुद्राच्या समीप ऋषभपर्वत आहे. त्यावर आपण उतरूं. येथें तूं विश्रांति घे. आहार कर. नंतर आपण परत फिरूं. ५. ६. ११२.

अध्याय ११३ वा.

[१ ऋषभपर्वतावरील शाण्डिलीच्या आश्रमांत विश्रांति घेणाऱ्या गरुडाचा पक्षभ्रंश. २ क्षमेच्या याचनेनंतर गरुडाला पुनः पक्षप्राप्ति.]

(१) नारद—हे राजा, त्यानंतर गालवासह गरुड ऋषभपर्वताच्या शिखरावर उतरला. तेथें त्या दोघांनीं तपानें युक्त असलेली शांडिली ब्राह्मणी पाहिली. सुपर्णानें तिला वंदन केलें व गालवानें तिचा सत्कार केला. तेव्हां त्या तपस्विनीनें त्या दोघांचें स्वागत करून बलि व मंत्र यांनीं युक्त असलेलें सिद्ध अन्न त्यांना दिलें. तें अन्न भक्षण करून ते दोघे तृप्त झाले व श्रांत झालेल्या त्यांनीं तेथेंच भूमीवर शयन केलें.

थोड्या वेळानें गमन करण्याच्या इच्छेनें सुपर्ण जागा झाला. तेव्हां आपले दोन्ही पंख गळून गेले आहेत असें त्याला दिसून आलें. मुख व पाद यांनीं युक्त असलेला तो खग मांसाच्या पिंडासारखा बनला. गरुडाची ही अवस्था पाहून खिन्न झालेला गालव त्याला म्हणाला—हे सुपर्णा हा काय प्रकार आहे! येथें येण्यानें तुला हें कसलें फल प्राप्त झालें! आतां आपल्याला येथें किती काल रहावें लागेल! तूं मनानेंहि कांहीं धर्मबाह्य अशुभ चिंतन केलें नाहींस. किंवा तुझ्याकडून यत्किंचित्‌हि धर्माचा अतिक्रम किंवा अन्याय घडणें शक्य नाहीं.

तें ऐकून सुपर्ण म्हणाला—हे विप्रा, माझ्या मनांत एक असत् विचार आला होता. ही सिद्ध तपस्विनी या क्लेशकर प्रदेशांत कशी रहात असेल! तिला जेथें प्रजापति, महादेव, सनातन विष्णु, धर्म व यज्ञ स्थित आहे, तेथें न्यावें, असें मीं मनानें चिंतन केलें. त्यामुळें मला हें अनिष्ट फल प्राप्त झालें

असावें. यास्तव माझें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें मी आतां या साध्वीची नम्र-पणें प्रार्थना करितों–"हे भामिनि, तूं येथें कशी रहात असशील याविषयीं खद् वाटून मीं मनानें असें चिंतन केलें. मीं तुझ्याविषयींच्या आदरानें तुला अनिष्ट असलेलें हें चिंतन केलें, यास्तव तें सुकृत असो किंवा दुष्कृत असो, तूं आपल्या माहात्म्यानें मला क्षमा करावीस, हें उचित आहे."

तेव्हां ती शाण्डिली संतुष्ट झाली व तो ब्राह्मण आणि पक्षी या दोघांना म्हणाली—"हे सुपर्णा, भिऊं नको. तूं उत्तम पंखानें युक्त होशील. तूं निश्चित हो. हे वत्सा, तूं माझी निंदा केलीस व मला तर निंदा मुळींच सहन होत नाहीं. जो पातकी मनुष्य माझी निंदा करितो, तो पुण्यलोकांतून तत्काल च्युत होतो. माझ्यामध्यें सर्व अशुभ लक्षणांचा अभाव आहे, तस्मात् मी सर्व लोकांना अनिंद्य आहें. मी शिष्टाचाराचें ग्रहण करून या श्रेष्ठ सिद्धीला प्राप्त झालें आहें. आचारानें धर्म फलित होतो, आचारानें धनप्राप्ति होते. सदाचारानें ऐश्वर्य लाभतें व सदाचारानेंच अशुभ लक्षणांचा नाश होतो. तस्मात् हे खग-पते, तुला इष्ट वाटेल तेथें जा. तूं आयुष्मान् हो. या पुढें माझी निंदा करूं नको. स्त्रियांची कदापि निंदा करूं नये. आतां तूं पूर्ववत् बल व पराक्रम यांनीं युक्त होशील."

(२) शाण्डिली असें बोलतांच गरुडाचे दोन्ही पंख पूर्वीपेक्षां बलवान् व वेग-संपन्न झाले. नंतर त्या तपस्विनीची अनुज्ञा घेऊन ते दोघे त्या पर्वतावरून उड्डाण करून जेथून निघाले होते, त्याच दिशेंत परत आले. परंतु अपेक्षित अश्व मात्र त्यांना प्राप्त झाले नाहींत.

तेव्हां मार्गांत स्थित असलेल्या श्रेष्ठ विश्वामित्रानें गालवाला वैनतेयाच्या समीप पाहून म्हटलें—"हे द्विजा, तूं स्वतःच मला जी वस्तु आणून देण्याची प्रतिज्ञा केलीस, तिच्या प्राप्तीचा कालहि निघून गेला. तेव्हां आतां तुझा काय विचार आहे! अजूनहि मी तुला अवकाश देतों व अपेक्षित कालाची वाट पहात रहातों. यास्तव ज्यायोगानें तुझा यत्न सिद्धीस जाईल, त्या मार्गाचा विचार कर."

---

१ आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् । आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥ २ न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् ॥

विश्वामित्राचें हें वचन ऐकून गालव अतिशय दुःखित व दीन झाला. त्याची ती स्थिति पाहून सुपर्ण त्याला म्हणाला—"हे विप्रा, विश्वामित्राचें भाषण मीं आतां प्रत्यक्षच ऐकलें आहे. तस्मात् ये, आपण दोघे विचार करूं. कारण गुरूला समग्र दक्षिणा दिल्यावांचून तुला स्वास्थ्य प्राप्त होणार नाहीं.' ५. ६. ११३.

अध्याय ११४ वा.

[१ धनाची याचना करण्यासाठीं सुपर्णाचें गालवासह ययातीपाशीं गमन.]

(१) **नारद्**—राजा, त्यानंतर पक्षिश्रेष्ठ गरुड दीन झालेल्या गालवाला म्हणाला—" ज्याअर्थी हें जगत् अग्नीनें निर्माण केलेल्या व वायूनें शुद्ध केलेल्या सुवर्णानें युक्त आहे, त्याअर्थी तें सर्वच हिरण्यप्रधान आहे. हें भूमीचें सार आहे. तसेंच तें शुद्ध व सर्व जगाला मोह पाडणारें असल्यामुळें त्याला हिरण्य असें म्हणतात. सुवर्ण लोकांचें पोषण करितें व त्यांना जीवन देतें म्हणून त्याला 'धन' असें म्हणतात. तें हें धन तिन्ही लोकांत शाश्वत स्थित आहे.

शुक्रवारीं प्रोष्ठपदा नक्षत्रें आलीं असतां शुक्र म्ह० अग्नि कुबेराच्या वृद्धीसाठीं मनुष्यांना धन देतो. यास्तव धनार्थी मनुष्यानें शुक्रवारीं पूर्वा व उत्तरा भाद्रपदा नक्षत्रांच्या योगावर अग्नीची प्रार्थना करावी. यागादिकांच्या द्वारा किंवा भूमींत पुरून ठेवल्यानें धन कुबेराला प्राप्त होतें. पूर्व व उत्तर भाद्रपदाच्या देवता अजैकपाद व अहिर्बुध्न्य आणि धनाध्यक्ष कुबेर धनाचें रक्षण करीत असतात. तस्मात् या तिघांची प्रार्थना केली असतां धनप्राप्ति होते. इतर कोणत्याहि मार्गानें ती होत नाहीं.

हे गालवा, तुला धनावांचून अश्व संपादन करतां येणार नाहींत. यास्तव तूं एखाद्या राजर्षिकुलोत्पन्न भूपालाची याचना कर. आपल्या प्रजेला पीडा न देतां (म्ह० त्यांच्यावर कर, शेतसारा इत्यादि अधिक न लादतां) जो नृपाल आपल्याला कृतार्थ करील त्याच्याकडे आपण जाऊं या. सोमवंशांत उत्पन्न झालेला एक नृप माझा मित्र आहे. तो पृथ्वीवरील सर्व ऐश्वर्यानें युक्त आहे. तो नहुषपुत्र सत्यपराक्रमी ययाति-राजर्षि मीं समक्ष सांगितलें असतां तुला इष्ट धन देईन. त्या नृपश्रेष्ठाजवळ कुबेरासारखी संपत्ति आहे. यास्तव तूं त्यानें दिलेल्या दानानें दक्षिणेचा परिहार कर."

याप्रमाणें बोलत व उचित कर्तव्याचा विचार करीत ते दोघे ययाति-नरपतीच्या समीप जाऊन उभे राहिले. तेव्हां राजानें श्रेष्ठ अर्घ्य-पाद्यादिकांनीं त्यांचा सत्कार करून आगमनाचें कारण विचारिलें.

राजानें केलेल्या आतिथ्याचा स्वीकार करून विनतासुत म्हणाला—हे राजन्, हा तपोनिष्ठ गालव माझा सखा आहे. हा दीर्घकालपर्यंत विश्वामित्र मुनीचा शिष्य होऊन राहिला होता. योग्य कालीं गुरूनें त्याला 'मीं तुजवर उपकार करण्याच्या इच्छेनेंच हें विद्यादिक दिलें आहे, यास्तव तूं आतां घरीं जा' अशी अनुज्ञा दिली. परंतु या विप्रानें त्याला 'मी गुरुदक्षिणा देतों' असें पुनः पुनः म्हटलें.

तेव्हां विश्वामित्र किंचित् क्रुद्ध झाला व हा ब्राह्मण निर्धन आहे हें जाणत असूनहि म्हणाला—"हे गालवा, गुरुदक्षिणा देण्याचीच जर तुझी इच्छा असेल तर एका बाजूनें श्यामकर्ण असलेले चंद्रासारखे कांतिमान् व शुभ्र असे जातिवंत आठशें अश्व मला आणून दे."

हे नाहुषा, तपोधन विश्वामित्राचें हें क्रोधयुक्त भाषण ऐकून हा विप्र शोकानें अतिशय संतप्त झाला व अशी दुर्लभ गुरुदक्षिणा देण्यास असमर्थ असलेला तो तुला शरण आला आहे. तुझ्याकडून ही भिक्षा मिळाली असतां हा ब्राह्मण निश्चिंत होईल आणि गुरूच्या ऋणांतून मुक्त होऊन महत्तप आचरण्यासाठीं वनांत निघून जाईल. हे नरेश्वरा, तो आपल्या तपाचा तुलाहि भाग देईल, आणि राजर्षितपानें युक्त असलेल्या तुला आपल्या तपानें युक्त करील. अश्वांच्या अंगावर जेवढे रोम असतात, तेवढीं वर्षें अश्वदाता त्या लोकाला प्राप्त होतो. हे महीपते, हा ब्राह्मण प्रतिग्रहाला सत्पात्र आहे आणि तूंहि श्रेष्ठ दाता आहेस. तस्मात् तूं त्याला इष्ट दान दे. म्हणजे शुभ्र शंखांतील पवित्र दुधाच्या उपमेलाच तुम्ही दोघेहि पात्र व्हाल. ५. ६. ११४.

अध्याय ११५ वा.

[१ यज्ञामध्यें ययातीचें वित्त क्षीण झाल्यामुळें स्वकन्येचें गालवाला दान. २ गालवाचें हर्यश्वराजाकडे शुल्कार्थ गमन.]

(१) नारद—हे धार्तराष्ट्रा, याप्रमाणें सुपर्णाचें यथार्थ व उत्तम भाषण लक्षपूर्वक ऐकून सहस्रावधि यज्ञ करणारा व दात्यांतील श्रेष्ठ काशीपति ययाति

पुनः पुनः विचार करून स्वतःशींच असें वचन बोलला—हा माझा प्रिय सखा गरुड व द्विजश्रेष्ठ गालव यांचें आज मला दर्शन घडलें. हा विप्र तपाची साक्षात् मूर्तिच आहे. सर्व सूर्यवंशी श्रेष्ठ नृपालांचें उल्लंघन करून माझ्या बुद्धिमत्तेकडे लक्ष देऊन ज्याअर्थी त्यानें माझ्याकडे येऊन ही श्लाघ्य भिक्षा मागितली, त्याअर्थी आज माझा जन्म सफल झाला.

नंतर तो सुपर्णाला म्हणाला—हे अनघा, तूं माझें कुल व देश यांचा उद्धार केलास. परंतु हे मित्रा, मी वस्तुस्थिति सांगतों ती ऐक. मी आतां पूर्वीसारखा धनवान् राहिलों नाहीं. माझी सर्व संपत्ति क्षीण झाली आहे. तथापि हे पक्षिश्रेष्ठा, तुझें आगमन मी व्यर्थ होऊं देणार नाहीं. कारण यां विप्रर्षीची आशा निष्फल करणें मला योग्य वाटत नाहीं. यास्तव तुझें इष्ट कार्य संपादन करून देईल, अशी वस्तु मी तुला देतों. आशेनें आलेला याचक हताश होऊन परत गेला असतां तो दात्याचें कुल दग्ध करितो.

हे वैनतेया, याचकाची प्रार्थना विफल करण्यापेक्षां व कोणीं 'अमुक वस्तु दे' अशी याचना केली असतां त्याला स्पष्ट 'नाहीं' असें म्हणण्यापेक्षां दुसरें अधिक पातक नाहीं. हताश व अकृतार्थ झालेला मान्य पुरुष स्वतः हत होऊन त्या हित न करणाऱ्या धनवान् पुरुषाच्या पुत्र-पौत्रांचाहि नाश करतो.

तस्मात् हे गालवा, माझी ही 'माधवी'-नामक कन्या मी तुझ्या स्वाधीन करितों. सर्व धर्मांची वृद्धि करणारी ही माझी दुहिता स्वतःच्या व पतीच्या चार मातृ-पितृवंशांना स्थिर करणारी आहे. देवकन्येप्रमाणें अप्रतिम रूपानें युक्त असलेल्या या कुमारीची देव, मनुष्य व असुर इच्छा करितात. या बालेचा तूं स्वीकार कर. हिच्या प्राप्तीसाठीं अनेक राजे आपलें राज्यहि देण्यास सिद्ध होतील, मग आठशें श्यामकर्ण अश्वांची काय कथा ! यास्तव या माधवीला तूं घेऊन जा. मी ही आपली कन्या तुला पुत्रिकाविधीनें देत आहें. हिला होणाऱ्या पुत्रामुळें मी दौहित्रवान् व्हावें, एवढीच माझी इच्छा आहे.

---

१ न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथीकर्तुमुत्सहे ॥

२ अभिगम्य हताशो हि निवृत्तो दहते कुलम् ॥

३ हताशो ह्यकृतार्थः सन् हतः संभावितो नरः ।
हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतो हितम् ॥

ययातीचें हें भाषण ऐकून गालवानें त्या कन्येचा स्वीकार केला व 'आम्ही दोघे तुला पुनः भेटूं' असें बोलून तो गरुडासह त्या कन्येला घेऊन निघाला. तेव्हां सुपर्णहि 'तुला अश्वप्राप्तीचें हें द्वार प्राप्त झालें' असें म्हणून व गालवाची अनुज्ञा घेऊन स्वगृहीं निघून गेला.

पक्षिराज निघून गेला असतां गालव 'या कन्येचें दान करून शुल्क मिळवितां येईल, असा समर्थ राजा कोण आहे ?' याचा विचार करीत त्या राजकन्येसह निघाला. तो मनोवेगानें अयोध्येमध्यें इक्ष्वाकु कुलोत्पन्न 'हर्यश्व'-नामक राजश्रेष्ठाकडे आला. तो महावीर्यवान् नृपाल चतुरंगसेना, कोश, धान्य व सैन्य यानें युक्त होता. त्याला आपली प्रजा प्रिय होती व तो द्विजांना प्रिय होता. तो वृद्ध भूपति प्रजेसाठीं श्रेष्ठ तप करीत होता.

त्या हर्यश्वाच्या समीप जाऊन गालव त्याला म्हणाला—हे राजेंद्रा, ही माझी कन्या संततीच्या योगानें कुलवृद्धि करणारी आहे. हिचा तूं भार्यार्थ स्वीकार करून मला शुल्क दे. मला कशा प्रकारचें शुल्क अपेक्षित आहे तें सांगतों, लक्षपूर्वक ऐक. ५. ६. ११५

अध्याय ११६ वा.

[१ हर्यश्वानें दोनशें अश्वांचें शुल्क देऊन केलेला कन्यापरिग्रह. २ एका पुत्रोत्पत्तीनंतर तिच्यासह गालवाचें अन्य राजाकडे गमन.]

(१) नारद्—हे नृपते, त्यानंतर नृपश्रेष्ठ हर्यश्वानें गालवाचें हें वचन ऐकून संततीसाठीं अनेक प्रकारें विचार केला व दीर्घ आणि उष्ण निश्वास सोडून तो म्हणाला—"हे विप्रर्षे, ही कन्या उत्तम लक्षणांनीं युक्त आहे. हिचे पादपृष्ठ करपृष्ठ व वक्षःस्थल हे सहा अवयव उन्नत आहेत. त्वचा, केंस, दांत, करांगुलि, पादांगुलि व त्यांचीं पर्वें सूक्ष्म आहेत. हिचा स्वर, बुद्धि व नाभि हीं तीन गंभीर आहेत आणि जिह्वा, अधरोष्ठ, तालु, नेत्राच्या दोन्ही बाजू व हाताचे तळवे हे पांच अवयव आरक्त आहेत. ही कन्या अनेक देव व असुर यांनाहि प्रेक्षणीय आहे. गंधर्वांची गायनादि विद्या हिला अवगत आहे. ही अनेक सुलक्षणांनीं युक्त असून विपुल प्रजेला जन्म देणारी आहे. तस्मात् ही कन्या चक्रवर्ती पुत्र प्रसवण्यास समर्थ आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, माझी संपत्ति लक्षांत घेऊन तूं आपलें शुल्क सांग.

गालव—हे राजा, मला एका बाजूनें श्यामकर्ण, चंद्रासारखे शुभ्र व जातिवंत असे आठशें अश्व दे. म्हणजे अग्नीला उत्पन्न करणाऱ्या अरणीप्रमाणें ही शुभा तुझ्या पुत्रांची जननी होईल.

नारद—गालवाचें हें भाषण ऐकून काममोहित व दीन झालेला तो राजर्षि हर्यश्व म्हणाला—हे ऋषिसत्तमा, मजपाशीं तूं वर्णन केलेस तशा प्रकारचे फक्त दोनशेंच अश्व आहेत. इतर जातिवंत अश्व शेंकडों आहेत. यास्तव या कन्येच्या ठिकाणीं मी एकच अपत्य उत्पन्न करीन. तूं माझा एवढा मनोरथ पूर्ण कर.

राजाचें हें वचन ऐकून ती कन्या गालवाला म्हणाली—" हे द्विजा, कोणीं एका ब्रह्मवादी महात्म्यानें मला ' तूं प्रत्येक प्रसूतीनंतर पुनः कन्याच रहाशील ' असा वर दिला आहे. यास्तव तूं हे उत्तम अश्व घेऊन मला या राजाला अर्पण कर. अशारीतीनें चार नृपतींना मला दे व प्रत्येकाकडून दोनशें अश्व संपादन करून तूं आपली आठशें अश्वांची संख्या पूर्ण करून घे. त्यामुळें मलाहि चारच पुत्रांची प्राप्ति होईल. या उपायानें तूं गुरुदक्षिणेच्या ऋणांतून मुक्त व्हावेंस, असें मला वाटतें. तुला हा विचार कसा काय वाटतो !

ती कन्या असें बोलली असतां तो मुनि हर्यश्वनृपतीला म्हणाला—हे नरश्रेष्ठा, शुल्काचा चतुर्थांश देऊन तूं या कन्येचें ग्रहण कर व हिच्या ठिकाणीं एक पुत्र उत्पन्न कर.

त्यानंतर हर्यश्वराजानें त्या कन्येचा स्वीकार केला व गालवाला संतुष्ट केलें.

कांहीं काल लोटला असतां योग्य देशीं व कालीं त्या राजर्षीला इष्ट पुत्राची प्राप्ति झाली. तो ' वसुमना '-नांवाचा राजपुत्र वसूंहून धनाढ्य, धनदाता व वसूंसारखा तेजस्वी झाला.

(२) पुढें योग्यकाळीं धीमान् गालव तेथें आला व प्रसन्नचित्त झालेल्या हर्यश्वाला भेटून म्हणाला—हे नृपाला, तुला हा सूर्यासारखा तेजस्वी पुत्र झालेला आहे. तेव्हां हे नरश्रेष्ठा, मला आतां दुसऱ्या नृपतीकडे भिक्षार्थ जाण्याचा काल प्राप्त झाला आहे.

तेव्हां सत्यवचनांत स्थित असलेल्या हर्यश्वानें ब्राह्मणाला इष्ट असलेले अश्व मिळविण्याचा पुष्कळ यत्न केला, पण ते दुर्लभ आहेत हें जाणून त्यानें माधवी त्याला परत दिली. तेव्हां ती राजैश्वर्याचा त्याग करून पूर्ववत् कुमारी झाली

व गालवाच्या मागोमाग गेली. 'मी परत येईपर्यंत हे अश्व तुजपाशींच राहूं दे' असें हर्यश्वाला सांगून गालव त्या कन्येसह दिवोदास-राजाकडे आला. ५. ६. ११६.

अध्याय ११७ वा.

[१ दिवोदासानेंहि त्याच मूल्यानें केलेला माधवीचा स्वीकार. २ पुत्रोत्पत्ती-नंतर तिचें गालवाला प्रतिनिवर्तन.]

(१) **गालव**—हे राजकन्ये, काशिदेशांचा स्वामी 'दिवोदास'-नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्या महावीर्यवान् महीपालाला 'भैमसेनि' असेंहि म्हणतात. तेथें आपण जाऊं या. भद्रे, सावकाश चल. खिन्न होऊं नको. तो जनेश्वर धार्मिक व संयमी असून सत्यामध्यें स्थित आहे.

नारद—राजा, असें बोलून तो विप्रर्षि राजाच्या समीप आला. तेव्हां त्या नृपालानें त्याचा यथान्याय सत्कार केला. नंतर गालवानें त्या नृपाला प्रजेसाठीं माधवीचा स्वीकार करण्याची प्रेरणा केली.

ब्राह्मणाचें वचन ऐकून दिवोदास म्हणाला—" हे द्विजा, हा वृत्तान्त मीं पूर्वींच ऐकला आहे, तेव्हां तो पुनः सविस्तर सांगण्याची काय आवश्यकता आहे ! तुझ्या मुखानें हा वृत्तान्त ऐकूनच मलाहि पुत्रप्राप्तीची आकांक्षा झाली आहे. हे द्विजश्रेष्ठा, तूं इतर नराधिपाकडे न जातां माझ्याकडे आलास यांत माझा बहुमान झाला. हें भवितव्य घडून येईलच यांत संशय नाहीं.

हे गालवा, माझें ऐश्वर्यहि इतकेंच आहे. मी तुला अपेक्षित असलेले दोनशें अश्व देईन व राज्यपदाला योग्य असा एकच पुत्र हिच्या ठिकाणीं उत्पन्न करीन."

तेव्हां 'ठीक आहे' असें बोलून त्या द्विजश्रेष्ठानें ती राजकन्या त्याला अर्पण केली आणि त्या राजर्षीनें तिचें यथाविधि पाणिग्रहण केलें.

नंतर ज्याप्रमाणें रवि प्रभावतीशीं, अग्नि स्वाहेशीं, इंद्र शचीशीं, चंद्र रोहिणीशीं, यम धूमोर्णेशीं, वरुण गौरीशीं, धनेश्वर ऋद्धीशीं, नारायण लक्ष्मीशीं, सागर जाह्नवीशीं, रुद्र रुद्राणीशीं, पितामह वेद्येशीं, शक्ति अदृश्यन्तीशीं, वसिष्ठ अरुंधतीशीं, च्यवन सुकन्येशीं, पुलस्त्य संध्येशीं, अगस्त्य लोपामुद्रेशीं, सत्यवान् सावित्रीशीं, भृगु पुलोमेशीं, कश्यप अदितीशीं, जमदग्नि रेणुकेशीं,

विश्वामित्र हैमवतीशीं, बृहस्पति तारेशीं, शुक्र शतपर्वेशीं, भूपति भूमीशीं, पुरूरवा उर्वशीशीं, ऋचीक सत्यवतीशीं, मनु सरस्वतीशीं, दुष्यन्त शकुन्तलेशीं, शाश्वतधर्म धृतीशीं, नल दमयंतीशीं, नारद सत्यवतीशीं, जरत्कारू जरत्कारूशीं, पुलस्त्य प्रतीचीशीं, ऊर्णायु मेनकेशीं, तुम्बुरु रंभेशीं, वासुकि शतशीर्षेशीं, धनंजय कुमारीशीं, राम वैदेहीशीं, व जनार्दन रुक्मिणीशीं, रममाण होतो, त्याप्रमाणें दिवोदासराजा माधवीशीं रममाण झाला व त्याच्यापासून त्या राजकन्येला एक पुत्र झाला तोच 'प्रतर्दन '-नांवानें प्रसिद्ध आहे.

(२) कांहीं कालानें गालव दिवोदास नृपतीपाशीं आला व योग्य समयीं त्यास असें वचन बोलला—हे पृथ्वीपते, माझी कन्या आतां मला परत दे. मी आतां अन्य राजाकडे शुल्कार्थ जात आहें. तोंपर्यंत हे अश्व तुझ्याकडेच राहूं देत.

तेव्हां सत्यधर्मांत स्थित असलेल्या त्या धर्मात्म्या दिवोदासानें गालवाशीं केलेल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें ती कन्या त्याच्या स्वाधीन केली. ५. ६. ११७.

अध्याय ११८ वा.

[१ औशीनराला माधवीचें दान. २ पुत्रोत्पत्तीनंतर तिच्यासह परत येत असतां मार्गांत झालेलें सुपर्णदर्शन.]

(१) नारद्—धार्तराष्ट्रा, त्यानंतर यशस्विनी माधवीनें पूर्ववत् आपल्या राजैश्वर्याचा त्याग केला व ती सत्यप्रतिज्ञा राजनंदिनी पुनः कुमारी होऊन त्या विप्राला अनुसरली. तेव्हां गालवाचें चित्त स्वकार्यांतच आसक्त झालें

---

१ येथील जनार्दन व रुक्मीणी हा उल्लेख असंगत दिसतो. कारण रुक्मीणी व जनार्दन तत्कालीन आहेत, असा येथें संशय येतो. पण नारदाच्या भाषणाचा अनुवाद वैशंपायन जनमेजयापुढें करीत आहे. किंवा महाभारत अनादि आहे, त्यामुळें यांत दोष नाहीं. अर्जुनमिश्रानें या दृष्टान्ताची अशी संगति लावली आहे. पण आमच्या मतें दृष्टान्त नेहमीं प्राचीनच असावेत असा कांहीं नियम नाहीं. ते सिद्ध असले म्हणजे श्रोत्याला दार्ष्टांतिकाचें ज्ञान करून देण्यास समर्थ होतात. भारतकालीं श्रीकृष्ण ही प्रसिद्ध व्यक्ति होती व नारदानें हा त्याचा दृष्टान्त दिला आहे.

ोतें. तो द्विज विचार करून औशीनर राजाला भेटण्यासाठीं भोजनगरीस ला व त्या सत्यनिष्ठ राजाला असें वचन बोलला—

गालव—हे महाराज, ही कन्या दोन पृथिवीपति पुत्रांना जन्म देईल. िच्या ठिकाणीं तुझ्यापासून चंद्र-सूर्यांसारखे तेजस्वी दोन पुत्र उत्पन्न होतील ' त्यांच्या योगानें तूं इह व पर या दोन्ही लोकीं कृतार्थ होशील. तस्मात् हे र्वधर्मज्ञ राजा, मला चंद्रतुल्य तेजस्वी चारशें श्यामकर्ण अश्वांचें शुल्क दे. ुरुदक्षिणेसाठीं माझा हा यत्न आहे. एरवीं मला अश्व घेऊन काय करावयाचें ाहे ! तुला जर शक्य असेल तर कांहीं विचार न करितां माझें एवढें कार्य र.

हे पार्थिवा, तुला अपत्य नाहीं, यास्तव दोन पुत्र उत्पन्न कर आणि पुत्ररूपी ौकेनें स्वतःचा व पितरांचा उद्धार कर. हे राजर्षे, पुत्रफलाचा उपभोग घेणारा ानुष्य स्वर्गांतून च्युत होत नाहीं आणि अपत्यहीन पुरुष जसे घोर नरकाला ाप्त होतात तसे पुत्रवान् होत नाहींत.

हें व अशाप्रकारचें गालवाचें विविध भाषण ऐकून उशीनर नराधिपानें ाला असें उत्तर दिलें—"हे गालवा, तुझें सर्व भाषण मीं ऐकून घेतलें. माझें न पुत्रोत्पत्तीविषयीं उत्सुक झालें आहे, परंतु दैव बलवत्तर आहे. माझ्यापाशीं ाशा स्वरूपाचे फक्त दोनशेंच अश्व आहेत. याहून भिन्न अश्व सहस्रावधि ाहेत. यास्तव हे ब्रह्मन्, इतर नृपांप्रमाणेंच मीहि हिच्या ठिकाणीं एकच ुत्र उत्पन्न करीन व त्यांच्याच इतकें मूल्य देईन. मी प्रजेच्या हितार्थ हें ार्य करीत आहें. स्वतःच्या भोगेच्छेनें नव्हे. जो राजा स्वार्थासाठीं दुसऱ्याला न देतो, तो धर्म व यश यांना प्राप्त होत नाहीं. यास्तव मी या कन्येचा तिग्रह करितों. मला ती अर्पण कर. देवकन्येप्रमाणें असलेली ही कुमारी ला एक पुत्र देईल."

याप्रमाणें त्या कन्येचें अनेक प्रकारें वर्णन करणाऱ्या नृपश्रेष्ठ उशीनराचें ालवानें यथाविधि पूजन केलें व भूपालाकडून माधवीचें विधिवत् पाणिग्रहण रवून तो विप्र वनांत निघून गेला.

(२) त्यानंतर त्या राजेंद्रानें त्या नृपतनयेसह अनेक पर्वताच्या गुहा, द्यांचे निर्झर, विचित्र उद्यानें, वनें, उपवनें, रमणीय मंदिरें, प्रासादशिखरें, ातायन विमानें, भूमींतील गृहें इत्यादि विविध स्थलीं क्रीडा केली. योग्य समयीं

त्याला बालरवीसारखा पुत्र झाला. तोच 'शिबि'-नांवानें प्रसिद्ध असलेला नृपश्रेष्ठ होय.

कांहीं कालानें गालव त्या राजर्षीपाशीं आला व त्या कन्येला घेऊन परत चालला असतां मार्गांत त्याला विनतासुत सुपर्ण भेटला. ५. ६. ११८.

अध्याय ११९ वा.

[१ सुपर्णाच्या वचनावरून गालवानें विश्वामित्राला केलेलें सहाशें अश्वांसह माधवीचें दान. २ एकपुत्रोत्पत्तीनंतर विश्वामित्राचें वनगमन. ३ माधवीला तिच्या पित्याच्या स्वाधीन करून गालवाचा वनप्रवेश.]

(१) नारद्—धार्तराष्ट्रा, त्यानंतर वैनतेय हंसून गालवाला म्हणाला—"हे द्विजा, तुला मी येथें कृतार्थ झालेला पहात आहें, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे."

सुपर्णाचें हें वचन ऐकून गालव त्याला म्हणाला—"अद्यापि माझें चतुर्थांश कार्य अवशिष्ट राहिलें आहे." असें बोलून त्यानें कार्याचा सर्व वृत्तान्त त्याला निवेदन केला.

तेव्हां वक्त्यांतील श्रेष्ठ सुपर्णानें त्याला म्हटलें—हे गालवा, आतां तूं अधिक अश्व मिळविण्याचा यत्न करूं नको. तुला ते मिळणें शक्य नाहींत. कारण पूर्वी एकदा कान्यकुब्ज देशांत गाधीची 'सत्यवती'-नामक कन्या ऋचीकानें भार्यार्थ वरिली. तेव्हां गाधिराजानें 'एकतः श्यामकर्ण एक सहस्र अश्व मला दे' असें शुल्क मागितलें.

तें ऐकून 'ठीक आहे' असें बोलून ऋचीक वरुणालयांत गेला. तेथें अश्वतीर्थांतून अपेक्षित अश्व घेऊन ते त्यानें राजाला नेऊन दिले. नंतर त्या राजानें पुंडरीक यज्ञ करून या अश्वांचें ब्राह्मणांना दान दिलें. त्या ब्राह्मणांकडून तीन भिन्न भिन्न राजांनीं दोन-दोनशें अश्व विकत घेतले व बाकी राहिलेल्या चारशें अश्वांचें मार्गामध्यें वितस्तेनें हरण केलें. त्यामुळें तुला यापेक्षां अधिक अश्व कदापि प्राप्त होणें शक्य नाहीं. तस्मात् हे विप्रा, दोनशें अश्वांच्या जागीं तूं ही कन्या विश्वामित्राला अर्पण कर व तूं मिळविलेले सहाशें अश्वहि दे. म्हणजे तूं आठशें अश्वांच्या प्रतिज्ञेपासून मुक्त होऊन संमोहरहित व कृतकार्य होशील.

तेव्हां गालव 'ठीक आहे' असें बोलून सुपर्णासह निघाला व अश्वांसह कन्येला घेऊन विश्वामित्राकडे आला आणि त्याला म्हणाला—"हे प्रभो, आपल्याला अपेक्षित असलेले हे सहाशें अश्व मीं आणले आहेत. बाकी राहिलेल्या दोनशें अश्वांच्या मोबदल्यांत या कन्येचा स्वीकार करा. तीन राजर्षींपासून हिला तीन धार्मिक पुत्र झाले. आतां आपणहि हिचें पाणिग्रहण करून चवथा चक्रवर्ति पुत्र उत्पन्न करा. त्यामुळें आपल्या आठशें अश्वांची पूर्तता होईल व मी गुरूंच्या ऋणांतून मुक्त होऊन सुखानें तपाचें आचरण करीत राहीन."

विश्वामित्रानें सुपर्णासह गालव व ती सुलक्षणी कन्या यांस पाहून म्हटलें—"हे गालवा, तूं या कन्येला पूर्वींच माझ्याकडे कां आणलें नाहींस ! म्हणजे मला कुलाची वृद्धि करणारे चार पुत्र प्राप्त झाले असते. आतां मी या कन्येचा केवल एक पुत्रोत्पत्तीसाठीं परिग्रह करितों. हे अश्व माझ्या आश्रमाच्या समीप रहातील."

नंतर महाद्युतिमान् विश्वामित्रानें कांहीं काल माधवीसह सुखोपभोगांत घालविला. योग्यसमयीं तिला 'अष्टक'-नांवाचा पुत्र झाला. त्या पुत्राचा जन्म होतांच महामुनि विश्वामित्रानें त्याला आपलें वित्त, धर्म व अश्व अर्पण केले. चंद्रलोकाच्या तुल्य असलेली आपली नगरी अष्टकाला दिली, ती कन्या आपल्या गालवशिष्याच्या स्वाधीन केली आणि स्वतः वनांत प्रयाण केलें.

गालवहि गुरुदक्षिणेंतून मुक्त होऊन सुपर्णासह संतुष्ट चित्तानें त्या कन्येला म्हणाला—तुला दात्यांतील श्रेष्ठ वसुमना, शूर प्रतर्दन, सत्यधर्मनिष्ठ शिबि, आणि चवथा अष्टक असे चार श्रेष्ठ पुत्र झाले. त्यांच्या योगानें चार भूपाल, तुझा पिता व मी यांचा तूं उद्धार केलास. आतां हे भद्रे, चल, तुझ्या पित्याकडे जाऊं या.

असें बोलून गालवानें सुपर्णाला घरीं जाण्याची अनुज्ञा दिली व त्या कन्येला तिच्या पित्याच्या स्वाधीन करून वनांत गमन केलें. ६. ६. ११९.

अध्याय १२० वा.

[१ माधवीचा स्वयंवर. तिचें वनसेवन व तपश्चर्या. २ ययातीचा स्वर्गवास. राजांचा अवमान केल्यामुळें त्याचें निस्तेजस्त्व.]

(१) नारद्—धार्तराष्ट्रा, त्यानंतर ययातिराजा आपल्या कन्येसह गंगा-यमुनेच्या संगमावरील आश्रमांत आला व त्यानें तिचें स्वयंवर करण्याचा विचार केला. पुरू व यदु या तिच्या बंधूंनीं माधवीला पुष्पमाला घालून रथांत बसविलें आणि वरान्वेषणासाठीं आश्रमांत फिरविलें.

त्या आश्रमांत नाग, यक्ष, मनुष्यें, गंधर्व, मृग, पक्षी, पर्वत, वृक्ष व इतर प्राण्यांचा समूह जमला होता. नानाप्रकारची प्रजा जेथें आहे, अशा देशांचे नृपति व ब्रह्मतुल्य ऋषि यांनीं तें वन सर्व बाजूंनीं आवृत्त झालें होतें. ययातीचे पुत्र आपल्या भगिनीला ते सर्व वर दाखवूं लागले असतां त्या वरवर्णिनी माधवीनें त्या सर्व वरांचें अतिक्रमण करून वनालाच वरिलें. ती रथांतून उतरली, बंधूंना नमस्कार करून त्या पवित्र वनांत गेली व तीव्र तप करूं लागली. त्या ययातिकन्येनें उपवास, विविध दीक्षा व नियम यांचें पालन करून आपलें शरीर कृश केलें. चित्ताचा राग-द्वेषादि मल घालविला व ती सूक्ष्मतत्त्व जाणण्यास योग्य झाली.

व्याघ्र-सिंहादि हिंस्र पशूंनीं व्यास, दावानलानें रहित, निर्जन व गहन असलेल्या त्या वनांत हिरवें व मृदु तृण भक्षण करणारीं हरिणें होतीं. तीं कटु, मधुर व कोवळें गवत भक्षण करीत व पवित्र नद्यांचें स्वच्छ, शीतल आणि सुरस जल प्राशन करीत त्या वनांत फिरत असत. त्या मृगांबरोबरच ही वनचारिणी ब्रह्मचर्यानें युक्त होऊन एखाद्या मृगीप्रमाणें संचार करीत विपुल धर्माचरण करूं लागली.

(२) इकडे ययाति राजाहि पूर्वीच्या राजांप्रमाणें आचरण करीत दीर्घकाल राज्य करून शेवटीं कालवश होऊन स्वर्गलोकीं गेला. त्याचे पुरु व यदु या दोन पुत्रांचे वंश पृथ्वीवर वृद्धि पावले. त्यांच्या योगानें तो नहुषपुत्र ययाति या लोकीं प्रतिष्ठित व परलोकीं पूज्य झाला. स्वर्गांत स्थित होऊन श्रेष्ठ फल भोगणाऱ्या त्या महर्षितुल्य राजानें तेथें अनेक सहस्र वर्षें वास केला.

दीर्घ कालानंतर ययाति विवेकमूढ व विस्मित झाला. एकदा पूज्य व महाऋद्धिमान् महर्षि बसले असतां त्या मूढानें देव, मनुष्य व सर्व ऋषिगण

यांचा अवमान केला. तेव्हां बलनिषूदन शक्राला हा वृत्तान्त कळला. सर्व राजर्षि " धिक्कार धिक्कार " असें बोलूं लागले. ययातीकडे पाहून त्यांच्या मनांत असा विचार उत्पन्न झाला—" हा कोण आहे! हा कोणत्या राजर्षीचा पुत्र आहे! हा स्वर्गांत कसा आला! हा कोणत्या कर्मानें सिद्ध झाला! यानें कोठें तप केलें! स्वर्गांत हा कसा ज्ञात झाला! किंवा याला कोण ओळखतो!"

याप्रमाणें मनांत विचार करणारे ते सर्व स्वर्गवासी राजे ययातीकडे पाहून परस्परांस प्रश्न करूं लागले. त्यांनीं तेथील विमानपाल, शेकडों स्वर्गद्वाररक्षक, व आसनपाल या सर्वांस विचारिलें, तेव्हां " हा राजा कोण आहे, हें आम्ही जाणत नाहीं " असें ते सर्व म्हणाले. त्या सर्वांचें ज्ञान आवृत्त झाल्यामुळें त्यांनीं त्या राजाला ओळखलें नाहीं. तेव्हां एका क्षणांत तो राजा निस्तेज झाला. ५. ६. १२०.

अध्याय १२१ वा.

[१ प्रतर्दनादि यज्ञ करीत असतां त्यांच्यामध्यें ययातीचें पतन. २ माधवीनें स्वतःचें अर्धें तप व गालवानें अष्टमांश तप देऊन त्याचा केलेला उद्धार.]

(१) **नारद—**राजा, त्यानंतर ययाति स्वस्थानापासून भ्रष्ट व आसनावरून च्युत झाला. त्याचें मन शोकाग्नीनें व्याकुल होऊन कंपित झालें. त्याच्या कंठांतील पुष्पमाला म्लान झाल्या. विज्ञान नाहींसें झालें. मुकुट व बाहुभूषणें गळून पडलीं. वस्त्रालंकार नष्ट झाले. अशा प्रकारचा तो ययाति सर्व राजांना दिसत होता. परंतु त्याला मात्र सर्व राजे कांहीं काल दिसत व पुनः अदृश्य होत. अशा स्थितींत तो राजा शून्य मनानें भूमीवर पडूं लागला. तेव्हां 'मी पुण्याचा नाश करणाऱ्या कोणत्या अशुभाचें मनानें चिंतन केलें!' असा विचार करणाऱ्या निराधार ययातीला स्वर्गांतील सर्व राजे, सिद्ध व अप्सरा खालीं पडत असलेला पाहूं लागलीं.

इतक्यांत पुण्यक्षीण झालेल्या लोकांना स्वर्गांतून खालीं पाडणारा कोणी एक पुरुष देवराजाच्या आज्ञेनें तेथें आला व ययातीला म्हणाला—" हे नृपात्मजा, तूं अतिशय मत्त झाला आहेस. सर्वांचा अवमान करितोस. या अहंकारामुळें तूं भ्रष्ट झाला आहेस. तूं स्वर्गांत रहाण्यास योग्य नाहींस. तुझें तेज नाहींसें झाल्यामुळें तुला कांहीं कळेनासें झालें आहे. यास्तव जा, तुझा अधःपात होवो. "

तेव्हां तो नहुषात्मज 'मी सज्जनांत पडावें' असें तीनदां बोलला व श्रेष्ठ गतीचें चिंतन करीत भूलोकीं पडूं लागला. त्या वेळीं नैमिषारण्यामध्यें चौघे नृपती त्याला दिसले व तो राजा त्यांच्यामध्यें जाऊन पडला. या वेळीं प्रतर्दन, वसुमना, औशीनर शिबि व अष्टक हे चार राजे वाजपेय यज्ञानें सुरेश्वराचें पूजन करीत होते. त्यांच्या यज्ञाचा धूम स्वर्गद्वारापर्यंत जाऊन पोंचला होता. ययाति त्याचा वास घेत महीतलावर उतरला. त्यावेळीं तो धूम पृथ्वीवर येणाऱ्या शुभ्र गंगानदीप्रमाणेंच भासत होता. त्याचें अवलंबन करून तो राजा खालीं आला.

श्रेष्ठ यज्ञसमाप्तीनंतर केलेल्या अवभृत स्नानानें पावन झालेले ते चौघे माधवीचे पुत्र लोकपालोपम होते. ते राजसिंह महाग्नीसारखे तेजस्वी दिसत होते. हुताग्नितुल्य असलेल्या त्या राजर्षींच्या मध्यें पुण्यक्षीण झालेला ययातिराजा अकस्मात् पडला असतां आपल्या तेजानें देदीप्यमान होणारे ते सर्व राजे त्याला म्हणाले—"आपण कोण ? कोणाचे आप्त ? कोणत्या नगरींत किंवा देशांत रहातां ! आपण यक्ष, राक्षस, गंधर्व, किंवा देव यांतील कोण आहां ? आपलें हें स्वरूप मनुष्याचें दिसत नाहीं. आपण येथें कोणत्या हेतूनें आलां आहां !"

ययाति—मी ययाति राजर्षि आहें. माझें पुण्य क्षीण झाल्यामुळें मी स्वर्गांतून च्युत झालों व अधःपतन होत असतां 'मीं सज्जनांत पडावें' असें चिंतन केल्यामुळें तुमच्यामध्यें येऊन पडलों आहें.

राजे—हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझें अभिलषित सत्य होवो. तूं आम्हां सर्वांचें क्रतुफल व धर्म यांचा स्वीकार कर.

ययाति—हे नृपालहो, मी [1] प्रतिग्रहालाच धन मानणारा ब्राह्मण नाहीं. मी क्षत्रिय आहें. दुसऱ्याच्या पुण्याचा नाश करण्यास माझी बुद्धि प्रवृत्त होत नाहीं.

(२) नारद—इतक्यांत मृगीप्रमाणें संचार करणारी माधवी तेथें आली. तिला पाहून ते सर्व भूपति तिला अभिवादन करून म्हणाले—"हे तपोधने,

१ नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहम् ।
न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥

तुझें आगमन कां झालें ? आम्हीं काय करावें, अशी तुझी आज्ञा आहे ? आम्ही सर्व तुझे पुत्र तुझ्या आज्ञेंत स्थित आहों."

त्यांचें हें भाषण ऐकून माधवी परम संतुष्ट झाली. तिनें आपल्या ययाति पित्याच्या समीप जाऊन त्याला वंदन केलें व आपल्या पुत्रांच्या मस्तकांना स्पर्श करून म्हटलें—" हे राजेंद्रा, हे माझे पुत्र असून तुझे दौहित्र आहेत. हे कोणी परके नाहींत. हे तुझा उद्धार करतील. दौहित्रांनीं पितामहाचा उद्धार केल्याचे अनेक दृष्टांत अनादि कालापासून प्रवृत्त झालेल्या वेदांत आढळतात. हे राजन्, मी तुझी कन्या मृगचारिणी माधवी आहें. मींहि धर्मसंचय केला आहे. त्यांतील अर्ध्या धर्माचा तूं स्वीकार कर. ज्याअर्थी सर्व पुरुष अपत्यार्जित पुण्याचे भागिदार आहेत, त्याअर्थी ते तुझ्यासारखेच दौहित्रांची इच्छा करितात."

त्यानंतर त्या चौघां राजर्षींनीं आपल्या मातेला शिरसा वंदन करून मातामहाला नमस्कार केला व अनुपम, स्निग्ध व उच्च स्वरानें सव मेदिनी दुमदुमून टाकीत त्याच वाक्याचा अनुवाद केला.

याप्रमाणें स्वर्गातून च्युत झालेल्या मातामहाचा ते चौघे नृपाल जों उद्धार करीत आहेत, तोंच तेथें गालव आला व तो ययाति राजाच्या समीप जाऊन म्हणाला—हे प्रभो, माझ्या तपाचा अष्टमांश ग्रहण करून आपण स्वर्गारोहण करा. ५. ६. १२१.

अध्याय १२२ वा.

[१ प्रतर्दनादिकांनीं केलेल्या पुण्यदानानें ययातीचें स्वर्गारोहण.]

(१) नारद—धृतराष्ट्रा, त्या सज्जनांनीं ओळखतांच तो नरश्रेष्ठ ययातिराजा पृथ्वीला स्पर्श न करितां वर जाऊं लागला. दिव्य स्थानीं स्थित असलेला तो राजा संतापरहित झाला. त्यानें दिव्य माला, वस्त्रें व भूषणें धारण केलीं. तो दिव्य गंधादि गुणांनीं युक्त झाला. भूमीला त्याच्या पायांचाहि स्पर्श झाला नाहीं.

तेव्हां लोकांमध्यें दानपति म्हणून प्रसिद्ध असलेला वसुमना राजर्षि उच्च स्वरानें ययातीला म्हणाला—" सर्व लोकांत अनिंदित असलेलें जें पुण्य मीं संपादन केलें आहे, तें मी तुला अर्पण करितों. तूं त्यानें युक्त हो. दानशील व

क्षमाशील पुरुषाला जें फल प्राप्त होतें तें फल मी तुला देत आहें. त्याचा स्वीकार कर."

त्यानंतर नित्य धर्मामध्यें रत व सदैव युद्धपरायण असलेला क्षत्रियश्रेष्ठ प्रतर्दन म्हणाला—" मला क्षत्रियवंशोद्भव यश व वीरशब्दाचें जें फल प्राप्त झालें आहे, त्यानें तूं युक्त हो."

त्याचें भाषण पुरें होतांच बुद्धिमान् औशीनर शिबि म्हणाला—" ज्या अर्थी मी बालकांच्या समूहांत, स्त्रियांमध्यें, नर्मसचिवांच्या विनोदादिप्रसंगीं, युद्धामध्यें, पराजयांत किंवा संकटांतहि कदापि असत्य भाषण केलेलें नाहीं, त्याअर्थी त्या माझ्या सत्यप्रभावानें तूं स्वर्गलोकीं जा. हे राजन्, माझे प्राण, राज्य व सर्व इष्ट सुखें या सर्वांचा मी प्रसंगीं त्याग करीन, पण सत्य सोडणार नाहीं. त्या माझ्या सत्यबलावर तू स्वर्गीं जा. ज्या माझ्या सत्यनिष्ठेनें धर्म, अग्नि व शक्र संतुष्ट होतात, त्या सत्याच्या प्रभावानें तूं देवलोकीं गमन कर."

त्यानंतर विश्वामित्र व माधवी यांचा पुत्र राजर्षि अष्टक उठला. सहस्रावधि यज्ञ करणारा तो धर्मवेत्ता नाहुषाजवळ येऊन म्हणाला—" हे प्रभो, मीं शेंकडों पुंडरीक, गोसव आणि वाजपेय यज्ञ केले आहेत. त्या सर्व ऋतूंचें फल तुला प्राप्त होवो. यज्ञामध्यें ज्यांचा विनियोग केला नाहीं, अशीं रत्नें, धन, किंवा अन्य कोणताहि पदार्थ माझ्यापाशीं नाहीं. त्या सत्याच्या सामर्थ्यानें तूं स्वर्गारोहण कर."

याप्रमाणें ते ययातीचे दौहित्र जसे जसे बोलूं लागले तसा तसा तो राजा पृथ्वी सोडून स्वर्गलोकीं वर वर जाऊं लागला. स्वर्गांतून च्युत झालेल्या ययातीला अशा प्रकारें त्या सर्व राजांनीं आपल्या सुकृतांनीं तत्काल तारिलें. त्या दौहित्रांनीं आपल्या यज्ञ-दानरूपी धर्मानें चार राजवंशांची कुलवृद्धि केली आणि आपल्या महाप्राज्ञ मातामहाचा उद्धार केला.

नृपाल—हे पार्थिवा, आम्ही तुझे दौहित्र सर्व राजधर्मांनीं व सर्व धार्मिक गुणांनीं युक्त आहों. तूं सुखानें स्वर्गारोहण कर. ५. ६. १२२.

अध्याय १२३ वा.

[१ पुनः स्वर्गलोकीं गेलेल्या ययातीचें देवतांनीं केलेलें अभिनंदन. २ ययातीचा स्वपतनाविषयीं ब्रह्मदेवाला प्रश्न व 'हें अभिमानाचें फल आहे,' असें उत्तर. ३ नारदाचा दुर्योधनाला अहंकारत्यागाविषयीं उपदेश.]

(१) नारद्—हे कुरुश्रेष्ठा, याप्रमाणें विपुल दक्षिणा देणाऱ्या त्या सज्जन भूपालांनीं ययातीला पुनः स्वर्गांत प्रस्थापित केलें. तेव्हां आपल्या दौहित्रांची अनुज्ञा घेऊन ययातिराजा स्वर्गांत जाण्यास निघाला. त्यावेळीं नाना प्रकारच्या सुवासिक पुष्पांची त्याच्यावर वृष्टि झाली. सुगंधयुक्त पवित्र वायु वाहूं लागले. दौहित्रांनीं स्वतःच्या कर्मांनीं संपादन केलेल्या पुण्यफलांनीं युक्त होऊन तो राजा स्वर्गांतील अचल स्थानाला प्राप्त झाला. आपल्या कर्मांनीं वृद्धि पावलेला तो ययाति परम तेजानें अतिशय शोभला. स्वर्गांमध्यें अप्सरा व गंधर्व यांच्या समुदायांनीं नृत्य, गीत व दुन्दुभीचा ध्वनि यांच्या योगानें मोठ्या प्रेमानें त्याचें स्वागत केलें. विविध देव, गंधर्व व चारण यांनीं त्याचें स्तवन केलें आणि देवतांनीं उत्तम अर्घ्यादिकांनीं त्याचा सत्कार केला.

याप्रमाणें पुनरपि स्वर्गफलाला प्राप्त झालेल्या त्या राजर्षीला लोकपितामह ब्रह्मदेव म्हणाला—" हे राजर्षे, तप, यज्ञ, ज्ञान व दान या चतुष्पाद धर्माचा संचय करून तूं हा अक्षय लोक संपादन केलास. स्वर्गलोकांत तुझी शाश्वत कीर्ति पसरली. परंतु पुढें तुला संपादन केलेल्या पुण्यकर्माचा अहंकार वाटूं लागला व 'माझ्यासारखा पुण्यवान् कोणी नाहीं' अशा अभिमानानें तूं स्वतःचाच विनाश करून घेतलास. स्वर्गवासी जनांचा अवमान केल्यामुळें ते क्रुद्ध झाले व तुझी ओळख विसरले. त्यामुळें 'तूं ययाति आहेस' हें न जाणतां त्यांनीं तुला स्वर्गांतून खालीं ढकलून दिलें. तुझ्या दौहित्रांनीं प्रेमानें तुझा उद्धार केल्यामुळें तूं पुनः येथें आलास व स्वकर्मानें संपादन केलेल्या या अचल, शाश्वत, ध्रुव, अव्यय व पवित्र स्थानाला प्राप्त झालास.

(२) ययाति—हे भगवन्, माझ्या मनांत एक शंका आहे. तिचें निरसन करण्यास तूंच समर्थ आहेस. मला हा प्रश्न तुझ्यावांचून अन्य कोणाला विचारतां येत नाहीं. हे लोकपितामह, मीं दीर्घ कालपर्यंत प्रजेचें पालन केलें, सहस्रावधि यज्ञ करून विपुल दानादि दिलें, त्या महत्पुण्याच्या योगानें मला हें स्वर्गस्थान प्राप्त झालें होतें. पण तें पुण्यफल अल्पकालांत क्षीण कसें झालें ? व

माझा अधःपात कां झाला ! मीं संपादन केलेला हा शाश्वत लोक व माझें सर्व ऐश्वर्य एका क्षणांत नष्ट कसें झालें !

पितामह—हे राजेंद्रा, तूं दीर्घकाल प्रजापालन व यज्ञ-दानादि करून विपुल पुण्य संपादन केलें होतेंस, हें सत्य आहे. परंतु तुझ्या मनांत अभिमान उत्पन्न झाला व त्या एकाच दोषानें तुझें पतन झालें; स्वर्गवासी जनांनीं तुझा धिक्कार केला.

हे राजन्, अभिमान, बल, हिंसा, शाठ्य व कपट यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाला हा शाश्वत लोक प्राप्त होत नाहीं. यास्तव कोणीहि प्राणी अधम, मध्यम किंवा उत्तम असो, त्याचा तूं कदापि अवमान करूं नको. अहंकारानें दग्ध झालेल्या पुरुषाला शांति कदापि प्राप्त होत नाहीं.

जे मानव तुझें हें " पतनारोहण " आख्यान इतरांस कथन करतील, ते संकटांत सांपडले, तरी निःसंशय त्यांतून पार पडतील.

(३) नारद—हे दुर्योधना, याप्रमाणें पूर्वी ययातिराजा अहंकारामुळें स्वर्गापासून च्युत झाला व गालव दुराग्रहामुळें संकटांत सांपडला. यास्तव स्वतःचें हित इच्छिणारानें आपले सुहृद् व हितचिंतक यांचा सदुपदेश ऐकावा. दुराग्रह धरूं नये. कारण दुरभिमान कुलक्षय करणारा आहे. तस्मात् हे गांधारी-पुत्रा, तूंहि अभिमान व क्रोध यांचा त्याग कर व हा क्षोभ सोडून पांडवांशीं संधि कर.

हे राजपुत्रा, पुरुष जें दान देतो, कर्म आचरितो, तप करितो, किंवा होम करितो, त्याच्या फलाचा नाश व अपकर्षहि होत नाहीं आणि त्याचा फलभोग दुसरा कोणीहि घेऊं शकत नाहीं. कर्त्यालाच त्याचें फल प्राप्त होतें. यास्तव दुर्योधना, तूं पापबुद्धीनें आचरिलेल्या या पापकर्माचें फल तुलाच भोगावें लागेल. तें तुझ्या भ्रात्यादिकांस प्राप्त होणार नाहीं.

जो कोणी पुरुष राग-द्वेषरहित अशा थोर पुरुषाचें हें नाना शास्त्र-युक्त्यादिकांनीं निश्चित केलेलें उत्कृष्ट महाख्यान पठन करितो, त्याला धर्मादि तीन पुरुषार्थांचें यथार्थ ज्ञान प्राप्त होतें व तो पृथ्वीचा उपभोग घेतो. ५. ६.१२३.

अध्याय १२४ वा.

[१ धृतराष्ट्रानें पुत्रबोधाविषयीं केलेली श्रीकृष्णाची प्रार्थना. २ श्रीकृष्णानें केलेला सदुपदेश.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे नारदा, तूं सांगतोस तें सत्य आहे. माझीहि अशीच इच्छा आहे. परंतु माझ्या हातीं सत्ता नाहीं. मी परतंत्र आहें.

वैशंपायन—जनमेजया, नारदाला असें बोलून धृतराष्ट्र श्रीकृष्णाकडे वळला व त्याला म्हणाला—"हे केशवा, तूं मला न्याय्य व धर्म्य वचन सांगत आहेस. तें यालोकीं व परलोकींहि श्रेयस्कर आहे. परंतु पुरुषोत्तमा, तुझें वचन मला प्रिय जरी असलें, तरी त्याप्रमाणें वागण्यास मी स्वतंत्र नाहीं. बा कृष्णा, माझा हा मंदमति दुर्योधन शास्त्रांचें अतिक्रमण करीत आहे. त्याला शांतीचा उपदेश करण्याचा यत्न कर.

हे महाबाहो, साध्वी गांधारी, धीमान् विदुर व भीष्मादि हित चिंतिणारे सुहृद् यांचें किंवा अन्य कोणाचेंच सदुपदेश वचन तो मूढ ऐकत नाहीं. त्या क्रूर दुरात्म्याचें चित्त पापानें युक्त झाल्यामुळें तो जणुकाय चेतनाशून्यच झाला आहे. त्या पापमति दुर्योधनाला तूं स्वतः कांहीं उपदेश कर. त्यामुळें तूं फार मोठें सुहृत्कार्य केलेंस असें होईल !"

(२) धृतराष्ट्राची ही प्रार्थना ऐकून सर्व धर्मवेत्ता जनार्दन दुर्योधनाकडे वळून असें मधुर वचन बोलला—"कुरुश्रेष्ठ दुर्योधना, तुझ्या सर्व अनुयायांच्या व विशेषतः तुझ्या शमासाठीं मी तुला सांगत आहें, तें माझें भाषण लक्षपूर्वक ऐक. हे भारता, तूं श्रेष्ठ कुलांत उत्पन्न झाला आहेस, शास्त्राध्ययनसंपन्न आहेस व सर्व गुणांनीं युक्त आहेस. तस्मात् तुला शम करणेंच उचित आहे.

बाबारे, तूं जें करण्याचें मनांत आणिलें आहेस, तसें आचरण दुष्कुलोत्पन्न क्रूर व निर्लज्ज दुरात्मे करीत असतात. या लोकीं सज्जनांची वृत्ति नेहमीं धर्मार्थयुक्त असते व दुर्जनांची त्याच्या विपरीत असते. त्या असज्जनांप्रमाणेंच तुझी ही वृत्ति विपरीत दिसत आहे. तुझ्या वर्तनांत घोर अधर्म प्रतीत होतो, तो फार मोठी प्राणहानि करणारा असल्यामुळें अनिष्ट व निष्कारण आहे. तुझा तो अधर्म कोणालाहि सहन होण्यासारखा नाहीं. यास्तव हे वीरा, तूं त्या अनर्थाचा परिहार कर. म्हणजे तूं स्वतःचें, आपल्या भ्रात्यांचें व मित्रांचेंहि कल्याण करशील आणि अधर्म्य व अयशस्कर अशा कर्मांपासून मुक्त होशील.

महोत्साही, शूर, बहुश्रुत, आत्मवेत्ते व प्राज्ञ अशा पांडवांशीं तूं संधि कर. बुद्धिमान् धृतराष्ट्र, पितामह भीष्म, द्रोण, बुद्धिमान् विदुर, कृप, सोमदत्त, बाह्लिक, अश्वत्थामा, विकर्ण, संजय, व विविंशति या सर्वांना पांडवांशीं शम करणें प्रिय व हितकर वाटत आहे. तूं शम केल्यास त्यांत ज्ञातिजन, मित्र किंबहुना सर्व जगत् यांचें कल्याण होईल.

हे परंतपा, तूं श्रेष्ठ कुलांत उत्पन्न झाला आहेस. तूं अकार्याविषयीं लज्जा बाळगणारा व दयाळु आहेस. असें क्रूर कर्म करूं नको. तूं शास्त्राध्ययन केलें आहेस. तस्मात् आपल्या माता-पित्यांच्या आज्ञेंत रहा. तुझा पिता जें श्रेयस्कर मानीत आहे व जो उपदेश करीत आहे, त्याप्रमाणें तूं वाग. जे दुराग्रही लोक आरंभींच पित्याचा उपदेश ऐकत नाहींत, त्यांना संकटांत पडल्यानंतर मग पित्याच्या वचनाचें स्मरण होत असतें. यास्तव तूं पित्याचें वचन अमान्य करूं नको.

भीष्मादि अमात्यांसह तुझ्या पित्याला पांडवांशीं संधि करणें संमत आहे; यास्तव तें तुलाहि मान्य होवो. जो मानव सुहृदांचा सदुपदेश ऐकून त्याप्रमाणें वागत नाहीं, त्याला मरणसमयीं भक्षण केलेल्या विषारी फलाप्रमाणें परिणामीं पश्चात्ताप होतो.

जो मनुष्य आपल्या कल्याणाचें वाक्य मोहानें ऐकत नाहीं, तो दीर्घसूत्री पुरुष अर्थहीन होऊन पश्चात्तापांत पडतो. परंतु जो विवेकवान् पुरुष कल्याण-पर वचन ऐकून आपला दुराग्रह सोडतो, तो सुखी होतो. जो स्वाभाविक प्रतिकूलतेमुळें कल्याणेच्छु पुरुषाचें वचन ऐकत नाहीं; उलट प्रतिकूल वचनें आदरानें श्रवण करितो, तो शत्रूच्या स्वाधीन होतो. जो मनुष्य सज्जनांचें अतिक्रमण करून असज्जनांच्या मताप्रमाणें वागतो, त्याला संकटांत पडलेलें पाहून त्याच्या सुहृदांवर शोक करण्याचा प्रसंग लवकरच येतो. जो राजा मुख्य अमात्यांचा त्याग करून हीन लोकांचा सहवास करितो, तो घोर आपत्तीला प्राप्त होतो व त्याला तारणाराहि कोणी भेटत नाहीं. जो दुर्जनांचा सहवास व मिथ्याचरण, सुहृदांच्या भाषणांचा अनादर, स्वजनांचा द्वेष आणि परकीयाशीं स्नेह करितो, त्याचा पृथ्वी त्याग करिते.

हे भारता, जो तूं पांडवांसारख्या वीरांशीं विरोध करून कर्णादिकांसारख्या अशिष्ट व असमर्थ मूढांकडून संरक्षणाची इच्छा करीत आहेस, त्या तुला

काय बोलावें ! आपल्या शक्रतुल्य ज्ञातिबांधवांचें अतिक्रमण करून अन्य लोकांकडून रक्षणाची इच्छा करणारा तुजवांचून या पृथ्वीवर दुसरा कोणता मानव आहे !

हे कौरवा, तूं पांडवांना जन्मापासून पीडा देत आला आहेस, परंतु ते धर्मात्मे तुजवर क्रुद्ध होत नाहींत. तूं त्या बांधवांशीं जन्मापासून कपटाचरण करीत आलास, तरी ते यशस्वी पांडव तुझ्याशीं सरळ वागत आहेत. यास्तव तूंहि त्या आपल्या साक्षात् बंधूंशीं तसेंच वर्तन ठेव. व्यर्थ क्रोधाधीन होऊं नको.

हे भरतश्रेष्ठा, प्राज्ञजन नेहमीं धर्म, अर्थ व काम या त्रयीनें युक्त असेंच कार्य आरंभितात. जेव्हां या तिन्हींचा असंभव दिसतो, तेव्हां मानव धर्म व अर्थ यांस अनुसरून कार्य करितात. परंतु ज्यावेळीं हे तीन, किंवा दोन पुरुषार्थ एकत्र साधणें शक्य नसतें व ते पृथक् साधावे लागतात, तेव्हां बुद्धिमान् मनुष्य धर्माचेंच अवलंबन करितो. मध्यम मनुष्य कलहाला कारण होणाऱ्या अर्थाला अनुसरतो व मूर्ख केवल कामाचाच आश्रय करितो. इंद्रियवश झालेला जो प्राकृत मनुष्य लोभानें धर्माचा त्याग करितो आणि काम व अर्थ अयोग्य उपायानें मिळविण्याची इच्छा करितो, तो सत्वर नाश पावतो. तस्मात् काम व अर्थ यांची इच्छा करणारानें प्रथम धर्माचरण करावें. कारण धर्मावांचून काम किंवा अर्थ कदापि प्राप्त होत नाहींत.

हे राजा, तीनहि पुरुषार्थांचें साधन धर्मच आहे, असें विद्वान् म्हणतात. त्यामुळें धर्मानें काम व अर्थ यांची इच्छा करणारा पुरुष तृणाच्या राशीवर पडलेल्या अग्नीप्रमाणें वृद्धि पावतो. असें असतां तूं सर्व लोकांत प्रसिद्ध असलेलें हें उज्ज्वल साम्राज्य अमार्गानें मिळविण्याची इच्छा करीत आहेस. परंतु हे राजन्, [1]सरळ वागणारांशीं कपटाचरण करणारा मनुष्य, परशूनें वनाचा जसा नाश करावा, तसा आपलाच घात करितो. ज्याच्यापासून आपला पराभव व्हावा, असें वाटत नसेल, त्याची बुद्धि आपल्या लोभादि दोषांनीं दूषित करूं नये. ज्याची बुद्धि आपल्या दोषांनीं दूषित झालेली नसते, तो आपल्या कल्याणाचीच आकांक्षा करितो. स्वतःचें हित इच्छिणाऱ्या मनुष्यानें तीन्ही

---

१ आत्मानं तक्षति ह्येष वनं परशुना यथा ।
यः सम्यग्वर्तमानेषु मिथ्या राजन् प्रवर्तते ॥

लोकांत एखाद्या प्राकृत पुरुषाचाहि अवमान करूं नये. मग पांडवांसारख्या नरश्रेष्ठांविषयीं काय सांगावें ! परंतु अमर्षानें व्याप्त झालेला नर हें कांहीं जाणत नाहीं व सर्व प्रमाणभूत मार्गापासून च्युत होतो.

हे भारता, ही गोष्ट लोकांत व वेदांतहि प्रसिद्ध आहे. तिकडे लक्ष दे. दुर्जनांच्या संगतीपेक्षां पांडवांचा सहवास श्रेयस्कर आहे. त्यांना संतुष्ट केल्यास तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील व पांडवांना वश करून घेतल्यावर मिळविलेल्या पृथ्वीचा उपभोग घेशील. परंतु तूं पांडवांना मागें सारून इतरांकडून संरक्षणाची अपेक्षा करीत आहेस. दुःशासन, दुर्विषह, कर्ण व सौबल यांना ऐश्वर्य देऊन कल्याणाची इच्छा करीत आहेस. परंतु त्यांचें ज्ञान, धर्म व अर्थ यांतील कांहींहि पांडवांच्या तुल्य नाहीं, किंवा त्यांचा पराक्रमहि पांडुपुत्रांशीं विरोध करण्यास पुरेसा नाहीं.

हे राजा, तुझ्यासहित हे सर्व राजे युद्धांत क्रुद्ध झालेल्या भीमसेनाच्या मुखाकडे पहाण्यासहि समर्थ नाहींत. येथें जमलेलें हें सर्व पार्थिवांचें सैन्य, हा भीष्म, द्रोण, कर्ण, कृप, भूरिश्रवा, सौमदत्ति, अश्वत्थामा व जयद्रथ हे सर्व धनंजयाशीं युद्ध करण्यास असमर्थ आहेत. सर्व सुरासुर, मानव व गंधर्व या सर्वांना अर्जुन अजिंक्य आहे. यास्तव तूं युद्धाचा आग्रह धरूं नको.

रणांत अर्जुनाशीं युद्ध करून अक्षत शरीरानें घरीं जाईल असा एक तरी योद्धा या समग्र राजसैन्यांत दिसत आहे का, तूंच पहा ! हे भरतश्रेष्ठा, या लोकांचा क्षय करून तुला कोणता लाभ होणार आहे ! यापेक्षां या युद्धांत ज्याला जिंकलें असतां सर्व पांडवसैन्य जिंकल्यासारखें होईल, असा एकच पुरुष तूं आपल्या सैन्यांतून निवडून काढ. ज्या वीरानें देव, गंधर्व, यक्ष, असुर, पन्नग या सर्वांना खांडवप्रस्थांत जिंकिलें, त्या धनुर्धराला युद्धांत जिंकण्यास कोणता मानव समर्थ आहे !

त्याचप्रमाणें ज्या एकट्या महारथानें अनेक योद्ध्यांचा पराभव करून अद्भुत पराक्रम केल्याचें आम्हीं ऐकलें आहे, त्याच्या अजेयत्वाविषयीं हें एकच उदाहरण पुरेसें आहे. ज्या सव्यसाचीनें साक्षात् महादेवाला युद्धामध्यें संतुष्ट केलें, त्या अजिंक्य, दुराधर्ष अर्जुनाला तूं समरांत जिंकण्याची इच्छा करीत आहेस, हें केवढें आश्चर्य !

एकट्या धनंजयानें एवढा पराक्रम केला आहे व आतां तर मी त्याचा साह्यकर्ता असल्यावर रणक्षेत्रांत त्याच्याकडे पहाण्यास कोण समर्थ आहे !

साक्षात् इंद्रहि युद्धामध्यें पार्थावर चाल करण्यास धजणार नाहीं. बा दुर्योधना, जो वीर युद्धामध्यें अर्जुनाचा पराभव करील, तो आपल्या हातांनीं पृथ्वीला झेलून धरील, क्रुद्ध होऊन या सर्व प्रजेला दग्ध करील आणि स्वर्गातून देवांना खालीं पाडवील. (इतकें अद्भुत सामर्थ्य ज्याच्या अंगीं असेल, तोच अर्जुनाला जिंकूं शकेल.)

हे कौरवा, आपले पुत्र, भ्राते व सर्व ज्ञातिबांधव यांच्याकडे पहा! तुझ्या-साठीं हे सर्व भरतश्रेष्ठ नाश न पावोत!! कौरवांचा शेष भूलोकीं राहो!!! हें कुल नष्ट न होवो. लोक तुला कुलघ्न न म्हणोत. तुझ्या कुलाची कीर्ति नाश न पावो. हे नराधिपा, तूं पांडवांचें मागणें मान्य केलेंस तर ते महारथ पांडुपुत्र धृतराष्ट्राला सार्वभौम राज्यावर व तुला यौवराज्यावर स्थापन करतील. तस्मात् घरीं चालून आलेल्या संपत्तीचा असा अवमान करूं नको. पांडवांना अर्धें राज्य अर्पण करून विपुल ऐश्वर्याचा उपभोग घे. आपल्या सुहृदांचें वचन मान्य करून पांडवांशीं शम कर. त्या योगानें मित्रांना संतोष होईल व तुझें परम कल्याण होईल. ५. ६. १२४.

अध्याय १२५ वा.

[१ भीष्माचा उपदेश. २ द्रोणाचें त्याला अनुमोदन. ३ विदुरानें केलेली दुर्योधनाची निर्भर्त्सना. ४ धृतराष्ट्राचा शमाविषयीं बोध.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, केशवाचें हें वचन ऐकून शान्तनव भीष्म अमर्षी दुर्योधनाला म्हणाला—" बा दुर्योधना, शमाची इच्छा करणाऱ्या सुहृद् कृष्णाचें भाषण तूं ऐकलेंच आहेस, त्याप्रमाणें वाग. व्यर्थ क्रोधवश होऊं नको. महात्म्या केशवाचें वचन न ऐकल्यास तुला श्रेय, सुख किंवा कल्याण कदापि प्राप्त होणार नाहीं. महाबाहु देवकीनंदनानें तुला धर्मार्थयुक्त असाच उपदेश केला आहे. त्याचें ग्रहण कर. प्रजेचा विनाश करूं नको.

तूं जर हा आपला दुराग्रह सोडला नाहींस, तर सर्व राज्यांहून अधिक उज्ज्वल असलेल्या या भारती लक्ष्मीला धृतराष्ट्राच्या देखत केवल आपल्या दौरात्म्या-मुळें दूर सारशील. तूं दुरभिमानानें आपले अमात्य, पुत्र, भ्राते व बांधव यांसह स्वतःच्या जीविताचा नाश करशील. केशवाच्या अर्थयुक्त तथ्य वच-नाचें व त्याचप्रमाणें तुझा पिता आणि धीमान् विदुर यांच्या उपदेशाचें अति-

क्रमण केल्यास तूं प्राणाला मुकशील. यास्तव हे भरतश्रेष्ठा, तूं कुलघ्न, दुर्मति व हीनपुरुष होऊं नको आणि या अमार्गानें जाऊन आपल्या माता-पितरांना शोकसागरांत लोटूं नको."

(२) त्यानंतर क्रोधवश होऊन वारंवार निश्वास सोडणाऱ्या दुर्योधनाला द्रोण असें वचन बोलला—" हे नराधिपा, तुला केशवानें जें धर्मार्थयुक्त वचन सांगितलें व शान्तनव भीष्मानेंहि जसा बोध केला आहे, त्याप्रमाणें तूं वर्तन कर. ते दोघेहि प्राज्ञ, मेधावी, दमनशील अर्थ-कामवेत्ते व बहुश्रुत आहेत. त्यांनीं तुला हितवचन सांगितलें आहे. त्याचें ग्रहण कर. कृष्ण व भीष्म यांनीं तुला जसें सांगितलें आहे त्याप्रमाणेंच वाग. मोहानें माधवाचा अवमान करूं नको.

हे परंतपा, हे कर्णादिक तुला युद्धाचें प्रोत्साहन देत आहेत, पण युद्धाचा प्रसंग आला असतां ते केव्हांहि विजयी होणार नाहींत, उलट पराजयाचा दोष आमच्या गळ्यांत बांधून मोकळे होतील. यास्तव तूं आपली सर्व प्रजा, पुत्र व भ्राते यांचा घात करूं नको. ज्या पक्षांत वासुदेव व अर्जुन आहेत, तो पक्ष अजिंक्य आहे, असेंच समज. तस्मात् तूं जर श्रीकृष्ण व भीष्म यांचें हें सत्य वचन मानणार नाहींस, तर तुला पश्चात्ताप करावा लागेल. परशुरामानें अर्जुनाचें जें वर्णन केलें, त्याहूनहि तो अधिक प्रतापवान् आहे आणि देवकीनंदन कृष्ण तर देवांनाहि असह्य आहे. त्यांनीं तुला हितावह व न्याय्य उपदेश केला आहे, परंतु तुज मूढाला त्याचें काय महत्त्व ! हें सर्व तूं ऐकलेंच आहेस. यापुढें तुला जें योग्य वाटेल तें कर. आतां तुला यापेक्षां अधिक कांहीं सांगण्याची माझी इच्छा नाहीं."

(३) वैशंपायन—राजा, द्रोणाचार्यांच्या भाषणानंतर अमर्षी दुर्योधनाकडे पाहून विदुर म्हणाला—" हे भरतश्रेष्ठा दुर्योधना, तुझ्यासाठीं मला खेद वाटत नाहीं; परंतु तुझ्या या वृद्ध माता-पितरांसाठीं मला अतिशय दुःख होत आहे. तुज दुष्ट पुत्रामुळें धृतराष्ट्र व गांधारी हीं दोघें मित्रहीन व अमात्यरहित होऊन पंख तोडलेल्या पक्ष्यांप्रमाणें अनाथ होऊन फिरतील. अशा कुलघ्न कुपुत्राला जन्म दिल्यामुळें त्यांना शोकमग्न होऊन या पृथ्वीवर भिक्षा मागत फिरावें लागेल, याचा मला अतिशय खेद होत आहे."

(४) विदुराचें भाषण संपतांच राजा धृतराष्ट्र सर्व राजांच्या परिवारांत भ्रात्यांसह बसलेल्या दुर्योधनाला म्हणाला—" वत्सा, महात्म्या शौरीच्या या

कल्याणकारक भाषणाकडे लक्ष दे. त्याचें हें वचन अतिशय शुभ, अव्यय व योगक्षेम देणारें आहे. या सहज कर्मे करणाऱ्या कृष्णाच्या साहाय्यानें सर्व राजापेक्षां आपल्याला इष्टार्थ प्राप्त होतील. तूं केशवाच्या बरोबर जाऊन युधिष्ठिराशीं ऐक्य कर आणि भारतांचें अनामय स्वास्थ्य स्थिर कर. वत्सा, जा; वासुदेवाच्या द्वारा शम कर, संधीचा हा योग्य काल प्राप्त झाला आहे. त्याचें अतिक्रमण करूं नको. शमाची याचना करणाऱ्या व तुला एवढा हिताचा उपदेश करणाऱ्या या केशवाच्या असल्या उत्तम वचनांचा तूं जर अनादर करशील तर तुझा विजय कदापि होणार नाहीं. ५. ६. १२५.

अध्याय १२६ वा.

[१ भीष्म-द्रोणांचा दुर्योधनाला पुनः सदुपदेश.]

(१) वैशंपायन—राजा, धृतराष्ट्राचें हें वचन ऐकून भीष्म व द्रोण एकसारखेच व्यथित झाले आणि शासनाचें उल्लंघन करणाऱ्या दुर्योधनाला पुनः म्हणाले—" बा दुर्योधना, जोंवर कृष्णार्जुन कवचें चढवून सज्ज झाले नाहींत, जोंवर गांडिवधनुष्य स्वस्थानापासून हाललें नाहीं, धौम्यानें संग्रामाग्नींत तुझ्या सैन्याची आहुति दिली नाहीं आणि ह्रीमान् युधिष्ठिरानें क्रुद्ध होऊन तुझ्या सैन्याकडे पाहिलें नाहीं, तोंवर तुमचें वैर शांत होवो.

जोंवर महाधनुर्धर भीमसेन आपल्या सैन्यांत स्थित असलेला दृष्टीं पडला नाहीं व त्या गदाधर वृकोदरानें शत्रुसैन्यास भयभीत करीत अनेक मार्गांनीं संचार करण्यास आरंभ केला नाहीं, तोंवर तूं पांडवांशीं संधि कर. हे राजन्, जोंवर त्या पांडवानें वृक्षावरून पडणाऱ्या परिपक्क फलांप्रमाणें गजारूढ योद्ध्यांचीं मस्तकें आपल्या वीरघातिनी गदेनें पाडलीं नाहींत, तोंवर शम होवो.

जोंवर कृतास्त्र असलेले नकुल, सहदेव, पार्षत धृष्टद्युम्न, विराट, शिखंडी व शिशुपालपुत्र यांनीं कवचें चढवून शस्त्रास्त्रांचा वेगानें वर्षाव करीत महार्णवांत प्रवेश करणाऱ्या नक्राप्रमाणें रणांगणांत संचार केला नाहीं, तोंवर वैर शांत होवो. जोंवर भूपालांच्या सुकुमार शरीरांत गार्ध्रपत्रांनीं युक्त असलेले तीक्ष्ण शर शिरले नाहींत, तोंवर तुमचा शम होवो. महाधनुर्धर, कृतास्त्र व दूर असलेल्या लक्ष्यांवर नेम धरून त्वरेनें शरसंधान करणाऱ्या वीरांचे मोठमोठे लोखंडी बाण चंदनाच्या उट्या लावलेल्या व रत्नजडित सुवर्ण हारांनीं भूषित झालेल्या वीरांच्या वक्षःस्थलांवर पडूं लागले नाहींत, तोंवर वैर शांत होवो.

हे भरतर्षभा, राजसिंह धर्मराज युधिष्ठिर शिरसा वंदन करणाऱ्या तुला आपल्या दोन्ही बाहूंनीं उचलून आलिंगन देवो. तो उदारात्मा अजातशत्रु ध्वज, अंकुश व पताका यांनीं चिह्नित असलेला आपला दक्षिण बाहु शांतीसाठीं तुझ्या स्कंधावर ठेवो. तो पांडुपुत्र रत्नौषधींनीं व रत्नाप्रमाणें आरक्त अंगुलींनीं युक्त असलेला आपला हस्त समीप बसलेल्या तुझ्या पाठीवरून फिरवो.

सामाचें वचन बोलणाऱ्या तुला सालवृक्षासारखे स्कंध असलेला महाबाहु वृकोदर आलिंगन देऊन तुझ्याशीं शमाचें वचन बोलो. त्याचप्रमाणें अर्जुन, नकुल व सहदेव या तिघांनीं तुला अभिवादन केलें असतां तूं त्यांच्या मस्तकांचें अवघ्राण करून तुमचें प्रेमाचें भाषण होवो. हे पार्थिवा, वीर पांडवभ्रात्यांशीं तुझें सख्य झालेलें पाहून नराधिप आनंदाश्रु ढाळोत. सर्व समृद्ध भूपालांच्या राजधानींत, या पृथ्वीचा भ्रातृभावानें उपभोग घेतला जावो, अशी घोषणा होवो आणि हे दुर्योधना, तुझा क्रोध शांत होवो." ५. ६. १२६.

अध्याय १२७ वा.

[१ पांडवांना सुईच्या अग्राइतकीहि भूमि न देण्याविषयीं दुर्योधनाची प्रतिज्ञा.]

(१) **वैशंपायन**—जनमेजया, याप्रमाणें त्या कौरवसभेमध्यें अप्रिय भाषणें ऐकून दुर्योधन यशस्वी वासुदेवाला म्हणाला—" हे केशवा, तूं कांहीं विचार करून हें भाषण करावयाचें होतेंस. पण तूं तर विशेषतः माझीच कठोर शब्दांनीं निंदा करीत आहेस, पांडवांची तुजवर भक्ति असल्यामुळें तूं नेहमीं आमचीच निंदा करितोस, यांत तूं बलाबलाचा कांहीं विचार केला आहेस का!

हे मधुसूदना, तूं, विदुर, हा राजा धृतराष्ट्र, द्रोणाचार्य आणि पितामह भीष्म माझी निंदा करून मलाच सर्व दोष देतां. इतर कोणाहि राजाला दोष देत नाहीं. माझ्या पित्यासह तुम्ही सर्व जरी माझा द्वेष करीत अहां, तरी मीं कांहीं अन्याय केला आहे, असें मला तरी वाटत नाहीं. हे केशवा, मीं पुष्कळ विचार करून पाहिला, परंतु माझा यत्किंचित्‌हि अपराध असल्याचें मला दिसत नाहीं.

प्रीतीनें स्वीकारलेल्या द्यूतांत शकुनीनें पांडवांचें राज्य जिंकून घेतलें त्यांत माझा काय दोष! पांडवांनीं जें द्रव्य द्यूतांत जिंकून घेतलें होतें, तें आम्हीं

त्याच वेळीं त्यांना देऊन टाकलें. अजिंक्य असलेल्या पांडवांचा द्यूतांत पराभव झाला व ते वनांत गेले, यांत आमचा कांहींच अपराध नाहीं. कांहीं तरी निमित्त काढून व आम्हांला शत्रु समजून तेच आमच्याशीं विरोध करितात. वस्तुतः ते असमर्थ आहेत. तथापि आमच्याशीं युद्ध करण्याची गोष्ट निघाली म्हणजे आमच्या शत्रूप्रमाणेंच त्यांना मोठा हर्ष होतो. पण आम्हीं त्यांची अशी कोणती हानि केली आहे! संजयांसह पांडव आम्हां धार्तराष्ट्रांचा वध करण्याची इच्छा करीत आहेत, तर आम्हीं त्यांचा असा कोणता अपराध केला आहे ! उग्र वचनानें किंवा कर्मानें आम्ही केव्हांहि भिणार नाहीं, किंवा साक्षात् इंद्रालाहि भीतीनें प्रणाम करणार नाहीं. आम्हांला युद्धांत जिंकण्यास समर्थ होईल असा क्षत्रधर्मांत स्थित असलेला एकहि योद्धा मला दिसत नाहीं. हे कृष्णा, कर्णासह भीष्म-द्रोण, कृप यांना युद्धांत जिंकण्यास देवहि समर्थ नाहींत, मग पांडवांची काय कथा !

हे माधवा, स्वधर्मालाच अनुसरणाऱ्या आम्हांला युद्धांत अस्त्रांनीं जर मरण आलें, तर त्यामुळें आम्ही स्वर्गालाच प्राप्त होऊं. आम्हां क्षत्रियांचा हाच मुख्य धर्म आहे. आम्हीं जर संग्रामांत शरतल्पावर शयन केलें, तर तें आमचें वीरशयनच होईल. शत्रूंना प्रणाम न करतांच आमच्यावर मरणाचा प्रसंग आल्यास आमच्यापैकीं कोणालाहि दुःख होणार नाहीं. उत्तम क्षत्रियकुलांत उत्पन्न झालेला व क्षत्रधर्माचें अनुवर्तन करणारा कोणता पुरुष भयभीत होऊन नुस्त्या जीविकेकडेच दृष्टि देऊन शत्रूला प्रणाम करील! नेहमीं यत्न करावा. उद्यम केव्हांहि सोडूं नये. कारण हेंच पौरुष आहे. [१] वेळूप्रमाणें अस्थानींहि भग्न व्हावें, पण कोणापुढें नम्र होऊं नये, असें मातङ्गमुनीचें वचन आहे व आपल्या हिताची इच्छा करणारे लोक त्यालाच अनुसरतात. माझ्या सारखे लोक धर्मासाठीं केवल ब्राह्मणाला वंदन करतील. परंतु अन्य कोणापुढें केव्हांहि नम्र होणार नाहींत. हा क्षत्रियांचा धर्म आहे आणि माझेंहि मत तसेंच आहे. माझ्या पित्याकडून मला पूर्वीं जो राज्यांश प्राप्त झाला आहे तो मी जिवंत असेपर्यंत परत देणार नाहीं. जोंवर राजा धृतराष्ट्र प्राण धारण करीत आहे, तोंवर आम्ही व ते यांतील कोणत्या तरी एकापक्षानें क्षत्रिय-

१ अप्यपर्वणि भज्येत न नमेदिह कर्हिचित् ।
इति मातङ्गवचनं परीप्सन्ति हितेप्सवः ॥

धर्माचा त्याग करून भिक्षुकाप्रमाणें आयतें सिद्ध असलेलें अन्न भक्षण करून जिवंत राहिलें पाहिजे.

हे जनार्दना, मीं बाल असल्यामुळें पराधीन होऊन पूर्वी अज्ञानानें किंवा भयानें पांडवांना अदेय असलेलें राज्य दिलें, परंतु आतां मात्र तें पांडवांना पुनः प्राप्त होणार नाहीं. हे केशवा, सांप्रत मी जिवंत आहें, तोंपर्यंत सूईच्या तीक्ष्ण अग्रानें विद्ध होईल इतकीहि भूमि पांडवांना देणार नाहीं. ५. ६. १२७.

अध्याय १२८ वा.

[१ कृष्णानें केलेली दुर्योधनाची निर्भर्त्सना. २ दुःशासनाचें भाषण व दुर्योधनाचें राजांसह सभेंतून निर्गमन. ३ भीष्मानें दुर्योधनाची केलेली निंदा. ४ कृष्णाचा भीष्मादिकांना दुर्योधनत्यागाविषयीं उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—दुर्योधनाचें हें भाषण ऐकून दाशार्ह कृष्ण क्रुद्ध झाला. त्याचे नेत्र आरक्त दिसूं लागले व त्या कौरवसभेंत तो दुर्योधनाला असें वचन बोलला—" हे भारता, ठीक आहे, तुझ्या इच्छेप्रमाणें तुला युद्धांत वीरशयन प्राप्त होईल व तुझा मनोरथ पूर्ण होईल. आपल्या अमात्यांसह तूं याच दुर्बुद्धीमध्यें असाच स्थिर स्थित हो. तुझ्या या अनयामुळें घोर संग्राम घडून येईल.

हे मूढा ' मीं पांडवांचा कांहींहि अपराध केला नाहीं, असें जें तूं म्हणत आहेस, तें किती सत्य आहे, हें सर्व नराधिप ऐकोत. महात्म्या पांडवांचें ऐश्वर्य पाहून संतप्त झालेल्या तूं सौबलाशीं द्यूताचा दुष्ट संकेत केलास. पण साधूंना संमत व तुझ्याहून श्रेष्ठ असलेल्या निष्कपट ज्ञातिबांधवांशीं असें कपटाचरण करणें न्याय्य कसें ठरेल !

हें अक्षद्यूत सज्जनांच्या मतीचा विनाश करणारें आहे. त्यामुळें असज्जनांत भेद उत्पन्न होतात व त्यांच्यावर संकटें येतात. पापाचरण न करणाऱ्या व सदाचारसंपन्न अशा आपल्या भ्रात्यांशीं, तूं परिणामाकडे लक्ष न देतां द्यूताच्या द्वारा हें घोर वैर उपस्थित केलें आहेस.

पांडवांना प्राणांहूनहि प्रिय असलेल्या त्यांच्या सम्राज्ञीला तूं ज्याप्रकारें कौरव सभेंत आणविलेंस, त्या शीलसंपन्न कुलीन द्रौपदीला जे क्लेश दिलेस, व आपला क्षुद्रपणा व्यक्त केलास, त्याप्रकारें आपल्या भ्रातृभार्येचा अपमान करण्यास तुझ्यावांचून इतर कोणीहि उद्युक्त होणार नाहीं. वनवासाला जाण्यास

निघालेल्या पांडुपुत्रांना दुःशासन जीं दुर्वचनें बोलला, तीं सर्व कौरवांनीं ऐकलींच आहेत.

सदाचारी, अलुब्ध व सतत धर्माचरणी अशा आपल्या बांधवांशीं कोणता सज्जन असें अश्लाघ्य वर्तन करील ! हे दुर्योधना, कर्ण, दुःशासन व तूं अशा तिघांनीं अनार्य पुरुषांनाच शोभणारें निष्ठुर भाषण अनेकदा केलें आहे.

पांडव बाल असतांना त्यांना मातेसह वारणावतांत दग्ध करण्याचा तूं मोठा यत्न केलास, परंतु तो सिद्धीस गेला नाहीं. त्यावेळीं ते पांडुपुत्र आपल्या मातेला घेऊन 'एकचक्रा' नगरींत एका ब्राह्मणाच्या घरांत गुप्तपणें दीर्घकाल राहिले. तूं पांडवांचा नाश करण्यासाठीं विषप्रयोग, सर्पबंधन इत्यादि सर्व उपाय करून पाहिलेस, पण त्यांत तुला यश मिळालें नाहीं. याप्रमाणें तूं महात्म्या पांडवांशीं सतत मिथ्याचरण करीत असतां 'मीं पांडवांचा कांहीं अपराध केला नाहीं,' असें कसें म्हणतोस. ते तुझ्याजवळ आपल्या पितृ-राज्याचा अंश मागत आहेत. तोहि तूं त्यांना देत नाहींस. परंतु हे पापमते, तूं जेव्हां ऐश्वर्यभ्रष्ट होऊन पडशील, तेव्हां तुला त्यांचें राज्य द्यावें लागेल. जो तूं मिथ्याचरण करणारा अनार्य होऊन पांडवांशीं अनेक कार्यांत निर्दयपणानें वागलास आणि आज आपल्या माता-पित्यांशींहि मिथ्यावाद करीत आहेस, त्या तुला काय बोलावें !

तुझी माता-पिता, विदुर, भीष्म, द्रोण, तुला वारंवार 'शम कर' असें सांगत असतां तूं शांत होत नाहींस ! हे राजा, शम करण्यांत तुझा व पांड-वांचा असा दोघांचाहि फार मोठा लाभ आहे. परंतु तुझ्या अल्पबुद्धीमुळें तुला तें रुचत नाहीं. पण सुहृदांच्या वचनाचें उलंघन करून तुला सुख प्राप्त होणार नाहीं. हे पार्थिवा, तूं हें अधर्म्य आणि अयशस्कर वर्तन करीत आहेस.

(२) वैशंपायन—राजा, दाशार्हानें दुर्योधनाला असें म्हटलें असतां त्या कौरवसभेंत दुःशासन उभा राहिला व असें वचन बोलला—"हे राजन्, तूं जर पांडवांशीं स्वेच्छेनें संधि न करशील, तर हे कौरव तुला बांधून पांडुपुत्रांच्या हातीं देतील. आपला हा पिता व भीष्म-द्रोण हे तुला, मला व कर्णाला पांड-वांच्या स्वाधीन करतील."

भ्रात्याचें हें वचन ऐकून धार्तराष्ट्र सुयोधन क्रुद्ध झाला, तो फूत्कार टाक-णाऱ्या महासर्पाप्रमाणें निश्वास टाकीत आसनावरून उठला व विदुर, धृतराष्ट्र,

महाराज बाल्हिक, कृप, सोमदत्त, भीष्म, द्रोण आणि जनार्दन या सर्वांचा अनादर करून तो निर्लज्ज दुर्मति सभेंतून जाऊं लागला. मान्यांचा अवमान करणारा तो मानी मर्यादेचा त्याग करून अशिष्टाप्रमाणें जाण्यास निघालेला पाहून अमात्यांसह त्याचे भ्राते व राजे त्याला अनुसरले.

(३) याप्रमाणें भ्रात्यांसह सभेंतून उठून निघून जाणाऱ्या क्रुद्ध दुर्योधनाकडे पहात शान्तनव भीष्म म्हणाला–" हे जनार्दना, जो राजा धर्मार्थांचा त्याग करून क्रोधाचा आश्रय करितो, त्याचे शत्रु लवकरच त्याला संकटांत पडलेलें पाहून त्याचा उपहास करितात. हा दुरात्मा राजपुत्र दुर्योधन राज्याविषयींच्या मिथ्या अभिमानानें क्रोध व लोभ यांच्या वश होऊन भलत्याच उपायांचें अवलंबन करीत आहे. ज्याअर्थी अमात्यांसह सर्व पार्थिव मोहानें त्यालाच अनुसरत आहेत, त्याअर्थीं सर्व क्षत्रियजातीच्या नाशाचा काल समीप आला आहे, असें मला वाटतें."

(४) भीष्माचें हें वचन ऐकून कमलनेत्र श्रीकृष्ण भीष्म-द्रोणादि सर्व प्रमुख सभासदांस म्हणाला—" हे कुरुश्रेष्ठहो, तुम्ही सर्व वयोवृद्ध येथें असतांना या ऐश्वर्यमदानें मत्त झालेल्या मंदमति राजाचा निग्रह कसा करीत नाहीं. हा तुमचा मोठा प्रमाद आहे. त्याच्या निग्रहाचा काल प्राप्त झाला आहे, असें मला वाटतें. तें कार्य केलें असतां तुमचें कल्याण होईल. हे निष्पाप वीरांनो, मी तुमच्या हिताचें वचन सांगत आहें, तें लक्षपूर्वक ऐका. त्याचा तुम्हांला प्रत्यक्ष अनुभव येईल. मी तुम्हांला जें सांगणार आहें, तें जर तुम्हांला रुचेल व अनुकूल वाटेल तर तुम्ही त्याप्रमाणें वागा.

हे भारतहो, तुम्हांला ठाऊकच असेल कीं, जेव्हां वृद्ध भोजराजाच्या दुराचारी व अविचारी पुत्रानें आपला पिता जिवंत असतां त्याचें राज्य हरण केलें, तेव्हां त्या उग्रसेनपुत्र कंसाचा त्याच्या सर्व बांधवांनीं त्याग केला व ज्ञातीच्या हितासाठीं मीं महायुद्धांत त्याचा वध केला. याप्रमाणें तो मृत्युवश झाला असतां भोजराज्याची वृद्धि करणारा त्याचा पिता जो आहुक उग्रसेन त्याला आम्हीं मोठ्या सत्कारानें राज्यावर बसविलें. अशाप्रकारें सर्व यादव, वृष्णि व अंधक यांनीं कुलासाठीं एका कंसाचा त्याग केला व ते सर्व सुखी झाले."

अशाच प्रकारची दुसरी एक कथा सांगतों ती ऐका–पूर्वीं एकदा देवासुरांचें युद्ध चाललें असतां दोन्ही पक्षांतील योद्धे परस्परांवर आयुधांचे प्रहार करीत नाश पावले. तेव्हां लोकभावन भगवान् प्रजापति म्हणाला—"असुरांसह दैत्य-

दानवांचा पराभव होईल आणि आदित्य, वसु, रुद्र इत्यादि विजयी होऊन स्वर्ग जिंकतील, हें निश्चित आहे. परंतु या युद्धांत क्षुब्ध झालेले देव, असुर, मानव, गंधर्व, उरग व राक्षस हे सर्व परस्परांचा संहार करतील. यास्तव हे यमधर्मा, तूं दैत्य-दानवांना बद्ध करून वरुणाच्या स्वाधीन कर."

प्रजापतींचें हें वचन ऐकून यमधर्मानें परमेष्ठीच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व दैत्य-दानवांना बांधून वरुणाच्या स्वाधीन केलें. तेव्हांपासून जलेश्वर वरुण त्या दानवांना यमपाशांनीं व स्वतःच्या पाशांनीं बांधून त्यांचें समुद्रामध्यें मोठ्या दक्षतेनें नित्य रक्षण करीत आहे.

हे धृतराष्ट्राजा, या पूर्व इतिहासाप्रमाणें तूंहि दुर्योधन, कर्ण, शकुनि व दुःशासन यांस बांधून पांडवांच्या स्वाधीन कर. हे क्षत्रियश्रेष्ठा, 'कुलासाठीं एका पुरुषाचा त्याग करावा व स्वतःसाठीं समग्र पृथ्वीचाहि त्याग करावा.' हा न्याय तुला ठाऊकच आहे. यास्तव दुर्योधनाला बद्ध करून तूं पांडवांशीं शम कर. तुझ्या या कृतीनें सर्व क्षत्रियांचा नाश न होवो. ५. ६. १२८.

अध्याय १२९ वा.

[१ धृतराष्ट्राची गांधारीला सभेंत आणण्याविषयीं विदुराला आज्ञा. २ गांधारीचें आगमन व दुर्योधनाला शमाचा उपदेश करण्याविषयीं धृतराष्ट्राचें वचन. ३ दुर्योधनाचा पुनः सभाप्रवेश. ४ पांडवांना अर्धें राज्य देण्याविषयीं गांधारीचा पुत्राला परोपरीनें उपदेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, कृष्णाचें तें वचन ऐकून जनेश्वर धृतराष्ट्र सर्वधर्मज्ञ विदुराला त्वरेनें असें बोलला—"बा विदुरा, जा, जा आणि दीर्घदर्शी गान्धारीला सत्वर घेऊन ये. तिच्या सांगण्यानें तरी तो दुर्मति आमचें हितवचन ऐकतो का पाहूं या. ती जरी त्या दुर्बुद्धि दुरात्म्याचें मन वळवूं शकली, तरी आपण सारे सुहृद् श्रीकृष्णाच्या वचनाप्रमाणें वागूं शकूं ! दुष्टांच्या संगतींत रहाणाऱ्या त्या लोभी दुर्योधनाला गांधारी शमाचा उपदेश करून जर त्याला सन्मार्गावर आणण्यास समर्थ झाली तर त्या मूढाच्या कृतीनें आपणांवर ओढवणारें हें घोर संकट टळेल व दीर्घकाल सुखाची प्राप्ति होईल."

---

१ हें समग्र सुभाषित अर्थासह भाग १. संभवपर्व पृ. ३२५ वर दिलें आहे. म्हणून येथें त्याचा संक्षेप केला आहे.

(२) राजाची ही आज्ञा ऐकून विदुरानें तत्काल दीर्घदर्शी गांधारीला सभेंत आणविलें. तेव्हां ती आल्याचें कळतांच धृतराष्ट्र म्हणाला—"हे गांधारि, कोणाचाहि उपदेश न ऐकणारा हा तुझा दुरात्मा पुत्र ऐश्वर्यलोभानें आपलें जीवित व ऐश्वर्य या दोहोंनाहि मुकेल. तो निर्लज्ज मूढ आपल्या पापी अनुयायांसह सुहृदांच्या शब्दांचा अनादर करून अशिष्टाप्रमाणें सभेंतून निघून गेला आहे.

वैशंपायन—भर्त्याचें हें वचन ऐकून महच्छ्रेयाची इच्छा करणारी ती यशस्विनी गांधारी असें म्हणाली—

गांधारी—महाराज, त्या राज्यलोलुप पुत्राला सत्वर येथें आणवा. धर्मार्थांचा लोप करणाऱ्या, अनम्र व अशिष्ट असलेल्या त्याला तें प्राप्त होणें योग्य नव्हे. तथापि हे प्रभो, पुत्राचे अतिशय लाड पुरविल्याचा हा परिणाम आहे, त्यामुळें याचा दोष तुझ्याकडेच अधिक आहे. तो पापी आहे, तामस प्रकृतीचा आहे, हें जाणत असतांहि तूं त्याच्या दुष्ट विचारांप्रमाणें कसा वागतोस? तो दुरात्मा काम, क्रोध व लोभ यांनीं प्रमत्त झाला आहे. आतां तुला त्याचें बलानें निवारण करतां येणें शक्य नाहीं. तो मूढ बालिश आहे, दुर्जनांच्या सहवासानें लोभी बनला आहे, त्या दुर्मतीच्या हातीं राज्य दिल्याचें हें फल आपल्याला भोगावें लागत आहे. स्वबांधवांत भेद उत्पन्न झाला असतां महीपतीनें त्याची उपेक्षा कशी करावी! तुझा स्वजनाशीं भेद झालेला पाहून शत्रूहि तुला हंसतील. हे राजन्, जें संकट सामानें किंवा भेदानें निवारतां येणें शक्य आहे, त्या कार्यासाठीं कोणता सुज्ञ राजा स्वजनांवरच दंडाचा प्रयोग करील!

(३) वैशंपायन—त्यानंतर विदुरानें धृतराष्ट्र पिता व गांधारी माता यांच्या आज्ञेवरून दुर्योधनाला सभेंत बोलावून आणविलें. तेव्हां मातेचें वचन ऐकण्यासाठीं त्यानें पुनः सभेंत प्रवेश केला. त्यावेळीं त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले असून तो एखाद्या क्रुद्ध सर्पाप्रमाणें दीर्घ निश्वास टाकीत होता.

(४) तेव्हां त्या अमार्गगामी पुत्रानें सभेंत प्रवेश केला आहे असें पाहून गांधारी त्याची निंदा करीत शमार्थ असें वचन बोलली—

" हे वत्सा दुर्योधना, माझें इतकें वचन ऐक. त्यामुळें तुझें व तुझ्या अनुयायांचें हित होईल व तें परिणामीं तुम्हांला सुखावह होईल. तुझा पिता,

भीष्म, द्रोण, कृप, व विदुर या सुहृदांचें वचन मान्य कर. तूं जर द्रोणादि सुहृदांच्या सांगण्याप्रमाणें शम केलास तर त्यांत भीष्म, तुझा पिता व मी यांचें तूं पूजनच केल्यासारखें होईल.

हे महाप्राज्ञा, मनसोक्त वागण्यानें राज्याची प्राप्ति होत नाहीं, त्याचें संरक्षण करतां येत नाहीं. किंवा उपभोगहि घेतां येत नाहीं. अजितेंद्रिय पुरुषाला दीर्घकाल राज्योपभोग लाभत नाहीं. याच्या उलट जितेंद्रिय व बुद्धिमान् पुरुष चिरकाल राज्याचें पालन करितो. काम व क्रोध हे दोन शत्रू पुरुषाला त्याच्या अभ्युदयापासून दूर नेत असतात. यास्तव जो नृपति या शत्रूंना प्रथम जिंकतो, तोच सर्व पृथ्वीवर जय मिळवितो.

हे लोकेश्वरा, प्रभुत्व हें पद परम दुर्लभ आहे. राज्य प्राप्त करून घेण्याची सर्वांना इच्छा असते. परंतु तें मिळाल्यावर त्याचें रक्षण करणें फार दुष्कर आहे. राज्याची इच्छा करणारानें प्रथम आपलीं इंद्रियें धर्मार्थामध्यें नियुक्त करावीं. इंद्रियांचा निग्रह केला असतां इंधनांनीं वृद्धि पावणाऱ्या अग्नीप्रमाणें बुद्धीची वाढ होते. मार्गामध्यें कुसारथ्याला गर्तेत टाकणाऱ्या अदान्त व अवश अश्वांप्रमाणें हीं अवश असलेलीं इंद्रियें पुरुषाचा नाश करण्यासहि समर्थ आहेत.

जो राजा स्वतःच्या इंद्रियांना जिंकल्यावांचून आपल्या अमात्यांना जिंकण्याची इच्छा करितो, किंवा इंद्रियाधीन असलेला तो अमात्यांना वश केल्यावांचून शत्रूंना जिंकूं पहातो, तो स्वतःच पराभव पावतो. यास्तव पुरुषानें प्रथम स्वतःच्या इंद्रियांचाच द्वेष करावा. त्यांना आत्मवश केल्यावर मग क्रमानें अमात्य व शत्रू यांवर जय मिळवावा. म्हणजे विजयाची इच्छा व्यर्थ होत नाहीं. जितेंद्रिय अमात्यांना आपल्या वश ठेवणारा, विचारपूर्वक कार्य करणारा, दुष्टांना दंड करणारा व धीर, अशा पुरुषाचा श्री सदैव आश्रय करिते. सूक्ष्म छिद्रानें युक्त असलेल्या जाळयांत दोन मासे जसे झांकून ठेवावे, तसे काम व क्रोध हे दोन शत्रू मनुष्याच्या शरीरांत राहून विवेकाला आच्छादून टाकितात. देवहि स्वर्गाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाच्या स्वर्गद्वाराला या काम-क्रोधांच्या योगानें झांकून टाकितात. कारण अनेक लोकांचें स्वर्गारोहण देवांना प्रिय नसतें. फार काय पण हे काम-क्रोध विरक्ताच्याहि स्वर्गमार्गाचा निरोध करितात. जो नृपति काम, क्रोध, लोभ, दंभ व दर्प यांवर योग्यप्रकारें जय मिळवितो, तोच पृथ्वी जिंकण्यास समर्थ होतो. यास्तव धर्म, अर्थ व

शत्रूचा पराजय यांची इच्छा करणाऱ्या नृपानें सतत इंद्रियनिग्रह करावा. काम व क्रोध यांच्या अधीन होऊन जो पुरुष स्वजनांशीं किंवा परकीयांशीं मिथ्याचरण करितो, त्याला कोणीहि साहाय्य करीत नाहीं.

बा दुर्योधना, पांडव एक मतानें रहाणारे, महाप्राज्ञ, शूर व शत्रूंचा संहार करणारे आहेत. त्यांच्यासह तूं पृथ्वीचा उपभोग घेऊन सुखी हो.

वत्सा, कृष्ण व अर्जुन हे दोघे अजिंक्य आहेत, असें जें शान्तनव भीष्म व महारथ द्रोण सांगत आहेत, तें अगदीं सत्य आहे. यास्तव तूं अक्लिष्ट कर्में करणाऱ्या या केशवाला शरण जा. म्हणजे प्रसन्न झालेला तो तुम्हां दोघांनाहि सुखप्रद होईल. जो पुरुष प्राज्ञ, कृतविद्य व हितवचन सांगणाऱ्या सुहृदांचें वचन ऐकत नाहीं तो शत्रूंना आनंद देणारा होतो. युद्धामध्यें कल्याण नाहीं किंवा धर्मार्थहि प्राप्त होत नाहीं; मग सुख कोठलें! त्यांत नेहमींच विजय होतो असेंहि नाहीं. यास्तव तूं युद्धाला प्रवृत्त होऊं नको.

दुर्योधना, तूं बुद्धिमान् आहेस. तुझ्या पित्यानें, भीष्मानें व बाल्हिकानें पूर्वीं भेदाच्या भीतीनेंच पांडवांना त्याचा राज्यांश दिला, हें तूं जाणत असशील. आतां तूं त्या शूरांनीं निष्कंटक केलेल्या समग्र पृथ्वीचा जो उपभोग घेत आहेस, तें त्यांना दिलेल्या राज्यांशाचेंच समृद्ध फल आहे. यास्तव तुला जर अमात्यांसह राज्योपभोगाची इच्छा असेल तर पांडुपुत्रांचें अर्धें राज्य त्यांना परत दे. अर्ध्या पृथ्वीचें राज्य अमात्यांसह तुला सुखानें रहाण्यास अगदीं पुरेसें आहे. हा सुहृदांचा उपदेश ऐकलास तर तुला निश्चयानें यश प्राप्त होईल.

ते पांडव तेजस्वी, आत्मवेत्ते, बुद्धिमान् व जितेंद्रिय आहेत, त्यांच्याशीं केलेलें वैर तुला महत्सुखापासून च्युत करील. यास्तव पांडुपुत्रांना त्यांचा राज्यांश देऊन सुहृदांचा क्रोध शांत कर व आपल्या यथोचित राज्याचें शासन कर.

तूं जें तेरा वर्षें त्यांच्याशीं वैर केलेंस तें पुरें कर. काम-क्रोधांनीं प्रज्वलित झालेलें तें वैर आतां शांत कर. दीर्घद्वेषी कर्ण, तुझा भ्राता दुःशासन व तूं पार्थांच्या राज्यांचा अभिलाष धरीत अहां, पण तुम्हांला त्याचा अपहार करतां येणें शक्य नाहीं. भीष्म, द्रोण, कर्ण, भीमसेन, धनंजय व धृष्टद्युम्न हे वीर क्रुद्ध झाले असतां ही सर्व प्रजा तत्काळ नष्ट होईल. तस्मात् क्रोधवश होऊन कौरवांचा नाश करूं नको. तुझ्यासाठीं या समग्र पृथ्वीचा क्षय न होवो.

हे मूढा, भीष्म-द्रोण-कृपादिक तुझ्यासाठीं मनःपूर्वक युद्ध करतील असें जें तूं समजत आहेस, तो तुझा भ्रम आहे. असें होणें शक्य नाहीं. त्या आत्मवेत्त्यांचें तुम्हां दोघांवर सारखेंच प्रेम आहे. तुम्हां दोघांचें राज्य व स्थान समान आहे, हेंहि ते जाणतात. परंतु त्यांच्या पक्षांत धर्म अधिक आहे. तो तुझ्या ठिकाणीं नाहीं. राजाच्या अन्नावर ते वाढले असल्यामुळें त्याच्या भयानें तुझ्यासाठीं आपलें जीवित अर्पण करतील, परंतु युधिष्ठिराकडे क्रोधानें पहाण्यासहि ते धजणार नाहींत. या लोकीं पुरुषांना लोभानें संपत्ति प्राप्त झाल्याचें कोठेंहि दिसत नाहीं. यास्तव बा दुर्योधना, हा लोभ आवर आणि शम कर. ५. ६. १२९.

अध्याय १३० वा.

[१ दुर्योधनाचें सभेंतून निर्गमन. २ त्याचा श्रीकृष्णाला बद्ध करण्याचा संकेत. ३ सात्यकीनें त्या गुप्तसंकेताचें धृतराष्ट्रादिकांस केलेलें कथन. ४ श्रीकृष्णाचें भाषण. ५ दुर्योधनाला पुनः सभेंत आणून धृतराष्ट्रानें केलेली निर्भर्त्सना. ६ विदुरानें केलेला निषेध.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, याप्रमाणें गांधारीनें पुत्राला अनेक प्रकारें सदुपदेश केला; परंतु त्या अर्थयुक्त मातृवचनाचा अनादर करून तो दुर्मति पुनः क्रोधानें सभेंतून उठला व आपल्या दुष्टबुद्धि अनुयायांकडे जावयास निघाला. नंतर त्या कौरवानें सभागृहांतून बाहेर पडून आपले अक्ष-विद्यानिपुण अमात्य-सौबल शकुनि, कर्ण व दुःशासन यांची गांठ घेतली व त्या चौघांनीं मिळून असा संकेत केला.

(२) या शीघ्रकार्य करणाऱ्या जनार्दनानें आपला निग्रह केला नाहीं, तोंच शान्तनव भीष्म व धृतराष्ट्र यांच्यासह आपण त्याला बद्ध करूं या. इंद्रानें जसें बलीला बलात्कारानें बद्ध केलें होतें, तसा आपण बलात्कारानें या हृषीकेशाचा निग्रह करूं. याप्रमाणें आम्हीं वार्ष्णेयाला बद्ध करून ठेवलें आहे, असें ऐकलें म्हणजे भग्नदंत झालेल्या सर्पाप्रमाणें हतबुद्ध झालेले पांडव उत्साहशून्य होतील. कारण हा केशव त्यांचा सुखदाता व रक्षिता आहे. या वरद सात्वतश्रेष्ठाला प्रतिबद्ध केलें असतां सोमकांसह पांडव उद्यमरहित होतील. यास्तव धृतराष्ट्रानें जरी आक्रोश केला, तरी आपण त्या क्षिप्रकारी माधवाला येथेंच बद्ध करून शत्रूंशीं युद्ध करूं या.

(३) याप्रमाणें त्या दुष्टबुद्धि कौरवांनीं विचार केला असतां त्यांचा तो पापी संकेत दुसऱ्याचें इंगित जाणणाऱ्या आत्मज्ञानी सात्यकीनें तत्काल जाणला आणि त्याच्या निवारणार्थ तो हार्दिक्यासह सभेंतून बाहेर येऊन कृत-वर्म्याला म्हणाला—" अक्लिष्ट कर्में करणाऱ्या कृष्णाला हा सर्व वृत्तान्त कळवून मी परत येईपर्यंत तूं आपलें सर्व सैन्य सज्ज कर व कवच चढवून सभा-द्वाराला वेढा देऊन उभा रहा. "

असें बोलून पर्वताच्या गुहेंत शिरणाऱ्या सिंहाप्रमाणें त्या वीरानें सभेंत प्रवेश केला व महात्म्या कृष्णाला त्या दुष्टांचा संकेत निवेदन करून धृतराष्ट्र व विदुर यांना हंसतच म्हटलें—" राजा, तुझे हे मंदमति पुत्र सज्जनांनीं निंद्य मानलेलें आणि धर्म, अर्थ व काम यांनीं हीन असलेलें हें दूतनिग्रहाचें कर्म करण्याची इच्छा करीत आहेत, पण त्यांचा तो हेतु कदापि सिद्धीस जाणार नाहीं. हे सर्व पापात्मे जमले आहेत. ते मूढ काम व क्रोध यांच्या अधीन आणि क्रोध व लोभ यांच्या वश होऊन पूर्वीपासून कलहच करीत आले आहेत व आतां जडबुद्धि लोक किंवा अज्ञ बालक प्रज्वलित अग्नीला जसे वस्त्रानें झांकण्याची इच्छा करितात तसे हे मंदमति कौरव पुंडरीकाक्षाला प्रति-बद्ध करण्याची इच्छा करीत आहेत. "

सात्यकीचें हें वचन ऐकून दीर्घदर्शी विदुर महाबाहु धृतराष्ट्राला त्या कौरव-सभेंत म्हणाला—" हे राजन्, तुझ्या पुत्रांचा काल फिरला आहे, म्हणूनच ते असलें अयशस्कर व अशक्य कर्म करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत. ते या वासवा-नुज त्रिविक्रम कृष्णाला बलात्कारानें बद्ध करून त्याचा निग्रह करण्याची इच्छा करीत आहेत. परंतु हा पुरुषव्याघ्र दुरासद व दुराधर्ष आहे, हें ते जाणत नाहींत. युद्धाची इच्छा करणारे ते सर्व जनार्दनाच्या समीप जातांच अग्नीवर झडप घालणाऱ्या पतंगाप्रमाणें नाश पावतील. क्रुद्ध सिंह हत्तींना जसा गतप्राण करतो, तसा हा कृष्ण त्यांना यमलोकीं पाठविण्यास समर्थ आहे. पण तो महात्मा असलें निंद्य व पापयुक्त कर्म कदापि करणार नाहीं. हा पुरु-षोत्तम धर्मापासून कदापि च्युत होणार नाहीं.

(४) विदुराचें हें भाषण ऐकून सुहृदांचा समुदाय ऐकत असतां कृष्ण धृतराष्ट्राकडे पाहून म्हणाला—"हे राजन्, ठीक आहे. तुझ्या क्रुद्ध झालेल्या पुत्रांना स्वसामर्थ्यानें माझा निग्रह खुशाल करूं दे. ते मला बद्ध करितात

किंवा मी त्याचा निग्रह करितों तें पाहूं या. क्षुब्ध झालेल्या या सर्व मूढांचें नियंत्रण करण्यास मी समर्थ आहें. तथापि मी असलें निंद्य पापकर्म कदापि करणार नाहीं. पांडवांच्या राज्याचा लोभ करणारे तुझे हे मंदमति पुत्र स्वतः-च्याच स्वार्थाला मात्र मुकतील. मला बद्ध करण्याची यांची ही इच्छा युधिष्ठिराला कृतकार्य करणारीच आहे. हे भारता, आजच मीं जर या दुर्योधनाला त्याच्या अनुयायांसह बद्ध करून पांडवांच्या स्वाधीन केलें, तर त्यांत कसलें दुष्कर्म आहे !

परंतु मी असल्या निंद्य कर्मांत प्रवृत्त होणार नाहीं; हे महाराज, दुर्योधन जें क्रोधजन्य पापकर्म करण्याची इच्छा करीत आहे, तें त्याला तुझ्या समक्ष खुशाल करूं दे. मी तुझ्या सर्व पुत्रांना अनुज्ञा देतों."

(५) श्रीकृष्णाचें हें भाषण ऐकून धृतराष्ट्र विदुराला म्हणाला—हे विदुरा, त्या राज्यलुब्ध दुर्योधनाला त्याचे मित्र, अमात्य, सहोदर व अनुयायी यांसह बोलावून आण. त्याला सन्मार्गावर आणतां आल्यास पुनः यत्न करून पाहूं या.

राजाच्या आज्ञेनें विदुरानें दुर्योधनाला पुनः सभेस येण्याविषयीं निरोप पाठविला. तेव्हां त्यानें भ्राते, राजे व सर्व परिवार यांसह अनिच्छेनें सभेंत पुनरपि प्रवेश केला. त्याला पाहून धृतराष्ट्र म्हणाला—"हे पातक्या, क्रूरा, तुला क्षुद्रकर्मांत साह्य करणारे कोण कोण आहेत, तें मी जाणतों. त्या पापी साह्यकर्त्यांच्या मतानें वागून तूं असलें पापकर्म करण्याची इच्छा करीत आहेस. हे मूढा, तुझ्यासारख्या कुलकलंकानें जें करण्याचें योजिलें आहे, तें कर्म सज्जनांनीं निंद्य मानलें आहे. तें अयशस्कर असून सिद्धीस जाणेंहि शक्य नाहीं. तुझ्या सारखे कुलकलंकच असल्या कर्मांत प्रवृत्त होत असतात. हा पुंडरीकाक्ष दुराधर्ष व दुरासद आहे. त्याला पापी साह्यकर्त्यांच्या अनुमतीनें तूं बद्ध कसा करूं शकशील !

बाबारे, इंद्रासह सर्व देवहि जें बलात्कारानें करण्यास समर्थ नाहींत, तें तूं चंद्राला धरूं इच्छिणाऱ्या बालाप्रमाणें करण्याची इच्छा करीत आहेस. देव, मनुष्य, गंधर्व, असुर, व उरग यांतील कोणीहि केशवाला युद्धांत सहन करण्यास समर्थ नाहींत हें तूं जाणत नाहींस काय ! हे मूढा, ज्याप्रमाणें वायूला हातानें ग्रहण करणें किंवा चंद्राला स्पर्श करणें अशक्य आहे, त्याचप्रमाणें केशवाला बलात्कारानें बद्ध करतां येणें शक्य नाहीं." धृतराष्ट्र असें बोलला असतां विदुरहि अमर्षी दुर्योधनाला उद्देशून असें म्हणाला—

(६) विदुर—दुर्योधना, आतां माझें हें वचन लक्षपूर्वक ऐक. पूर्वी एकदा ' द्विविद '-नामक वानरश्रेष्ठानें या केशवाला सौभद्वारांत पाषाणवृष्टीनें आच्छादून टाकिलें होतें. या माधवाला प्रतिबद्ध करण्याच्या इच्छेनें त्यानें त्याला धरण्याचे सर्व यत्न केले, परंतु तोहि याचा निग्रह करूं शकला नाहीं. अशा या महात्म्याला तूं बलात्कारानें बद्ध करण्याची इच्छा करीत आहेस !

हा शौरि प्राग्जोतिष नगरींत गेला असतां, तेथेंहि दानवांसह नरकासुरानें त्याला बंदींत टाकण्याचा यत्न केला होता, पण त्यालाहि जें शक्य झालें नाहीं तें तूं बलात्कारानें कसें करूं इच्छितोस ! या दीर्घायु श्रीकृष्णानें युद्धांत नरकासुराचा वध करून सहा सहस्र महासुरांना पाशांनीं बद्ध केलें व निर्मोचन नगरींतील सहस्रावधि कन्यांना मुक्त करून त्यांच्याशीं यथाविधि विवाह केला. परंतु ज्याला ते दानवहि प्रतिबद्ध करूं शकले नाहींत, त्याचा निग्रह करण्याची तूं इच्छा तरी कशी करतोस !

हे भरतश्रेष्ठा, या अच्युतानें बाल्यावस्थेंतच पूतनेला गतप्राण केलें, शकुनीचा वध केला, गाईंच्यासाठीं गोवर्धनपर्वत धारण केला, अरिष्ट, धेनुक, चाणूर, महाबल अश्वराज, पापाचरणी कंस, जरासंध, दंत, वक्र, शिशुपाल, बाण व इतरहि अधार्मिक राजे यांचा युद्धांत संहार केला. या अमित तेजस्वी कृष्णानें राजा वरुण व अग्नि यांना जिंकलें, पारिजातकाचें हरण करणाऱ्यानें साक्षात् इंद्राचाहि पराभव केला. प्रलयकालीं एकार्णवांत शयन करणाऱ्या या प्रभूनें मधु-कैटभांचा वध केला व दुसरा जन्म घेऊन हयग्रीव असुरालाहि गतप्राण केलें.

हा भगवान् सर्व सृष्टीचा कर्ता आहे. याचा कर्ता कोणी नाहीं. सर्व पौरुषाचें आदिकारणहि हाच आहे. हा शौरि जी गोष्ट मनांत आणतो, ती यत्नावांचून सहज करितो. अशा या घोरविक्रम करणाऱ्या गोविंदाला तूं जाणत नाहींस ! हा कृष्ण सर्पाप्रमाणें क्रूर, तेजस्वी व अनिंद्य आहे. अशा या अक्लिष्टकर्मे करणाऱ्या महाबाहूला बद्ध करूं पहाणारा तूं आपल्या अमात्यांसह, अग्निसमीप जाणाऱ्या पतंगाप्रमाणें एका क्षणांत नाश पावशील. ५.६. १३०.

अध्याय १३१ वा.

[१ भगवानाचें विश्वरूपदर्शन. २ धृतराष्ट्राला दिव्यचक्षूंची प्राप्ति. ३ श्रीकृष्णाचें सभेंतून निर्गमन. ४ धृतराष्ट्राचें स्वपराधीनत्वकथन. ५ कृष्णाचें सभासदांचा निरोप घेऊन कुंतीच्या गृहाकडे प्रयाण.]

(१) वैशंपायन—राजा, याप्रमाणें विदुरानें दुर्योधनाचा निषेध केल्यानंतर शत्रुसमूहाचा संहार करणारा केशव त्या धार्तराष्ट्राला असें वचन बोलला—"हे दुर्योधना, तूं मोहवश होऊन 'मी एकटा आहें' असें समजत आहेस व माझा पराभव करून मला बद्ध करून ठेवण्याची इच्छा करीत आहेस. परंतु हे दुर्बुद्धे, सर्व पांडव, वृष्णि, अंधक, त्याचप्रमाणें आदित्य, रुद्र, वसु व सर्व महर्षि येथेंच तुझ्या दृष्टीं पडतील."

असें बोलून महात्म्या शौरीनें मोठ्यानें हास्य केलें, तेव्हां त्याच्या हंसणाऱ्या मुखांतून विद्युद्रूप असलेले अंगुष्ठमात्र देव अग्नीच्या ज्वालेप्रमाणें बाहेर पडले. त्याच्या ललाटावर ब्रह्मा, वक्षःस्थलीं रुद्र व भूजांवर लोकपाल दिसले. मुखांतून अग्नि उत्पन्न झाला. आदित्य, साध्य, वसु, दोघे अश्विनिकुमार, इंद्रासह मरुद्गण, विश्वेदेव, यक्ष, गंधर्व व राक्षस हे सर्व एकरूप झाले. त्याच्या दोन्ही भुजांपासून बलराम व अर्जुन आविर्भूत झाले. उजव्या बाजूला धनुर्धर धनंजय व डाव्या बाजूला हलधर बलराम दिसूं लागला. भीम, युधिष्ठिर व उभय माद्रेय पृष्ठभागीं व अंधक-वृष्णि-प्रद्युम्नादि वीर मोठालीं शस्त्रें उगारून अग्रभागीं स्थित असलेले दृष्टीं पडले. कृष्णाच्या अनेक भुजांमध्यें शंख, चक्र, गदा, शक्ति, धनुष्य, नांगर इत्यादि सज्ज केलेलीं देदीप्यमान विविध आयुधें दिसलीं. त्या प्रभूचे नेत्र, श्रोत्र व कर्ण यांतून अतिशय भयंकर अग्नीच्या धूमयुक्त ज्वाला निघूं लागल्या. त्याचप्रमाणें त्याच्या सर्व रोमरंध्रांतून सूर्यकिरणांप्रमाणें तेजस्वी किरण बाहेर पडले.

त्या वेळीं केशवाचें तें घोर विश्वरूप पाहून द्रोण, भीष्म, महाप्राज्ञ विदुर, महाभाग संजय व तपोधन ऋषि यांच्यावांचून इतर सर्व सभासद व राजे भयभीत झाले व त्यांनीं आपले नेत्र मिटून घेतले. भगवानांनीं ज्यांना दिव्य दृष्टि दिली होती, तेवढेच महात्मे त्याचें तें आत्मस्वरूप पहाण्यास समर्थ झाले. त्या सभेंत माधवानें दाखविलेलें तें महदाश्चर्य पाहून देवांनीं दुंदुभि वाजविल्या व पुष्पवृष्टि केली.

(२) धृतराष्ट्र—हे यादवश्रेष्ठा, तूं सर्व जगताचें हित करणारा आहेस. यास्तव हे पुण्डरीकाक्षा, तूं प्रसन्न हो. हे भगवन्, मला तुझें रूप पहाण्याची इच्छा आहे. मी केवल तुझ्याच दर्शनाची इच्छा करितों. दुसऱ्या कोणालाहि पाहूं इच्छीत नाहीं, यास्तव तुझें विश्वरूप पहाण्यास योग्य अशी दृष्टि मला दे. तुझें हें रूप पाहिल्यानंतर माझी दृष्टि पूर्ववत् लुप्त होऊं दे.

तेव्हां महाबाहु जनार्दन धृतराष्ट्राला म्हणाला—हे कुरुनंदना, तुझें इतरांना अदृश्य असलेले दोन्ही नेत्र व्यक्त होवोत.

वैशंपायन—हे महाराज, त्या वेळीं एक अद्भुत प्रकार घडला. वासुदेवाच्या कृपेनें धृतराष्ट्राला विश्वरूपदर्शनाच्या इच्छेनें दिव्यदृष्टि प्राप्त झाली. तेव्हां दिव्य चक्षूंनीं युक्त होऊन बसलेल्या धृतराष्ट्राला पाहून ऋषींसह सर्व नराधिप विस्मित झाले व मधुसूदनाची स्तुति करूं लागले. त्या वेळीं समग्र पृथ्वी कांपूं लागली, सागर क्षुब्ध झाले व सर्व पार्थिव आश्चर्यचकित झाले.

(३) त्यानंतर त्या पुरुषश्रेष्ठानें आपल्या दिव्य देहाचा आणि अद्भुत व विचित्र ऐश्वर्याचा उपसंहार केला आणि तो मधुसूदन एका हातानें सात्यकीचा व दुसऱ्या हातानें हार्दिक्याचा हात धरून ऋषींची अनुज्ञा घेऊन सभागृहांतून बाहेर आला. तेव्हां नारदादि देवर्षि अंतर्धान पावले. त्या वेळीं सभेंत फार कोलाहल झाला. खरोखर तो मोठा चमत्कारच घडला.

याप्रमाणें केशव सभेंतून निघाला आहे, असें पाहून शक्राला अनुसरणाऱ्या देवांप्रमाणें सर्व राजांसह ते कौरव त्याच्या मागोमाग गेले. पण त्या सर्व राजमंडलाकडे दुर्लक्ष करून धूमयुक्त अग्नीप्रमाणें दिसणारा तो अमेयात्मा शौरि तेथून बाहेर पडला. इतक्यांत दारुक त्याचा श्रेष्ठ रथ घेऊन पुढें आला. श्रीकृष्णाचा तो शुभ्र व भव्य रथ घुंगुरमालांनीं युक्त असून सुवर्णाच्या विचित्र भूषणांनीं अलंकृत केला होता. तो शीघ्रगामी असून त्याचा मेघासारखा निनाद होत होता. त्याचें छत सुंदर शुभ्र व्याघ्रचर्मानें मढविलेलें होतें व त्याला शैब्य आणि सुग्रीव हे दोन जातिवंत अश्व जोडलेले होते. अशाप्रकारचा तो श्रेष्ठ रथ सज्ज करून दारुक सभाद्वारापाशीं स्थित असलेला सर्वांच्या दृष्टीं पडला. त्याचप्रमाणें महारथ कृतवर्मा व वृष्णींना संमत असलेला वीर हार्दिक्य हेहि आपापल्या रथांत बसलेले दिसले.

(४) याप्रमाणें शौरि रथारूढ होऊन जाण्यास निघाला असतां धृतराष्ट्र महाराज पुनः त्याला म्हणाला—"हे जनार्दना, माझा पुत्रावर कितीसा अधिकार चालतो, हें तूं प्रत्यक्षच पाहिलें आहेस. कारण तुझ्या समक्षच सर्व प्रकार घडला आहे. त्यामुळें तुला परोक्ष कांहींच राहिलें नाहीं. हे केशवा, कुरूंचा शम व्हावा अशी माझी इच्छा आहे व मीं तसा यत्नहि केला. यास्तव माझी ही परिस्थिति जाणून तूं मजविषयीं साशंक होऊं नको. माझ्या मनांत पांडवांविषयीं यत्किंचित्हि पापबुद्धि नाहीं. मीं दुर्योधनाला जो हितोपदेश केला तोहि तूं ऐकला आहेस व हे सर्व पार्थिव आणि कौरव यांनाहि तो अवगत आहे. हे माधवा, मीं शमासाठीं सर्वप्रकारें यत्न करून पाहिला, पण तो व्यर्थ झाला."

(५) वैशंपायन—राजा, त्यानंतर जनार्दनानें धृतराष्ट्र, द्रोण, पितामह भीष्म, विदुर, बाल्हिक व कृप यांना म्हटलें—"हे नरश्रेष्ठहो, तो मंदमति दुर्योधन अशिष्टाप्रमाणें कौरवसभेतून क्रोधानें कसा निघून गेला, हें आपण आज प्रत्यक्षच पाहिलें आहे व हा महीपति धृतराष्ट्र स्वतःला असमर्थ समजत आहे, हेंहि तुम्हीं ऐकलें आहे. ठीक आहे. मी आतां तुम्हां सर्वांची अनुज्ञा घेतों व युधिष्ठिराकडे परत जातों."

याप्रमाणें रथस्थ शौरि निरोप घेऊन निघाला असतां भीष्म, द्रोण, कृप, विदुर, धृतराष्ट्र, बाल्हिक, अश्वत्थामा, विकर्ण व महारथ युयुत्सु हे सर्व श्रेष्ठ वीर, त्याच्या मागोमाग चालले. तेव्हां त्यांच्या समक्ष कृष्ण आपल्या विशाल व शुभ्र रथांतून आपल्या पितृभगिनीला भेटावयास गेला. ६. ५. १३१.

अध्याय १३२ वा.

[१ कृष्णाचें कुंतीला सभेंतील वृत्तांतकथन. २ तिनें केलेला पुत्रांच्या वर्तनाचा निषेध. ३ मुचुकुंदाची कथा. ४ युधिष्ठिराला युद्ध करून राज्य परत मिळविण्याविषयीं कुंतीचा संदेश.]

(१) वैशंपायन—राजा, त्यानंतर कुंतीच्या गृहापाशीं येऊन कृष्ण रथांतून उतरला व गृहांत प्रवेश करून त्यानें कुंतीच्या दोन्ही चरणांवर मस्तक ठेवलें, तिला वंदन केलें आणि कौरवसभेंतील सविस्तर वृत्तान्त कथन केला.

वासुदेव—हे आर्ये, श्रेष्ठ ऋषिवृंदांनीं व मीं त्या मूढ दुर्योधनाला अनेक प्रकारें ग्राह्य व सयुक्तिक उपदेश केला. परंतु त्या दुर्मतीनें आमचें सांगणें ऐकलें नाहीं. दुर्योधनाच्या अधीन होऊन वागणाऱ्या लोकांचा काल आतां समीप आला आहे, हेंच खरें. आतां मी तुझा निरोप घेऊन सत्वर पांडवांकडे जातों. त्यांना कांहीं संदेश असल्यास सांग. मी तो त्यांस पोंचता करीन. हे महाप्राज्ञे, तुझें वचन ऐकण्याची माझीहि इच्छा आहे.

(२) कुंती—हे केशवा, धर्मात्म्या युधिष्ठिराला म्हणावें कीं, तूं धर्माची हानि करीत आहेस, यास्तव हे वत्सा, असें करूं नको. एखाद्या अर्थज्ञानशून्य वेदाध्ययन करणाऱ्या मंदबुद्धि श्रोत्रियाप्रमाणें तुझी बुद्धि वेदश्रवणानें केवल धर्मैकनिष्ठ झाली आहे. परंतु स्वयंभू ब्रह्मदेवानें नियत केलेल्या धर्माकडे तूं लक्ष दे. क्षत्रियांनीं बाहुबलावर आपली उपजीविका करावी, याच हेतूनें प्रजापतीनें त्यांस बाहूपासून उत्पन्न केलें. नित्य प्रजेचें पालन करून क्रूर कर्में करण्यासाठींच क्षत्रिय निर्माण झाले आहेत.

(३) याविषयीं मीं वृद्धांच्या मुखांनीं ऐकलेली एक कथा दृष्टान्तासाठीं सांगत्यें, ती ऐक. पूर्वी कुबेरानें मुचुकुंद राजर्षीला ही समग्र पृथ्वी मोठ्या प्रेमानें देऊं केली, तेव्हां स्वपराक्रमानें पृथ्वी जिंकून त्या राज्याचा उपभोग घेण्याच्या इच्छेनें त्यानें तिचा स्वीकार केला नाहीं. त्या राजानें क्षत्रियधर्माला अनुसरून स्वबाहुबलानें पृथ्वीचें राज्य मिळविलें व त्याचें योग्यप्रकारें पालन केलें. तें पाहून कुबेराला विस्मय वाटला व तो संतुष्टहि झाला.

(४) राजाकडून सुरक्षित असलेली प्रजा जें धर्माचरण करिते, त्या धर्माचा चतुर्थांश राजाला प्राप्त होतो. राजानें जर धर्माचरण केलें तर त्याला देवत्वाची प्राप्ति होते व अधर्माचरण केलें तर तो नरकांत जातो. स्वामीनें योजिलेली दंड-नीति चातुर्वर्ण्याला धर्मामध्यें नियुक्त करिते व राजानें योग्यप्रकारें जर त्यांचें नियमन केलें तरच ते अधर्मापासून दूर रहातात. ज्या वेळीं राजा दंड-नीतीचा योग्य प्रकारें व पूर्णपणें प्रयोग करितो, तेव्हांच कृतयुगाचा श्रेष्ठ काल प्रवृत्त होतो.

काल राजाचें कारण आहे कीं, राजा कालाचें कारण आहे, असा संशय तुझ्या मनांत न येवो. कारण राजाच धर्माधर्मादि युगरूप कालाचें कारण आहे. राजा कृतयुग निर्माण करितो, त्रेता व द्वापरहि तोच उत्पन्न करितो

आणि चवथ्या कलीचेंहि कारण राजाच आहे. राजानें जर कृतयुग प्रवृत्त केलें व धर्माचरणानें सर्व प्रजेला समृद्ध सुखांत ठेविलें तर त्या नृपतीला अक्षय स्वर्गसुख प्राप्त होतें. त्रेतायुग प्रवृत्त केलें असतां अत्यंत स्वर्गसुख मिळत नाहीं. द्वापराच्या कालांत समभाग पुण्य-पाप प्राप्त होतें व कलीमध्यें राजाला अत्यंत पापाचें फल भोगावें लागतें. त्या दुष्कर्मामुळें त्याला दीर्घकाल नरकांत पडावें लागतें. राजाचा दोष प्रजेला लागतो व जगताच्या दोषानें राजा दूषित होतो.

तस्मात् बा युधिष्ठिरा, तुझ्या पितृ-पितामहांनीं आचरिलेल्या राजधर्माकडे लक्ष दे. तूं हल्लीं जी वृत्ति स्वीकारिली आहेस, तो राजर्षींचा धर्म नव्हे. दैन्य स्वीकारून दयाप्रधान झालेल्या तुला प्रजापालनरूप धर्मापासून उत्पन्न झालेलें अल्पफलहि प्राप्त झालेलें नाहीं.

सांप्रत तूं जी वृत्ति धारण केली आहेस, तशा प्रकारें तूं वागावेंस असा तुझ्या पितामहाचा, पांडूचा किंवा माझाहि तुला आशीर्वाद नव्हता. तर तूं यज्ञ, दान, तप, शौर्य, प्रज्ञा, संतति, माहात्म्य, बल व तेज यांनीं नित्य युक्त व्हावेंस अशीच मी इच्छा करीत आहें. तूं नित्य ज्यांचें सम्यक् आराधन करितोस त्या देवता तुला इहलोकीं दीर्घायु देवोत. देवांना अर्पण केलेल्या स्वाहा व पितरांच्या स्वधा, हीं सत्कर्मे परलोकाचीं साधनें आहेत. योग्य प्रकारें शुभ आराधना केलेले देव व पितर दीर्घायु, धन आणि पुत्र देतात. देव आणि पितर पुत्रांकडून नित्य दान, अध्ययन, यज्ञ व प्रजापालन यांची अपेक्षा करीत असतात.

हे कृष्णा, माझें हें वचन धर्मयुक्त असो किंवा अधर्मयुक्त असो, परंतु तें स्वभावतःच प्राप्त आहे, हें तूं जाणतोसच. शिवाय पांडवहि विद्यासंपन्न आहेत. ते उच्च कुलोत्पन्न आहेत. तथापि आज अन्नालाहि मुकले आहेत.

जेथें पृथ्वीवर भटकणारे क्षुधित प्राणी शूर व दातृत्ववान् राजापाशीं येऊन तृप्त होऊन जातात, त्याच्याहून आणखी अधिक धर्म कोणता आहे ! राज्य प्राप्त झालें असतां इहलोकीं धार्मिक राजानें यथासंभव कोणाला दानानें, कोणाला बलानें आणि कोणाला मधुर व सत्य वाणीनें सर्वतः वश करून घ्यावें.

ब्राह्मणानें भिक्षाचरण करावें, क्षत्रियानें प्रजेचें पालन करावें, वैश्यानें धनार्जन करावें व शूद्रानें या तीन वर्णांची परिचर्या करावी. तस्मात् बा धर्मराजा, तुला भिक्षाचरण विहित नाहीं. कृषिहि योग्य नाहीं. तूं क्षत्रिय आहेस. चोर,

व्याघ्रादिक, यांपासून प्रजेचें रक्षण करणें हें तुझें कर्तव्य आहे. तुला बाहुबला-वरच उपजीविकेचें साधन मिळविणें अवश्य आहे. हे महाबाहो, तुझ्या पित्याचा राज्यांश शत्रूंनीं बुडविला आहे. त्याचा तूं साम, दान, भेद, दंड किंवा न्याय यांतील कोणत्या तरी उपायानें पुनः उद्धार कर.

वत्सा युधिष्ठिरा, तुझ्या सारख्या समर्थ पुत्राला जन्म देऊन आज मला पर-क्याच्या अन्नावर उपजीविका करावी लागत आहे. माझे सर्व बांधव दीन झाले आहेत. यापेक्षां अधिक दुःखकर तें काय असणार ! यास्तव तूं क्षत्रिय-धर्माचें अवलंबन करून युद्ध कर. आपल्या पितरांना दुःखांत लोटूं नको आणि तूंहि क्षीणपुण्य होऊन आपल्या अनुजांसह अधोगतीला जाऊं नको. ५.६.१३२.

अध्याय १३३ वा.

[१ कुंतीनें कथन केलेला विदुला-पुत्रसंवाद.]

(१) कुंती—हे परंतप कृष्णा, मी तुला दुसरी एक पुरातन कथा सांगतें, ऐक. विदुलेचा हा पुत्राशीं झालेला संवाद नेहमीं सांगत असतात. हा प्राचीन इतिहास तूं माझ्यापेक्षांहि अधिक विस्तारानें व श्रेयस्कर होईल अशा प्रकारें युधिष्ठिराला कथन कर.

' विदुला '-नांवाची क्षत्रियधर्मांत रत असलेली एक यशस्विनी सम्राज्ञी होती. ती दीर्घदर्शी स्त्री सत्कुलांत उत्पन्न झालेली असून अतिशय क्रोधी, मानी, निग्रही, बहुश्रुत, राजसभेंत विश्रुत, व भाषण करण्यांत प्रवीण होती. तिच्या पुत्राला सिंधुराजानें जिंकल्यामुळें तो दीन होऊन पडला होता. त्यावेळीं आपल्या त्या औरस पुत्राची निर्भर्त्सना करीत विदुला म्हणाली—

हे कुपुत्रा, मीं तुला जन्म दिला खरा, पण तूं माझा शोक वाढविणारा व शत्रूंना हर्ष देणारा असा कसा निपजलास ! तूं माझा पुत्र नाहींस किंवा तुझ्या पित्यापासूनहि उत्पन्न झालेला नाहींस, असें मला वाटतें. आमच्या कुलांत तूं कोठून निर्माण झालास ! तूं असा ईर्ष्याशून्य कसा निपजलास ! तुझ्या या निर्वीर्य वर्तनानें तुला शत्रु तुच्छ लेखतात. क्लीबाप्रमाणें तुझी कोणी गणनाच करीत नाहीं. यास्तव असा स्वाभिमानशून्य होऊं नको. अल्प लाभानें संतुष्ट होऊं नको. स्वतःच्या कल्याणासाठीं राज्यभार धारण कर. कशाचेंहि भय

बाळगूं नको. प्रतिकूल गोष्टी दूर सार आणि ऊठ. पराजितासारखा निजून राहून निरुद्योगी होऊं नको. तूं स्वाभिमानाचा त्याग करून शत्रूंना आनंद देत आहेस व तुझ्या आप्तांना शोकमग्न करीत आहेस.

ज्याप्रमाणें एखादी क्षुद्र नदी थोड्याशा पुरानें तुडुंब भरून वाहूं लागते, उंदिराची मूठ जशी धान्याच्या चार कणांनीं भरते त्याप्रमाणें हीन पुरुष अल्प लाभानें सहज संतुष्ट होतात. सर्पाच्या दाढेला हात घालून तत्काल मरणाधीन हो. जीवितावर उदार होऊन कांहीं तरी पराक्रम दाखीव. आकाशांत दूरवर राहून श्येनपक्षी जसा शत्रूंचें छिद्र पहात असतो, तसा तूं सर्वत्र संचार करून, विवाद करून किंवा तटस्थ राहून गुप्तपणानें शत्रूंचें छिद्र शोधून काढ. वज्रानें हत होऊन प्रेतवत् पडणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें तूं असा स्वस्थ कसा पडून राहिला आहेस ! ऊठ.

हे दुर्बला, शत्रूनें तुला जिंकलें आहे म्हणून असा निजून राहूं नको. कृपणा-सारखा अस्तंगत होऊं नको. स्वकर्मानें प्रसिद्धीला ये. शत्रूला वश करण्याचे चार मार्ग आहेत. त्यांतील साम व भेद हे दोन मध्यम आहेत. दान अधम म्ह० नीच उपाय आहे व दंड हेंच उत्तम साधन आहे. यास्तव तूं या तीन उपायांचा त्याग करून दंडाचें अवलंबन कर.

टेंभुरणीचें कोलित जसें चारी दिशांत ठिणग्या उडवीत क्षणांत प्रज्वलित होतें, तसा तूं आपल्या पराक्रमानें सर्वत्र प्रकाशित हो. जिवंत रहाण्याच्या इच्छेनें तुषाग्नीप्रमाणें दीर्घकाल धुमसत राहूं नको. तूं यापुढें कोणत्याहि राज-गृहांत जन्म घेऊन अतिशय मृदु किंवा अतिशय कठोर राजा होऊं नको. जो पुरुष उत्तम प्रकारें संग्राम करून मनुष्याला उचित असें कर्म करितो, तो धर्माच्या ऋणांतून मुक्त होतो व स्वतःच्या निंदेला पात्र होत नाहीं.

इष्टप्राप्ति होवो अथवा न होवो. त्याविषयीं ज्ञानी मनुष्य कदापि शोक करीत नाहीं. तो आपलें सामर्थ्य ओळखून उद्योग आरंभितो. तृष्णेचा त्याग करितो व केवल धनानें संतुष्ट होत नाहीं. तस्मात् तूं आपला पराक्रम प्रकट कर किंवा युद्धाच्या योगानें क्षात्रधर्म पुढें करून धारातीर्थी देह ठेव आणि श्रेष्ठ गतीला प्राप्त हो. असा व्यर्थ जिवंत कशाला रहातोस ! हे क्लीबा, तुझें इष्टापूर्त व अखिल कीर्ति नाश पावली आहे. राज्य विच्छिन्न झालें आहे. अशा स्थितींत तूं जगलास तरी कशाला ?

हे पुत्रा, आपण पडत असलों किंवा बुडत असलों तरी शत्रूंचा पाय धरून त्याला आपल्याबरोबर ओढावें. व त्याला घेऊन पडावें किंवा बुडावें. पराभव होऊन निर्मूलन होण्याचा प्रसंग आला तरी उद्योग सोडूं नये. समरांगणांत हतबल न होणाऱ्या जातिवंत अश्वाचें उदाहरण स्मरून राज्याचा भार सहन करण्याची ईर्ष्या धरावी. तूं स्वतःचें बल, पराक्रम व मान ओळखून उद्योग कर आणि तुझ्यामुळें बुडत असलेल्या कुलाचा उद्धार कर.

ज्या पुरुषाच्या अद्भुत कार्याविषयीं लोकांत प्रसिद्धि नसते, तो केवल गणना करण्याच्याच योग्य होय. तो स्त्रीहि नव्हे व पुरुषहि नव्हे. ज्याचें दान, तप, सत्य, विद्या व अर्थलाभ यांतील कशाविषयींहि यश गायिलें जात नाहीं, तो खरोखर पुत्र नसून मातेची विष्ठाच होय. विद्या, तप, धन, किंवा पराक्रम यांतील एकाहि उपायानें जो इतरांचा पराभव करण्यास समर्थ असतो, तोच कर्मानें खरा पुरुष होय. यास्तव अयशस्कर, क्रूर व हीन पुरुषालाच उचित, अशी ही दुःखमय जडवृत्ति किंवा भिक्षावृत्ति तुला शोभत नाहीं.

वस्त्रहीन, निवासरहित, क्रूर व लोकांनीं अवमानिलेल्या दीन पुरुषाला पाहून शत्रूंना आनंद होतो. अल्प लाभालाहि 'बहु' मानून कृतकृत्य होणाऱ्या हीनवृत्तीच्या आसापासून त्याच्या बांधवांना सुख होत नाहीं. तुझ्या या निरुत्साहामुळें आम्ही स्वराष्ट्रापासून च्युत होऊन वृत्तीच्या अभावीं अन्नावांचून मरण पावूं. आम्ही द्रव्यहीन, स्थानभ्रष्ट व सर्व सुखोपभोगांनीं रहित झालों आहों. हे संजया, सज्जनामध्यें राहून अमंगल आचरण करणाऱ्या आणि कुल व वंश यांचा नाश करणाऱ्या तुज कलीला मीं व्यर्थ जन्म दिला. तुझ्या सारख्या अमर्षशून्य, उत्साहरहित, व निर्वीर्य पुत्राला कोणतीहि स्त्री जन्म न देवो. तूं असा धुमसत राहूं नको. प्रज्वलित हो आणि शत्रूंचें आक्रमण करून त्यांचा वध कर. एक मुहूर्त मात्र, किंबहुना एक क्षणभर तरी शत्रूच्या मस्तकावर प्रकाशित हो. जो असा अमर्षी व क्षमा न करणारा असतो, तोच पुरुष होय. क्षमावान् व स्वाभिमानशून्य प्राणी पुरुषहि नव्हे व स्त्रीहि नव्हे.

संतोष आणि दया हीं ऐश्वर्याचा नाश करितात. शत्रूवर चाल न करणें व भय हीं दोन्ही ऐश्वर्याचा विनाश करणारीं आहेत. निरुद्योगी पुरुष महत्पदाला प्राप्त होत नाहीं. या पराभवदोषापासून तूं स्वतःच आपल्याला मुक्त करून घे. हृदयाला लोहवत् दृढ करून आपलें नष्ट झालेलें राज्य परत मिळविण्याचा यत्न कर. जो मनुष्य 'परं विषहते' म्हणजे शत्रूला सहन करितो, त्याला 'पुरुष'

असें म्हणतात. परंतु जो निरुद्योगी होऊन गृहांत अबलेप्रमाणें पडून रहातो त्याला पुरुष हें नांव व्यर्थ होय. शूर, तेजस्वी व सिंहवत् पराक्रमी पुरुष मृत झाल्यावरहि त्याची पुत्रादि संतति आनंदांत रहाते. जो आपल्या प्रिय-सुखांचा त्याग करून ऐश्वर्यांचा शोध करितो, तो आपल्या अमात्यांना सत्वर हर्ष देतो.

पुत्र—हे माते, मी मृत्युमुखीं पडून तुझ्या दृष्टिआड झालों तर तुला ही समग्र पृथ्वी, वस्त्रालंकार, इतर भोग्य वस्तु, किंबहुना जीवित यांचा काय उपयोग ! (माझ्यावांचून या सर्व वस्तूंनीं तुला कसलें सुख होणार !)

माता—स्वाभिमानशून्य व आळशी लोक शत्रूला प्राप्त होतात. ज्यांनीं स्वतःचा आदर केला आहे, अशाच लोकांना आमचे सुहृद् प्राप्त होवोत.

भृत्यांनीं ज्यांचा त्याग केला आहे व जे पराम्नावर उपजीविका करितात अशा सत्त्वरहित कृपणांच्या वृत्तीचें तूं अनुकरण करूं नको. वत्सा, इंद्राला अनुसरणाऱ्या देवांप्रमाणें व पर्जन्यावर उपजीविका करणाऱ्या भूतांप्रमाणें ब्राह्मण व सुहृद तुझ्या आधारावर जिवंत राहोत. हे संजया, एखाद्या परिपक्क फलांनीं युक्त असलेल्या वृक्षावर पक्ष्यादि जीव जसे निर्वाह करितात, तसे ज्या पुरुषाच्या आश्रयानें अनेक प्राण्यांचें पोषण होतें, त्याचेंच जीवित सफल होय. शतक्रतूच्या बलावर ऐश्वर्य भोगणाऱ्या देवांप्रमाणें ज्या शूराच्या पराक्रमावर त्याचे बांधव सुखी होतात, त्याचेंच जीवित प्रशंसनीय होय. जो मनुष्य स्वतःच्या बाहुबलाचा आश्रय करून उत्कर्ष पावतो त्याला या लोकीं कीर्ति व परलोकीं शुभगति प्राप्त होते. ५. ६. १३३.

श्रीमन्महाभारतार्थ

(महाभारताचें मराठी सुबोध भाषांतर.)

षष्ठ खंड.

५ उद्योगपर्व (पुढें चालू)

भगवद्यानपर्व ६.

अध्याय १३४ वा.

[१ विदुलेनें पुत्राची निंदा करून त्याला शत्रूच्या वधाविषयीं केलेली प्रेरणा.]

(१) विदुला—हे पुत्रा, अशा अवस्थेंत तूं जर पुरुषार्थाचा त्याग करशील, तर हीन लोकांनीं सेवन केलेल्या मार्गाला सत्वरच प्राप्त होशील. जो क्षत्रिय स्वपराक्रमानें आपलें तेज यथाशक्ति प्रकट करीत नाहीं, तो जीविताकांक्षी पुरुष चोरच म्हटला जातो. तथापि मरणोन्मुखाला औषध जसें रुचत नाहीं, तसें तुला माझें हें अर्थपूर्ण, युक्तियुक्त व हितावह भाषण ग्राह्य वाटत नाहीं.

सिंधुराजाचे प्रजाजन जसे संतुष्ट असावे तसे नाहींत. ते दुर्बलतेमुळें कर्तव्यमूढ होऊन राज्यावर संकट येण्याची वाट पहात आहेत. शिवाय तुझे अनुचर तुला साह्य करण्यास तयार आहेत. पण ते साह्यकर्ते उद्युक्त असतांहि तूं जर कांहीं पुरुषार्थ दाखविला नाहींस, तर तुला पौरुषहीन झालेला पाहून ते शत्रुपक्षाचा आश्रय करतील. यास्तव तूं त्यांचा संग्रह कर व एखाद्या गिरि-दुर्गांत जाऊन रहा. तेथें शत्रूवर संकट ओढवण्याच्या संधीची मार्गप्रतीक्षा कर. तो काल लवकरच येईल. कारण तुझा शत्रु कांहीं अजरामर नाहीं.

तुझें नांव 'संजय' आहे खरें, पण मला तुझ्या ठिकाणीं त्या नांवाची यथार्थता दिसत नाहीं. तस्मात् हे माझ्या पुत्रा, आपलें नांव अन्वर्थक कर. तें व्यर्थ होऊं देऊं नको. तूं जेव्हां बाल होतास, तेव्हां एका ब्राह्मणानें 'हा बालक महाप्राज्ञ व सम्यग्दृष्टि होईल, याच्यावर महत्संकट येईल; पण त्यांतून हा पार पडून पुनः त्याची समृद्धि होईल' असें म्हटलें होतें. मला त्या शब्दांचें स्मरण होत आहे व त्याच्या वचनाप्रमाणें 'तुझा विजय होईल' असेंच मला वाटत आहे. यास्तव मी तुला वारंवार तेंच तें सांगत आहें व पुढेंहि पुनः पुनः तेंच सांगेन.

हे संजया, जो पुरुष कार्य करण्यास सिद्ध होतो, त्याला साह्य करणारे अनुयायी मिळतात व न्यायानें अर्थ संपादन करणारांस निश्चयानें सिद्धि प्राप्त होते. 'माझ्या पूर्वजांची व माझीहि युद्धांत समृद्धि किंवा असमृद्धि अवश्य होणारी आहे' हें जाणून युद्धाला सज्ज हो. लाभ व अलाभ हे दोन्ही सम मानून युद्ध कर. युद्धापासून पराङ्मुख होऊं नको. युद्ध न केल्यास दारिद्र्य प्राप्त होतें व जेथें आज भोजन मिळत नाहीं व उद्यांच्या अन्नाचीहि भ्रांति असते, त्यासारखी पापी अवस्था दुसरी कोणतीहि नाहीं, असें शंबरानें म्हटलें आहे.

पति-पुत्रांच्या वधाहूनहि दारिद्र्य हें परम दुःख आहे, असें म्हटलें आहे. दारिद्र्य साक्षात् मरणच होय. कारण पति-पुत्रांचें निधन सृष्टिक्रमानेंच प्राप्त असल्यामुळें दारिद्र्यासारखें शोच्य कांहीं नाहीं. एका सरोवरांतील कमलिनी जशी दुसऱ्या सरोवरांत प्रवेश करिते, तशी मी पित्याच्या श्रेष्ठ कुलांत उत्पन्न झाल्यें व पतीच्या या सत्कुलांत आल्यें. मी सर्व कल्याणांनीं युक्त व सर्वांची स्वामिनी होत्यें. अमूल्य वस्त्रालंकार धारण करणाऱ्या माझा भर्त्याकडून परम सत्कार होत असे. पूर्वीं माझा हृष्ट झालेला सुहृद्वर्ग मला आपल्या सुहृदांच्या समुदायांत पहात असे.

हे संजया, तुझी भार्या व मी यांना जेव्हां तूं अतिशय दुर्बल झालेलें पहाशील, तेव्हां तुझ्या जीविताचा तरी काय उपयोग! आमच्या आश्रयाला असलेले, सेवा करणारे, दास, भृत्य, आचार्य, ऋत्विक् व पुरोहित उपजीवि-

१ पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ।
दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत् ॥

केच्या अभावीं आमचा त्याग करून जर निघून गेले, तर तुझ्या जिवंत राह-ण्यांत तरी काय अर्थ ! मला जर आज पूर्वीप्रमाणें तुझा श्लाघ्य व यशस्कर पराक्रम दिसला नाहीं तर माझ्या हृदयाला शांति कोठली ! यापूर्वी मीं किंवा माझ्या पतीनें याचक ब्राह्मणाला 'नाहीं' असें कदापि म्हटलेलें नाहीं. पण आतां जर मजवर ब्राह्मणाला 'नाहीं' म्हणण्याचा प्रसंग आला तर माझें हृदय विदीर्ण होईल. आम्ही दुसऱ्याला आश्रय देणारे आहों. कोणाचे आश्रित होणारे नाहीं. किंवा दुसऱ्याच्या आज्ञेत वागणारे नाहीं. असें असतांना मजवर परक्याच्या आश्रयानें रहाण्याचा जर प्रसंग आला, तर मी तत्काल प्राणत्याग करीन.

समुद्रांत बुडत असलेल्या आम्हांला तूं परतीरावर ने. नौकारहित असलेल्या आमची नौका हो. आम्हां निराश्रितांचा आधार हो आणि आम्हां मृतांना संजीवन दे. हे संजया, तूं जर ही क्लीबासारखी वृत्ति टाकून जीविताची आशा न धरतां यत्न करशील, तर आपल्या सर्व शत्रूंना जिंकण्यास समर्थ होशील. यास्तव असा खिन्न व हतबल होऊं नको. या पापी जीवनाचा त्याग कर.

शूर पुरुष एका शत्रूच्या वधानेंच प्रसिद्धीला येतो. इंद्राला केवल वृत्रासुराचा वध करून महेंद्रपद प्राप्त झालें. माहेंद्र यज्ञभाग मिळूं लागला व तो लोकांचा ईश्वर झाला. तस्मात् हे पुत्रा, तूं समरांगणांत आपलें नांव सांगून सज्ज झालेल्या शत्रूंना युद्धाचें आह्वान कर आणि सैन्याच्या अग्रभागीं असलेल्या योद्ध्यांना पळवून लावून व श्रेष्ठ वीरांचा वध करून यश मिळीव.

हीन पुरुष युद्धांत भीतीनें परवश होऊन देह ठेवितात. त्यामुळें शूर व दक्ष अशा प्रतिपक्षाला सहजच समृद्ध इष्टप्राप्ति होते. दीर्घदर्शी बुद्धिमान् पुरुष राज्याचा विनाश झाला, किंवा जीविताचाहि संशय प्राप्त होऊन मरणाचा प्रसंग ओढवला, तरी शत्रूंचा अवशेष राहूं देत नाहींत.

हे पुत्रा, शत्रूला जिंकून राज्य संपादन करणें किंवा युद्धांत देह ठेवून स्वर्ग मिळविणें, हीं दोन्ही अमृततुल्य आहेत. यास्तव त्यांतील एक द्वार निरुद्ध झालें आहे, असें मानून तूं दुसऱ्या मार्गाचा स्वीकार कर म्ह० उल्केप्रमाणें शत्रूवर झडप घाल. हे राजन्, रणांत शत्रूचा वध करून स्वधर्माचें पालन कर.

हे संजया, तेजाच्या अभावीं शत्रूला निर्भय करणाऱ्या, शोक करणाऱ्या आणि स्वकीयांकडून व जयघोष करणाऱ्या शत्रूंकडून आवृत झालेल्या तुझ्या सारख्या

पुत्राला दीनाप्रमाणें स्थित असलेलें पहाण्याचा प्रसंग मजवर न येवो. तूं पूर्वीप्रमाणेंच सौवीर कन्यांसह हृष्ट हो. त्यांच्याकडून विविध द्रव्यादि उपायांनीं आपली स्तुति करून घे. असा दुर्बल होऊन शत्रूंच्या देशांतील सिंधु-कन्यांच्या अधीन होऊं नको.

विद्या, रूप व सत्कुल यांनीं युक्त असलेला तुझ्यासारखा लोकप्रसिद्ध यशस्वी तरुण वीर जर कर्तव्यपराङ्मुख होईल, तर अदान्त वृषभाप्रमाणें त्याला भार वाहावा लागेल. अशा अवस्थेला मी तर साक्षात् मरणच समजतें. मीं जर तुला शत्रूंशीं प्रिय भाषण करतांना व त्याच्या मागून जातांना पाहिलें, तर माझें हृदय शांत होणें शक्य नाहीं. आमच्या या कुलांत यापूर्वी शत्रूच्या मागून कोणीहि चालला नाहीं. यास्तव तुला परक्याचा अनुचर होऊन जिवंत रहाणेंच उचित नाहीं.

आमच्या पूर्वजांचें, त्यांच्या पूर्वजांचें व इतरहि प्राचीन क्षत्रियांचें शाश्वत हृदय मी जाणत्यें. तें प्रजापतीनें शाश्वत व अव्यय निर्माण केलें आहे. कोणीहि सत्कुलांत उत्पन्न झालेला क्षत्रधर्मज्ञ क्षत्रिय भयानें कोणापुढें कदापि नम्र होत नसतो. [1]उद्यम करावा. उद्यम हाच पुरुषार्थ आहे. अस्थानीं मोडावें, पण नम्र होऊं नये. त्या उदार मनाच्या पुरुषानें मत्त हत्तीप्रमाणें पर्यटन करावें. संजया, धर्मासाठीं आत्मवेत्त्या ब्राह्मणापुढें नित्य नम्र व्हावें. परंतु पुरुषानें सहायसंपन्न किंवा सहायशून्य असतांनाहि इतर वर्णांच्या पापी लोकांचें दंडानें यावज्जीव नियमन करावें. ५. ६. १३४.

अध्याय १३५ वा.

[१ पुत्राचा प्रश्न. २ मातेचें उपहासयुक्त उत्तर. ३ पुत्राचें असहायत्व कथन. ४ मातेनें निषेधपूर्वक केलेलें समाधान.]

(१) पुत्र—हे वीरप्रज्ञे माते, तूं अमर्षी आहेस, हें मला ठाऊक आहे. पण अशी निष्ठुर कां होतेस ! तूं माझ्याविषयीं आपलें हृदय लोखंडासारखें कठिण कां केलें आहेस ! अरे अरे, ही क्षत्रवृत्ति किती निर्दय आहे ! जसें एखाद्या परक्याच्या मुलाला रणांगणावर जाण्यास सांगावें, तसें तूं मला

---

१ उद्यच्छेदेव न नमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥

परमातेप्रमाणें युद्धांत नियुक्त करीत आहेस ! मी तुझा एकुलता एक पुत्र असतांना तूं मला अशा प्रकारचें क्रूर वचन बोलत आहेस ! माझ्यावांचून तुला दुसरें अपत्य नाहीं, असें असतांना समरांगणांत माझा जर वध झाला, तर माझ्या अभावीं तुला समग्र पृथ्वीचें राज्य घेऊन तरी काय करावयाचें आहे ! किंवा वस्त्राभरणें, ऐश्वर्य व जीवित यांचा तरी विशेषतः प्रिय पुत्रावांचून तुला काय उपयोग !

(२) माता—हे वत्सा, विद्वानांच्या गृहस्थादि सर्व अवस्था धर्मार्थासाठींच असतात. त्यांकडे लक्ष देऊन मी तुला युद्धाची प्रेरणा करीत आहें. ह्या पराक्रमाला योग्य काल प्राप्त झालेला आहे. तो व्यर्थ घालवून तूं जर आपलें युद्धरूपी कर्तव्य करणार नाहींस, तर लोक तुला असंभावित समजतील व तुझा तिरस्कार करतील. यावेळीं मी जर तुझी दया केली तर तें 'खरें वात्सल्य' होणार नाहीं. गर्दभी जशी स्वसंततीवर उभय लोकांना उपयुक्त नसलेलेंहि वात्सल्य दाखविते, तसें माझें हें पुत्रवात्सल्य दुर्बल व निरुपयोगी होईल.

बा संजया, तूं या सज्जनांनीं निंद्य मानलेल्या व मूर्खांनीं सेवन केलेल्या मार्गाचा त्याग कर. सर्व प्रजा ज्या अविद्येचा आश्रय करितात, ती फार मोठी आहे. तूंहि जर तिचेंच अवलंबन करून अनात्म देहावर आत्मबुद्धि ठेवीत असशील व देहाचा नाश झाला असतां आत्म्याचा नाश होतो, असें जर मानीत असशील, तर तुझें सद्वृत्त फारच प्रशंसनीय आहे, म्हणावयाचें ! तुझ्या अशा विद्वत्तेनें तर तू मला फारच प्रिय होशील ! मूढा ! तूं जर असा देहात्मवादी दुरात्मा निपजलास तर मला प्रिय होण्याऐवजीं माझ्या द्वेषालाच पात्र होशील, समजलास ! यास्तव तूं धर्मार्थांनीं, देव-मानुषगुणांनीं व सज्जनांनीं सेविलेल्या आचरणानें युक्त हो. याच्या विपरीत कदापि होऊं नको.

हे पुत्रा, जो पुरुष अशा प्रकारच्या अनम्र, निरुद्योगी व दुर्बुद्धि पुत्र व नातु यांच्या सहवासांत रमतो, त्याचें प्रजाफल व्यर्थ होतें.

जे पुरुषाधम विहित कर्तव्य न करितां स्वस्थ बसतात व जर कांहीं केलेंच तर निंद्यकर्म आरंभितात त्यांना इहलोकीं व परलोकीं सुख प्राप्त होत नाहीं. हे संजया, विधात्यानें क्षत्रियजाति यालोकीं युद्धासाठीं आणि जयासाठीं निर्माण केली आहे. क्षत्रियाचा युद्धांत जय झाला किंवा वध झाला तरी त्याला इंद्राचें सालोक्य प्राप्त होतें. शत्रूंना वश करून क्षत्रियाला जें सुख मिळतें, तें सुख पवित्र स्वर्गांतील इंद्रभुवनांतहि नसतें.

क्रोधानें दग्ध होणाऱ्या मानी पुरुषानें अनेकदा शत्रूनें जिंकलें असलें तरी त्याला जिंकण्याच्या इच्छेनें त्यावर चालून जावें. म्हणजे तो स्वतःच्या जीवाला तरी मुकतो किंवा शत्रूचा तरी पराभव करितो. यावांचून अन्य प्रकारानें त्याला शांति कोठली ! या लोकीं विचारी पुरुषाला अल्प ऐश्वर्य अप्रिय वाटत असतें. ज्याला अल्प लाभहि प्रिय असतो, त्याचें तें अल्प ऐश्वर्य निश्चयानें नष्ट होतें. प्रिय मानलेला अल्प लाभ अनर्थकर होतो. यास्तव राजानें कदापि अल्पसंतुष्ट होऊं नये. अल्पसंतोषानें पुरुषाचा विजय होत नसतो. समाधानवृत्ति कल्याणप्रद नाहीं. सागराला मिळणाऱ्या गंगेप्रमाणें उद्यमरहित पुरुष निश्चयानें नामशेष होतो.

पुत्र—हे माते, तूं आपलें मन असें निष्ठुर करूं नको. विशेषतः मज पुत्राला तरी असें बोलूं नको. माझ्याकडे दयेनें पहा.

माता—हे वत्सा, तुझ्या या वचनानें तर मला अधिकच आनंद होत आहे. तूं आपल्या देहाचें रक्षण करण्याच्या इच्छेनें दयेची याचना करीत आहेस, ही माझी केवढी समृद्धि ! ! ठीक आहे. तूंच ज्याअर्थीं ‘मजवर दया कर’ अशी प्रार्थना करीत आहेस, त्याअर्थीं मीं त्याच्या उलट वज्रासारखें हृदय करून तुला युद्धाची प्रेरणा आतांपर्यंत केली व यापुढेंहि करीन. हे पुत्रा, मी तुझें अभिनंदन करीन, पण तें केव्हां ! ज्या वेळीं सर्व सैंधवांचा रणांत संहार करून व संकटें सोसून विजयी झालेल्या तुला मी पाहीन, त्यावेळीं मोठ्या प्रेमानें मी तुझा सत्कार करीन.

(३) पुत्र—हे माते, तूं म्हणतेस तें सर्व खरें; परंतु द्रव्यरहित, सहायशून्य अशा माझी कार्यसिद्धि कशी होणार व जय तरी कोठला मिळणार ! स्वतःची ही दारुण अवस्था मनांत जाणून स्वर्गापासून निवृत्त होणाऱ्या पातकी जीवाप्रमाणें माझें चित्त युद्धापासून निवृत्त होतें. तुला जर याचा कांहीं उपाय दिसत असला तर मला तो सांग. तूं बुद्धिमती आहेस, यास्तव मी तुला विचारीत आहें. तूं मला योग्य उपाय सुचविलास म्हणजे तुझ्या आज्ञेप्रमाणें मी सर्व करीन.

(४) माता—हे पुत्रा, आपली पूर्वीची असमृद्ध स्थिति मनांत आणून आपला स्वतःचा कदापि अवमान करूं नये. कारण पूर्वीं प्राप्त असलेले अर्थ नष्ट होतात, नसलेले प्राप्त होतात व दुसरे नाश पावतात. तस्मात् मूर्खांनीं

क्रोधानें प्रेरित होऊन धर्मादि अर्थासाठीं आरंभ करूं नये. तर पंडितांनीं आदरानें तें संपादण्याचा यत्न करावा.

सर्व कर्मांच्या फलांत नित्यत्व व अनित्यत्व असतें, हें जाणून कार्याला आरंभ करणाऱ्या पंडितांना केव्हां ऐश्वर्यप्राप्ति होत नाहीं, तर कधीं त्यांचे इष्टार्थ सिद्ध होतात. परंतु जे लोक कार्याला मुळीं आरंभच करीत नाहींत, त्यांना ‘ कर्मांचा अभाव ’ हें एकच फल प्राप्त होतें. परंतु कर्म करणारांस कार्यसिद्धि किंवा असिद्धि असें दोन प्रकारचें फल मिळतें. ज्यानें सर्व अर्थांची अनित्यता पूर्वींच जाणलेली असते तो स्वतःची पीडा व शत्रूची समृद्धि या दोन्ही प्रतिकूल गोष्टींना दूर करितो.

हे पुत्रा, तूं नृपात्मज आहेस. यास्तव यत्न कर, दक्ष रहा व उत्कर्षप्रद होणाऱ्या कर्मांत सज्ज हो. ‘ माझें मंगल होईलच ’ असा मनाचा निश्चय करून सतत अव्यथित चित्तानें देवांसह ब्राह्मणांचें पूजन करणाऱ्या राजाची सत्वर वृद्धि होते. सूर्य जसा पूर्व दिशेकडे नियमानें जातो, तशी लक्ष्मी त्याचा आश्रय करते.

वत्सा, याप्रमाणें मीं तुला अनेक उपायांचें निदर्शन केलें. तुला प्रोत्साहन देणारे लोकवृत्तांत सांगितले. मला तूं शुभलक्षणांनीं युक्त असलेला दिसत आहेस, यास्तव कांहीं पुरुषार्थ कर. स्वपराक्रम प्रकट करण्याचा हाच काल आहे. यास्तव यावेळीं इष्ट अर्थ प्राप्त करून घे. तुझ्या आश्रयाला जे क्रुद्ध, लोभी, दुर्बल, गर्विष्ठ, अवमानित व स्पर्धा करणारे लोक असतील, त्या सर्वांना भोजन व वेतन अगोदर दे व त्यांना आपल्या वश करून घे. अशा रीतीनें तूं शत्रूंच्या फार मोठ्या अनुयायांचा भेद करूं शकशील. त्या लोभी दुर्बल लोकांना तूं जर वेतनादि योग्यवेळीं दिलें नाहींस तर क्रुद्ध झालेले ते तुझा त्याग करून शत्रूंचा आश्रय करतील; यास्तव तूं मधुर भाषणानें त्यांचा संग्रह कर. तूं आलस्य सोडून नित्य प्रातःकाळीं उठत जा, व तुझ्या परिजनांना प्रिय वाणीनें आणि भोजन-वेतनादिकांनीं संतुष्ट करीत जा, म्हणजे ते तुझें प्रिय करतील. अशारीतीनें तूं सहायसंपन्न झालास म्हणजे मेघांना घालवून देणाऱ्या महावेगवान् वायूप्रमाणें बलाढ्य शत्रूंचाहि पराभव करण्यास समर्थ होशील.

आपला प्रतिस्पर्धी जीवावर उदार होऊन युद्धाला सज्ज झाला आहे, हें जेव्हां जीविताकाङ्क्षी शत्रु जाणतो, तेव्हां तो घरांत सर्प शिरल्याप्रमाणें उद्वेग

पावतो. परंतु शत्रु पराक्रमी आहे, तो आपल्या अधीन होणें शक्य नाहीं, असें आढळून आल्यास साम व दान या उपायांनीं वाक्पटु दूतांच्या द्वारा त्याला वश करून घ्यावें किंवा वादाच्या योगानें त्याला निरुत्तर करावें व त्याला जिंकण्याचा आपला हेतु गुप्त ठेवून तात्पूर्ता शम करावा व या अवकाशांत धनवृद्धि करण्याचा यत्न करावा.

बा संजया, यो जगांत धनवानाला मित्र भजतात व त्याचा आश्रय करितात आणि तो धनहीन होतांच त्याचे बांधव पुनः त्याचा त्याग करितात, त्याचा विश्वास धरीत नाहींत. उलट सर्व निर्धनाची निंदा करितात. याप्रमाणें शत्रूला अनुकूल करून त्याच्याशीं क्षणिक शम जरी झाला तरी त्याचा कदापि विश्वास करूं नये. कारण शत्रूवर विश्वास ठेवून 'आज मला हें राज्य प्राप्त होईल' अशी आशा करणें व्यर्थ आहे. ५. ६. १३५.

अध्याय १३६ वा.

[१ मातेच्या प्रेरणेनें संजयाची शत्रूला जिंकण्याची प्रतिज्ञा. २ या आख्यानाची फलश्रुति]

(१) माता—हे पुत्रा, राजानें कसल्याहि संकटास भिऊं नये. मनांतून जरी भय वाटलें तरी भ्याल्यासारखें वर्तन करूं नये. कारण राजाला भ्यालेलें पहातांच त्याचे सर्व अनुचर भयभीत होतात आणि सर्व राष्ट्र, सैन्य व अमात्य त्यांच्याविषयीं विपरीत बुद्धि करूं लागतात. ती कशी तें सांगत्यें ऐक.

कांहीं लोक शत्रूचा आश्रय करितात. कित्येक त्याग करून जातात आणि पूर्वी ज्यांचा अवमान झालेला असेल ते राजावरच प्रहार करण्याची इच्छा करितात. त्यांतील जे अत्यंत सुहृद् असतात, तेच आपत्तींतहि राजाची सेवा करितात. ज्याप्रमाणें धेनु आपल्या बद्ध वत्साचें लालन करितात, त्याप्रमाणें कल्याणाची इच्छा करणारे दुर्बल सुहृद् राजाची परिचर्या करितात. मृतबांधवाविषयीं शोक करणाऱ्या आप्तजनांप्रमाणें ते दुःखित राजासाठीं दुःखी होतात.

हे पुत्रा, पूर्वी तूं ज्यांचा सन्मान केला आहेस व जे अद्यापि तुला पूज्य आहेत, असेहि तुझे कांहीं सुहृद् आहेत. 'आमच्या राजाचा संकटांतून उद्धार

---

१ धनवन्तं हि मित्राणि भजन्ते चाश्रयन्ति च ।
स्खलितार्थं पुनस्तानि संत्यजन्ति च बान्धवाः ॥

करून राष्ट्राचें संरक्षण करणें हें आमचें कर्तव्य आहे' असा अभिमान बाळगणारेहि तुला साह्यकर्ते आहेत. यास्तव तूं हताश होऊं नको. भयभीत झालेल्या तुझा सुहृद् त्याग न करोत. हे संजया, तुझा प्रभाव, पुरुषार्थ व बुद्धि जाणण्याच्या इच्छेनें आणि तुझें धैर्य व तेज वाढविण्यासाठीं मी इतकें बोलत आहें. तें जर तूं योग्यप्रकारें जाणशील व मी तुला यथार्थ सांगत आहें असें जर मानीत असशील तर ऊठ. तुझा हा सौम्यपणा टाकून दे व उग्रस्वरूप धारण कर आणि जय मिळविण्यास सज्ज हो.

हे वीरा, आपल्याजवळ फार मोठा द्रव्यसंचय आहे, तो तूं जाणत नाहींस. तो मला एकटीला ठाऊक आहे. इतर कोणालाहि माहित नाहीं. मी तो द्रव्यनिधि तुला प्राप्त करून देईन. हे संजया, युद्धपराङ्मुख न होणारे व तुझ्याबरोबर सुख-दुःख सहन करणारे तुझे आणखींहि अनेक सुहृद् आहेत. उत्कर्ष पावण्याची व कांहीं इष्टार्थांची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला जशा सचिवांची अपेक्षा असते, तसे साह्यकर्ते तुला विपुल आहेत.

कुंती—हे कृष्णा, मातेचें हें अशाप्रकारचें विचित्र पदें व अक्षरें यांनीं युक्त आणि प्रोत्साहनपर भाषण ऐकून त्या मंदमति पुत्राच्या अंतःकरणावरील अज्ञानपटल दूर झालें व तो असें वचन बोलला.

पुत्र—हे माते, ज्या मला तुझ्यासारखी भावी उत्कर्ष जाणणारी शिक्षयित्री आहे, तो मी समुद्रांत बुडालेल्या भूमीचाहि उद्धार करीन, पित्याच्या राज्याची धुरा धारण करण्यासाठीं युद्धांत प्राण देईन. परंतु उद्योगरहित होऊन बसणार नाहीं. तुझें उत्तरोत्तर श्रवणीय भाषण ऐकण्यासाठींच मी वारंवार स्वस्थ बसलों आणि 'तुझें हृदय वज्रासारखें कठिण आहे. पुत्राविषयींहि तूं स्नेहशून्य आहेस' इत्यादि प्रतिकूल वचनेंहि मुद्दामच बोललों. अमृतप्राशनानें जशी तृप्ति होत नाहीं, तशी तुझ्या दुर्लभ वचनाच्या श्रवणानेंहि तृप्ति होत नाहीं. आतां मी शत्रूच्या निग्रहासाठीं व जय मिळविण्यासाठीं बांधवांचें साह्य घेऊन उद्यम आरंभितों.

(२) कुंती—हे मधुसूदना, जातिवंत अश्व जसा प्रतोदाच्या केवल फटकाऱ्यानेंच भरधांव चालूं लागतो, तसा तो पुत्र मातेच्या वाक्यरूपी बाणांनीं विद्ध होऊन जागृत झाला व त्यानें तिच्या आज्ञेप्रमाणें सर्व कार्य केलें.

शत्रूकडून पीडिलेल्या व निराश झालेल्या राजाला त्याच्या मंत्र्यानें उत्साह देणारें, तेजाची वृद्धि करणारें, उग्र व उत्तम असें हें आख्यान कथन करावें.

विजयी होण्याची आकांक्षा करणाऱ्या पुरुषानें हा 'जय' नामक इतिहास अवश्य ऐकावा. याच्या श्रवणानें शत्रूंचा नाश होऊन सत्वर पृथ्वीला जिंकतां येतें. वीर.पुत्र उत्पन्न होण्यासाठीं हें पुंसवनच आहे. गर्भिणीनें हें आख्यान वारंवार ऐकलें असतां ती निश्चयानें वीर पुत्र प्रसवते. विद्याशूर, तपःशूर दानशूर, तपस्वी, ब्राह्मी श्रीनें देदीप्यमान होणारा, सज्जनांना मान्य, तेजस्वी, बलाढ्य, भाग्यवान्, महारथ, धृतिमान्, अजिंक्य, विजयी, अपराजित, दुर्जनांचा नियंता, धर्मनिष्ठांचा संरक्षक व सत्यपराक्रमी अशा पुत्राला क्षत्रिय स्त्री जन्म देते. ५. ६. १३६.

अध्याय १३७ वा.

[१ कुंतीचा स्वपुत्रांना संदेश. २ भगवानाचा कर्णाला स्वरथांत घेऊन उपदेश. ३ उपप्लव्यनगरीस गमन.]

(१) कुंती—हे केशवा, अर्जुनाला माझा असा निरोप सांग कीं, तूं जेव्हां जन्माला आलास, तेव्हां तुझ्या जननाशोच्यांतच मी एकदा आश्रमांत स्त्रियांच्या परिवारांत बसलें होत्यें. त्यावेळीं अंतरिक्षांत अशी दिव्य व मनोरम देववाणी झाली.—" हे कुंति, तुझा हा पुत्र प्रतिइंद्रच निपजेल. हा युद्धांत जमलेल्या सर्व कुरूंना जिंकील. भीमसेन ज्याचा साह्यकर्ता आहे, तो तुझा हा तृतीय पुत्र शत्रूला व्याकुल करील, पृथ्वी जिंकून घेईल आणि त्याचें यश स्वर्गाला स्पर्श करील. वासुदेवाच्या साह्यानें युक्त असलेला हा वीर संग्रामांत शत्रूंचा वध करून शत्रूनें हरण केलेल्या व आपल्या नष्ट झालेल्या पितरांच्या राज्यांशाचा पुनः उद्धार करील. भ्रात्यांसह हा सत्यप्रतिज्ञ बीभत्सु तीन अश्वमेध यज्ञ करील."

हे अच्युता, देववाणीनें सांगितल्याप्रमाणें हा धनंजय बलाढ्य व दुरासद आहे, हें तूंहि जाणतोसच. हे दाशार्हा, त्याप्रमाणें सव घडून येवो. या लोकीं जर धर्म प्रतिष्ठित असेल, तर ती वाणी सत्य होईल आणि हे कृष्णा, तूंहि हें सर्व घडवून आणशील. या आकाशवाणीमध्यें मला कांहींच दोष दिसत नाहीं. धर्मच प्रजेचें धारण करितो, यास्तव त्या महद्धर्माला नमस्कार असो.

हे माधवा, धनंजयाला माझा असा निरोप सांग आणि युद्धाला नित्य उद्युक्त असलेल्या वृकोदराला म्हणावें कीं, ज्यासाठीं क्षत्रियस्त्री पुत्रांना जन्म देते, तो

काल आतां प्राप्त झाला आहे. श्रेष्ठ पुरुष शत्रूंशीं वैर उत्पन्न झालें असतां कदापि हताश होत नसतात. तुला भीमसेनाचा स्वभाव ठाऊकच आहे. शत्रूंचा नाश केल्यावांचून तो कदापि शान्त होत नाहीं.

त्याचप्रमाणें सत्कुलांत उत्पन्न झालेल्या यशस्विनी पांचालीला सांग कीं, हे महाभागे, माझ्या सर्व पुत्रांशीं तूं समभावानें वागलेस हें तुला शोभण्यासारखेंच व यथायोग्य आहे. हे कृष्णा, महात्म्या पांडुनृपतीची ती स्नुषा सर्व धर्मांचा विशेष जाणणारी आहे.

क्षत्रधर्मांत रत असलेल्या उभय माद्रीपुत्रांना माझा असा निरोप कळीव कीं, स्वपराक्रमानें संपादन केलेलें ऐश्वर्य जीविताहूनहि श्रेष्ठ आहे. यास्तव जीवावर उदार होऊन पराक्रमानें राज्य मिळवा. स्वपराक्रमानें मिळविलेलेंच ऐश्वर्य क्षात्रधर्मावर जिवंत रहाणाऱ्या पुरुषाच्या मनाला सर्वदा संतुष्ट करितें.

हे पुरुषोत्तमा, मी पुत्रांना युद्धाला उद्युक्त करीत आहें, तें निष्कारण नव्हे. त्यांना म्हणावें, तुम्ही सर्व धर्मवर्धनशील वीर तेथें बसलेले असतांना तुमच्या समक्ष कौरवांनीं पांचालीला जीं कठोर वचनें ऐकविलीं, तीं कोण सहन करील ? कृष्णा, शत्रूनें आमचें राज्य हरण केल्याचें मला दुःख होत नाहीं. माझ्या पुत्रांचा द्यूतांत पराजय झाल्याचा विषाद वाटत नाहीं, किंवा पुत्रांचा वनवासहि माझ्या दुःखाचें कारण नाहीं. तर त्या सभेमध्यें रोदन करीत असलेल्या श्रेष्ठ द्रौपदीला कौरवांनीं जें निष्ठुर भाषण ऐकविलें, त्याचेंच मला अतिशय दुःख होत आहे. वत्सा कृष्णा, याज्ञसेनी सर्वदा क्षत्रधर्माचें पालन करीत असते. ती धर्मराजाची सम्राज्ञी त्यावेळीं स्त्रीधर्मिणी असूनहि तिला सभेंत आणलें आणि सनाथ असलेल्या तिचे नाथ तेथें समक्ष असतांहि त्यांतील एकहि तिच्या साह्यार्थ धांवला नाहीं.

हे महाबाहो, धनुर्धरांतील श्रेष्ठ अर्जुनाला म्हणावें कीं, तूं द्रौपदीच्या उपदेशाप्रमाणें शत्रूंच्या स्त्रियांना वैधव्य येईल असा यत्न कर. (शत्रूंचा संहार कर.) हे दोघे भीमार्जुन यम व अंतक यांच्यासारखे अत्यंत क्रुद्ध झाले, म्हणजे साक्षात् देवांचाहि नाश करतील, मग इतरांची काय कथा ! कृष्णेला सभेंत नेलें, यांत वस्तुतः त्या दोघां वीरांचाच अपमान आहे. त्याचप्रमाणें कुरुश्रेष्ठांच्या समक्ष दुःशासन भीमाला जीं दुर्वचनें बोलला, त्याचेंहि मी त्याला

१ न हि वैरं समासाद्य सीदन्ति पुरुषर्षभाः ॥

पुनः पुनः स्मरण करून देत्यें. ठीक आहे, बा कृष्णा तूं आतां जा. तुझा मार्ग तुला सुखकर होवो. द्रौपदी व पुत्र यांसह पांडवांना मीं कुशल विचारलें आहे, असें सांग आणि त्यांना पुनः पुनः माझें कुशल कथन कर. माझ्या पुत्रांचें संरक्षण कर.

वैशंपायन—राजा, त्यानंतर कृष्ण कुंतीला अभिवादन करून व प्रदक्षिणा घालून सिंहासारख्या सहज गतीनें निघाला. त्यानें भीष्मादि कुरुश्रेष्ठांना निरोप दिला, कर्णाला आपल्या रथांत घेतलें, आणि सात्यकीसह प्रयाण केलें.

याप्रमाणें श्रीकृष्ण निघून गेला असतां ते सर्व कौरव एकत्र जमले व केशवानें जें परम अद्भुत आश्चर्य दाखविलें त्याविषयीं आपसांत चर्चा करूं लागले. ते म्हणाले—" खरोखर ही सर्व पृथ्वी मूढ झाली आहे. दुर्योधनाच्या बालिशतेमुळें ती मृत्युपाशांत सांपडली आहे. हें कांहीं बरें झालें नाहीं. आतां हें कौरवकुल जिवंत रहात नाहीं."

इकडे पुरुषोत्तम कर्णासह नगराबाहेर गेला व तेथें पुष्कळ वेळ त्यानें कर्णाला उपदेश केला. नंतर त्याला निरोप देऊन तो यादवनंदन मोठ्या वेगानें निघाला. दारुकानें प्रेरणा करतांच मन व वायु यांच्यासारखे महावेगवान् असलेले ते जातिवंत अश्व जणुकाय मार्गाचें प्राशन करितच चालले व उड्डाण करणाऱ्या श्येनपक्ष्याप्रमाणें अल्पावकाशांत त्या फार मोठ्या मार्गाचें आक्रमण करून शार्ङ्गधन्व्या श्रीकृष्णाला विराटाच्या उपलव्य नगरींत घेऊन आले. ५. ६. १३७.

अध्याय १३८ वा.

[१ भीष्म-द्रोणादिकांचा दुर्योधनाला शमाचा पुनः उपदेश.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, कुंतीचें हें वचन ऐकून महारथ भीष्म-द्रोण शासनातीत असलेल्या दुर्योधनाला असें वचन बोलले—हे पुरुषश्रेष्ठा, कृष्णाच्या समीप कुंतीनें जें धर्मयुक्त, अर्थवत्, उग्र, पण उत्कृष्ट भाषण केलें, तें तूं ऐकलेंस ना! ते कौंतेय वासुदेवाला संमत असलेलें तें सर्व घडवून आणतील. ते पांडव आपलें राज्य परत मिळविल्यावांचून कदापि शांत होणार नाहींत.

हे कौरवा, पार्थ धर्मपाशानें बद्ध झाले असतां तुम्हीं द्रौपदीला सभेंत आणून जे क्लेश दिलेत, ते त्यांनीं त्यावेळीं सहन केले. परंतु आतां कृतास्त्र झालेला अर्जुन, कृतनिश्चयी भीम, गांडीवासारखें श्रेष्ठ धनुष्य, अक्षय्य भाते, ध्वजानें युक्त असलेला दिव्य रथ, बल व तेज यांनीं युक्त असलेले नकुल-सहदेव आणि साह्यार्थ वासुदेव इतकी सामग्री असल्यावर युधिष्ठिर कदापि क्षमा करणार नाहीं.

हे महाबाहो, पूर्वीं बुद्धिमान् पार्थानें विराटनगरींतील युद्धांत सर्वांचा कसा पराजय केला, हें तूं प्रत्यक्ष पाहिलेंच आहेस. त्या वानरकेतु धनंजयानें रौद्र अस्त्र संपादन करून घोर कर्में करणाऱ्या निवातकवच दानवांना युद्धांत दग्ध करून टाकिलें. या कर्णप्रभृति कवच धारण करणाऱ्या रथ्यांना व तुलाहि घोषयात्रेच्या प्रसंगीं त्या सव्यसाचीनें सोडविलें. एवढेंच एक उदाहरण त्याच्या पराक्रमाचें अनुमान करण्यास पुरें आहे.

हे भरतश्रेष्ठा, भ्रात्यांसह पांडवांशीं शम करून मृत्यूच्या दाढेंत गेलेल्या या सर्व पृथ्वीचें रक्षण कर. धर्मराज तुझा ज्येष्ठ भ्राता आहे. तो धर्मशील, वात्सल्यपूर्ण, मधुर भाषण करणारा, आणि विद्वान् आहे. यास्तव तूं मनांतील सर्व किल्बिष टाकून त्याच्याकडे जा. शरासन दूर सारून, भ्रुकुटी सरळ करून प्रसन्न मुखानें तुज श्रीमानाला पांडवांसह पाहिलें म्हणजे आमच्या कुलाची शांति होईल. त्या धर्मराजाकडे अमात्यांसह जाऊन त्याला आलिंगन दे व पूर्वींप्रमाणें त्याला अभिवादन कर. तो कुंतीपुत्र युधिष्ठिर वंदन करणाऱ्या तुझा आपल्या दोन्ही हातांनीं स्वीकार करो.

सिंहासारखे स्कंध असलेला बलाढ्य भीम तुला आपल्या दोन्ही बाहूंनीं आलिंगन देवो. शंखासारखी ज्याची मान आहे, तो कमलनेत्र धनंजय तुला अभिवादन करो. नरश्रेष्ठ माद्रेय या लोकीं अप्रतिम रूपवान् आहेत. ते दोघे तुझें गुरुवत् पूजन करण्यासाठीं तुला सामोरे येवोत. तुमचें सख्य झालेलें पाहून दाशार्हप्रमुख नृपति आनंदाश्रु ढाळोत. तूं मान सोडून भ्रात्यांसह शम कर व त्यांच्यासह समग्र पृथ्वीचें राज्य कर, युद्धार्थ जमलेले सर्व राजे परस्परांना आलिंगन देऊन मोठ्या संतोषानें परत जावोत. आम्हां सुहृदांचा हा सदुपदेश ऐक व युद्धाचा आग्रह सोड.

हे राजेंद्रा, या युद्धामध्यें क्षत्रियांचा निश्चित विनाश दिसत आहे. सर्व ग्रह प्रतिकूल दिसत आहेत. पशु-पक्षी दारुण ध्वनि करीत आहेत, क्षत्रियांचा नाश

दर्शविणारे विविध उत्पात दृष्टीं पडत आहेत. विशेषतः आमच्या गृहामध्यें दुश्चिन्हें होत आहेत. प्रदीप्त उल्का तुझ्या सैन्याला पीडा देत आहेत. अश्वादि वाहनें उत्साहशून्य होऊन अश्रु ढाळीत आहेत. गृध्रपक्षी तुझ्या सैन्याभोंवतीं घिरट्या घालीत आहेत. ही नगरी व राजमंदिर पूर्वीप्रमाणें प्रसन्न दिसत नाहीं. भालू अमंगल शब्द करीत प्रदीप्त दिशेकडे जात आहेत.

तस्मात् हे महाबाहो, तुझें हित चिंतिणाऱ्या आमचें व तुझ्या माता-पितरांचें वचन ऐक. युद्ध किंवा शम हीं दोन्ही तुझ्यावर अवलंबून आहेत. सुहृदांच्या वचनांप्रमाणें तूं जर वागला नाहींस, तर पार्थाच्या बाणानें पीडित झालेलें स्वसैन्य पाहून पश्चात्ताप पावशील. माझें हें भाषण आज जरी तूं विपरीत मानीत असलास, तरी जेव्हां रणामध्यें तेजस्वी भीमाचा भयंकर सिंहनाद ऐकशील व गांडीव धनुष्याचा घोर टणत्कार तुझ्या कानीं पडेल, तेव्हां तुला माझ्या या शब्दांचें स्मरण होईल ५. ६. १३८.

अध्याय १३९ वा.

[१ भीष्म व द्रोण यांचा दुर्योधनाला पृथक् उपदेश.]

(१) वैशंपायन—राजा, भीष्म व द्रोण यांचें हें भाषण ऐकून दुर्योधन खिन्न झाला, त्यानें अधोमुख होऊन दृष्टि तिर्यक् केली, कपाळाला आंठ्या घातल्या व कांहीं उत्तर दिलें नाहीं. तेव्हां त्याला विमनस्क झालेलें पाहून त्या दोघां पुरुषश्रेष्ठांनीं परस्परांकडे पाहिलें व पुनः दुर्योधनाला असें म्हटलें—

भीष्म—अरे अरे, ते पार्थ शुश्रूषु, असूया न करणारे, ब्राह्मणभक्त व सत्यवादी आहेत. अशा महात्म्यांशीं आम्हीं युद्ध करावें, याहून अधिक दुःखःकर दुसरें काय आहे !

द्रोण—माझ्या अश्वत्थामा पुत्रावर माझें जितकें प्रेम आहे, त्याहून अधिक धनंजयावर आहे. तो कपिध्वज नम्र व माझा अतिशय बहुमान करणारा आहे. अशा त्या पुत्राहूनहि अधिक प्रिय असलेल्या धनंजयाशीं क्षत्रधर्माला अनुसरून युद्ध करण्याचा प्रसंग मजवर येणार आहे. धिक्कार असो या क्षत्रजीविकेला ! या लोकीं सव्यसाचीसारखा अन्य धनुर्धर नाहीं. माझ्या अनुग्रहानें हा बीभत्सु इतर सर्व धनुर्धरांहून श्रेष्ठ झाला आहे.

हे दुर्योधना, तुझ्यासारखा जो मित्रद्रोही, दुष्ट स्वभावाचा, नास्तिक, कुटिल व शठ असतो, त्याचा यज्ञमंडपांत गेलेल्या मूर्खांप्रमाणें सज्जनांमध्यें सत्कार होत नाहीं. पापात्म्याचें पापापासून निवारण केलें, तरीहि तो पापच इच्छितो आणि पुण्यात्म्याला पापाची प्रेरणा केली तरीहि तो शुभाचीच इच्छा करितो. हे भरतश्रेष्ठा, तूं पांडवांशीं जरी मिथ्याचरण केलें आहेस, तरी ते तुझ्याशीं सौजन्यानें वागत असतात. पण तुझे हे द्वेषादि दोष वैराला कारण होत आहेत.

कुरुवृद्ध भीष्मानें तुला शमाचा उपदेश केला, मीं तेंच सांगत आहें, विदुरानें विविध प्रकारें सांगितलें आणि वासुदेवानेंहि आपली पराकाष्ठा केली. पण त्यांत तूं आपलें श्रेय मानीत नाहींस. 'माझ्याजवळ विपुल बल आहे' या अभिमानानें तूं सुसरी, नक्र, मकर यांनीं युक्त असलेल्या वर्षाकालांतील प्रचंड गंगाप्रवाहाला तरून जाण्याची इच्छा करीत आहेस. दुसऱ्याचें वस्त्र परिधान करून तें जसें आपलेंच समजावें, किंवा एखाद्यानें काढून ठेवलेली पुष्पमाला जशी घेऊन ती धारण करावी, तसें तूं युधिष्ठिराचें राज्य घेऊन लोभानें तें स्वतःचेंच मानीत आहेस.

बा धार्तराष्ट्रा, आयुधांनीं युक्त असलेले चार भ्राते व द्रौपदी यांनीं परिवेष्टित असलेला युधिष्ठिर वनस्थ जरी असला तरी कोणता राज्यस्थ क्षत्रिय त्याला जिंकूं शकेल ! ज्याच्या आज्ञेंत सर्व नृपति किंकरांप्रमाणें स्थित आहेत, त्या कुबेराशींहि युद्धाचा प्रसंग आला असतां धर्मराज आपल्या तेजानें विराजमान झाला. ज्या पांडवांनीं कुबेराच्या सदनांत जाऊन तेथून विपुल रत्नसंचय आणला, ते पुरुषश्रेष्ठ विस्तीर्ण राज्याचें आक्रमण करून आज तुझ्यापाशीं आपलें राज्य परत मागत आहेत. पांडवांनीं दानें दिलीं आहेत. यज्ञ केले आहेत. ब्राह्मणांना धनांनीं तृप्त केलें आहे.

बा दुर्योधना, आतां आम्हां दोघांचें आयुष्य संपत आलें आहे. आम्ही कृतकार्य झालों आहों. आम्हांला या जगांत फार दिवस काढावयाचे नाहींत. परंतु तूं मात्र पांडवांशीं युद्ध करून आपले मित्र, धन, राज्य व सुख यांना मुकशील आणि महत्संकटांत सांपडशील.

---

१ वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ।
चोद्यमानोऽपि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥

घोर तपाचें व्रत आचरणारी, सत्यवादिनी देवी द्रौपदी ज्याच्या विजयाची इच्छा करीत आहे, त्या पांडवाला तूं कसा जिंकशील ! ज्याचा मंत्री जनार्दन व भ्राता धनुर्धरांतील श्रेष्ठ धनंजय आहे, त्या युधिष्ठिराला तूं कसा जिंकणार !! जितेंद्रिय व धृतिमान् ब्राह्मण ज्याचे साह्यकर्ते आहेत, त्या उग्र तप करणाऱ्या वीराला जिंकण्यास तूं कसा समर्थ होशील !!!

सुहृद् संकटार्णवांत बुडत असतां त्यांच्या कल्याणाची इच्छा करणाऱ्या सुहृदांचें जें कर्तव्य असतें, तेंच मी तुला पुनः पुनः सांगत आहें. यास्तव त्या वीरांशीं युद्ध करण्याचा आग्रह पुरे कर. कुरुकुलाच्या वृद्धीसाठीं शम कर. आपले पुत्र, अमात्य व बल यांसह पराभवाला प्राप्त होऊं नको. ५. १. १३९.

अध्याय १४० वा.

[१ धृतराष्ट्राचा संजयाला प्रश्न. २ वासुदेवानें कर्णाला केलेल्या उपदेशाचें सविस्तर वर्णन.]

(१) धृतराष्ट्र—हे संजया, राजपुत्र व भृत्य यांनीं परिवेष्टित झालेला मधुसूदन कर्णाला आपल्या रथांत घेऊन निघून गेला. त्या परवीरहा गोविंदानें सूतपुत्र कर्णाला कोणतें युक्तियुक्त सान्त्व वचन सांगितलें ! वर्षाकालीन जलयुक्त ाच्या गंभीर ध्वनीप्रमाणें ज्याचा स्वर आहे, तो कृष्ण राधेयाला कोणत मृदु किंवा तीक्ष्ण वचन बोलला, तें मला सविस्तर सांग.

संजय—हे भारता, मधुसूदन कर्णाला क्रमानें जीं मृदु, तीक्ष्ण, प्रिय, धर्मयुक्त, सत्य, हित आणि हृदयंगम वचनें बोलला, तीं मी तुला सविस्तर सांगतों, ऐक.

(२) वासुदेव—हे राधेया, तूं वेदपारग ब्राह्मणांची उपासना केली आहेस. मनांत असूया न ठेवतां तूं नियतचित्त होऊन तत्त्वार्थ समजून घेतला आहेस. सनातन वेदवाद तूंच जाणतोस आणि सूक्ष्म धर्मशास्त्रावर तुझी पूर्ण निष्ठा आहे. हे कर्णा, कन्येला कानीन व सहोढ असे दोन प्रकारचे पुत्र होतात. कौमार्यावस्थेंत झालेला पुत्र कानीन व विवाह संस्कारानंतर उत्पन्न झालेला पुत्र सहोढ होय. त्या कन्येचा ज्या पुरुषांशीं विवाह होतो, त्याचेच ते पुत्र मानले जातात. शास्त्रवेत्ते जन त्या कन्येच्या पतीलाच त्या पुत्रांचा पिता म्हणतात. यास्तव हे कर्णा, तुझा जन्म अशाप्रकारें झालेला असल्यामुळें तूंहि

धर्मतः पांडूचाच पुत्र आहेस. सूर्याचा किंवा अधिरथाचा नाहींस. धर्मशास्त्राच्या या निश्चयाप्रमाणें तूं राजा होशील. यास्तव माझ्याबरोबर पांडवांकडे चल.

हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्या पितृपक्षाकडे पार्थ व मातृपक्षाकडे वृष्णि आहेत. या दोन्ही पक्षांना तूं मान्य कर. आज माझ्याबरोबर तूं जर पांडवांकडे आलास, तर युधिष्ठिराच्या पूर्वी उत्पन्न झालेल्या तुज कौंतेयाचा ते पांडव स्वीकार करतील. ते पांची भ्राते तुझ्या चरणांना वंदन करतील. त्याचप्रमाणें द्रौपदीचे पांच पुत्र, अपराजित सौभद्र, सर्व अंधक, वृष्णि आणि पांडवपक्षाला साह्य करण्यासाठीं जमलेले राजे व राजपुत्र तुझ्या चरणांवर मस्तक ठेवतील. राजे आणि राजकन्या सुवर्ण व रौप्य पात्रांतून व मृण्मय कुंभांतून पवित्र जल आणून व विविध रत्नें, ओषधि, बीजें आणि लता ही सर्व सामग्री घेऊन तुला राज्याभिषेक करतील. शिवाय पांच पांडव इतर भ्रात्यांप्रमाणेंच तुलाहि सहावा मानून द्रौपदीहि यथाकालीं तुला प्राप्त होईल. शुद्धात्मा श्रेष्ठ धौम्यऋषि तुझ्यासाठीं अग्नींत आहुत्या देईल. ब्रह्मकर्मांत स्थित असलेला पांडवांचा पुरोहित व चारी वेद जाणणारे इतर ब्राह्मण आज तुला अभिषेक करोत. त्याचप्रमाणें पुरुषश्रेष्ठ पांच पांडव भ्राते, द्रौपदीचे पांच पुत्र, पांचाल, चेदि आणि मी असे सर्व मिळून तुला साम्राज्याभिषेक करूं. तीक्ष्ण व्रत धारण करणारा धर्मात्मा युधिष्ठिर तुझा युवराज होवो व हातांत श्वेत व्यजन घेऊन तुझ्या रथांत पृष्ठभागीं आरूढ होवो. तुज अभिषिक्त सम्राटाच्या मस्तकावर महाबलाढ्य भीमसेन शुभ्र छत्र धारण करो. शेकडों घुंगुरमालांचा निर्घोष करणाऱ्या, व्याघ्रचर्मानें मढविलेल्या व श्वेत अश्व जोडलेल्या तुझ्या श्रेष्ठ रथाला अर्जुन स्वतः चालवील. अभिमन्यु नित्य तुझ्या संनिध राहील. नकुल, सहदेव, पांच द्रौपदेय, पंचाल व महारथ शिखंडि तुझे अनुचर होतील. सर्व अंधक व वृष्णि यांसह मीहि तुला अनुसरेन. दाशार्हांसह दाशार्ण तुझे अनुयायी होतील.

यास्तव हे महाबाहो, जप, होम आणि विविध प्रकारचें मंगल यांनीं युक्त होऊन तूं आपल्या पांडव भ्रात्यांसह राज्योपभोग घे. कुंतलांसह द्रविड, आंध्र, तालचर, चूचुप, इत्यादि देशांतील राजे तुझे पुरोगम होतील (म्ह. तुझ्या पुढें चालतील.) सूत आणि मागध अनेक प्रकारच्या स्तवनांनीं तुझी स्तुति करतील, आणि पांच पांडुपुत्र तुज वसुषेणाच्या विजयाची घोषणा करतील.

तस्मात् हे कुंतीपुत्रा, नक्षत्रांनीं परिवेष्टित, असलेल्या चंद्राप्रमाणें तूं राज्याचें पालन कर आणि कुंतीला आनंद होऊं दे. हे कर्णा, याप्रमाणें पांडवांशीं भ्रातृप्रेम जोड, आपल्या मित्रांना संतुष्ट कर व शत्रूंना व्यथित होऊं दे. ५. ६. १४०

अध्याय १४१ वा.

[१ कर्णाचें भगवानाला उत्तर. २ यज्ञाचें रूपक.]

(१) कर्ण—हे केशवा, सर्वांच्या कल्याणाची इच्छा करणाऱ्या तूं प्रेमानें, स्नेहानें व सौहृदानें मला हा उपदेश करीत आहेस, यांत संशय नाहीं. धर्मशास्त्राच्या नियमानें मी धर्मतः पांडूचा पुत्र आहें, असें जें तूं म्हणत आहेस, तें मी जाणतों. कुंतीनें कौमार्यावस्थेंत सूर्यापासून गर्भ धारण केला आणि मी उत्पन्न झाल्यावर आदित्याच्या वचनावरून तिनें माझा त्याग केला. अशाप्रकारें जन्म पावलेला मी धर्मतः पांडूचें अपत्य होतों, हें मला मान्य आहे. परंतु कुंतीनें जो माझा त्याग केला तें योग्य केलें नाहीं.

हे मधुसूदना, त्यावेळीं अधिरथ सूतानें मला पहातांच आपल्या घरीं नेलें आणि प्रेमानें राधेच्या स्वाधीन केलें. मला पाहून राधेला पान्हा फुटला व तिनें माझें पोषण केलें. माझें बालपणांतील मलविसर्जनादि कार्य तिनेंच केलें. जिनें इतक्या स्नेहानें माझें लालन-पालन केलें, तिच्याशीं धर्म आणि अधर्म यांच्या शास्त्रश्रवणांत सतत तत्पर असलेल्या माझ्यासारख्यानें कृतघ्न होऊन तिच्या जीविकेचा अपहार कसा करावा !

त्याचप्रमाणें अधिरथ मला स्वतःचा पुत्र समजत आहे आणि मीहि त्याच्या सतत प्रेमामुळें त्याला पिता मानीत आहें. हे माधवा, त्यानें पुत्रलोभानें प्रेरित होऊन शास्त्रदृष्टीनें माझें विधियुक्त जातकर्मादि करविलें आणि द्विजांकडून माझें ' वसुषेण ' असें नांव ठेवविलें. मीं यौवनावस्थेला प्राप्त होतांच त्याच्याच अनुग्रहानें अनेक रूपसंपन्न भार्यांचें पाणिग्रहण केलें. त्यांच्या ठिकाणीं मला पुत्र-पौत्रादिकहिं झाले आहेत. त्या स्त्रियांच्या ठिकाणीं माझें हृदय आतां कामसंबंधानें आसक्त झालें आहे. यास्तव हे गोविंदा, मला कोणीं समग्र पृथ्वीचें राज्य किंवा सुवर्णाच्या राशी जरी दिल्या, तरी त्यांच्या लोभानें, हर्षानें किंवा भयानें मी त्यांच्याशीं मिथ्याचरण करणार नाहीं.

त्याचप्रमाणें हे कृष्णा, धृतराष्ट्राच्या कुलांत दुर्योधनाच्या आश्रयानें मीं तेरा वर्षें निष्कंटक राज्याचा उपभोग घेतला. मीं सूतांच्या समुदायांसह अनेक वेळां विविध यज्ञ केले. सूतांचें कुलधर्म आचरिले आणि सूतकुलांतील कन्याशीं विवाहसंबंध केले. असें असतां मी आतां त्यांचा त्याग करून पांडवकुलांत कसा जाऊं !

हे वार्ष्णेया, माझ्या मैत्रीच्या बलावरच दुर्योधन शस्त्र उगारून पांडवांशीं युद्धाला उद्युक्त झाला आहे. हे अच्युता, रणांमध्यें सव्यसाची अर्जुनाशीं द्वैरथ युद्ध करण्यासाठीं कौरवांनीं मला त्याचा प्रतियोद्धा योजून ठेविलें आहे. तस्मात् मी वध किंवा बंधन यांच्या भयानें किंवा लोभानें धीमान् दुर्योधनाची ती योजना व्यर्थ होऊं देणार नाहीं. शिवाय आम्हीं दोघांनीं परस्परांच्या वधाची प्रतिज्ञा केलेली आहे, तेव्हां मी जर सव्यसाचीबरोबर द्वैरथ युद्धाला सज्ज झालों नाहीं, तर त्यांत मी व पार्थ या दोघांचीहि अपकीर्ति होईल.

हे मधुसूदना, तूं माझ्या हितासाठींच पांडवांना माझा स्वीकार करावयास सांगशील व ते पांडुपुत्र तुझ्या आज्ञेंत असल्यामुळें तुझ्या शब्दाप्रमाणें वागतील, यांत संशय नाहीं. परंतु हे कृष्णा, मी कुंतीचा पुत्र आहें, याविषयीं आपलें दोघांचें झालेलें भाषण युधिष्ठिरापासून गुप्त ठेव. यांतच सर्व हित आहे, असें मी मानितों. कारण ' मी कुंतीचा ज्येष्ठ पुत्र आहें ' हें जर जितेंद्रिय धर्मात्म्या युधिष्ठिराला कळलें, तर तो राज्याचें ग्रहण करणार नाहीं. शिवाय मला तरी एवढें मोठें राज्य घेऊन काय करावयाचें आहे ! मी तें विस्तीर्ण राज्य दुर्योधनालाच अर्पण करणार आणि अधार्मिक दुर्योधनाचें राज्य लोकांच्या नाशाला कारण होणारें आहे.

हे मुकुंदा, ज्याचा नेता हृषीकेश व योद्धा धनंजय आहे, तो धर्मराज युधिष्ठिर शाश्वत राजा होवो. महारथ भीम, नकुल, सहदेव, द्रौपदेय, धृष्टद्युम्न, पांचाल्य, सात्यकि, चैद्य, चेकितान, शिखंडी, ताम्रवर्ण केकय भ्राते, इंद्रधनुष्यासारखा तेजस्वी उदार कुंतिभोज, भीमसेनाचा मातुल श्येनजित्, विराटाचा पुत्र शंख आणि हे जनार्दना, अक्षय निधितुल्य असलेला तूं, असे अप्रतिम वीर ज्याच्या पक्षांत आहेत, त्या धर्मराजाला सर्व पृथ्वी व राष्ट्र वश होईल, यांत संशय नाहीं.

हे कृष्णा, हा सर्व क्षत्रियसमुदाय जेव्हां एकत्र जमला, तेव्हांच सर्व राजांनीं ' पृथ्वीचें उज्ज्वल राज्य युधिष्ठिराला प्राप्त झालें ' असें मानिलें.

(२) हे वार्ष्णेया, धार्तराष्ट्राचा हा शस्त्रयज्ञच होईल. हे जनार्दना, या यज्ञाचा 'वेत्ता—उपद्रष्टा' तूंच होशील व या क्रतूंतील आध्वर्यव-यज्ञनेतृत्वहि तुझ्याकडेच येईल. कपिध्वज बीभत्सु 'होता' होईल. गांडीव धनुष्य 'स्रुक्' आणि पुरुषांचा पराक्रम 'आज्य' होईल. सव्यसाचीनें प्रयुक्त केलेलीं ऐंद्र, पाशुपत, ब्राह्म, व स्थूणाकर्ण हीं अस्त्रें 'मंत्र' होतील. पराक्रमांत पितृतुल्य किंबहुना त्याहूनहि अधिकच असलेला सौभद्र यज्ञांतील गीत व स्तोत्र योग्यप्रकारें गाऊन 'उद्गाता' होईल. रणांगणांत आपल्या सिंहनादानें गजांच्या सैन्यालाहि भयभीत करणारा बलाढ्य भीमसेन 'प्रस्तोता' होईल आणि जप व होम यांनीं युक्त असलेला राजा युधिष्ठिर या रणयज्ञांतील शाश्वत ब्रह्मत्व स्वीकारील.

हे मधुसूदना, शंख, पखवाज, भेरि, दुंदुभि, गंभीर सिंहनाद, हा घोर निर्घोष या शस्त्रयज्ञांतील कालाचा आवाहन कर्ता होईल. यशस्वी नकुल-सहदेव या रणयज्ञांतील क्षत्रियरूपी पशुमारण कर्म करणारे 'शामित्र' होतील. चित्र-विचित्र ध्वजांनीं युक्त असलेल्या विमल रथपंक्ति पशु बांधण्याचे यूप होतील. कर्णी, नालीक, नाराच, वत्सदन्त हे बाण 'उपबृंहण', तोमर हे सोमकलश म्ह० सोमरसग्रहण करण्याचीं पात्रें व धनुष्यें हीं 'पवित्रें' म्ह० सोमाच्या शोधनाचीं साधनें, तलवारी हींच या यज्ञांतील कपालें आणि मस्तकें हाच पुरोडाश होईल.

---

१ लौकिक यज्ञामध्यें उपद्रष्टा निराळा व अध्वर्यु निराळा, ते दोघे एक नसतात असें दिसतें. पण या शस्त्रयज्ञांत तूंच ईश्वररूपानें कर्ता व ब्रह्मरूपानें साक्षी आहेस. गीतस्तोत्र, म्हणजे उच्चस्वरानें गायलेल्या मंत्रानें साध्य होणारी स्तुति. हें उद्गात्याचें कर्म आहे. या रूपकांत यज्ञांतील होता म्ह० मंत्रांनीं देवतांचें आह्वान करणारा, स्रुक् म्ह० हवि अग्नीमध्यें अर्पण करण्याचें काष्ठाचें साधन, आज्य म्ह० घृत, हविर्द्रव्य, अर्जुनाचीं ऐंद्र, पाशुपत, ब्राह्म व स्थूणाकर्ण हीं अस्त्रें हेच अर्जुनानें प्रयुक्त केलेले मंत्र. सौभद्र उद्गाता, भीम प्रस्तोता, धर्मात्मा युधिष्ठिर ब्रह्मा, वाद्यादिकांचे ध्वनि हा सुब्रह्मण्य म्ह० युद्धयज्ञांत भोक्त्या कालाचें आवाहन करणारा, नकुल-सहदेव हेंच शामित्र म्ह० क्षत्रिय पशूंचें मारणकर्म. रथपंक्ति हेच कल्माषदंड म्ह० चित्रध्वज आणि कर्णिप्रभृति वत्सदंतान्त बाण हेंच उपबृंहण म्ह० अध्वर्यूच्या सोमाहुति प्रक्षेपकालीं 'चमसाध्वर्यु' नांवाचे साह्यकर्ते. अशा प्रकारचें हें रूपक केलें आहे.

या युद्धांमध्यें रुधिर हवि होईल. शक्ति व गदा अग्नीच्या सभोंवार आहुतींच्या रक्षणार्थ ठेवलेलीं काष्ठें होतील. शारद्वत, द्रोण व कृप यांचे शिष्य 'सदस्य' होतील. अर्जुन, द्रोण, अश्वत्थामा व इतर महारथि यांनीं सोडलेले बाण 'परिस्तोम' होतील. सात्यकि 'प्रतिप्रास्थानिक' कर्म करील. दुर्योधन यज्ञदीक्षा घेणारा 'दीक्षित' व प्रचंड सेना त्याची पत्नी होईल. या अतिरात्र यज्ञांत घटोत्कच रात्रीच्या वेळीं शामित्र कर्म करील. वैतानिक म्ह० श्रौतयज्ञांमध्यें कर्मरूपीद्वारानें पावकाग्नीपासून उत्पन्न झालेला प्रतापवान् धृष्टद्युम्न या यज्ञांतील 'दक्षिणा' होईल.

(पांडवांविषयीं माझ्या मनांत स्नेहभाव आहे, परंतु मला तो व्यक्त करतां येत नाहीं, असें दर्शविण्यासाठीं कर्ण पुढें म्हणाला--) हे कृष्णा, मी आजपर्यंत पांडवांना जीं कटु वचनें बोललों, तीं केवळ दुर्योधनाचें प्रिय करण्यासाठींच होतीं. त्या अकार्याविषयीं माझ्या मनाला अतिशय खेद वाटत आहे. सव्यसाचीनें माझा वध केलेला तूं जेव्हां पहाशील, तेव्हां यज्ञानंतरच्या 'चयनाला' आरंभ होईल. घनगंभीर सिंहनाद करणारा भीमसेन जेव्हां दुःशासनाचें रक्त प्राशन करील, तेव्हां 'सुत्या' म्हणजे यज्ञांतील 'सोमसवन' होईल. धृष्टद्युम्न व शिखंडि हे पांचालराजपुत्र जेव्हां द्रोण व भीष्म यांचा समरांगणांत पराभव करतील, तेव्हां यज्ञावसान होईल. महाबलाढ्य भीमसेन जेव्हां दुर्योधनाचा प्राण घेईल, तेव्हां यज्ञसमाप्ति होईल आणि श्वान, गृध्र व कुररी यांनीं व्याप्त झालेल्या त्या रणभूमीमध्यें ज्यांचे पति, पुत्र व स्वामी हत झाले आहेत, त्या धृतराष्ट्राच्या स्नुषा व प्रस्नुषा एकत्र जमून गांधारीसह दुःखाश्रूंनीं आपले देह भिजवून टाकतील, तेव्हां या रणयज्ञांतील 'अवभृत स्नान' होईल.

हे मधुसूदना, तुज यज्ञपुरुषाच्या प्रेमामुळें विद्यावृद्ध व वयोवृद्ध क्षत्रिय युद्धावांचून मृत्यू न पावोत. त्रैलोक्यांतील अतिशय पवित्र अशा कुरुक्षेत्रांत हें समृद्ध क्षत्रियमंडल युद्ध करून शस्त्रानें निधन पावो. हे वार्ष्णेया, तुला इष्ट असलेलेंच घडवून आण आणि या सर्व क्षत्रियांना स्वर्गप्राप्ति होईल, असें कर. त्यामुळें जोंपर्यंत या पृथ्वीतलावर नद्या व पर्वत आहेत, तोंपर्यंत ही शुभकीर्ति अक्षय राहील व संग्रामांत स्वपराक्रमानें प्राप्त झालेला जय किंवा मृत्यु हेंच क्षत्रियांचें धन आहे. यास्तव असें व्यक्त करणारें हें भारतीय युद्ध ब्राह्मण कथन करतील. हे केशवा, धनंजयाला युद्धार्थ मजकडे घेऊन ये आणि माझा जन्मवृत्तान्त युधिष्ठिरापासून गुप्त ठेव. ५. ६. १४१.

अध्याय १४२ वा.

[१ भगवानानें केलेलें पांडवांच्या निश्चित जयाचें वर्णन. २ या युद्धांत उत्तम गति मिळेल असा राजांना संदेश.]

(१) संजय—राजा, कर्णाचें हें वचन ऐकून परवीरहा केशव स्मितपूर्वक जणुकाय हंसतच असें वचन बोलला—

भगवान्—हे कर्णा, हा राज्यलोभाचा उपाय जर तुला संमत नसेल आणि मी देत असलेल्या या पृथ्वीचें राज्य करण्याची जर तुझी इच्छा नसेल, तर पांडवांचा जय निश्चित आहे, यांत संशय नाहीं. उग्र वानरराजानें युक्त असलेला पांडवांचा जयध्वज उभारलेला दिसत आहे. विश्वकर्म्यानें निर्माण केलेली ही दिव्य मायाच जणुकाय या इंद्रधनुष्यतुल्य ध्वजरूपानें भासत आहे. हीं भयानक दिव्य व जयसूचक भूतें सर्वत्र दिसत आहेत. धनंजयानें उभारलेला हा श्रेष्ठ ध्वज अग्नितुल्य आहे. तो ध्वज एक योजन उंच असूनहि पर्वत किंवा वृक्ष यांच्या योगानें अडकून रहात नाहीं.

हे राधेया, ज्याचे अश्व शुभ्र आहेत व ज्याचा सारथि कृष्ण आहे असा धनंजय संग्रामांत जेव्हां ऐन्द्र, आग्नेय व मारुत या अस्त्रांचा प्रयोग करीत असलेला तूं पहाशील व विजेच्या कडकडाटाप्रमाणें गांडीव धनुष्याचा निर्घोष ऐकशील, तेव्हां त्रेता, कृत किंवा द्वापर यांतील कोणताहि पुरुषार्थ तुझ्या हातून होणार नाहीं.

तूं जेव्हां जप व होम यांचें अनुष्ठान करणाऱ्या दुर्धर्ष युधिष्ठिराला रणांगणांत स्वतःच्या महासैन्याचें रक्षण करीत असलेलें व शत्रुसैन्याला आदित्याप्रमाणें ताप देत असलेलें पहाशील, तेव्हां तुमचा कोणताच पुरुषार्थ साधणार नाहीं.

---

१ त्रेतायुगांत सर्व कृतकृत्य असतात. त्यांतील कोणीहि मानव धर्म, अर्थ व काम यांची इच्छा करीत नाहीं. त्रेतायुगांत मानव धर्मप्राधान्यानें अर्थ-कामांची इच्छा करितात. पण द्वापरांत धर्म व काम यांस प्रधान मानून लोक धर्माला त्यांचें अंग समजतात. त्यामुळें अर्जुनाला पाहिल्यावर तुझा मोक्षापासून भ्रंश होईल, असें ' न कृतं ' शब्दानें सांगितलें आहे. 'न त्रेता' या वाक्यानें धर्मापासून भ्रंश सांगितला व दुर्योधनादिकांचा तो पूर्वींच झाला आहे. ' द्वापरं न भविता ' यानें दुर्योधनादिकांचे अर्थ व कामहि नाहींसे होतील, कारण त्यांना युद्धांत अवश्य यमलोक प्राप्त होणार आहे.

मत्त मातंग आपल्या प्रतिस्पर्धी मातंगावर जसा प्राणांतक प्रहार करितो, तसा महाबलाढ्य भीमसेन संग्रामांत दुःशासनाचें रक्त प्राशन करून नृत्य करीत असलेला जेव्हां पहाल, तेव्हां पूर्वोक्त पुरुषार्थ तुम्हांला साधणार नाहीं.

ज्यावेळीं युद्धार्थ धांवून येणारा भीष्म, द्रोण, कृप, राजा सुयोधन व सैंधव जयद्रथ यांचें सव्यसाची अर्जुनानें मोठ्या त्वरेनें निवारण केलें आहे, असें पहाशील, तसेंच महाबलाढ्य माद्रीपुत्र शत्रूंच्या रथांना भग्न करीत आहेत व त्या घनघोर शस्त्रसंग्रामांत दोन मत्त गजांप्रमाणें धार्तराष्ट्राच्या सैन्याला क्षुब्ध करीत आहेत, असें जेव्हां तूं पहाशील, तेव्हां त्रेता-द्वापरादि पुरुषार्थ तुझ्या-कडून होणार नाहीं.

(२) हे कर्णा, तूं येथून परत गेल्यानंतर भीष्म, द्रोण व कृप, यांना माझा असा संदेश कथन कर—"हा कार्तिकमास सौम्य आहे. म्ह० आकाश अभ्ररहित असल्यामुळें रात्री आह्लादकारक शुभ्र चांदण्यानें युक्त असतात. पृथ्वीवर सर्वत्र ओषधि-वनस्पति पसरल्या असून फलांची समृद्धि झालेली असते. मक्षिका कमी होतात, चिखल नाहींसा होतो, जल मधुर व विपुल असतें आणि अतिशय उष्ण नसलेला हा शिशिर ऋतु सुखावह होतो. आज-पासून सातव्या दिवशीं अमावास्या आहे. तिला इंद्रदेवतेची अमावास्या म्हणतात. त्या दिवशीं तुम्ही सर्व एकत्र जमून युद्धाला सज्ज व्हा.

त्याचप्रमाणें हे राधेया, तेथें युद्धासाठीं जे राजे जमले आहेत, त्या सर्वांना म्हणावें कीं, तुमच्या इच्छेप्रमाणें मी सर्व घडवून आणीन. दुर्योधनाला अनु-सरणारे सर्व राजे व राजपुत्र युद्धांत शस्त्रानें मरण पावून श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतील." ५. ६. १४२.

अध्याय १४३ वा.

[१ कर्णानें केलेलें दुश्चिह्नांचें वर्णन. २ पांडवांच्या विजयाचा निश्चय. ३ कर्णाचें स्वप्नकथन. ४ कर्णाचें स्वस्थानीं प्रयाण.]

(१) संजय—राजा, केशवाचें राज्यलोभांत प्रयुक्त करणारें तें शुभ वचन ऐकून कर्णानें मधुसूदनाचा सत्कार केला व तो राधेय कृष्णाला असें वचन बोलला—हे महाबाहो, तूं सर्व जाणत असतां मला या मोहांत पाडण्याची कां इच्छा करीत आहेस ! या पृथ्वीचा पूर्णपणें विनाश उपस्थित झाला आहे,

हें तुला ठाऊक आहे. त्याला शकुनि, दुःशासन, दुर्योधन व मी केवल निमित्तमात्र होणार आहोंत. हे कृष्णा, पांडव-कौरवांचें हें घोर महायुद्ध होणार आहे, यांत संशय नाहीं. त्या घोर युद्धांत रक्ताचा चिखल होईल व दुर्योधनाला अनुसरणारे राजे आणि राजपुत्र त्या रणांत शस्त्राग्नीनें दग्ध होऊन यमलोकीं जातील.

हे वार्ष्णेया, भयंकर स्वप्नें पडत आहेत. घोर दुश्चिह्नें व दारुण उत्पात होत आहेत. हीं विविध व रोमांच उत्पन्न करणारीं चिह्नें धार्तराष्ट्राचा पराजय व युधिष्ठिराचा जय सूचवीत आहेत. महातेजस्वी उग्र शनैश्चर रोहिणी नक्षत्राला पीडा देत आहे, त्यावरून पृथ्वीतलावर प्राण्यांना अधिक पीडा होणार आहे असें व्यक्त होत आहे. मंगळ ज्येष्ठा नक्षत्राला प्राप्त न होतां वक्र होत आहे आणि असें जेव्हां होतें, त्यावेळीं ज्येष्ठ राजाचे सर्व मित्र नाश पावतात. त्याचप्रमाणें तो मंगळ अनुराधेकडे येण्याची इच्छा करीत आहे. त्यामुळें तो दुर्योधनाच्या सर्व मित्रांचा नाश सुचवितो.

खरोखर, हे मधुसूदना, कौरवांपुढें फार मोठें भय उद्भवलें आहे. ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्ध महापाताख्य ग्रह चित्रानक्षत्राला पीडा देऊन क्षत्रियजातीचा नाश सूचवीत आहे. चंद्रावरील चिह्न निवृत्त झालें आहे व चंद्र कलाहीन दिसत आहे आणि राहु सूर्याला ग्रासीत आहे. यावरून चंद्रवंशी व सूर्यवंशी क्षत्रियांचा क्षय सूचित होतो. आकाशांतून गर्जना व कंप उत्पन्न करीत उल्कापात होत आहे.

मत्तगज चीत्कार करीत आहेत व अश्व अश्रू ढाळीत आहेत. ते तृण व जल यांचाहि स्वीकार करीत नाहींत. अशा प्रकारचीं दुश्चिह्नें होऊं लागलीं असतां महद्भय उपस्थित होत असतें, असें म्हणतात. प्राण्यांचा नाश सुचविणारीं हीं दारुण चिह्नें आहेत. हे केशवा, कौरवसैन्यांतील सर्व गज, अश्व व मनुष्यें अल्पाहार करूनहि विपुल मलोत्सर्ग करीत आहेत. हें पराभवाचें चिह्न आहे, असें विद्वानांचें म्हणणें आहे.

(२) हे माधवा, याच्या उलट पांडवाच्या पक्षामध्यें सर्व जयाचीं चिह्नें होत आहेत. त्यांच्या सैन्यांतील गज-अश्वादि वहानें प्रसन्न आहेत, असें म्हणतात. मृग उजव्या बाजूनें प्रदक्षिणा घालीत आहेत, हें त्यांच्या जयाचें सूचक आहे. परंतु दुर्योधनाला मात्र सर्व मृग व पशुपक्षी डावी घालीत असून त्याचा पराजय व्यक्त करणारी आकाशवाणी ऐकूं येत आहे. शुभशकुन सुचविणारे

मयूर, हंस, सारस, चातक, जीवंजीवक आणि चकोरादि पक्ष्यांचे संघ पांडवांना अनुसरत आहेत. उलटपक्षीं गृध्र, कंक, काक, श्येन, वृक, राक्षस व मक्षिकांचे थवे कौरवांच्या मागें धांवत आहेत. कौरवसेनेंत भेरी वाजवूनहि त्यांतून शब्द उमटत नाहीं, परंतु पांडवसैन्यांत न वाजवितांच वाद्यांचा निर्घोष होत आहे. कौरवसैन्यानें जेथें तळ दिला आहे, तेथील जलाशयांतून वृषभांच्या गर्जनेसारखा ध्वनि निघत आहे, हें पराभवाचें लक्षण आहे.

हे माधवा, इंद्र रक्त-मांसाची वृष्टि करीत आहे. त्याचप्रमाणें आकाशांत विस्तीर्ण तटांनीं युक्त असलेलें तेजस्वी गंधर्वनगर दिसत आहे. तें सुंदर तोरणांनीं शोभणारें कृष्णवर्ण विस्तीर्ण नगर सूर्याला आच्छादित करून स्थित असलेलें भासत आहे. उदय, अस्त व संध्या या तीन्ही कालीं महद्भय सुचविणाऱ्या भालु घोर शब्द करीत असतात. हेंहि पराजयाचेंच चिह्न आहे. एक पंख, एक नेत्र व एक चरण यांनीं युक्त असलेल्या पाकोळ्या मल-मूत्रादिकांचा उत्सर्ग करीत आहेत. हें बीभत्स लक्षण पराभव सूचित करितें. ज्यांची मान कृष्णवर्ण आहे व चरण रक्तवर्ण आहेत, असे भयानक पक्षी सायंकालीं कौरवसैन्याच्या अभिमुख येत असतात.

हे मधुसूदना, हा दुर्योधन प्रथम ब्राह्मणांचा, नंतर गुरुजनांचा व भक्तिमान् सेवकांचा ज्याअर्थीं द्वेष करितो, त्याअर्थीं त्याचा पराभव निश्चित आहे. पूर्व दिशा आरक्त, दक्षिण दिशा शस्त्राच्या वर्णासारखी प्रकाशमान, पश्चिम अपक्क मृत्तिका पात्रासारखी आणि उत्तर शंखाच्या वर्णाची असावी असे दिशांचे वण वर्णिले आहेत. परंतु दुर्योधनाच्या या सर्व दिशा प्रदीप्त दिसत आहेत. हा उत्पात फार मोठें भय दर्शवीत आहे.

(३) हे अच्युता, मीं स्वप्नांत सहस्र स्तम्भांनीं युक्त असलेल्या प्रासादावर भ्रात्यांसह युधिष्ठिर आरोहण करीत आहे असें पाहिलें. त्या पांची भ्रात्यांनीं शुभ्र वस्त्रें परिधान केलीं होतीं, मस्तकांवर शुभ्र शिरस्त्राणें धारण केलीं होतीं व ते पांची पांडव शुभ्र आसनावर बसले होते. हे जनार्दना, तुझें आसनहि मला शुभ्रच दिसलें. ही सर्व पृथ्वी रक्तानें व प्राण्यांच्या आंतड्यांनीं परिवेष्टित झालेली मीं पाहिली. तेथें पडलेल्या अस्थींच्या राशीवर अमित ओजस्वी युधिष्ठिर चढला. हृष्ट झालेल्या त्यानें सुवर्णपात्रांतून घृतयुक्त पायस सेवन केलें आणि मृत्तिका भक्षण केली, असें माझ्या दृष्टीं पडलें. यावरून युधिष्ठिर तूं दिलेल्या या समग्र पृथ्वीचा उपभोग घेईल, हें व्यक्त होत आहे.

त्याचप्रमाणें भयंकर कर्में करणारा वृकोदर हातांत गदा घेऊन पर्वतशिखरावर चढला व तो नरव्याघ्र या पृथ्वीला जणुकाय ग्रासीत असल्याप्रमाणें भासला. यावरून तो महाबाहु आम्हां सर्वांचा त्या महायुद्धांत नाश करील हें स्पष्ट दिसत आहे. हे हृषीकेशा, जेथें धर्म तेथें जय असतो, हें मला ठाऊक आहे.

हे कृष्णा, परम कांतीनें देदीप्यमान होणारा तो गांडीवधारी धनंजय तुझ्यासह शुभ्र गजावर आरूढ झालेला मीं पाहिला. या स्वप्नांतील दृश्यावरून तुम्ही या महारणांत दुर्योधन ज्यांचा प्रमुख आहे, अशा सर्व नृपालांचा वध कराल, यांत संशय नाहीं.

तसेच मौक्तिकमाला धारण केल्यामुळ ज्यांचे कंठ शुभ्र दिसत आहेत, असे नकुल, सहदेव व महारथ सात्यकि शुभ्र हीरकांचीं बाहुभूषणें घालून उत्तम शिबिकेंत आरूढ झालेले मीं पाहिले. त्यांचें तें वाहन मनुष्यें वाहून नेत होतीं. या तिघांच्याहि मस्तकावर शुभ्र वस्त्रांचें छत्र मला दिसलें. त्यांनीं शुभ्र वस्त्रें व शुभ्रच शिरस्त्राणें धारण केलीं होतीं.

हे जनार्दना, याच्या उलट कौरवसेनेंत अश्वत्थामा, कृप, सात्वत कृतवर्मा आणि सर्व पार्थिव तांबडीं शिरस्त्राणें धारण केलेले दिसले. महारथ भीष्म-द्रोण कधीं माझ्यासह तर कधीं दुर्योधनासह उंट जोडलेल्या रथांतून दक्षिण दिशेकडे जात असलेले मी स्वप्नांत पहातों. यावरून आम्ही सर्व लवकरच यमसदनाला जाऊं हे स्पष्ट सूचित होत आहे. हे सर्व राजे, सगळे क्षत्रिय व मी असे गांडीवाग्नींत प्रवेश करूं, याविषयीं मला मुळींच संशय नाहीं.

कृष्ण—हे कर्णा, ज्याअर्थीं माझ्या वचनाचा तुझें अंतःकरण स्वीकार करीत नाहीं, त्याअर्थीं या वसुंधरेचा विनाश उपस्थित झाला आहे, यांत संशय नाहीं. बा राधेया, सर्वांचा विनाशकाल प्राप्त झाला म्हणजे न्यायसदृश वाटणारा अन्याय हृदयांतून कदापि बाहेर पडत नसतो.

कर्ण—हे कृष्णा, क्षत्रिय वीरांचा नाश करणाऱ्या या महारणांतून पार पडून जिवंत राहिलेले आम्ही तुला पाहूं काय ! अथवा हे अच्युता, स्वर्गातच आमची निश्चयानें गांठ पडेल. तेथें तुझ्यासह आम्ही सर्व एकत्र जमूं.

(४) संजय—राजा, असें बोलून कर्णानें माधवाला गाढ आलिंगन दिलें आणि केशवानें अनुज्ञा दिली असतां तो रथांतून खालीं उतरला. नंतर

ज्याचें मन खिन्न झालें आहे असा तो राधेय स्वतःच्या सुवर्णभूषित रथांत बसून आम्हांसह परत फिरला. सात्यकीसह केशवहि सारथ्याला 'सत्वर चल, चल' असें पुनः पुनः म्हणत शीघ्र गतीनें उपप्लव्य नगरीकडे निघून गेला. ५.६.१४३.

अध्याय १४४ वा.

[१ विदुरानें कुंतीला कथन केलेला दुर्योधनाचा युद्धनिश्चय. २ कुंतीचा खेद व कर्णाला त्याचा जन्मवृत्तान्त सांगण्याचा संकल्प. ३ गंगातीरावर जप करणाऱ्या कर्णापाशीं कुंतीचें गमन.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, शमाचा उपदेश विफल होऊन कृष्ण कौरवांकडून पांडवांकडे परत गेला असतां विदुर पृथेकडे आला व खिन्न होऊन हळुहळू असें वचन बोलला—'हे पुत्रवति, माझें मत युद्धाच्या विरुद्ध आहे, हें तुला ठाऊकच आहे. मी एवढा आक्रोश करून सांगत असतां सुयोधन माझें सांगणें ऐकत नाहीं. परंतु यांत कौरवांचाच नाश होणार आहे. चेदि, पांचाल, केकय, यांच्यासारखे नृपाल युधिष्ठिराच्या पक्षाला मिळाले आहेत. भीमार्जुन, दोघे माद्रेय, सात्यकि व कृष्ण हे श्रेष्ठ योद्धे त्याचे साह्यकर्ते आहेत. हे सर्व वीर उपप्लव्य नगरींत जमले आहेत, तरी युधिष्ठिर बलवान् असूनहि ज्ञातिबांधवांवरील स्नेहामुळें दुर्बलासारखा धर्माचीच आकांक्षा करीत आहे.

हा वयोवृद्ध राजा धृतराष्ट्रहि शांत होत नाहीं. पुत्रमदानें मत्त होऊन तो अधर्माच्या मार्गानेंच जात आहे. जयद्रथ, कर्ण, दुशासन व शकुनि यांच्या दुर्बुद्धीनें तो वारंवार भेद पावतो.

चवदा वर्षांनंतर 'तुमचें राज्य तुम्हांला परत मिळेल,' अशी प्रतिज्ञा करून आतां त्यांच्या राज्याच्या अपहार करणें हा धर्मच आहे, असें तो समजतो. पण सर्व कुलाचा नाश होणें हेंच त्याचें फल त्याला प्राप्त होईल. कारण ज्यांना अधर्मकृत वैर हाच धर्म वाटतो, त्यांचा तो विकृतधर्म, त्यांचा समूळ नाश केल्यावांचून रहात नाहीं. कौरव पाखंड्याप्रमाणें अधर्मालाच धर्म मानूं लागले असतां कोणाला बरें खेद होणार नाहीं !

आतां श्रीकृष्ण शम न करतां परत गेला आहे. त्यानें हा वृत्तान्त कथन करतांच पांडव युद्धाला सज्ज होतील आणि कौरवांचा हा दुराग्रह वीरांच्या नाशाला कारण होईल. या विचारानें मला रात्रंदिवस झोंपहि येत नाहीं.

विदुराचें हें हितबुद्धीनें केलेलें भाषण ऐकून कुंती दुःखार्त झाली. तिनें दीर्घ निश्वास सोडला व मनांत असा विचार केला—" ज्या धनासाठीं हा महान् ज्ञातिवध होणार आहे, त्या अर्थाला धिक्कार असो. या युद्धांत सुहृदांचाहि पराभव होईल. एकत्र जमलेले पांडव, चेदि, पांचाल व यादव हे सर्व भारतवंशजांशीं युद्ध करतील, याहून अधिक दुःखकर तें काय आहे ! युद्धामध्यें मला निश्चित दोष दिसत आहे. युद्ध न केल्यास माझ्या पुत्रांचा पराभव झालेलाच आहे. परंतु कुलक्षयानें जय मिळविण्यापेक्षां निर्धन स्थितींत मरण आलेलें श्रेयस्कर होय; असें मला वाटतें. याचा विचार करूं लागलें असतां माझें अंतःकरण दुःखानें भरून येतें.

पितामह भीष्म, द्रोणाचार्य व कर्ण हे दुर्योधनाच्या पक्षांत असल्यामुळें ते माझें भय वाढवीत आहेत. कदाचित् द्रोणाचार्य आपल्या शिष्यांशीं युद्ध करणार नाहीं. शिवाय पितामह भीष्म पांडवांवर स्नेह कसा करणार नाहीं ! (हे दोघेहि वृद्ध आचार्य पांडवांना अपाय करणार नाहींत.) परंतु हा पापी कर्ण मात्र विपरीत भावनेनें मोहांत सांपडून दुर्मति दुर्योधनाला अनुसरतो व पांडवांचा सतत द्वेष करीत असतो. तो महाबलाढ्य कर्ण पांडवांना महत्संकटांत टाकण्यास सदा तत्पर असतो, ही गोष्ट माझें हृदय दग्ध करीत आहे.

मला असा एक विचार सुचला आहे. मी कर्णाकडे जाऊन व त्याला त्याच्या जन्माचा खरा प्रकार सांगून त्याचें मन प्रसन्न करून पांडवांकडे वळवितें. कर्णाला ' तूं माझा पुत्र आहेस ' हें सांगतें. पूर्वी मी माझ्या पितृगृहीं रहात असतां कुंतिभोज राजानें मला दुर्वास-ऋषीची परिचर्या करण्यास सांगितलें. तेव्हां माझ्या सेवेनें संतुष्ट झालेल्या त्या मुनीनें मला वर दिला. त्या मंत्रांत देवतांना आह्वान करण्याचें सामर्थ्य होतें. त्या वेळीं कौमार्यावस्थेंत असलेली मी पित्याच्या अंतःपुरांत रहात होतें.

तेव्हां स्त्रीस्वभावामुळें व बालभावानें मंत्राचें बलाबल व ब्राह्मणाच्या वाणीचें सामर्थ्य पहाण्याचा विचार वारंवार माझ्या मनांत येऊं लागला. परंतु मी सखीजनांनीं परिवेष्टित व विश्वासु धात्रीकडून सर्वदा रक्षित होतें. शिवाय ' पितृकुलाच्या कीर्तीचें रक्षण करणाऱ्या माझ्या हातून दोष घडूं नये, मी अपराधी न होतां मजकडून सुकृत कसें घडेल ! ' असा विचार करीत मीं त्या दुर्वास ब्राह्मणाला मनानें नमस्कार केला व बालिशपणानें व कुतूहलबुद्धीनें

त्या मंत्रानें देवतेला बोलविण्याचें साहस केलें. तेव्हां साक्षात् आदित्य माझ्या समीप प्राप्त झाला. त्याच्यापासून मला कौमार्यावस्थेंतच गर्भ राहिला व तोच तूं माझा कानीन पुत्र आहेस.' हा त्याचा जन्मवृत्तान्त त्याला कळला असतां तो उदार मनाचा कर्ण आपल्या भ्रात्यांना हितावह असणारें माझें पथ्यकर वचन कसें ऐकणार नाहीं!''

याप्रमाणें कुंतीनें विचार केला व ती तें उत्तम कार्य पार पाडण्याचा निश्चय करून भागीरथी नदीकडे निघाली. त्या गंगातीरावर सत्यप्रतिज्ञ व दयाळु कर्णाचा वेदाध्ययनध्वनि पृथेनें ऐकला. त्यावेळीं तिचा तो पुत्र पूर्वेकडे मुख करून व हात वर करून सूर्याची उपासना करीत उभा होता. तेव्हां स्वकार्यासाठीं कुंती त्याचा जप समाप्त होण्याची वाट पहात त्याच्यामागें जाऊन उभी राहिली. सूर्याच्या प्रखर तापानें व्याकुल झालेली ती पांडूची राज्ञी कर्णाच्या उत्तरीय वस्त्राच्या छायेंत उभी राहिली असतां कमलमालेप्रमाणें म्लान दिसूं लागली. अपराह्णकालीं आपला जप पुरा करून कर्णानें मागें वळून पाहिलें तों कुंती त्याच्या दृष्टीं पडली. तेव्हां तो महातेजस्वी व धर्मधारण करणारांतील श्रेष्ठ वीर तिला अभिवादन करून हात जोडून उभा राहिला. कुंतीला पाहून तो मानी वैकर्तन विस्मित झाला व नम्रतेनें तिला असें वचन बोलला. ५. ६. १४४.

अध्याय १४५ वा.

[१ कर्णाचा कुंतीला आगमनाविषयीं प्रश्न. २ कुंतीनें त्याला कथन केलेलें त्याचें जन्मवृत्त व दुर्योधनाचा पक्ष सोडून पांडवांना मिळण्याविषयीं उपदेश.]

(१) कर्ण—हे आर्ये, मी अधिरथाचा पुत्र कर्ण आहें. मी राधेय तुला वंदन करितों. तूं येथें कशासाठीं आली आहेस ! मी तुझें कोणतें कार्य करावें ? तें सांग.

(२) कुंती—हे वत्सा, तूं कौंतेय आहेस. राधेय नाहींस किंवा अधिरथ तुझा पिता नाहीं. तूं सूतकुलांत उत्पन्न झाला नाहींस. हें माझें वचन सत्य समज. तूं माझा कानीनपुत्र आहेस. माझे हे पांच पुत्र उत्पन्न होण्याच्या पूर्वींच कुंतीभोजराजाच्या भवनांत मीं कन्या असतांना तुला जन्म दिला. हे कर्णा, हा जो जगताला ताप देणारा प्रकाशमान आदित्य देव, तोच तुझा जनक आहे.

माझ्या पितृगृहीं तुज वीराचा जन्म झाला. त्यावेळीं देवगर्भासारखा तेजस्वी असलेला तूं दिव्य कवच-कुंडलांनीं युक्त होतास. हे दुर्धर्षा, याप्रमाणें मी तुझी जननी असून तूं पांडवांचा ज्येष्ठ भ्राता आहेस. परंतु तुला हा वृत्तान्त ठाऊक नसल्यामुळें आपल्या पांडवभ्रात्यांना न ओळखतां तूं धार्तराष्ट्रास अनुसरत आहेस. हें योग्य नव्हे. विशेषतः तुजसारख्या धर्मांशाला हें उचित नाहीं.

बा कर्णा, पुत्रानें पितरांना विशेषतः पुत्रावरच स्नेह करणाऱ्या मातेला संतुष्ट करणें, हेंच पुरुषांच्या धर्माचें फल आहे. असा शास्त्रज्ञांनीं धर्मनिश्चय केलेला आहे. पूर्वी अर्जुनानें स्वपराक्रमानें संपादन केलेलें सर्व ऐश्वर्य दुरात्म्या कौरवांनीं लोभानें व कपटानें हरण केलें, तें सर्व तूं त्यांच्यापासून परत मिळीव आणि युधिष्ठिराच्या समृद्ध राज्यवैभवाचा उपभोग घे. कर्ण व अर्जुन हे दोघे भ्रातृभावानें एकत्र झालेले पहातांच ते दुर्जन कौरव आतां नम्र होतील. बलराम-कृष्णाप्रमाणें तुम्हां दोघां कर्णार्जुनांचा स्नेह वृद्धि पावो. ज्यांचें मन परस्परांशीं स्नेह बद्ध झालें आहे, असे तुम्ही दोघे श्रेष्ठ वीर एकत्र झाल्यावर त्रैलोक्यांत तुम्हांला असाध्य असें काय आहे! तूं सर्व गुणांनीं युक्त असून आपल्या श्रेष्ठ भ्रात्यामध्यें ज्येष्ठ आहेस.

पुत्रा, महायज्ञांमध्यें सर्व देवांनीं परिवेष्टित असलेला ब्रह्मदेव जसा यज्ञवेदींत शोभतो, तसा तूं पांच भ्रात्यांच्या परिवारांत खरोखर शोभशील. तूं वीर्यवान् पार्थ आहेस. यास्तव यापुढें ‘ सूतपुत्र ’ म्हणवून घेऊं नको. ५. ६. १४५.

अध्याय १४६ वा.

[१ कुंतीवचनाचें सूर्यानें केलेलें समर्थन. २ कर्णानें केलेला कुंतीचा निषेध, कौरवपक्ष न सोडण्याचा निश्चय. ३ अर्जुनावांचून चारी पांडवांचा वध न करण्याचें आश्वासन.]

(१) वैशंपायन—राजा, कुंतीचें हें भाषण संपत आहे, तोंच कर्णानें आकाशांतून देववाणी ऐकली. भास्करानें पितृभावानें आपल्या अनुल्लंघनीय व प्रेमळ वाणीनें त्याला अशी आज्ञा केली—“ हे कर्णा, या पृथेनें तुला सांगितलेला वृत्तान्त सत्य आहे. तूं आपल्या मातेचें वचन मान्य कर. तिच्या सांगण्याप्रमाणें आचरण केल्यास त्यांत तुझें हित आहे.”

याप्रमाणें मातेचें व साक्षात् भानूचें—आपल्या पित्याचें—वचन ऐकूनहि त्या सत्यप्रतिज्ञ कर्णाची बुद्धि चलित झाली नाहीं. तो कुंतीला दोष देत असें वचन बोलला—

(२) कर्ण—हे राजमाते, तूं मला जें कर्तव्य सांगत आहेस, तें मला मान्य होत नाहीं. तुझ्या आज्ञेप्रमाणें वागण्यांत धर्माचरण आहे असें मला वाटत नाहीं. हे माते, तूं मला जन्म दिला असशील, परंतु तुझ्या पापाचरणामुळें माझी फार मोठी हानि झाली आहे. जातिभ्रंश झाल्यामुळें माझें यश व कीर्ति यांचा विनाश झाला आहे. मी जरी क्षत्रियकुलांत उत्पन्न झालों असलों, तरी जन्मापासून क्षत्रियांना उचित असलेले माझे संस्कार झाले नाहींत.

आपला कानीनगर्भ लोकांत प्रकट होऊं नये, म्हणून स्वतःच्या सुखासाठीं तूं माझा त्याग केलास. त्यामुळें मला क्षत्रियोचित संस्कार घडले नाहींत. याहून अधिक अपकार तुझ्यावांचून अन्य कोणता शत्रु करील ! (अर्थात् कोणीहि करणार नाहीं.) जेव्हां संस्काराचा समय होता, तेव्हां मजवर दया न करतां माझा निर्दयपणानें त्याग केलास व आतां संस्काराचा काल निघून गेल्यावर स्वतःच्या कार्यासाठीं मला अशी प्रेरणा करीत आहेस !

यापूर्वी तूं मातृस्नेहानें माझें कोणतें हित केलें आहेस ! किंवा मातेचें कर्तव्य बजाविलें आहेस ! आतां केवळ स्वार्थबुद्धीनें वात्सल्य प्रकट करून मला 'वत्सा' म्हणून संबोधीत आहेस. त्या तुझें वचन ऐकण्यानें माझें कोणतें हित साधणार आहे ! तुझ्या आज्ञेप्रमाणें मी आज जर वागलों तर त्यांत माझें यश न होतां अपकीर्तिच होईल.

कृष्ण व धनंजय यांच्याशीं संग्राम करण्यास कोण व्यथित होणार नाहीं ? 'मी कृष्णार्जुनास भ्यालों व पांडवांना जाऊन मिळालों' असें कोण समजणार नाहीं ! मी जर आतां पांडवपक्षाचा आश्रय केला तर 'यापूर्वी हा भ्रात्यांना ओळखीत नव्हता, आतां युद्धाची वेळ येऊन ठेपली तेव्हां याचा भ्रातृभाव प्रकट झाला' असें बोलून सर्व क्षत्रिय माझा उपहास करतील.

शिवाय आजपर्यंत धृतराष्ट्रपुत्रांनीं माझ्यासह सर्व ऐश्वर्य सुखानें भोगलें. मला सर्व इष्ट वस्तु देऊन माझा सत्कार केला. त्यांच्याशीं मी यावेळीं कृतघ्न कसा होऊं ! शत्रूशीं वैरबद्ध झाल्यापासून तर ते माझी नित्य उपासना करितात आणि इंद्राला नमस्कार करणाऱ्या अष्टवसूंप्रमाणें मला सर्वदा वंदन

करितात. माझ्या बलावरच ते स्वतः शत्रूला जिंकण्यास समर्थ मानीत आहेत. तेव्हां मी त्यांचा हा मनोरथ भग्न कसा करूं! हा दुस्तर संग्राम ते मला नौका कल्पून तरून जातील. परतीराला जाण्याची इच्छा करणाऱ्या त्यांना तीरावर न नेतां मी त्यांचा मध्येंच कसा त्याग करूं !

धार्तराष्ट्राच्या आश्रयानें उपजीविका करणाऱ्या वीरांच्या परीक्षेची हीच वेळ आहे. आजवर मीं कौरवांचें अन्न खाल्लें आहे. यास्तव आतां प्राणावर उदार होऊन त्यांच्या ऋणांतून मुक्त होणें, हेंच माझें कर्तव्य आहे. स्वामीनें भरण-पोषण करून ज्यांना कृतार्थ केलें आहे, असे जे सेवक संकटकाल प्राप्त झाला असतां त्याला अपकार करतात, किंवा त्याच्यापासून विमुख होतात, ते भर्त्याच्या अन्नाचा अपहार करणारे पापी होत. त्या स्वामीद्रोह करणाऱ्या पापाचरणी मनुष्यांना इह व पर हे दोन्ही लोक मिळत नाहींत.

यास्तव हे जननि, मी आपलें बल व शक्ति एकत्र करून धृतराष्ट्राच्या पुत्रांसाठीं तुझ्या पुत्रांशीं युद्ध करीन, हें मी तुला अगदीं सत्य सांगत आहें. तुझें वचन जरी मला हितकर असलें तरी मी त्याप्रमाणें वागणार नाहीं. कृतज्ञतेचें रक्षण करून सत्पुरुषाला उचित असेंच मी आचरण करीन. ज्याअर्थी तूं मला जन्म दिला आहेस, त्याअर्थी तुझा हा यत्न मी व्यर्थ होऊं देणार नाहीं. तुझे पुत्र वस्तुतः वधार्ह आहेत, मला त्यांचा संहार करतां येणें शक्य आहे, तरीहि मी संग्रामांत त्यांचा वध करणार नाहीं.

(३) अर्जुनावांचून मी कोणाशींच युद्ध करणार नाहीं. युधिष्ठिर, भीमसेन व नकुल-सहदेव या चौघांच्या प्राणांना मी अपाय करणार नाहीं. युधिष्ठिराच्या सैन्यांत एकट्या अर्जुनाशीं युद्ध करीन. रणांमध्यें अर्जुनाला गतप्राण केल्या-नेंच माझें जीवित सफल होईल व सव्यसाचीनें माझा प्राण घेतल्यास त्यांतहि माझी कीर्तिच होईल. हे यशस्विनि, आम्हां दोघांपैकीं कोणीहि एक मरण पावला तरी तुझे पांच पुत्र शिल्लक रहातातच. अर्जुन मृत झाला तर कर्णासह पांच पांडव रहातील. मी मरण पावलों तर अर्जुनासह पार्थ कायमच आहेत.

कर्णाचें हें भाषण ऐकून कुंती दुःखानें विह्वल झाली व थरथरां कांपूं लागली. तिनें आपल्या दृढनिश्चयी पुत्राला आलिंगन दिलें व धैर्यापासून न ढळणाऱ्या त्या कर्णाला म्हटलें—बा कर्णा, तुझा असा निश्चयच आहे, तर तसें होऊं दे. कौरवांचा नाश होणार आहे, हें यावरून स्पष्टच दिसत आहे. तुझ्या

या भाषणानें तर दैवच बलवत्तर आहे असें म्हणावें लागतें. हे शूर पुत्रा, तूं संग्रामांत आपल्या चार भ्रात्यांना अपाय न करतां जीवंत सोडून देण्याचें जें मला अभय दिलें आहेस, त्या आपल्या प्रतिज्ञेचें पालन कर. आतां मी जातें. तुझें अनामय व स्वास्थ्य असो.

यावर कर्ण तिला 'ठीक आहे' असें बोलला आणि व तीं दोघें कर्ण व कुंती आपापल्या पृथक् मार्गानें निघून गेलीं. ५. ६. १४६.

अध्याय १४७ वा.

[१ श्रीकृष्णाचें पांडवांकडे प्रत्यागमन. २ कौरवसभेंतील वृत्तान्ताविषयीं युधिष्ठिराचा प्रश्न. ३ भीष्माचें पूर्ववृत्तकथन.]

(१) वैशंपायन—राजा, इकडे श्रीकृष्णानें हस्तिनापुराहून उपप्लव्य नगरींत परत येऊन पांडवांना घडलेला सर्व वृत्तान्त सविस्तर निवेदन केला. पांडवांशीं दीर्घकाल संभाषण करून व पुनः संकेत करून तो शौरि विश्रांति घेण्यासाठीं स्वगृहीं गेला. तेव्हां विराटादि नृपालांस निरोप देऊन सूर्य अस्तास गेला असतां त्या पांची भ्रात्यांनीं संध्योपासना केली. श्रीकृष्णाचेंच चिंतन करणाऱ्या त्या पांडवांचें चित्त त्याच्याचकडे लागून राहिलें होतें. त्यांनीं दाशार्हाला बोलावून आणिलें व त्याच्याशीं पुनः संकेत आरंभिला.

(२) युधिष्ठिर—हे कृष्णा, तूं हस्तिनापुरांतील कौरवसभेंत गेल्यावर दुर्योधन तुला काय म्हणाला, तें आम्हांला सांग.

वासुदेव—हे पांडुपुत्रहो, मीं हस्तिनापुरीं जाऊन कौरवसभेंत दुर्योधनाला सत्य, हित व न्यायवचन सांगितलें, पण त्या दुर्मतीनें तें ऐकलें नाहीं.

युधिष्ठिर—हे हृषीकेशा, तो अमर्षी दुर्योधन उन्मार्गानें जाऊं लागला असतां कुरुवृद्ध पितामह त्याला काय म्हणाला ? द्रोणाचार्य, कृप, त्याचा पिता धृतराष्ट्र, माता गांधारी व आम्हां पुत्रांच्या क्लेशानें शोकसंतप्त होणारा आमचा पितृतुल्य कनिष्ठ पितृव्य धर्मवेत्ता विदुर हे सर्व त्या धार्तराष्ट्राला काय म्हणाले ? त्याचप्रमाणें सभेंत जमलेले सर्व नृपाल काय बोलले तें मला तत्त्वतः सांग. हे जनार्दना, भीष्म व धृतराष्ट्र यांचा हितोपदेश आणि तूं कौरवसभेंत माझ्यासाठीं जें शमाचें भाषण केलेंस तें त्या मंदमति दुर्योधनाला अप्रिय वाटलें. काम व लोभ यांनीं मोहित झालेल्या त्या पंडितमन्यानें तुझ्या वचनाचा

स्वीकार केला नाहीं. यास्तव हे गोविंदा, ते धार्तराष्ट्र काय बोलले तें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. आतां आमचा अधिक काल व्यतीत होणार नाहीं, असें कर. हे विभो, तूंच आमची गति आहेस, तूंच नाथ व गुरु आहेस.

वासुदेव—हे राजन्, कौरवसभेंत मी दुर्योधनाला काय बोललों तें ऐक. माझें भाषण ऐकून तो धृतराष्ट्राचा पुत्र हंसला. तें पाहून भीष्म क्रुद्ध झाला व त्याला असें म्हणाला—

(१) भीष्म—हे दुर्योधना, कुलाच्या हितासाठीं मी तुला जें सांगत आहें, त्याकडे लक्ष दे आणि तें माझें वचन ऐकून आपल्या कुलाचें हित कर. बा वत्सा, माझा पिता शंतनुराजा लोकप्रसिद्ध होता. त्याला मी एकुलता एकच ज्येष्ठ पुत्र होतों. तेव्हां त्याला आपल्याला दुसरा पुत्र कसा होईल, अशी चिंता वाटूं लागली. 'एक पुत्र म्हणजे अपुत्रच आहे' असें विद्वान् म्हणतात. यास्तव स्वकुलाचा विच्छेद न होतां त्याचें यश कसें पसरेल, या विषयीं तो विचार करूं लागला.

तेव्हां मीं त्याची मनीषा जाणली आणि सत्यवतीला आणून पित्याला तिचें समर्पण केलें. पित्याचा संतोष व कुलाचें रक्षण करण्यासाठीं दुष्कर प्रतिज्ञा केली. तेव्हांपासून मी राज्यहीन व ब्रह्मचारी राहिलों आहें, हें तुला चांगलें ठाऊक आहे. मी प्रतिज्ञेचें पालन करीत राहिलों आहें. सत्यवती व माझा पिता यांचें अपत्य जो धर्मात्मा विचित्रवीर्य तो माझा कनिष्ठ भ्राता होय. माझा पिता शंतनुराजा स्वर्गस्थ झाला असतां मीं विचित्रवीर्याला राज्याभिषेक करविला व मी त्या राजाचा भृत्य होऊन त्याच्या अनुचरासारखा वागूं लागलों. अनेक नृपालांच्या समुदायांना जिंकून मीं त्या माझ्या भ्रात्यासाठीं अनुरूप भार्या हरण करून आणल्या व त्या राजकन्यांचा राजाशीं विवाह करून दिला, हें तुम्हीं अनेकदां ऐकलेंच आहे. त्यानंतर मीं भार्गवरामाशीं द्वंद्वयुद्ध केलें. त्यावेळीं परशुरामाच्या भयानें प्रजाजनांनीं विचित्रवीर्याला नगरांतून दूर नेऊन ठेविलें.

नंतर स्त्रियांवर अतिशय आसक्त असलेला तो राजा राजयक्ष्म्यानें—क्षयरोगानें मरण पावला. याप्रमाणें राजा मृत झाला असतां राष्ट्र अराजक झालें. इंद्र पर्जन्यवृष्टि करिनासा झाला. तेव्हां क्षुधा व भय यांनीं पीडित झालेली प्रजा मजकडे धांवत आली.

प्रजा—हे शांतनुकुलवर्धना, तुझें कल्याण असो. पर्जन्याच्या अभावीं सर्व प्रजा क्षीण होत चालल्या आहेत, यास्तव तूं आमचा राजा हो आणि अनावृष्टयादिरूप अनर्थांचें निवारण कर. हे गांगेया, तुझे हे सर्व प्रजाजन दारुण व्याधींनीं पीडिले आहेत. त्यामुळें अल्प प्रजा अवशिष्ट राहिली आहे. तिचें रक्षण करणें, तुला उचित आहे. हे वीरा, तूं व्याधींचा परिहार कर व धर्मानें प्रजेचें पालन कर. तूं जिवंत असतां राष्ट्राचा विनाश होणें योग्य नव्हे.

भीष्म—हे दुर्योधना, याप्रमाणें प्रजेचा आक्रोश ऐकूनहि माझें मन क्षुब्ध झालें नाहीं. सद्वृत्ताचें स्मरण ठेवून मीं प्रतिज्ञेचें पालन केलें. त्यावेळीं सर्व पौरजन, माझी माता साध्वी सत्यवती, पुरोहित, आचार्य, बहुश्रुत ब्राह्मण व भृत्य या सर्वांनीं अतिशय शोकसंतप्त होऊन मला 'राजा हो' असें वारंवार सांगितलें.

ते म्हणाले—हे महामते, तुझ्या 'प्रतीप'-नामक पूर्वजानें रक्षण केलेलें हें राज्य आज तुला प्राप्त होऊन विनाश पावत आहे. यास्तव आमच्या हितासाठीं तूं आमचा राजा हो.

त्यांचें हें भाषण ऐकून मला अतिशय दुःख झालें. 'मीं पित्याच्या आदरासाठीं आजन्म अराजा व ब्रह्मचारी रहाण्याची प्रतिज्ञा केली आहे' असें त्यांस हात जोडून व्यथित अंतःकरणानें निवेदन केलें व कुलासाठीं आणि विशेषतः तुमच्या हितासाठीं मला राज्यधुरेवर नियुक्त करूं नका, अशी त्यांची पुनः पुनः प्रार्थना केली.

नंतर मी हात जोडून मातेला नम्रपणानें म्हणालों—हे माते, मला ही प्रतिज्ञा विशेषतः तुझ्याहितासाठींच करावी लागली, यास्तव तूं हा राज्यभार मजवर लादूं नको. हे आर्ये, मी शांतनूराजाचा पुत्र असून कौरवकुलाचें यश वाढविणारा आहें. मी आपली प्रतिज्ञा कदापि मिथ्या करणार नाहीं. तुझ्या कल्याणासाठीं मीं ही प्रतिज्ञा केली. मी तुझा दूत व दास होऊन तुझ्या सेवेंत तत्पर आहें, हें लक्षांत घे आणि मजवर प्रतिज्ञाभंगाचा प्रसंग आणूं नको.

दुर्योधना, याप्रमाणें माता आणि प्रजाजन यांचें मीं समाधान केलें. नंतर मातेसह मीं महामुनि व्यासाची प्रार्थना करून त्याला प्रसन्न केलें व त्या ऋषीनें माझ्या भ्रातृजायांच्या ठिकाणीं अपत्य उत्पन्न करण्याचा अनुग्रह केला.

त्यानंतर त्याच्या प्रसादानें तीन पुत्रांचा जन्म झाला. त्यांतील तुझा पिता जन्मांध निपजला, तेव्हां तो जरी ज्येष्ठ होता तरी नेत्रहीन असल्यामुळें धर्मतः राजा झाला नाहीं. त्याचा भ्राता महात्मा पांडु जगद्विख्यात राजा झाला. पांडव त्याचे पुत्र असल्यामुळें पितृराज्याचे न्यायतः व धर्मतः अधिकारी आहेत. यास्तव बा वत्सा, व्यर्थ कलह करूं नको. पांडवांचें अर्धें राज्य त्यांना परत दे.

मी जिवंत असतां, हें राज्य चालविण्यास कोणता पुरुष समर्थ आहे! यास्तव माझी अवज्ञा करूं नको. मी तुमच्या शमाचीच सर्वदा इच्छा करीत आहें. हे पुत्रा, मला पांडव व कौरव सारखेच आहेत. मी तुम्हां दोघांत कांहींच भेदभाव पहात नाहीं. माझें हें वचन तुझा पिता, गांधारी व विदुर यांनाहि मान्य आहे. यास्तव वृद्धांचें वचन ऐक. माझ्या या वचनाविषयीं साशंक होऊं नको. तूं जर हें हितवचन ऐकलें नाहींस, तर आपला, पृथ्वीचा व सर्वस्वाचा नाश करून घेशील. ५. ६. १४७.

अध्याय १४८ वा.

[१ कौरवसभेंतील द्रोणाच्या भाषणाचें कथन. २ विदुरवचनाचा अनुवाद. ३ गांधारीचा पुत्राला उपदेश.]

(१) वासुदेव—हे धर्मराजा, भीष्माचें हें भाषण पुरें होतांच त्या सभेंत नृपालांच्या समक्ष श्रेष्ठ वक्ता द्रोणाचार्य दुर्योधनाला असें वचन बोलला—"बा सुयोधना, तुझें कल्याण असो, ज्याप्रमाणें प्रतीपपुत्र शांतनुराजानें कुलाचें हित केलें, या देवव्रत भीष्मानें कुलासाठीं आपलें कर्तव्य पालन केलें, त्याचप्रमाणें सत्यप्रतिज्ञ व जितेंद्रिय पांडुराजाहि सदाचरणांत स्थित झाला. त्याचा ज्येष्ठ भ्राता धीमान् धृतराष्ट्र अंधत्वामुळें आणि कनिष्ठ भ्राता हीन योनित्वामुळें राज्याला अनधिकारी होते. तथापि त्या धर्मात्म्या कुरुराजानें आपलें राज्य 'ठेव' म्हणून भ्रात्यांच्या स्वाधीन केलें व धृतराष्ट्राची सिंहासनावर स्थापना करून तो उदार अंतःकरणाचा नृपाल आपल्या दोघी भार्यांसह वनांत निघून गेला.

तेव्हां राज्यावर स्थित असलेल्या धृतराष्ट्राहून निकृष्ट राहून विदुरानें त्याची नम्रतेनें सेवा केली. तो क्षत्ता एखाद्या दासाप्रमाणें धृतराष्ट्रावर व्याघ्राच्या

केंसांची चवरी वारीत असे. त्यावेळीं सर्व प्रजाजनांनीं पांडुराजाप्रमाणेंच जनेश्वर धृतराष्ट्राचा यथाविधि स्वीकार केला. याप्रमाणें धृतराष्ट्र व विदुर यांच्यावर राज्यभार सोंपवून शत्रूंना ताप देणाऱ्या पांडुराजानें सर्व पृथ्वीवर संचार केला. त्यानें सत्यनिष्ठ विदुराला राज्यांतील द्रव्यसंचयाचें रक्षण, दान, भृत्यांचें अन्ववेक्षण आणि सर्वांचें भरण पोषण या कार्यांकडे नेमिलें. महातेजस्वी परपुरंजय भीष्मानें शत्रूशीं सन्धि-विग्रह व राजांच्या दानोपदानादि क्रियांची व्यवस्था ठेविली. महाबलाढ्य राजा धृतराष्ट्र अंधत्वामुळें केवळ सिंहासनावर बसून रहात असे आणि उदार अंतःकरणाचा विदुर सतत त्याच्या सेवेंत तत्पर रहात असे.

याप्रमाणें तुझे पितृ-पितामह एकमतानें वागत आले असतां, त्यांच्या कुळांत उत्पन्न झालेला तूं कुलामध्यें भेद करण्यास कसा प्रवृत्त होतोस! हे दुर्योधना, पांडवांशीं सख्य कर व भ्रात्यांसह सर्व राज्योपभोग घे. मी तुला हें दीन होऊन किंवा द्रव्याच्या लोभानें सांगत नाहीं. कारण भीष्म माझें पोषण करण्यास समर्थ आहे. मी भीष्माकडून मिळणाऱ्या वृत्तीचीच इच्छा करीत आहें. हे राजश्रेष्ठा, तुझ्या अन्नावर मी वाढलों नाहीं व तुझ्याकडून उपजीविकेचें साधन मिळावें, अशीहि माझी अपेक्षा नाहीं. जेथें भीष्म तेथेंच द्रोण असेल. यास्तव भीष्म तुला जें सांगत आहे, त्याप्रमाणें वाग आणि पांडुपुत्रांना त्यांचा अर्धराज्यांश दे. पांडव व कौरव यांचा मी आचार्य असल्यामुळें तुम्हां दोघांकडे समभावानेंच पहातों. धनंजय तर मला माझ्या अश्वत्थाम्या-इतकाच प्रिय आहे. यापेक्षां अधिक बोलण्यांत काय अर्थ आहे! जेथें धर्म तेथें जय, एवढेंच शेवटीं मी तुला सांगतों.

वासुदेव—हे महाराजा, अमित तेजस्वी द्रोणाचें हें भाषण ऐकून धर्मवेत्ता विदुर मागें वळून भीष्माच्या मुखाकडे पहात असें वचन बोलला—

(२) विदुर—हे देवव्रता, माझ्या या भाषणाकडे लक्ष दे. हें कौरवकुल एकदा नष्टप्राय झालें होतें. त्याचा तूंच पुनरुद्धार केलास व आतां कंठशोष करून सांगणाऱ्या माझ्या वचनाकडे असें दुर्लक्ष कां करितोस! या भारतकुलाला कलंक लावणारा हा दुर्योधन असा कोण श्रेष्ठ आहे कीं, त्याच्या लोभानें आवृत्त झालेल्या बुद्धीला तूंहि अनुसरावेंस! तो अनार्य वस्तुतः तुझ्यापुढें कःपदार्थ आहे. लोभानें त्याचें मन व्यापून गेलें आहे. त्यामुळें

तो अकृतज्ञ झाला आहे. तो मूढ धर्मार्थज्ञ पित्याच्या आज्ञेचें अतिक्रमण करीत आहे. परंतु दुर्योधनाच्या या दुष्कृतीमुळें हे सर्व कौरव नाश पावतील.

यास्तव हे महाराज, ज्या योगानें कौरवांचा विनाश होणार नाहीं, असेंच यावेळीं आचरण कर. हे महामते, पूर्वीं तूंच चित्राला स्थापन करणाऱ्या चित्रकाराप्रमाणें धृतराष्ट्राला व मला या राज्यावर स्थापिलेंस. तस्मात् आतां हा कुलक्षय समक्ष दिसत असतां त्याची उपेक्षा करूं नको. प्रजापति स्वतः प्रजा उत्पन्न करितो व संहारहि करितो. त्याप्रमाणें आपणच संरक्षण केलेल्या या कुरुकुलाच्या नाशाची उपेक्षा करूं नको. किंवा विनाशकाल प्राप्त झाल्यामुळें तुझी बुद्धीच जर आज नष्ट झाली असेल, तर धृतराष्ट्रासह मला घेऊन वनांत चल. म्हणजे द्रोण स्वतःच तुला अनुसरेल आणि तुम्हां वीरांवांचून स्वपक्ष हीन झाला असतां दुर्योधनाला पांडवांचें भय वाटेल.

हे राजश्रेष्ठा, तुझ्या मतीला जर भ्रम झाला नसेल तर त्या दुर्बुद्धि प्रज्ञाहीन दुर्योधनाचें निवारण करून त्याला बद्ध करून ठेव आणि पांडवांनीं संरक्षण केलेल्या या राज्याचें शासन कर. विलंब लावूं नको. हे कुरुसत्तमा, प्रसन्न हो आणि या कार्याला लाग. नाहीं तर कौरव, पांडव आणि अमित तेजस्वी राजे यांचा विनाश स्पष्ट दिसतच आहे.

असें बोलून तो विदुर दीन अंतःकरणानें स्वस्थ बसला आणि या प्राप्त अनर्थांचें चिंतन करीत पुनः पुनः दीर्घ निश्वास टाकूं लागला. नंतर सुबलराजकन्या गांधारी कुलनाशाच्या भीतीनें क्रुद्ध होऊन पापमति, नृशंस दुर्योधनाला सर्व राजांच्या समक्ष असें धर्मार्थयुक्त वचन बोलली—

(३) गांधारी—हे पापी दुर्योधना, अमात्यांसह तुझे सर्व अपराध मी आतां सांगतें, ते या राजसभेंत असलेले नृपाल, ब्रह्मर्षि व इतर सभासद ऐकोत. पूर्वजांनीं उपभोग घेतलेलें हें कुरुराज्य क्रमानें पुत्रांना प्राप्त व्हावें, हा आमचा कुलधर्म आहे. त्या कुरुराज्याचा तूं आज निर्दयपणें विध्वंस करीत आहेस, अशा नृशंसकर्म करणाऱ्या तुज पाप्याला काय बोलावें !

आज बुद्धिमान् धृतराष्ट्र राज्यावर स्थित आहे. त्याचा दीर्घदर्शी अनुज विदुर विद्यमान आहे, त्यांचें अतिक्रमण करून तूं मोहानें राज्याची आकांक्षा कशी करितोस ! तुझा या राज्यावर काय अधिकार ! वस्तुतः पितामह भीष्म विद्यमान असेपर्यंत धृतराष्ट्र महाराज व धर्मज्ञ विदुरहि पराधीनच आहेत. गांगेयच

धर्मतः राज्याधिकारी आहे, परंतु त्या धर्मज्ञ महात्म्यानें आपली प्रतिज्ञा स्मरून राज्याची इच्छा केली नाहीं व तें पांडूला अर्पण केलें. यास्तव आतां या दुराधर्ष राज्याचे अधिकारी पांडुपुत्रच आहेत, इतर कोणीहि नाहींत. हें पितृ-पितामहांच्या परंपरेनें पुत्रांना प्राप्त होणारें समग्र राज्य पांडवांचेंच आहे. तें तुम्हीं अन्यायानें हिरावून घेणें योग्य नव्हे.

या समयीं महात्मा देवव्रत कुरुकुलांतील प्रमुख आहे. त्या सत्यसंध बुद्धि-मानाच्या सांगण्याप्रमाणें स्वधर्माचें पालन करणाऱ्या आम्ही या राजकार्याचा नाश करूं नये. यास्तव पितामहाच्या अनुज्ञेनें धृतराष्ट्रमहाराज व विदुर जी आज्ञा करतील, त्याप्रमाणें सर्व सुहृदांनीं धर्माचा पुरस्कार करून वागावें. त्यांतच दीर्घकाल कल्याण आहे. हें कुरूंचें राज्य न्यायानें युधिष्ठिराकडे जातें, त्याचें तो धर्मपुत्र शासन करो. राजा धृतराष्ट्रानें या कार्याची प्रेरणा करावी व भीष्मानें त्याचा पुरस्कार करावा. ६. ५. १४८.

अध्याय १४९ वा.

[१ धृतराष्ट्रवचनाचें पांडवांना कथन.]

(१) वासुदेव—हे युधिष्ठिरा, गांधारीनें असा हितोपदेश केला असतां त्या सर्व राजांच्या समक्ष धृतराष्ट्र पुत्राला असें वचन बोलला—

धृतराष्ट्र—वत्सा दुर्योधना, तुझें कल्याण असो. मी तुला आतां जें हित-वचन सांगत आहें, तें लक्षपूर्वक ऐक आणि तुला पित्याविषयीं जर कांहीं आदर वाटत असला, तर त्याप्रमाणें वाग. प्रजापति सोम या कुरुवंशाची वृद्धि कर-णारा मूळपुरुष आहे. नहुषपुत्र ययाति सोमापासून सहावा पुरुष झाला. त्या ययातीला राजर्षितुल्य पांच पुत्र झाले. त्यांतील ज्येष्ठ भ्राता यदु महातेजस्वी राजा झाला व सर्वांत कनिष्ठ भ्राता पुरु आमचा वंशकर पुरुष झाला. तो वृषपर्व्याची कन्या जी शर्मिष्ठा तिचा पुत्र होता. आणि यदु देवयानीचा पुत्र असल्यामुळें अमिततेजस्वी शुक्राचार्यांचा दौहित्र होता. हाच बलाढ्य व वीर्य-वान् राजा यादवांचा वंशकर पुरुष होय. त्याला आपल्या बलाचा गर्व झाला व तो मंदबुद्धि सर्व क्षत्रियांना तिरस्कृत करूं लागला. तो बल व दर्प यांनीं मोहित होऊन पित्याचीहि अवज्ञा करूं लागला. पिता व भ्राते यांचा अवमान करूं लागला. समुद्रवलयांकित पृथ्वीतलावर एकटा यदूच अतिशय बलाढ्य झाला आणि सर्व नृपालांना वश करून हस्तिनापुरांत राहूं लागला.

तेव्हां, हे गांधारीपुत्रा, त्याच्या पित्यानें परम क्रुद्ध होऊन पुत्राला शाप दिला आणि राज्यापासून दूर केलें. त्याला अनुसरणारे त्याचे जे इतर भ्राते बलानें दर्पयुक्त झाले होते, त्या सर्व पुत्रांनाहि ययाति राजानें क्रोधानें शाप दिले. त्याचा सर्वांत कनिष्ठ पुत्र पुरु त्याला अनुसरणारा व आज्ञेंत वागणारा होता. त्याची राज्यावर स्थापना केली. याप्रमाणें ज्येष्ठ पुत्राला राज्याभिषेक झालेला असूनहि उन्मत्तपणामुळें त्याला राज्य लाभलें नाहीं आणि वृद्धांची सेवा करणारा पुत्र कनिष्ठ असूनहि त्याला तें राज्य प्राप्त झालें.

त्याचप्रमाणें दुसरा एक पूर्ववृत्तान्त सांगतों, ऐक. माझ्या पित्याचा पितामह प्रतीपराजा त्रैलोक्यांत प्रसिद्ध होता. तो राजा धर्मानें राज्याचें शासन करीत असतां त्याला देवतुल्य तीन यशस्वी पुत्र झाले. त्यांतील देवापि हा ज्येष्ठ, त्याच्यानंतर बाल्हिक आणि तिसरा माझा पितामह बुद्धिमान् शांतनु होय. राजश्रेष्ठ देवापि महातेजस्वी असून धार्मिक, सत्यवादी व पितृसेवेंत दक्ष होता. परंतु तो कुष्ठरोगानें पीडीत होता. तो ज्येष्ठ राजपुत्र सर्व प्रजाजनांना संमत असून सर्व आबाल वृद्धांना प्रिय होता. साधूंनीं सत्कार केलेला तो उदार देवापि सत्यसंध असून सर्व भूतांच्या हितांत रत असे. त्याचप्रमाणें पिता व ब्राह्मण यांच्या आज्ञेंत रहात असे. महात्मा शांतनु व बाल्हिक, यांचा तो प्रिय भ्राता त्यांच्याशीं भ्रातृप्रेमानें वागत असे.

याप्रमाणें सुपुत्रांच्या सहवासांत रहाणाऱ्या प्रतीपराजाचा वृद्धापकाल प्राप्त झाला. तेव्हां त्यानें ज्येष्ठ पुत्राला राज्याभिषेक करविण्यासाठीं शास्त्रतः सर्व सिद्धता करविली. त्या विभूनें सर्व मंगल व शुभ साहित्य आणविलें. परंतु त्याच्या प्रजाजनांसह सर्व वृद्ध ब्राह्मणांनीं त्या नृपतीचें ज्येष्ठ पुत्राला राज्याभिषेक करण्यापासून निवारण केलें.

ते म्हणाले—हा राजपुत्र जरी धर्मज्ञ, सत्यनिष्ठ व प्रजाजनांना प्रिय आहे, तरी कुष्ठ रोगानें दूषित असल्यामुळें राज्याला योग्य नाहीं. ज्याच्या शरीरांत असें व्यंग आहे, अशा नृपतीचें देवता अभिनंदन करीत नाहींत.

असें बोलून ब्राह्मणांनीं त्या नृपश्रेष्ठाचा निषेध केला. तेव्हां आपल्या प्रिय पुत्राच्या राज्याभिषेकाला अशा प्रकारें प्रतिकार झालेला पाहून त्या प्रतीप नृपतीचा कंठ सद्गदित झाला, नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व तो शोकाकुल झाला.

नृपश्रेष्ठाचें निवारण केलेलें पाहून देवापि वनांत निघून गेला. बाल्हिकानेंहि पिता, भ्राता व राज्य यांचा त्याग करून आपल्या समृद्ध मातुलकुलाचा

आश्रय केला. नंतर पिता मरण पावला असतां बाल्हिकानें ज्याला अनुज्ञा दिली आहे, असा लोकप्रसिद्ध शांतनु राजा झाला व राज्य चालवूं लागला.

हे पुत्रा, याच न्यायानें मी जरी ज्येष्ठ होतों, तरी नेत्रहीनत्वामुळें धर्मतः राज्याचा अधिकारी नव्हतों. पांडु कनिष्ठ असूनहि राज्य चालविण्यास समर्थ असल्यामुळें राजा झाला. तेव्हां त्याच्या मागें हें राज्य न्यायानें त्याच्या पुत्रांचें आहे. ज्या राज्यावर माझाच अधिकार नाहीं, त्या राज्याची तूं कशी इच्छा करितोस ! बा दुर्योधना, तूं राजपुत्र नाहींस, तेव्हां या राज्याचा स्वामीहि नाहींस. असें असतां परधनाचा अपहार करण्याची इच्छा कां करावीस !

महात्मा युधिष्ठिर राजपुत्र आहे. हें राज्य न्यायतः त्याचें आहे. तो महाभाग या कौरवकुलाचा भर्ता व प्रशास्ता आहे. तो सत्यप्रतिज्ञ पांडुपुत्र अप्रमत्त असून शास्त्राज्ञेंत स्थित आहे. त्यामुळें तो आप्त-बांधवांचा रक्षणकर्ता आहे. तो धर्मराज प्रजाजनांना प्रिय असून सर्व सुहृज्जनांवर दया करणारा, जितेंद्रिय व सज्जनांचें पोषण करणारा आहे. क्षमा, तितिक्षा, दम, आर्जव, सत्यव्रत, शास्त्राध्ययन दक्षता, भूतांवर अनुकंपा आणि अनुशासन हे समस्त राजगुण युधिष्ठिरामध्यें वसत आहेत.

त्याच्या उलट तूं राजपुत्र तर नाहींसच, पण अनार्यवृत्त आहेस. तूं लोभी असल्यामुळें सर्वदा आपल्या बांधवांविषयीं पापबुद्धि ठेवतोस. हे दुर्मते, हें दुसऱ्याचें राज्य क्रमानें तुझ्या हातीं आलें असतां तुला त्याचा अपहार कसा करतां येईल ! यास्तव, हा मोह दूर कर आणि वाहनें व परिवार यांसह पांडवांचें अर्धें राज्य त्यांना दे. हें सर्व जर मान्य करशील तरच तूं आपल्या अनुजांसह जिवंत रहाशील. ६. ५. १४९.

अध्याय १५० वा.

[१ कौरवसभेंतील वृत्तांत कथन.]

(१) वासुदेव—युधिष्ठिरा, याप्रमाणें भीष्म, द्रोण, विदुर, गांधारी व धृतराष्ट्र यांनीं अनेक प्रकारें उपदेश केला, तरी त्या मंदबुद्धि दुर्योधनाला तो रुचला नाहीं. तो मूढ त्या सर्वांचा अवमान करून सभेंतून उठला व क्रोधानें नेत्र आरक्त करून निघून गेला. तेव्हां जीवावर उदार झालेले तत्पक्षीय राजे त्याला अनुसरले. ज्याची बुद्धि नष्ट झाली आहे, अशा त्या सुयोधनानें

त्या सर्व नृपतींना अशी आज्ञा केली—'आज पुष्यनक्षत्र आहे. यास्तव युद्धाची तयारी करून तुम्ही सर्व कुरुक्षेत्रांत एकत्र जमा.'

दुर्योधनानें पुनः पुनः केलेली ही आज्ञा ऐकून कालानेंच ज्यांना प्रेरणा केली आहे, असे ते सर्व भूपाल भीष्माला सेनापति करून हृष्ट मनानें ससैन्य कुरुक्षेत्राकडे निघाले. अकरा अक्षौहिणी सैन्य कौरवपक्षांत जमलें असून त्यांच्या अग्रभागीं पितामह भीष्म आपल्या उच्च ध्वजासह तालवृक्षासारखा शोभत आहे.

हे भारता, याप्रमाणें कौरवसभेंतील भीष्मादिकांचीं माझ्या समक्ष झालेलीं भाषणें आणि तेथें घडलेला समग्र वृत्तांत मीं तुला कथन केला आहे.

आतां तुला जें योग्य व प्राप्त कर्तव्य वाटेल तें कर. हे राजन्, तुमचें सख्य असावें, या कुलाचा भेद होऊं नये आणि प्रजेचा उत्कर्ष व्हावा, या सदिच्छेनें मीं दुर्योधनाशीं प्रथम शमाचें भाषण केलें; परंतु तो शमाला प्रवृत्त होत नाहीं, हें जेव्हां स्पष्ट दिसलें, तेव्हां मीं भेदाचें अवलंबन केलें. सुयोधन सामवचन स्वीकारीत नाहीं हें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां कर्णाचा जन्म देव व मानुष अशा अलौकिक संयोगानें झाला आहे, हा वृत्तांत कर्णाशीं एकांतांत संभाषण करून त्याला मीं कथन केला व दुर्योधनाशीं भेद करून त्यानें पांडवपक्षाला मिळावें असा यत्न केला. तोहि व्यर्थ झाला.

हे विभो, विश्वरूपदर्शनासारखें अतिमानुष, दारुण व घोर कर्महि मीं त्यांना करून दाखविलें. तेथें जमलेल्या नृपालांची निर्भर्त्सना करून, दुर्योधनाला तृणवत् तुच्छ लेखून शकुनि व राधेय यांना भीति दाखविली. त्याचप्रमाणें कपटद्यूताबद्दल धृतराष्ट्राची निंदा करून तेथें जमलेल्या नृपतींचा वाणीनें व संकेतानें दुर्योधनापासून भेद करण्याचा अनेकदा यत्न केला.

साम व भेद हे दोन्ही उपाय जेव्हां व्यर्थ झाले, तेव्हां मीं कुरुवंशाच्या हितासाठीं दानाचाहि प्रयोग करून पाहिला.

मीं त्यास म्हटलें—"कुरुवंशाचा भेद न होतां ते शूर पांडव कार्याकडे दृष्टि देऊन धृतराष्ट्र, भीष्म व विदुर यांचे दास होऊन रहातील. ते आपला

१ आश्विनी पौर्णिमेनंतर अष्टमीच्या दिवशीं पुष्य नक्षत्र येतें आणि पुढें सात दिवसांनीं अमावास्या येते. त्या अमावास्येस संग्रामाची योजना करावी असें शास्त्रवचन आहे.

सर्व मान सोडून देतील. धृतराष्ट्रादि तुला राज्य देवोत व पांडव निष्कांचन होवोत. ज्याप्रमाणें गांगेय व विदुर यांनीं तुला हितवचन सांगितलें आहे, त्याप्रमाणें केवल पांच ग्राम पांडवांना दे व सर्व राज्याचा तूं उपभोग घे."

याप्रमाणें मीं समग्र राज्यसमर्पणरूप दानाचाहि प्रयोग करून पाहिला, परंतु तो दुष्टात्मा सुईच्या अग्राइतकीहि भूमि देण्यास तयार झाला नाहीं. तेव्हां आतां साम, दान, व भेद हे तीन्ही उपाय निष्फल झाले असतां त्या पापात्म्यावर चौथ्या दंडाचाच प्रयोग केला पाहिजे. त्यावांचून मला अन्य उपाय दिसत नाहीं. असा हा कौरवसभेंतील सर्व वृत्तांत मीं तुला कथन केला आहे.

हे पांडवा, ते सर्व नराधिप नाश पावण्यासाठींच कुरुक्षेत्रांत गेले आहेत. क्षत्रियांच्या विनाशाला हेतु होणाऱ्या त्या सर्वांचा मृत्यु समीप आलेला आहे. ते युद्धावांचून तुला राज्य कदापि परत देणार नाहींत. ५. ६. १५०.

येथें सहावें भगवद्यानपर्व समाप्त झालें.

सैन्यनिर्याणपर्व ७.

अध्याय १५१ वा.

[१ पांडवसैन्यांतील सेनापतीच्या योजनेविषयीं पांडव व कृष्ण यांचें मत. २ पांडवांचा सैन्यासह कुरुक्षेत्रांत प्रवेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, जनार्दनाचें हें वचन ऐकून त्याच्या समक्ष धर्मात्मा युधिष्ठिर भ्रात्यांना असें वचन बोलला—" हे नरश्रेष्ठहो, कौरवसभेंत जो वृत्तान्त घडला व श्रीकृष्ण जें वचन बोलला, तें सर्व तुम्ही लक्षपूर्वक ऐकलेंच आहे. तस्मात् आतां माझ्या विजयासाठीं जी सात अक्षौहिणी सेना जमली आहे, तिचा विभाग करा. त्या सैन्याचे जे प्रसिद्ध सात सेनापति आहेत त्यांचीं नांवें सांगतों, ऐका. द्रुपद, विराट, धृष्टद्युम्न, शिखंडि, सात्यकि, चेकितान आणि पराक्रमी भीमसेन हे सात वीर जीवावर उदार होऊन सैन्याचे प्रमुख झाले आहेत. हे सर्व वेदवेत्ते, शूर, सज्जनांचें व्रत आचरणारे, ह्रीमान्, नीतिमान्, युद्धविशारद, इष्वस्त्रकुशल व सर्व अस्त्रांनीं युद्ध करणारे आहेत.

यास्तव हे सहदेवा, या सातहि सैन्याचे विभाग जाणणारा असा सेनाध्यक्ष कोण नेमावा! रणामध्यें अग्नितुल्य भीष्माच्या शरज्वाला सहन करील असा वीर कोण आहे, असें तुला वाटतें! आमचा सेनापति कोणाला करावें! याविषयीं तुझें मत सांग.

सहदेव—हे प्रभो, मत्स्यराज विराट बलाढ्य व कृतास्त्र आहे. त्याला सेनापति करावें, असें माझें मत आहे. तो धर्मज्ञ राजा आमच्या दुःखानें दुःखी होणारा असून आमचा राज्यांश परत मिळविण्यासाठीं युद्ध करील. तो पराक्रमी नृपाल संग्रामांत भीष्म व इतर महारथ यांना सहन करण्यास समर्थ आहे.

वैशंपायन—हे जनमेजया, सहदेवाच्या या भाषणानंतर नकुल असें वचन बोलला—" हे महाराज, आमचा श्वशुर द्रुपदराजा सेनानायक होण्यास सर्वथा योग्य आहे असें मला वाटतें. तो वयानें वृद्ध आहे. त्याचें शास्त्रज्ञान परिपक्व आहे, तो धैर्यानें युक्त असून त्याचें कुल व स्वजनसमूह हीं दोन्ही उच्च प्रतीचीं आहेत. तो श्रीमान् नृपति सर्वशास्त्रविशारद, ह्रीमान् व बलाढ्य आहे. तो भरद्वाजापासून अस्त्रविद्या शिकल्यामुळें शत्रूला अजिंक्य आहे. तो सत्यप्रतिज्ञ राजा महाबलाढ्य भीष्म-द्रोणांशीं नित्य स्पर्धा करीत असतो. राजसमूहाच्या अग्रभागीं सेनापति होण्यास तोच योग्य आहे. शेकडों शाखांनीं युक्त असलेल्या वृक्षाप्रमाणें तो पुत्र-पौत्रांच्या परिवारानें युक्त आहे.

त्या नृपश्रेष्ठानें द्रोणाचा विनाश करण्यासाठीं भार्येसह क्रोधानें घोर तप आचरिलें. तो समरांगणांत शोभणारा वीर आमच्यावर पितृवत् स्नेह करितो. तो दिव्यास्त्रवेत्ता राजा द्रोणाचा सखा होता. तो संग्रामांत चाल करून आलेल्या भीष्म-द्रोणांचा वेग सहन करील, असें माझें मत आहे."

दोघां माद्रीसुतांनीं याप्रमाणें स्वमत कथन केल्यावर इंद्रतुल्य असलेला इंद्रपुत्र सव्यसाची आपलें मत सांगूं लागला.

अर्जुन—हे धर्मराजा, द्रोणाच्या विनाशासाठींच ज्याचा जन्म झाला आहे, तो सत्यवादी जितेंद्रिय धृष्टद्युम्न भीष्माचे शर सहन करण्यास समर्थ आहे, असें मला वाटतें. तपःप्रभावानें व ऋषींच्या संतोषानें तो दिव्य पुरुष उत्पन्न झाला आहे. तो महाबाहु ज्वालेसारखा तेजस्वी आहे,

दिव्य अश्वांनीं युक्त असलेल्या रथासह तो धनुर्धर कवच व खड्ग यांनीं सज्ज होऊन यज्ञकुंडांतून उत्पन्न झाला. त्यावेळीं तो पराक्रमी वीर आपल्या रथघोषानें महामेघासारखी गर्जना करीतच यज्ञवेदींतून बाहेर आला.

त्या राजपुत्राचा देह, पराक्रम, वक्षःस्थल, भुज, स्कंध, बल व गर्जना हीं सर्व सिंहतुल्य सुदृढ आहेत. त्याचे नेत्र-पादादि सर्व अवयव सुंदर आहेत, मत्तगजाप्रमाणें तो सर्व शस्त्रांनीं अभेद्य आहे. हे राजन् , भीष्माचे बाण वज्र किंवा अशनि यांप्रमाणें दुःसह, मुख पसरलेल्या सर्पाप्रमाणें प्रदीप्त, यमदूतासारखे वेगवान् व अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित आहेत. वज्रांचेंहि चूर्ण करणाऱ्या त्या दारुण बाणांना केवल परशुरामच सहन करूं शकला. त्या महाव्रताला धृष्टद्युम्नावांचून अन्य कोणी सहन करील, असें मला वाटत नाहीं. शरसंधानांत त्याचें हस्तलाघव विलक्षण असून तो विचित्र युद्ध करणारा आहे. अभेद्य कवच धारण करणारा तो वीर कळपांतील प्रमुख हत्तीप्रमाणें आमचा सेनापति होण्यास योग्य आहे.

भीमसेन—हे राजेंद्रा, हा द्रुपदात्मज शिखंडी भीष्माच्या वधासाठींच उत्पन्न झाला आहे, असें येथें जमलेले हे सर्व सिद्ध व ऋषि म्हणतात. संग्रामांत दिव्य अस्त्रें सोडीत असतां तो लोकांना महात्म्या रामासारखाच दिसेल. समरांगणांत शस्त्रांनीं सज्ज होऊन रथांत स्थित असलेल्या शिखंडीचा युद्धांत पराभव करील, असा मला एकहि योद्धा दिसत नाहीं. द्वैरथ युद्धांत महाव्रत भीष्माचा वध करणारा शिखंडीवांचून अन्य वीर नाहीं. यास्तव त्यालाच सेनापति नेमावें असें माझें मत आहे.

युधिष्ठिर—वत्सांनो, या जगताचें सारासार, बलाबल इत्यादि सर्व महात्म्या केशवाला ठाऊक आहे. यास्तव त्याचें मत मी ग्राह्य मानितों. हा दाशार्ह ज्याचें नांव सुचवील, तो कृतास्त्र असो किंवा नसो, वृद्ध असो किंवा तरुण असो, तो वीर आमचा सेनापति होवो. हा वार्ष्णेयच आमच्या विजयाचें किंवा पराजयाचें मूळ आहे. आमचे प्राण, राज्य, उत्कर्ष, अपकर्ष व सुख-दुःख हें सर्व याच्या स्वाधीन आहे. हाच धाता व विधाता असून याच्यामध्येंच सिद्धि प्रतिष्ठित आहे, यास्तव हा दाशार्ह कृष्ण सांगेल तोच आमचा सेनापति होईल.

हे वक्त्यांतील श्रेष्ठ कृष्णा, तुझें मत सत्वर सांग. रात्र समीप येत चालली आहे, तरी आपण सेनापति नेमून, अवशिष्ट राहिलेली रात्र संपतांच गंध-पुष्पांनीं

शस्त्रांचें पूजन करून व रक्षाबंधनादि स्वस्तिवाचन करवून तुझ्या वचनानुसार रणांगणाकडे जाऊं या.

वैशंपायन—राजा, बुद्धिमान् धर्मराजाचें तें भाषण ऐकून पुंडरीकाक्ष श्रीकृष्ण धनंजयाकडे पाहून म्हणाला—हे युधिष्ठिर महाराज, या सर्वांनीं ज्या वीरांचीं नांवें सुचविलीं, तीं मलाहि मान्य आहेत. ते भयंकर पराक्रमी योद्धे तुझ्या सैन्याचे नेते होण्यास योग्य आहेत. तुझ्या शत्रूचा पराभव करण्यास ते सर्वहि समर्थ आहेत. महायुद्धांत प्रत्यक्ष इंद्रालाहि ते भयभीत करतील, मग या लोभी व पापबुद्धि धार्तराष्ट्राची काय कथा!

हे महाबाहो, या युद्धांत शम व्हावा, म्हणून मींहि तुझें प्रिय करण्यासाठीं शक्य तेवढा यत्न केला. त्यामुळें आपण धर्माच्या ऋणांतून मुक्त झालों आहों. आपण आतां दोषदृष्टि लोकांच्या निंदेस पात्र होणार नाहीं. तो अनात्मज्ञ मंद-मति दुर्योधन स्वतःला अस्त्रवेत्ता मानीत आहे. दुर्बल असूनहि बलाढ्य समजत आहे. यास्तव आतां सैन्य सज्ज करावें. ते पापात्मे वधार्ह आहेत. युद्धावांचून अन्य कोणत्याहि उपायानें ते साध्य होणें शक्य नाहीं.

धनुर्धर धनंजय, क्रुद्ध भीमसेन, यमधर्मासारखे माद्रेय, सात्यकीसह अमर्षी धृष्टद्युम्न, अभिमन्यु, द्रौपदेय, विराट, द्रुपद आणि अक्षौहिणी सैन्याचे अधि-पति दुसरेहि अनेक भयंकर पराक्रमी अन्य नरश्रेष्ठ यांना पाहून ते धृतराष्ट्र-पुत्र त्यांच्यासमोर उभे राहूं शकणार नाहींत. आमचें सैन्य निवडक असून तें अजिंक्य आहे. तें दुरासद सैन्य युद्धामध्यें कौरवसेनेचा संहार करील, यांत संशय नाहीं. यास्तव हे अरिंदमा, धृष्टद्युम्नच मला योग्य सेनापति वाटतो.

(२) वैशंपायन—राजा जनमेजया, कृष्णाचें हें भाषण ऐकून सर्व नृपति संतुष्ट झाले. त्यांनीं हृष्ट मनानें फार मोठा सिंहनाद केला. 'युद्धाला सज्ज व्हा, सज्ज व्हा,' असें म्हणत त्वरेनें धांवणाऱ्या सैन्याचा शब्द, घोड्यांचें खिंखाळणें, हत्तींचे चीत्कार, रथनेमींचा घोष, शंख, दुन्दुभि यांचा निस्वन सर्व बाजूंनीं प्रचंड निर्घोष झाला. त्या सर्व सैन्याचा समुदाय क्षुब्ध झालेल्या समुद्राप्रमाणें उग्र भासला. रथ, पायदळ व हत्ती इतस्ततः धावूं लागले. सैनिक परस्परांचीं नांवें घेऊन हांका मारूं लागले, योद्धे कवचें चढवून सज्ज झाले. त्यावेळीं तें सैन्य महा ऊर्मींनीं युक्त असलेल्या सागराप्रमाणें भयंकर दिसलें. ससैन्य पांडुपुत्र जात असतां त्यांची ती समन्ततः पसरलेली सेना महापुर आलेल्या गंगानदीप्रमाणें दुस्तर दिसली.

सैन्याच्या अग्रभागीं भीमसेन व कवचें धारण केलेले उभय माद्रीपुत्र चालले होते. सौभद्र, द्रौपदेय, व धृष्टद्युम्न त्यांच्या पार्श्वभागीं होते. पंचालासह प्रभद्रक भीमसेनाच्या संमुख होते. तें हर्षयुक्त सैन्य चाललें असतां, पर्वकाळीं होणाऱ्या समुद्राच्या निर्घोषाप्रमाणें त्याची प्रचंड गर्जना आकाशाला जाऊन भिडली. शत्रुसैन्याचें विदारण करणाऱ्या व सज्ज झालेल्या त्या प्रहृष्ट योद्धयांच्या मधून राजा युधिष्ठिर चालला होता.

त्या सैन्याबरोबर शकट, विक्रेयद्रव्यांसह व्यापारी, त्यांचे तंबु व विविध वाहनें होतीं. द्रव्याचा कोश, यन्त्रायुधें, शस्त्रवैद्य व रुग्णचिकित्सकहि होते. त्याचप्रमाणें कृश, दुर्बल व ज्यांचें बल अल्प आहे असेहि लोक होते.

पांचालराजकन्या सत्यवादिनी द्रौपदी दासदासींचा परिवार व स्त्रिया यांच्यासह उपप्लव्य नगरीस परत गेली. त्या पांडुपुत्रांनीं प्राकार व तट उभारून स्त्रिया व धन यांचें रक्षण केलें, ब्राह्मणांना भूमि व सुवर्ण यांचें दान दिलें आणि ब्राह्मणांनीं परिवेष्टित असलेले व ब्राह्मणाकडून स्तुति केले गेलेले ते पांडुपुत्र रत्नजडित रथांतून निघाले.

केकय राजे, धृष्टकेतु, काशीराजाचा पुत्र अभिभू, श्रेणिमान् वसुदान, अपराजित शिखंडी, हे सर्व हृष्ट व तुष्ट झालेले वीर कवचें चढवून व शस्त्रें घेऊन निघाले. ते सर्व अलंकृत असलेले राजे युधिष्ठिराला परिवेष्टित करून चालले होते. विराट, यज्ञसेनाचा पुत्र, सौमकि, सुधर्मा, कुंतिभोज, धृष्टद्युम्न व त्याचे पुत्र युधिष्ठिराच्या बाजूनें चालत होते. त्या सैन्यांत चाळीस हजार रथ, त्याच्या पांचपट अश्व, दसपट पायदळ आणि साठ हजार गज होते. अनाधृष्टि, चेकितान, धृष्टकेतु व सात्यकि हे सर्व वासुदेव आणि धनंजय यांना परिवेष्टित करून निघाले.

कुरुक्षेत्राच्या समीप आल्यावर व्यूह रचून उभे राहिलेले ते प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ पांडव गर्जना करणाऱ्या वृषभाप्रमाणें भासले. त्या सर्वांनीं व विशेषतः वासुदेव-धनंजयांनीं कुरुक्षेत्रांत प्रवेश करतांच आपापले शंख वाजविले. त्यावेळीं विजेच्या कडकडासारखा पांचजन्याचा प्रचंड निर्घोष झाला. तो ध्वनि ऐकून सर्वतः सर्व सैन्य रोमांचित झालें. त्यावेळीं शंख व दुंदुभि यांच्या घोषानें संतुष्ट झालेल्या योद्धयांनीं केलेल्या प्रचंड सिंहनादानें पृथिवी, अंतरिक्ष व सागर हीं तीन्ही दुमदुमून गेलीं. ५. ७. १५१.

अध्याय १५२ वा.

[१ पांडवसैन्याच्या शिबिरांचें वर्णन.]

(१) वैशंपायन—राजा, नंतर युधिष्ठिरानें जेथें विपुल धान्य, जल, तृण व इंधन आहे, अशा सम व स्निग्ध प्रदेशांत आपल्या सैन्याचा मुक्काम करविला. त्या कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें श्मशानें, देवालयें, महर्षींचे आश्रम, तीर्थें व अन्य देवस्थानें यांना वर्ज करून मनोरम वनश्रीनें युक्त, शुभ व पवित्र प्रदेशांत सैन्याचा निवास करविला. तेथें अश्वादि वहानांनीं विश्रांति घेतल्यानंतर सहस्रावधि नृपतींनीं परिवेष्टित असलेला तो पांडव मोठ्या सुखानें पुढें निघाला.

पार्थासह केशवानें कौरवांच्या शेंकडों सेनानायकांचा पराभव करून आसमंतांतील प्रदेशाचें आक्रमण केलें. पार्षत धृष्टद्युम्न, सात्यकि व युयुधान यांनीं शिबिराच्या भूमीचें माप घेतलें. नंतर केशवानें कुरुक्षेत्रांतील पवित्र हिरण्वतीनदीच्या तीरावरील सुंदर घाटासमीप येऊन रेती व चिखल यांनीं रहित, निर्मल व अगाध जलानें युक्त अशा प्रदेशाच्या सभोंवार सैन्याच्या संरक्षणार्थ खंदक खणविला आणि तेथें सैन्याचा तळ देवविला.

नंतर श्रीकृष्णानें महात्म्या पांडवांच्या शिबिरासारखींच इतर नृपालांचींहि शिबिरें निर्माण करविलीं. त्या शिबिराचें काष्ठादि साहित्य अतिशय दृढ असल्यामुळें, तेथें शत्रूंचा प्रवेश होणें दुष्कर झालें होतें. तीं शिबिरें सहस्रावधि भक्ष्य-भोज्य पदार्थ व विपुल अन्नपान यांनीं युक्त होतीं. याप्रमाणें भूतलावर निर्माण केलेलीं तीं राजांचीं मूल्यवान् शिबिरें जणुकाय साक्षात् विमानेंच भासत होतीं. हे राजेंद्रा, तेथें शेकडों तज्ज्ञ शिल्पी वेतन देऊन ठेविले होते; सर्व उपकरणांसह शास्त्रविशारद व शल्यादि चिकित्सक असे अनेक वैद्य नियुक्त केले होते. असंख्य धनुष्यें, प्रत्यंचा, कवचें व शस्त्रें यांचा संग्रह केला होता. त्याचप्रमाणें मध, तूप व राळ यांच्या पर्वतप्राय राशी पडल्या होत्या. प्रत्येक शिबिरांत राजा युधिष्ठिरानें विपुल जल, तृण, काष्ठें व लोखंडी इंधनपात्रें (शेगड्या) यांचा पुरवठा करविला होता.

त्या सैन्यांत महायंत्रें (तोफा), बाण, तोमर, कुऱ्हाडी, धनुष्यें, कवचें, खड्ग व भाते इत्यादि आयुधांचा विपुल सांठा होता. शत्रूच्या हत्तींना स्पर्शानेंच वेध करणाऱ्या पोलादाच्या कांटेरी झुली हत्तींच्या अंगावर घातलेल्या होत्या. अशा पर्वतप्राय गजावर आरूढ झालेले सहस्रावधि योद्धे तेथें दिसत

होते. पांडवांनीं सैन्यासह तेथें तळ दिलेला ऐकून त्यांच्या विजयासाठीं विविधदेशांतून त्यांचे अनेक मित्र आले. ते सर्व पांडुपुत्रांचे सुहृद् आपापलें सैन्य व वहानें यांसह तेथें एकत्र जमले. त्यांत सोमपान करणारे, विपुल दक्षिणा देणारे व ब्रह्मचर्य पालन करणारे अनेक महीपाल होते. ५. ७. १५२

अध्याय १५३ वा.

[१ कौरवसैन्याची युद्धार्थ सज्जता.]

(१) जनमेजय—हे भगवन्, वासुदेवानें ज्याचें पालन केलें आहे, असा युधिष्ठिर सैन्यासह युद्धाच्या इच्छेनें कुरुक्षेत्रांत आला आहे. त्याच्या-बरोबर पुत्रासह विराट, द्रुपद, केकय, वृष्णि व इतर शेंकडों राजे युद्धार्थ आले आहेत. बारा आदित्यांनीं अभिरक्षित असलेल्या इंद्राप्रमाणें ते महारथ युधिष्ठिराचें रक्षण करीत आहेत, हें ऐकून दुर्योधनानें काय केलें ! तें सविस्तर ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. पांडवांनीं कुरुक्षेत्रांतील त्या तुमुल संग्रामांत इंद्रासह देवांनाहि व्यथित केलें असतें. कारण पांडव, वासुदेव, विराट, द्रुपद, धृष्टद्युम्न, पांचाल, शिखंडी व युधामन्यु हे वीर देवांनाहि अजिंक्य होते. यास्तव हे तपोधना, कौरव आणि पांडव यांचा हा युद्धवृत्तान्त सविस्तर ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. त्या दोन्ही पक्षांच्या हालचाली कशा झाल्या हें मला सांग.

वैशंपायन—राजा जनमेजया, दाशार्ह कृष्ण निघून गेला असतां दुर्योधनानें कर्ण, दुःशासन व शकुनि यांच्याशीं असा संकेत केला—

" हे वीरहो, हा अधोक्षज वासुदेव कृतार्थ न होतां पांडवांकडे परत गेला आहे. तो क्रुद्ध झालेला कृष्ण त्या पांडवांना क्षुब्ध करील, यांत संशय नाहीं. शिवाय माझें व पांडवांचें युद्ध व्हावें हें वासुदेवाला इष्टच आहे. भीमार्जुन दाशार्हाच्या आज्ञेंत स्थित आहेत व अजातशत्रु युधिष्ठिर भीमाच्या अधीन आहे.

मीं पूर्वी सर्व सहोदरांसह पांडवांशीं कपटाचरण केलें आहे. त्याचप्रमाणें विराट व द्रुपद यांच्याशींहि मीं वैर केलें आहे. यास्तव वासुदेवाच्या वश असलेले ते दोघे पांडवसैन्याचे सेनापति होतील. त्यामुळें अंगावर रोमांच आणणारें तुमुल युद्ध होणार आहे. तस्मात् तुम्ही युद्धाची सर्व तयारी सत्वर करा. उपेक्षा करूं नका. हे नरश्रेष्ठांनों, कुरुक्षेत्रांत विस्तृत व शत्रूंना दुरासद अशीं शिबिरें

निर्माण करा. जेथें आहारादि सामग्री आणण्या-नेण्याच्या मार्गांत शत्रूकडून उपसर्ग पोंचणार नाहीं, जेथें जल समीप आहे व जेथें भिन्न भिन्न प्रतीच्या लोकांस रहाण्यास योग्य असे विभाग केले आहेत अशीं शिबिरें स्थापन करा. विविध आयुधें, पताका, ध्वज यांनीं तीं शिबिरें युक्त करा. शिबिरांचे नगराच्या बाहेरील मार्ग सम करावा. उद्यां प्रातःकालीं कुरुक्षेत्रांत प्रयाण करावयाचें आहे, अशी घोषणा करा. उशीर लावूं नका.''

राजाची ही आज्ञा ऐकून संतुष्ट झालेले ते महात्मे 'ठीक आहे' असें बोलून प्रभातीं निघण्यास सज्ज झाले. आपल्या श्रेष्ठ आसनावरून उठून त्यांनीं आपल्या सुवर्णाच्या बाहुभूषणांनीं अलंकृत केलेले, चंदनाची उटी लावलेले, परिघा-सारखे दीर्घ व पुष्ट दंड हळुहळू थोपटले. आपल्या कमलासारख्या हातांनीं शिरस्त्राणें बांधलीं. उत्तरीय वस्त्रें पांघरलीं, भूषणें धारण केलीं. रथिश्रेष्ठ रथारूढ झाले. अश्वसादि अश्वारूढ झाले व गजकोविद गजारूढ झाले. त्यांनीं सुवर्णाचीं चित्र-विचित्र कवचें धारण केलीं. ते सर्व प्रकारचीं विविध शस्त्रें घेऊन सज्ज झाले. ज्यावर सोनेरी चित्र-विचित्र नक्षीकाम केलें आहे, अशीं विविध शस्त्रें पदातींनीं धारण केलीं. त्या वेळीं युद्धोत्सुक झालेल्या त्या वीरांनीं गजबजलेली ती कौरवांची नगरी उत्सवासारखी शोभली. कुरुराजाचें तें प्रचंड सैन्य एखाद्या महासागरासारखें भासलें. जनसमुदाय त्या जलावरील आवर्त होते. रथ, गज, अश्व हे मासे होते. शंख व दुंदुभि यांचा निःस्वन हा समुद्राचा निर्घोष होता. द्रव्यसंग्रह हींच रत्नें, चित्र-विचित्र भूषणें व कवचें याच ऊर्मी, तेजस्वी शस्त्रें हा निर्मल फेन, प्रासाद हेच पर्वत, मार्ग व बाजार हे डोह होते. त्यांतील योद्ध्यांचा मुखचंद्र उदय पावल्यामुळें तो कुरुराजमहार्णव चंद्रोदयाच्या वेळीं क्षुब्ध होणाऱ्या समुद्राप्रमाणें शोभला. ५. ७. १५३.

अध्याय १५४ वा.

[१ युद्ध केल्यानें स्वधर्मापासून च्युत होईन अशी युधिष्ठिराची शंका. २ श्रीकृष्णानें केलेलें समाधान. ३ युद्धाचा कृतनिश्चय.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, त्यानंतर वासुदेवाचें ते शब्द आठवून युधिष्ठिरानें वार्ष्णेयाला पुनः असा प्रश्न केला—" हे अच्युता, 'सुहृद्या अज्ञा-

इतकीहि भूमि देणार नाहीं ' असें का तो मंदमति दुर्योधन बोलला! यावरून युद्धाची वेळ येऊन ठेपली आहे, हें उघडच आहे. यावेळीं आम्हांला काय करणें उचित आहे! आम्हीं काय केलें असतां स्वधर्मापासून च्युत होणार नाहीं! हे वासुदेवा, दुर्योधन, कर्ण, शकुनि आणि भ्रात्यांसह मी या सर्वांचीं मतें तूं जाणतोस. विदुर व भीष्म या दोघांचें वचन तूं ऐकलेंच आहेस. कुंतीचा समग्र बुद्धिवाद तूं समक्षच ऐकून आला आहेस. यास्तव हे कृष्णा, या सर्वांचीं मतें क्षणभर बाजूला सारून व पुनः पुनः विचार करून तुला जें योग्य वाटत असेल, तें मला निःशंकपणें सांग."

धर्मराजाचें हें धर्मार्थयुक्त वचन ऐकून श्रीकृष्ण आपल्या मेघासारख्या गंभीर वाणीनें असें बोलला—

(२) कृष्ण—हे धर्मराजा, त्या धार्तराष्ट्राला मीं धर्मार्थयुक्त हित वचन सांगितलें, परंतु त्या कपटपटु कौरवाच्या मनावर तें ठसलें नाहीं. तो दुर्मति भीष्म किंवा विदुर यांतील कोणाचेंच ऐकत नाहीं. माझ्या भाषणाचा त्याच्यावर यत्किंचित्हि परिणाम झाला नाहीं. त्यानें त्या सर्वांचें अतिक्रमण केलें.

तो दुरात्मा धर्माची इच्छा करीत नाहीं, किंवा यशाची इच्छा करीत नाहीं कर्णाचा आश्रय करून तो ' स्वतः मीं जिंकलेंच आहें ' असें समजतो. त्या दुर्योधनानें मला बांधून ठेवण्याचीहि आज्ञा केली होती. परंतु त्या दुरात्म्याचा तो पापी निश्चय सफल झाला नाहीं. भीष्म किंवा द्रोण त्याच्या वचनाच्या विरुद्ध वागण्यास समर्थ नाहींत. एकट्या विदुरावांचून सर्व त्यालाच अनुसरतात.

हे युधिष्ठिरा, ते मूढ शकुनि, कर्ण व दुःशासनहि त्या अमर्षी मंदमतीजवळ तुझ्याविषयीं प्रतिकूल बोलत असतात. तो दुरात्मा दुर्योधन तुझ्याविषयीं काय काय बोलला, हें तुला सांगून काय करावयाचें आहे? तो तुझ्याशीं युक्त वर्तन करीत नाहीं, एवढेंच मी तुला संक्षेपतः सांगतों. तुझ्या सैन्यांत असलेल्या या सर्व राजांमध्यें जें पाप व अकल्याण नाहीं, तें सर्व त्याच्यामध्यें स्थित आहे. आम्ही सर्वस्वत्यागानें कौरवांशीं संधि करूं इच्छीत नाहीं. आम्हीं राज्याची उपेक्षा करून केवल पांच ग्रामांची याचना केली, परंतु दुर्योधनानें तीहि मान्य केली नाहीं. यास्तव आतां युद्धच झालें पाहिजे.

(३) वैशंपायन—हे भारता, वासुदेवाचें हें भाषण ऐकून ते सर्व राजे कांहीं न बोलतां धर्मराजाच्या मुखाकडे पाहूं लागले. तेव्हां त्यांचा अभिप्राय

लक्षांत घेऊन युधिष्ठिरानें भीमार्जुन व नकुल-सहदेव यांच्यासह युद्धाला सज्ज होण्याची आज्ञा केली. राजाची ती आज्ञा ऐकून सर्व सैनिक संतुष्ट झाले. पांडवांच्या सैन्यांत मोठा कोलाहल झाला.

त्यावेळीं अवध्य असलेल्या भीष्म-द्रोणादि गुरुजनांचा वध करावा लागणार, हें पाहून धर्मराज युधिष्ठिरानें दीर्घ निःश्वास सोडला व भीमसेन आणि अर्जुन यांना म्हटलें—"हे वीरांनो, द्यूतप्रसंगींच शत्रूचा वध करण्यास हा भीमसेन उद्युक्त झाला होता. परंतु आमच्या हातून भीष्मादि वृद्धांचा वध होऊं नये, ज्ञातीचा क्षय होऊं नये, म्हणून मीं वनवासाचें दुःख सहन केलें व अनेक क्लेश भोगले. या अनर्थाचा परिहार करण्यासाठीं आम्हीं त्यांना क्षमा केली. तरीहि माझा हा प्रयत्न व्यर्थ होऊन शेवटीं हा घोर युद्धरूप कलह उपस्थित व्हावयाचा तो झालाच.

हे सर्व कुरुश्रेष्ठ अवध्य आहेत व पार्थिव निरपराध आहेत, त्यांच्याशीं संग्राम कसा करावा ! वृद्ध गुरुजनांचा वध करून आमचा जय कसा होईल !"

धर्मराजाचें हें भाषण ऐकून परंतप सव्यसाचीनें त्याला वासुदेवानें सांगितलेलें वचन ऐकविलें. तो म्हणाला—"हे राजन्, देवकीनंदनानें कुंती व विदुर यांचे जे शब्द सांगितले, ते सर्व तूं समग्र ऐकलेच आहेस आणि तीं दोघेंहि कदापि अधर्म्य वचन बोलणार नाहींत, असें माझें निश्चित मत आहे. यास्तव हे कौंतेया, आतां युद्ध न करतां परत फिरणें योग्य नव्हे."

अर्जुनाचें हें वचन ऐकून कृष्णानें स्मित करून म्हटलें—"पार्थाचें सांगणें बरोबर आहे. तसेंच झालें पाहिजे."

तेव्हां पांडवांनीं युद्धाचा निश्चय करून सैनिकांसह ती रात्र सुखानें घालविली. ५. ७. १५४.

अध्याय १५५ वा.

[दुर्योधनाच्या सेनेचें वर्णन. २ सैनिक व सेनापति यांच्याशीं दुर्योधनाचें अनुकूल वर्तन.]

(१) वैशंपायन—जनमेजया, ती रात्र निघून गेली असतां राजा दुर्योधनानें आपल्या अकरा अक्षौहिणी सैन्याचा विभाग केला. त्या सर्व सैन्या-

मध्यें जे नर, हत्ती, रथ व अश्व होते, त्यांतील श्रेष्ठांना अग्रभागीं, मध्यमांना मध्यभागीं व दुर्बलांना शेवटीं रहाण्याची आज्ञा केली. ते विचित्र सैनिक आपल्या तेजस्वी शरीरांनीं प्रदीप्त अग्नीप्रमाणें भासले. ते सर्वेहि वीर [1]अनुकर्ष, [2]तूणीर, [3]वरूथ, [4]तोमर, [5]उपासंग, [6]निषंग, [7]शक्ति, [8]ऋष्टि, ध्वज, पताका, [9]शरासन, तोमर, विचित्ररज्जूंनीं युक्त असलेले [10]पाश, परिच्छेद, केशग्रहविक्षेप, तेल, गूळ, वाळू, विषारी सर्पयुक्त घट, राळ, घुंगुरु लावलेलीं शस्त्राग्रें, तरवारी, पट्टे, सुऱ्या, बंदुकीच्या गोळ्या, गोफणी, मेण, मुद्गर, कालदंड, विषतोमर, शूर्पपीठक, अंकुश, कांटेरी कवचें, गुप्तशस्त्रें, व्याघ्र व हत्ती यांच्या चर्मांचीं आच्छादनें, प्रास, कुऱ्हाडी, कुदळी, रेशीम, तूप, सुवर्णाचीं रत्नजडित चिलखतें, इत्यादि युद्धोपयोगी सामग्रीनें भूषित झाले होते.

त्यांच्या रथावर कुलीन व अश्वजातिज्ञ शूर सूत सारथ्यकर्मासाठीं नियुक्त केले होते. त्यांनीं आपल्या अंगावर कवचें चढविलीं असून त्या सर्वांनीं शस्त्रांतील कौशल्यहि संपादन केलें होतें. रथांना जोडलेल्या अश्वांच्या मस्तकादि स्थानीं अशुभ निवारक यंत्रें व औषधि वगैरे बांधल्या होत्या. कटिप्रभृति अंगें दृढबद्ध केलीं होतीं. अश्व, गज इत्यादिकांच्या मस्तकांवर घंटा, घुंगुरु इत्यादिकांच्या माला, मोत्यांचे गुच्छ, शौर्यसूचक बिरुदें व इतर आभरणें घातलीं होतीं. रथावर ध्वज व पताका बांधल्या होत्या. अश्वादि वहानांच्या मस्तकावर तुरे बांधले होते. वीरांच्या पाठीवर ढाली व पट्टे बांधले होते. सर्व वीरांच्या रथांना उत्तम प्रतीचे चार चार अश्व जोडले होते. प्रत्येक रथांत

---

१ युद्धाच्या गर्दीमध्यें एखादा रथावयव भग्न झाला असतां त्याच्या जागीं स्थापण्यासाठीं रथाच्या खालीं एक काष्ठ बांधलेलें असतें, त्याला अनुकर्ष म्हणतात. २ रथांतून वाहून नेण्यास योग्य असलेल्या फार मोठ्या बाणांच्या कोशास तूणीर म्हणतात. ३ रथाच्या रक्षणासाठीं त्यावरून घालण्याकरितां केलेल्या व्याघ्रादि चर्मांच्या वेष्टनाला वरूथ म्हणतात. ४ ज्याच्या अग्रभागीं तीक्ष्ण पातें लावलेलें आहे, असे हातानें फेकावयाचे दंड. ५ हत्ती, घोडे यांवरून वाहून नेण्यास योग्य असे बाणाचे भाते. ६ पायदळांतील मनुष्यानें वाहून नेण्यास योग्य असलेला बाणभाता. ७ शक्ति म्ह० लोहदंड. ८ ऋष्टि म्ह० अतिशय जड काष्ठदंड. ९ धनुष्यानें फेंकावयाचे मोठमोठे बाण. १० पाश म्ह० जवळ आलेल्या शत्रूच्या गळ्यांत अडकवावयाच्या दोऱ्या.

प्रास, ऋष्टि व शंभर शंभर धनुष्यें ठेविलीं होतीं. प्रत्येक रथाच्या दोन्ही बाजूस चक्ररक्षक उभे केले होते. तेहि रथ्यांतील श्रेष्ठ रथी व हयवेत्ते होते. त्यामुळें सुवर्णमालांनीं सर्वतः भूषित केलेले ते रथ सुरक्षित असलेल्या नगराप्रमाणें शत्रूंना दुर्धर्ष होते.

या रथांप्रमाणेंच गजांच्या मस्तकादि अवयवांनाहि घंटामाला, मौक्तिक गुच्छ, बिरुदें इत्यादिकांनीं भूषित केलें होतें. त्यामुळें सात पुरुष उंच असलेला प्रत्येक गज रत्नयुक्त पर्वतासारखाच दिसत होता. हे राजा, त्यांतील प्रत्येक हत्तीच्या मस्तकावर आठ वीर बसले होते. त्यांतील दोन अंकुशधर, दोन उत्तम धनुर्धर, दोन खड्गधर, एक शक्तिधर व एक त्रिशूलधर होता. त्यांतील अंकुशधर गजाचें नियमन करीत होते. धनुर्धर, दूरस्थ शत्रूवर, खड्गधर समीपस्थांवर, शक्तिधर व त्रिशूलधर मध्यस्थांवर प्रहार करण्यासाठीं सज्ज होते.

जनमेजया, महात्म्या दुर्योधनाचें तें सर्व सैन्य, मत्त गज व विविध आयुधें यांनीं व्याप्त झालें होतें. त्याचप्रमाणें सहस्रावधि अश्व कवचें घातलेल्या, व पताका धारण केलेल्या अलंकृत अश्वारोहांनीं युक्त होते. ते असंख्य अश्व शांत, सुशिक्षित, अश्वाभरणांनीं युक्त व अश्वारोहाच्या अधीन होते. दुर्योधनाच्या सेनेंतील पदातिहि विविध आकारांनीं युक्त, विचित्र कवचें व शस्त्रें धारण करणारे व सुवर्णमालांनीं भूषित झालेले होते. हे राजा, वर सांगितलेल्या सर्व सामग्रीनें युक्त असलेल्या एका रथाबरोबर दहा गज, शंभर अश्व व सहस्र पदाति होते.

कांहीं समूह असे होते. कांहीं समूहांमध्यें एक रथ त्याच्या सभोंवार पन्नास गज, पांच हजार अश्व व पस्तीस हजार पायदळ एवढा परिवार होता. सर्व सैन्यामध्यें जे प्रधान रथी होते, त्यांच्या रथांभोंवतीं दुसऱ्या पक्षांत सांगितल्याप्रमाणें गजादि होते आणि जे अप्रधान योद्धे होते, त्यांच्या रथासभोंवार पूर्वपक्षांत वर्णिल्याप्रमाणें गजादि होते. एक रथ, एक गज, तीन अश्व व पांच पुरुष एवढ्या समूहाला पत्ति असें म्हणतात. ही सैन्याची साधारण संख्या आदिपर्वांत सांगितली आहे. तिलाच अनुसरून येथें गज व रथ यांची जी संख्या सांगितली आहे ती उपलक्षणार्थ आहे. त्यामुळें पंचवीसशें मनुष्यें, पंधराशें अश्व, पन्नास गज व पन्नास रथ एवढ्या समूहाला सेना असें म्हणतात. याच्या दसपट सेनासमूहाला पृतना व दहा पृतनांना वाहिनी म्हणतात. पण

येथील सेना, वाहिनी, पृतना, ध्वजिनी, चमू, अक्षौहिणी व वरूथिनी हे सर्व पर्याय शब्द आहेत.

यांप्रमाणें बुद्धिमान् दुर्योधनानें आपल्या सैन्याची व्यूहरचना केली. दोन्ही सैन्यामध्यें मिळून अठरा अक्षौहिणी सैन्य होतें. त्यांतील पांडवांचें सात व कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी होतें. पंचावन्न पुरुषांच्या समुदायाला पत्ति असें म्हणतात. तीन पत्तींचें एक सेनामुख होतें. त्यालाच गुल्म असेंहि नांव आहे. तीन गुल्मांचा एक गण म्हटला जातो. याप्रमाणें दुर्योधनाच्या सेनेंत युद्धोत्सुक, प्रहार करणारे सहस्रावधि गण होते. त्यामुळें त्याच्या सैन्यांतील पुरुषांची गणना करतां येत नव्हती. त्यांतील शूर व बुद्धिमान् पुरुष पाहून दुर्योधनानें त्यांना प्रत्येक अक्षौहिणीवर सेनापति नेमिलें.

नंतर दुर्योधनानें प्रत्येक अक्षौहिणीच्या श्रेष्ठ सेनानीस सन्मानपूर्वक बोलावून आणून त्यांच्याशीं प्रेमानें संभाषण केलें. कृप, द्रोण, शल्य, जयद्रथ, सुदक्षिण काम्बोज, कृतवर्मा, अश्वत्थामा, कर्ण, भूरिश्रवा, शकुनि व महाबलाढ्य बाल्हिक हे अकरा वीर अकरा अक्षौहिणीचे सेनापति होते. त्यांची नित्य वेळोवेळीं समक्ष भेट घेऊन दुर्योधन त्यांचा यथाविधि सत्कार करीत असे. याप्रमाणें ज्यांची उत्तम व्यवस्था ठेविली आहे असे ते सर्व राजे, सैनिक व त्यांचे अनुयायी विशेष प्रकारें नियत असून राजा दुर्योधनाचें प्रिय करण्यांत तत्पर होऊन राहिले होते. ५. ७. १५५.

अध्याय १५६ वा.

[१ भीष्माला सेनाध्यक्ष होण्याविषयीं दुर्योधनाची प्रार्थना. २ भीष्माचा अर्जुनप्रशंसापूर्वक स्वीकार. ३ भीष्मवधापर्यंत युद्ध न करण्याची कर्णाची प्रतिज्ञा, भीष्माला सैन्यापत्याचा अभिषेक. ४ कौरवांचें सेनेसह कुरुक्षेत्रीं प्रयाण.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, त्यानंतर सर्व महीपालांसह दुर्योधन हात जोडून भीष्माला असें वचन बोलला—" हे पितामह सेनाध्यक्षावांचून प्रचंड सेनाहि मुंग्यांच्या वारुळासारखी किंवा पर्णपुटासारखी क्षणांत विदीर्ण होते. त्याचप्रमाणें सैन्यामध्यें अनेक नेते उपयोगी नाहींत. कारण दोन व्यक्तींचें मत व शौर्य केव्हांहि समान असूं शकत नाहीं आणि सैन्याधिपति परस्परांशीं स्पर्धा करीत असतात. या विषयीं असा एक पुरातन इतिहास सांगत असतात.

हे महाप्राज्ञा, पूर्वी एकदा अतिशय बलाढ्य हैहयराजांशीं युद्ध करण्यास सर्व ब्राह्मण आपले दर्भाचे ध्वज उभारून आले. त्याचप्रमाणें वैश्य व शूद्रहि त्यांना अनुसरले. ते तीन वर्ण एकत्र होऊन त्यांचा एक पक्ष झाला व क्षत्रिय एकटेच दुसऱ्या पक्षांत राहिले. नंतर त्या दोन पक्षांचें वारंवार युद्ध झालें व ते तीन्ही वर्ण संख्येनें विपुल असूनहि प्रत्येक वेळीं एकट्या क्षत्रियांनींच त्यांना जिंकलें. तेव्हां त्या द्विजश्रेष्ठांनीं क्षत्रियांना त्यांच्या विजयाचें कारण विचारलें. त्यावेळीं त्या धर्मज्ञ क्षत्रियांनीं त्यांस असें यथार्थ कारण सांगितलें.

क्षत्रिय—आम्ही समरांगणांत एकाच बुद्धिमान् सेनापतीच्या आज्ञेनें चालतों आणि तुम्ही सर्व नेत्याच्या अभावीं स्वबुद्ध्यनुसार आपापल्या मताप्रमाणें वागतां, त्यामुळें आम्ही विजयी होतों व तुमचा पराजय होतो.

क्षत्रियांचें हें वचन ऐकून ब्राह्मणांनीं नीतिज्ञ, कुशल व शूर अशा एका द्विजाला आपला सेनापति नेमिलें व क्षत्रियांना जिंकलें. याप्रमाणें जे योद्धे हितचिंतक, निष्पाप, शूर व कुशल असा सेनापति करितात, ते रणांमध्यें शत्रूंना जिंकतात.

हे पितामह, तूं शुक्राचार्यांच्या तुल्य आहेस, सर्वदा माझें हित चिंतीत असतोस. पित्याच्या वरानें कालालाहि अवध्य आहेस व धर्मात स्थित आहेस. यास्तव तूं आमचा सेनापति हो. किरणवान् ज्योतींमध्यें जसा आदित्य, वनस्पतींत जसा चंद्र, यक्षांमध्यें जसा कुबेर, देवांमध्यें जसा इंद्र, पर्वतांत जसा मेरु, पक्ष्यांमध्यें जसा गरुड, देवांमध्यें जसा कार्तिकेय आणि वसूंमध्यें जसा अग्नि तसा कौरवांमध्यें तूं आहेस. इंद्रानें संरक्षिलेल्या देवाप्रमाणें तुझ्याकडून सुसंरक्षित असलेले आम्ही देवांनाहि अजिंक्य होऊं, यांत संशय नाहीं. देवांच्या अग्रभागीं जसा सेनानी स्कंद जातो, तसा तूं आमचा अग्रेसर हो. म्हणजे श्रेष्ठ वृषभाला अनुसरणाऱ्या बालवृषभाप्रमाणें आम्ही तुझ्या मागोमाग जाऊं.

(२) भीष्म—हे महाबाहो भारता, तू जें म्हणालास तें खरें आहे. परंतु मला जसे तुम्हीं तसेच पांडवहि आहेत. यास्तव हे नराधिपा, त्यांना श्रेयस्कर असलेलें कर्तव्य मी त्यांनाहि सांगेन आणि माझ्या संकेताप्रमाणें तुझ्या अर्थासाठीं युद्ध करीन. एका कुंतीपुत्र धनंजयावांचून माझ्या तोडीचा एकहि

---

१ वयमेकस्य शृण्वाना महाबुद्धिमतो रणे ।
भवन्तस्तु पृथक्सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ॥

योद्धा मला या पृथ्वीवर दिसत नाहीं. तो महाबुद्धिमान् अर्जुन अनेक प्रकारचीं दिव्य अस्त्रें जाणतो. परंतु तो पांडव माझ्याशीं कदापि उघडपणें युद्ध करणार नाहीं. मी केवल शस्त्रबलानेंच एका क्षणांत सुरासुर व राक्षस यांच्यासह हें जगत् निर्मनुष्य करून टाकीन.

तथापि हे जनाधिपा, मला पांडुपुत्रांचा नाश करितां येणें शक्य नाहीं. इतर दहा हजार योद्धयांचा मी शस्त्रानें प्रतिदिवशीं संहार करीन. याप्रमाणें मी इतर वीरांना यमलोकीं पाठवीन. परंतु त्यांनीं जर प्रथमच मजवर प्रहार केला नाहीं, तर मीहि त्यांच्यावर प्रहार करणार नाहीं.

या अटीवर मी तुझ्या इच्छेप्रमाणें सेनापति होईन. आतां दुसरीहि माझी इच्छा ऐक. हे पृथ्वीपाला, कर्णानें किंवा मीं यांतील कोणीं तरी एकानें प्रथम युद्ध करावें. एकाच वेळीं दोघांनीं युद्धाला उभें राहूं नये. कारण हा सूतपुत्र रणामध्यें माझ्याशीं नेहमीं स्पर्धा करीत असतो.

(३) कर्ण—हे राजन्, हा गांगेय जिवंत असेपर्यंत मी कदापि युद्ध करणार नाहीं. हा भीष्म मारला गेला असतां मीं समरांगणांत धनंजयाशीं युद्ध करीन.

वैशंपायन—राजा जनमेजया, त्यानंतर धृतराष्ट्रपुत्रानें विपुल दक्षिणा देऊन भीष्माला यथाविधि सेनापति केलें. तेव्हां तो अभिषिक्त शांतनव फार शोभला. त्यावेळीं अव्यग्र वादकांनीं राजाज्ञेवरून सहस्रशः शंख व भेरी वाजविल्या. सिंहनाद झाले. अश्वादि विविध वाहनांनीं तुमुल शब्द केला. मेघांवांचूनच रक्त व चिखल यांची वृष्टि झाली. गजांच्या गर्जनांसारखे धरणीकंप झाले. हीं दुश्चिन्हें पाहून सर्व योद्धे मूर्छित झाले. आकाशवाणी व उल्कापात झाला. भालु भयंकर शब्द करूं लागल्या. हे राजा, दुर्योधनानें भीष्माला जेव्हां सैन्यापत्याचा अभिषेक केला, तेव्हां याप्रमाणें उग्र स्वरूपाचीं शेकडों दुश्चिन्हें झालीं.

(४) त्यावेळीं शत्रूच्या सैन्याचा संहार करणाऱ्या भीष्माला सेनापति करून दुर्योधनानें ब्राह्मणांकडून अनर्थनिवारणार्थ स्वस्तिवाचन करविलें आणि श्रेष्ठ विप्रांना विपुल गायी व सुवर्ण यांचें दान दिलें व त्यांच्या मंगल जयाशीर्वादांचा स्वीकार केला. नंतर गांगेयाला पुढें करून सैनिकांनीं परिवेष्टित झालेला तो दुर्योधन भ्रात्यांसह निघाला आणि प्रचंड सेनेसह कुरुक्षेत्रांत गेला. तेथें कर्णासह त्या कौरवानें सर्व कुरुक्षेत्राचें आक्रमण केलें व त्यांतील सजल, तृण, काष्ठ व धान्य

यांनीं युक्त आणि रम्य असा समप्रदेश पाहून तेथें आपल्या शिबिरासाठीं जागा आंखविली व तत्काल शिबिर तयार करविलें. तें शिबिर हस्तिनापुराप्रमाणें शोभूं लागलें. ७. ५. १५६.

अध्याय १५७ वा.

[१ जनमेजयाचा प्रश्न. २ सात सेनापतींना अभिषेक व श्रीकृष्णाला सर्व सेनानींचा अधीप करण्याविषयीं युधिष्ठिराची आज्ञा. ३ बलरामाचें पांडवांकडे आगमन. त्याचा सत्कार व कौरवांची उपेक्षा करण्यास असमर्थ असलेल्या त्याचें तीर्थयात्रेस प्रयाण.]

(१) **जनमेजय**—हे विप्रश्रेष्ठा, गंगापुत्र भीष्म बृहस्पतितुल्य बुद्धिमान्, पृथ्वीसारखा क्षमावान्, समुद्रासारखा गंभीर, हिमालयासारखा स्थिर, प्रजापतिसारखा उदार, भास्करासारखा तेजस्वी आणि महेंद्रासारखा आपल्या शरवृष्टींनीं शत्रूंचा नाश करणारा होता. तो भारतांचा पितामह सर्व भूपालांचा जणुकाय ध्वजच होता. अंगावर रोमांच आणणारा तो भयंकर रणयज्ञ प्रवृत्त झाला असतां त्या महात्म्यानें दीर्घकाल सैन्यापत्याची दीक्षा घेतली आहे, हें वर्तमान ऐकून शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन व कृष्ण काय म्हणाले तें मला सांग.

(२) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, आपद्धर्म जाणणारा व अर्थकुशल असा युधिष्ठिर सर्व भ्रात्यांना आणि शाश्वत वासुदेवाला एकत्र बोलावून सान्त्वपूर्वक असें निश्चित वचन बोलला—" हे वीरांनो, तुम्ही आपल्या सैन्यांत एकदा फिरून या व कवचें चढवून सज्ज व्हा. युद्धाच्या आरंभालाच तुमचा पितामहाशीं संग्राम होईल. यास्तव आपल्या सात सैन्यांवर कोण कोण अधिपति नेमावे, याचा तुम्ही विचार करा."

कृष्ण—हे भरतश्रेष्ठा, युद्धाचा काल उपस्थित झाला असतां, जसें भाषण करणें उचित आहे, तसेंच तूं बोललास. तुझें सांगणें मला मान्य आहे. त्याप्रमाणेंच सर्व व्यवस्था होऊं दे. तुझ्या साती सैन्यावर सेनापतींची योजना कर.

वैशंपायन—राजा, त्यानंतर युधिष्ठिरानें द्रुपद, विराट, सात्यकि, धृष्टद्युम्न, धृष्टकेतु, शिखंडी आणि मागध सहदेव या सात युद्धाभिकांक्षी वीरांना बोलावून आणविलें व त्यांना सेनापतींचा यथाविधि अभिषेक केला. धृष्टद्युम्नाला त्या सर्व

महात्म्या सेनापतींचा अधिपति नेमलें. तो द्रुपदाचा पुत्र द्रोणाचा वध करण्यासाठींच प्रदीप्त अग्नींतून उत्पन्न झाला होता. धनंजयाला त्या सेनानींचाहि सेनाध्यक्ष केलें आणि श्रीमान् बुद्धिमान् जनार्दन अर्जुनाचा नेता व त्याच्या श्रेष्ठ अश्वांचें नियमन करणारा झाला.

(२) याप्रमाणें क्षत्रियांचा क्षय करणारें तें युद्ध उपस्थित झालेलें पाहून बलरामानें पांडवांच्या भवनांत प्रवेश केला. तो हलधर अक्रूर, गद, सांब, रुक्मीणीचा पुत्र, आहुकसुत, चारुदेष्ण आणि व्याघ्रासारखे बलाढ्य असलेले वृष्णिवीर यांनीं परिवेष्टित असल्यामुळें मरुद्गणांनीं युक्त असलेल्या इंद्राप्रमाणें संरक्षित होता.

त्या कृष्णाग्रजानें रेशमी नील वस्त्र परिधान केलें होतें. तो कैलासशिखराप्रमाणें भव्य दिसत होता. त्याचे नेत्र आरक्त असून तो सिंहासारख्या लीलागतीनें चालत होता. श्रीमान् हलायुध येत आहे, असें पहातांच धर्मराज, केशव, चारी पांडव भ्राते व इतरहि जे भूपति तेथें जमले होते, ते सर्व उठून उभे राहिले व त्यांनीं त्यांच्या समीप आलेल्या त्या बलरामाचा सत्कार केला. नंतर युधिष्ठिरानें त्याचा हात धरून त्याला आंत आणलें. वासुदेवादिकांनीं त्याला अभिवादन केलें. बलरामानें विराट-द्रुपदादि वृद्धांना वंदन केलें. तो रेवतीपति युधिष्ठिरासह बसला असतां ते सर्व राजे त्याच्या सभोंवार बसले.

नंतर ते सर्व नृपति बसले असतां हलधरानें वासुदेवाकडे पाहून असें भाषण केलें—"हा क्षत्रियांचा क्षय करणारा, महा उग्र व दारुण संग्राम उपस्थित झाला आहे. दैवच तसें निश्चित आहे, त्याचें उल्लंघन करतां येणें शक्य नाहीं. तरीहि या युद्धांतून पार पडलेल्या तुम्हांला मी व्याधिरहित व क्षतरहित पाहीन, अशी माझी मति आहे. येथें युद्धार्थ जमलेलीं हीं सर्व क्षत्रियकुलें कालांनींच परिपक्क झालीं आहेत, यांत संशय नाहीं. ज्यामध्यें मांस व रक्त यांचा चिखल झाला आहे, असा हा घनघोर संग्राम होईल.

या वासुदेवाला मी एकांतांत वारंवार सांगत आलों आहें कीं, हे मधुसूदना, आपल्या संबंधि-बांधवांशीं तूं समवर्तन ठेव. पांडव जसे आपले आप्त आहेत, तसा दुर्योधनहि आहे. त्यालाहि आपण साहाय्य केलें पाहिजे.

परंतु हे युधिष्ठिरा, या मधुसूदनानें तुझ्यासाठीं माझें हें वचन ऐकलें नाहीं. त्यानें धनंजयाकडे पाहून तुम्हांलाच सर्वस्वीं वाहून घेतलें आहे. तेव्हां निःसं-

शय पांडवांचाच जय होणार, अशी माझी निश्चित मति आहे आणि वासुदेवाचा अभिनिवेशहि तसाच आहे.

हे भारता, मी वासुदेवावांचून या जीवलोकाला पहाण्यासहि समर्थ नाहीं. यास्तव मला केशवाच्या इच्छेप्रमाणेंच वागलें पाहिजे. परंतु गदायुद्धांत विशारद असलेले भीमसेन व दुर्योधन हे दोघेहि माझे शिष्य आहेत व त्या दोघांहि वीरांवर माझें सारखेंच प्रेम आहे. युद्धामध्यें माझ्या समक्ष कौरवांचा नाश होऊं लागला असतां मला त्याची उपेक्षा करतां येणें शक्य नाहीं. तस्मात् मी सरस्वती-नदीच्या तीरावरील तीर्थयात्रा करावयास जातों. ”

असें बोलून त्या बलरामानें पांडवांची अनुज्ञा घेतली व त्याला पोंचविण्यासाठीं मागोमाग चाललेल्या मधुसूदनाला परत फिरवून तो तीर्थयात्रेला निघून गेला. ५. ७. १५७.

अध्याय १५८ वा.

[१ पांडवांच्या साह्यार्थ रुक्मीचें आगमन. शार्ङ्गादि धनुष्यांचें वर्णन. २ रुक्मीचा वृत्तान्त. ३ त्याचें आत्मश्लाघायुक्त साह्याचें आश्वासन. ४ अर्जुनानें केलेला त्याचा निषेध. ५ रुक्मीचें दुर्योधनाकडे गमन. तेथून स्वनगरीस प्रयाण.]

(१) वैशंपायन—राजा जनमेजया, याच वेळीं दक्षिणदेशाधिपति भोजकुलोत्पन्न महायशस्वी भीष्मकराजाचा दाही दिशांत प्रसिद्ध असलेला पुत्र रुक्मी पांडवांकडे आला. हा भीष्मकराजा इंद्राचा साक्षात् मित्र असून ‘ हिरण्यरोमा ’ या नांवानें प्रसिद्ध होता व त्याचा हा पुत्र सत्यसंकल्प, दृढनिश्चयी असून गंधमादन पर्वतावर राहाणाऱ्या ‘ द्रुम ’-नामक किन्नरश्रेष्ठाचा शिष्य होता. त्याच्यापासून त्याला चतुष्पादयुक्त समग्र धनुर्वेद प्राप्त झाला होता. त्या महाबाहूनें श्रीकृष्णाचें शार्ङ्ग व अर्जुनाचें गांडीव या श्रेष्ठ तेजस्वी धनुष्यांच्या तुल्य इंद्राचें ‘ विजय ’-संज्ञक दिव्य धनुष्य संपादन केलें होतें. शार्ङ्ग, गांडीव व विजय हीं तीनच देवांचीं दिव्य धनुष्यें आहेत. वरुणाचें गांडीव, इंद्राचें विजय, व विष्णूचें शार्ङ्ग धनुष्य आहे. तें शत्रुसैन्याला भयावह असलेलें तेजोमय दिव्य धनुष्य श्रीकृष्णानें धारण केलें. गांडीवधनुष्य खांडववनांत अर्जुनाला अग्नीपासून प्राप्त झालें आणि विजय धनुष्य महातेजस्वी रुक्मीला ‘ द्रुम ’-गुरूपासून मिळालें आणि हृषीकेशानें मुरु-दैत्याचे पाश

तोडून, त्याचा वध करून नरकासुराला जिंकून व अदितीचीं मणिकुंडलें, विविध रत्नें, व सोळा सहस्र स्त्रिया यांचें जेव्हां हरण करून आणिलें तेव्हां त्याला श्रेष्ठ शार्ङ्गधनुष्याची प्राप्ति झाली.

(२) राजा, मेघासारखा प्रचंड ध्वनि करणारें तें विजय धनुष्य प्राप्त झालें असतां रुक्मी जणुंकाय सर्व जगताला भयभीत करीतच पांडवांकडे आला. पूर्वी वासुदेवानें केलेलें रुक्मिणीहरण सहन न होऊन स्वबाहुबलाच्या दर्पानें हा वीर ' मी जनार्दनाचा वध केल्यावांचून परत फिरणार नाहीं ' अशा प्रतिज्ञेनें चतुरंग सेनेसह त्याच्यावर चाल करून गेला होता. तेव्हां त्याची ती प्रचंड सेना विचित्र कवचें व विविध आयुधें धारण करून गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणें पसरली होती. ती अतिशय दूर अंतरावरील शत्रूला वेध करणाऱ्या शूर योद्धयांनीं युक्त होती आणि रुक्मीला स्वतःच्या बाहुबलाचा फार गर्व वाटत होता. परंतु योगीश्वर वार्ष्णेय प्रभूनें त्याचा पराभव केला. तेव्हां तो रुक्मी लज्जित झाला व कुंडिनापुरास परत गेला नाहीं.

जेथें कृष्णानें रणामध्यें त्याचा पराभव केला होता, तेथें त्यानें 'भोजकट'-नांवाचें उत्तम नगर वसविलें आणि गज, व अश्व यांनीं युक्त असलेली विपुल सेना त्याच्या सभोंवार ठेविली. त्यामुळें तें 'भोजकट'-नांवानें या पृथ्वीतलावर प्रसिद्ध झालें.

अशा प्रकारचा तो महापराक्रमी भोजराजा एक अक्षौहिणी सैन्य बरोबर घेऊन मोठ्या त्वरेनें पांडवांपाशीं आला. त्यानें धनुष्य, तलत्राण, खड्ग, भाते व कवच धारण केलें होतें, त्या वीरानें वासुदेवाचें प्रिय करण्यासाठीं आपल्या सूर्यासारख्या तेजस्वी ध्वजासह पांडवांच्या महाचमूंत प्रवेश केला, त्यावेळीं राजा युधिष्ठिरानें त्याला सामोरें जाऊन त्याचें स्वागत केलें. इतर पांडुपुत्रांनींहि त्याचा यथाविधि सत्कार करून त्याची प्रशंसा केली. तेव्हां त्यानें त्या सर्वांचा स्वीकार करून सैन्यासह विश्रांति घेतली.

(३) नंतर सर्व वीरांच्या समक्ष तो पराक्रमी रुक्मी धनंजयाला असें वचन बोलला—" हे पांडवा, तुला जर या बलाढ्य शत्रूंशीं युद्ध करण्याची भीती वाटत असेल तर मी तुझ्या साह्यार्थ स्थित आहें. तुझ्या असह्य शत्रूंचा नाश करण्यास मी तुला रणांत साह्य करीन. इहलोकीं माझ्यासारखा पराक्रमी एकहि वीर सांपडणार नाहीं. हे पार्था, तूं रणांमध्यें माझ्याकडे शत्रुसेनेचा जो

भाग सोंपविशील, त्याचा मी संहार करीन. अथवा द्रोण व कृप या दोघां-तील एखादा वीर असो, भीष्म व कर्णहि असोत, किंवा हे सर्व नृपाल असोत त्या सर्वांचा युद्धांत वध करून मी ही पृथ्वी तुला प्राप्त करून देईन."

(४) जनमेजया, सर्व पार्थिव व इतर वीर ऐकत असतां धर्मराज व केशव यांच्या संनिध रुक्मीनें असें आत्मश्लाघायुक्त भाषण केलें! तेव्हां अर्जुनानें धर्मराज व वासुदेव यांच्याकडे साभिप्राय अवलोकन करून व स्नेहपूर्वक स्मित करून म्हटलें—"हे वीरा, मी कुरुकुलोत्पन्न असून विशेषतः पांडुराजाचा पुत्र आहें. द्रोणाचार्य माझा गुरु असून मी त्याचा प्रिय शिष्य आहें आणि वासु-देव माझा साह्यकर्ता आहे. असें असतां गांडीवधनुष्य धारण करणारा मी 'युद्धाला भीत आहें' असें म्हणेन तरी कसें! घोषयात्रेच्या प्रसंगीं बलाढ्य गंधर्वांबरोबर मीं जेव्हां युद्ध केलें, त्यावेळीं मला साह्य करणारा कोणता मित्र समीप होता! देव-दानवांनीं संकुल झालेल्या भयानक खांडववनांत मीं जेव्हां एकट्यानें युद्ध केलें तेव्हां मला कोणाचें साह्य होतें! निवातकवच आणि कालकेय दैत्य यांच्याशीं झालेल्या युद्धांत मला कोण साह्यकर्ता होता! त्याचप्रमाणें विराटनगरींत उत्तरगोग्रहण प्रसंगीं असंख्य कौरवांशीं केलेल्या युद्धांत मला साह्य करावयास कोण आलें होतें! (अर्थात् कोणीहि नाहीं.) मीं रुद्र, इंद्र, कुबेर, यम, वरुण, अग्नि, कृप, द्रोण व माधव यांची युद्धा-साठीं आराधना केलेली आहे. गांडीवासारखें तेजस्वी, दृढ व दिव्य धनुष्य, धारण करीत आहें. अक्षय भाते आणि दिव्य अस्त्रें यांनीं संपन्न आहें. असें असतांना माझ्यासारखा योद्धा प्रत्यक्ष इंद्र जरी युद्धाला आला तरी 'मी भ्यालों' असें यशाची हानि करणारें वचन कसा बोलेल! हे महा-बाहो, मी शत्रूला भीत नाहीं, किंवा मला कोणाच्या साह्याची अपेक्षाहि नाहीं. यास्तव तुझी इच्छा असेल तेथें तूं जा किंवा येथें रहा. तुला जें योग्य वाटेल तें कर."

(५) अर्जुनाचें हें भाषण ऐकून रुक्मी आपली सागरासारखी प्रचंड सेना घेऊन दुर्योधनाकडे गेला व त्यालाहि त्यानें अशीच आपली साह्य करण्याची इच्छा दर्शविली. परंतु स्वतःच्या शौर्याचा अभिमान असलेल्या मानी दुर्यो-धनाला त्याची आत्मप्रौढी सहन झाली नाहीं. त्यानेंहि त्याचें साह्य घेण्याचें नाकारलें, तेव्हां तो आल्या मार्गानें निघून गेला.

हे महाराज, याप्रमाणें बलराम व रुक्मी हे दोघेच वीर त्या युद्धापासून पराङ्मुख झाले. वार्ष्णेय बलराम तीर्थयात्रेला गेला व भीमकराजाचा पुत्र रुक्मी परत फिरला. ते दोघे निघून गेले असतां पांडव पुढील संकेत करण्या-साठीं पुनः एकत्र बसले. त्यावेळीं भूपालांनीं व्यापलेली धर्मराजाची ती सभा नक्षत्रयुक्त चंद्रानें शोभणाऱ्या आकाशाप्रमाणें शोभली. ५. ७. १५८.

अध्याय १५९ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा संजयाला प्रश्न. २ संजयाचें उत्तर.]

जनमेजय—हे द्विजश्रेष्ठा, कालानेंच ज्यांना प्रेरणा केली आहे, त्या कौर-वांनीं कुरुक्षेत्रांत व्यूह रचून सैन्य सज्ज केल्यावर पुढें काय केलें तें सांग.

(१) वैशंपायन—हे महाराज, याप्रमाणें दोन्ही सैन्यें व्यूह रचून युद्धार्थ सज्ज झालीं असतां धृतराष्ट्रानें संजयाला असा प्रश्न केला—

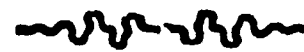
धृतराष्ट्र—हे संजया, ये आणि कौरव-पांडवांच्या शिबिरांतील सर्व वृत्तान्त मला सविस्तर कथन कर. खरोखर दैवच बलवत्तर असून पराक्रम व्यर्थ आहे, असें मी समजतों. या विषयीं तूं माझेंच उदाहरण घे. युद्ध सर्व कुलाचा क्षय करणारें आहे, हा युद्धदोष मी जाणतों. दुर्योधनाची बुद्धि धर्माकडे नसून तो कपटपटु आहे, हेंहि मला ठाऊक आहे. तथापि त्या कपट-द्यूत खेळणाऱ्या पुत्राचें नियमन करण्यास व स्वतःचें हित साधण्यास मी समर्थ नाहीं. हे सर्व दोष पाहून त्यापासून निवृत्त व्हावें असें माझ्या बुद्धीला वाटतें, परंतु दुर्योधनाची भेट होतांच ती बुद्धि पुनः विपरीत होते. असें असल्यामुळें जें होणार असेल तें होईल. रणामध्यें देहत्याग करणें हाच क्षत्रि-यांचा पूज्य धर्म आहे.

(२) संजय—हे महाराज, तुझा हा प्रश्न युक्तच आहे. तूं म्हणतोस तेंच खरें, पण या अनर्थाचा सर्व दोष दुर्योधनावरच लादूं नको. तूं माझें भाषण लक्षपूर्वक ऐक. जो मनुष्य स्वतःच्या दुश्चरितानें अशुभाला प्राप्त होतो, त्यानें त्याचा दोष देव किंवा दैव यांच्यावर लादणें योग्य नव्हे. हे राजन्, जो पुरुष मनुष्यलोकामध्यें निंद्य आचरण करितो, तो सर्व लोकांना वध्य होतो. तुम्हीं अमात्यांसह पांडवांना कपटद्यूतानें जिंकून त्यांना तिरस्कृत केलेंत. परंतु पांड-वांनीं तुझ्याकडे पाहून तें सर्व आजवर सहन केलें व शेवटीं ते समरांगणांत

आले आहेत. दोन्ही सैन्यें रणभूमीवर उपस्थित झालीं आहेत. समराच्या निमित्तानें अश्व, गज व अतिशय पराक्रमी राजे यांचा कसा संहार झाला, तो मी तुला सांगतों. सर्व लोकांचा क्षय करणाऱ्या या युद्धाचा वृत्तान्त स्थिर होऊन एकाग्रचित्तानें ऐक. पाप किंवा पुण्य यांतील कोणत्याच कर्माचा कर्ता पुरुष नाहीं. मनुष्य परतंत्र आहे. कळसूत्री बाहुलीप्रमाणें त्याच्या हातून कर्म करविलें जातें. या विषयीं कोणी म्हणतात कीं, ईश्वराच्या प्रेरणेनें तीं होतात व कोणी मानतात कीं तीं यदृच्छेनें होतात. दुसरे कित्येक असें समजतात कीं पूर्वकर्मानुसार तीं घडून येतात. या कर्मांविषयीं अशीं हीं तीन प्रकारचीं भिन्न भिन्न मतें आहेत. तस्मात् तुजवर जरी हा अनर्थ ओढवला आहे, तरी स्थिर हो आणि शांत चित्तानें पुढील वृत्तान्त ऐक. ५. ७. १५९.

येथें सातवें सैन्यनिर्याणपर्व समाप्त झालें.

उलूकदूतगमनपर्व ८.

अध्याय १६० वा.

[१ दुर्योधनाचा कर्णादिकांशीं संकेत. २ पांडवांकडे उलूकप्रेषण. ३ बिडालाख्यान. ४ दुर्योधनाचा कृष्णासह पांची पांडवांना उपहासपूर्वक संदेश. ५ सैन्यसागराचें रूपक.]

(१) संजय—हे महाराज, महात्म्या पांडवांनीं हिरण्वती नदीच्या तीरावर तळ दिला असतां कौरवांनींहि आपलें शिबिर स्थापन केलें व दुर्योधनराजानें आपल्या सैन्यासह तेथेंच निवास केला. त्यानें नृपतींना बोलावून आणून सैन्याचे गुल्म त्यांच्या स्वाधीन केले व सैनिकांचें रक्षण करण्यास सांगितलें. नंतर त्या धार्तराष्ट्रानें कर्ण, दुःशासन व शकुनि यांना बोलावून आणून त्यांच्याशीं संकेत चालविला. त्या राजानें कर्ण, दुःशासन व शकुनि यांच्याशीं पृथक् पृथक् पुष्कळ विचार केला व 'उलूक'-नामक दूताला एकांतांत बोलावून आणून त्याला असें म्हटलें.

(२) दुर्योधन—हे द्यूतकार उलूका, सोमकांसह असलेल्या पांडवांकडे जा आणि वासुदेवाच्या समक्ष त्यांना माझा असा संदेश सांग. युधिष्ठिराला

म्हणावें कीं, अनेक वर्षांपासून घाटत असलेलें हें कौरव-पांडवांचें भयंकर युद्ध उपस्थित झालें आहे. ज्याचा अनुज वृथा गर्जना करीत आहे, अशा तुझी आत्मप्रशंसा संजयानें मला सांगितली. त्याचा काल आतां समीप आला आहे. तुम्हीं जी प्रतिज्ञा केलीत, ती सर्व आतां पूर्ण करून दाखवा.

सर्व सोमक व केकय भ्राते यांच्यासह बसलेल्या त्या ज्येष्ठ पांडवाला माझा असा निरोप सांग कीं, तूं स्वतःला मोठा धार्मिक म्हणवितोस, पण आतां तुझें मन या अधर्मांत कसें प्रवृत्त झालें ! तूं सर्व भूतांना अभय देणारा आहेस असें मी समजत होतों, परंतु असा दयालु म्हणून प्रसिद्ध असलेला तूं तर एखाद्या निर्दयाप्रमाणें सर्व जगताच्या नाशाची इच्छा करीत आहेस !

हे भरतश्रेष्ठा, पूर्वी देवतांनीं राज्य हरण केलें असतां प्रह्लादानें गायिलेला हा श्लोक श्रुत आहे.

हातांत पवित्र दर्भादि धारण करून ज्याचें धर्मचिह्न देवाच्या ध्वजाप्रमाणें सर्व लोकांत प्रसिद्ध असतें व ज्याचीं सर्व गुप्त पापें बाह्याचरणानें झांकलीं जातात, त्याला 'बैडालव्रत' असें म्हणतात. तें श्रेष्ठ आख्यान नारदानें माझ्या पित्याला सांगितलें होतें, तेंच मी तुला कथन करितों. ऐक.

(३) नारद्—हे राजन्, एक दुष्टबुद्धि मार्जार होता. तो एकदा आपला सर्व व्यापार सोडून गंगातीरावर हात वर करून उभा राहिला व सर्व प्राण्यांचा विश्वास संपादन करण्यासाठीं हिंसेपासून निवृत्त होऊन 'मी धर्माचरण करीत आहें' असें सर्व पशु-पक्ष्यांना सांगूं लागला. अशाप्रकारें बराच काल गेला असतां त्याच्यावर विश्वास ठेवून पक्षी त्याच्या भोंवतीं जमले व त्या मार्जाराची प्रशंसा करूं लागले, तेव्हां सर्व पक्ष्यांकडून सत्कार केला गेलेला तो पक्षिभक्षक मार्जार आपलें तप सफल झालें असें मानून स्वतःला कृतकार्य समजूं लागला.

त्यानंतर दीर्घ कालानें कांहीं मूषक त्या प्रदेशांत आले. तेव्हां हा व्रताचरण करणारा धार्मिक त्यांच्या दृष्टीं पडला. त्याला पाहून व त्याचें तें सर्व दांभिक आचरण अवलोकन करून त्या मूषकांनीं असा निश्चय केला "आपण सर्व विपुल आप्तांनीं युक्त आहोंत. आपल्याला पुष्कळ मित्र आहेत; पण, आपल्याला

१ यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

मातुल नाहीं, यास्तव आपण या धार्मिक बोक्याला आपला मामा करूं या. तो आम्हां आबालवृद्धांचें सतत रक्षण करो."

असा संकेत करून ते सर्व मूषक त्या मांजराजवळ जाऊन असें म्हणाले— "हे तपस्वी मातुला, तुझ्या प्रसादानें आम्ही सर्वत्र सुखानें संचार करण्याची इच्छा करितों. अव्यग्र असलेल्या आमची तूंच गति आहेस. तूंच आमचा परम सुहृद् आहेस. आम्ही सर्व एकत्र जमून तुला शरण आलों आहों. हे महाप्राज्ञा, तूं नित्य धर्मपरायण असून धर्मांत स्थित आहेस. यास्तव देवांचें रक्षण करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तूं आमचें संरक्षण कर."

हे धृतराष्ट्रराजा, त्या सर्व मूषकांनीं अशी प्रार्थना केली असतां तो मूषकांचा अंतक त्या सर्वांना म्हणाला—"हे वत्सांनो, मला तुमचें रक्षण आणि तपश्चरण हीं दोन्हीं कार्यें एकाच वेळीं करतां येणें शक्य नाहीं. तथापि तुमच्या वचनाप्रमाणें मला तुमचें हित करणें अवश्य आहे. परंतु तुम्हींहि माझ्या सांगण्याप्रमाणें नित्य एक कार्य केलें पाहिजे. दृढ नियमांत स्थित असलेला मी तपानें श्रांत झालों आहें, मला चालण्याची शक्ति राहिली नाहीं. यास्तव बाबांनों, यापुढें तुम्ही मला येथून उचलून नदीतीरावर नित्य नेत जा."

तेव्हां त्या सर्व मूषकांनीं 'ठीक आहे' असें म्हटलें व आबालवृद्ध सर्व मूषकांना त्यांच्या संरक्षणार्थ मार्जाराच्या स्वाधीन केलें. त्यानंतर तो पापी दुष्टात्मा बोका नित्य त्या मूषकांना भक्षण करूं लागला आणि अल्पावधींतच पुष्ट, तेजस्वी व सुदृढ झाला. दिवसेंदिवस मूषकांचा समूह क्षीण होऊं लागला व मार्जार तेजोबलानें युक्त होऊन त्याची वृद्धि होऊं लागली. तें पाहून सर्व मूषक एकत्र जमून परस्परांस म्हणाले—"आपला हा मातुल नित्य पुष्ट होत चालला आहे, व आपला अतिशय क्षय होत आहे. (याचें काय बरें कारण असावें !)"

तेथें 'डिण्डिक'-नांवाचा एक अतिशय बुद्धिमान् मूषक होता, तो त्या मूषकांच्या समूहाला म्हणाला—"तुम्ही सर्व एकत्र जमून नदीतीरावरून परत फिरा व मी मातुलासह मागें रहातों. (म्हणजे तो तेथें काय करीत असतो, हें आपल्याला कळेल.)"

त्याचें हें भाषण ऐकून त्या सर्व मूषकांनीं 'धन्य' धन्य' असें बोलून त्याचा सत्कार केला आणि डिण्डिकाच्या सांगण्याप्रमाणें वर्तन केलें. त्यांचा

हा संकेत माहित नसल्यामुळें मार्जारानें डिण्डिकालाच भक्षण केलें. तेव्हां ते सर्व मूषक पुनः एकत्र जमून विचार करूं लागले. त्यांच्यामध्यें 'कोलिक' नांवाचा एक अतिशय वृद्ध मूषक होता. तो त्या आपल्या ज्ञातिसमुदायांत असें वचन बोलला—"हा मातुल धर्माचरणी दिसत नाहीं. याचें मित्र नसणाऱ्या आम्हांशीं बाह्यतः मित्रवत् वर्तन हें कपट आहे. हा फलमूलाशन करणारा नाहीं. कारण याची विष्ठा लोमयुक्त असते. शिवाय याच्या सर्व गात्रांची वृद्धि होत असून मूषकसमूहाचा क्षय होत चालला आहे. अलीकडे सात आठ दिवसांपासून डिण्डिकहि कोठें दिसत नाहीं."

त्याचें हें भाषण ऐकून ते सर्व मूषक तेथून पळून गेले व तो दुष्टात्मा मार्जारहि आल्या मार्गानें निघून गेला.

(४) दुर्योधन—उलूका, त्या युधिष्ठिराला म्हणावें कीं, हे दुष्टा, तूंहि असेंच वैडालव्रत आरंभिलें आहेस. तो मार्जार जसा मूषकामध्यें संचार करीत होता, तसा तूं सर्वदा आपल्या ज्ञातिबांधवांत धार्मिकाप्रमाणें वागत आहेस. तुझें भाषण एकप्रकारचें असतें व वर्तन त्याच्या विपरीत दिसून येतें. तुझें वेदाध्ययन व शांति हा लोकांना फसविण्यासाठीं केवल दंभ आहे. तुझें अजातशत्रुत्व हें ढोंग आहे. वास्तव हे राजा, हें कपटाचरण सोडून क्षत्र-धर्माचा आश्रय कर आणि सर्व विहित कार्यें कर. कारण तूं मोठा धर्मिष्ठ आहेस !

हे नरश्रेष्ठा, तूं बाहुबलानें पृथ्वी प्राप्त करून घे आणि ब्राह्मण व पितर यांना यथोचित दान दे. मातेच्या हितांत रत असलेला तूं अनेक वर्षें क्लेश भोगीत असलेल्या मातेच्या अश्रूंचें परिमार्जन कर आणि रणांत शत्रूंना जिंकून परम सन्मानालाच प्राप्त हो.

मोठ्या यत्नानें केवल पांच ग्रामांची याचना करणाऱ्या पांडवांना आम्हीं ते ग्रामहि नाकारले. कारण पांडवांना क्रुद्ध केल्यावांचून आम्ही त्यांच्याशीं समरांगणांत युद्ध कसें करूं शकलों असतों !

आम्हीं तुझ्यासाठीं दुष्टबुद्धि विदुराचा त्याग केला. हे कौंतेया, जातुगृहांत आम्हीं केलेल्या दाहांचें स्मरण कर व पुरुष हो. कौरवसभेंत येणाऱ्या कृष्णाला तूं जें म्हणालास कीं, हा मी शमाला व समरालाहि सज्ज आहें, त्या समराचा हा काल आतां प्राप्त झाला आहे. हे युधिष्ठिरा, एवढ्यासाठींच मीं हे सर्व प्रकार घडवून आणले. युद्धावांचून क्षत्रियाला दुसरा कोणता श्रेष्ठ लाभ आहे !

शिवाय तूं प्रसिद्ध क्षत्रिय कुलांत उत्पन्न झाला आहेस व भूलोकीं प्रसिद्ध आहेस, तूं द्रोण व कृप या दोघां आचार्यांपासून अस्त्रें संपादन केलीं आहेस. सत्कुल व बल यांत आपण दोघेहि समान आहों. वासुदेवाचा तुला आश्रय आहे. (मग युद्धाला कां भितोस !)

हे उलूका, पांडवांच्या समक्ष वासुदेवाला माझें असें वचन कथन कर— "कृष्णा, तूं स्वतःसाठीं व पांडवांसाठीं माझ्याशीं युद्ध कर. सभेमध्यें तूं मायेनें जें रूप प्रकट केलेंस, तें पुनः अर्जुनासह धारण करून मला युद्धांतून पळून जाण्यास लाव. इंद्रजाल, माया, कुहक इत्यादि सर्व भीषण दृश्य युद्धप्रसंगीं शस्त्रांनीं सज्ज झालेल्या योद्धयांना भयभीत न करतां उलट त्यांना क्रुद्ध करीत असतें. आम्हीहि मायेनें आकाशांत, पृथ्वींत किंवा रसातलांत प्रवेश करण्यास समर्थ आहों. आमच्या देहांत अनेकप्रकारचीं रूपें आम्हांलाहि दाखवितां येतात. असल्या भयप्रदर्शनादिरूप प्रकारानें स्वतःची कार्यसिद्धि जशी कदापि होत नसते, तसेंच त्यापासून शत्रूलाहि भय वाटत नसतें. ईश्वरच आम्हांला वश करण्यास समर्थ आहे. तुझे हे मायावी प्रकार आम्हांला वश करूं शकणार नाहींत.

हे वार्ष्णेया, 'धार्तराष्ट्रांचा रणांत वध करून मी पृथापुत्रांना हें श्रेष्ठ राज्य देईन' असें जें तूं म्हटलेंस, तें तुझें सर्व भाषण संजयानें मला सांगितलें आहे. 'माझ्यासह सव्यसाची पार्थाशीं तुमचें वैर आहे' असें जें तूं म्हटलें होतेंस, तें सत्य कर. तूं सत्यप्रतिज्ञ होऊन पांडवांसाठीं रणामध्यें येऊन युद्ध कर. आम्हांला आतां तुझा पराक्रम पाहूं दे. तूं आपला पुरुषार्थ प्रकट कर.

जो वीर शत्रूला ओळखून आपल्या बाहुबलाचा आश्रय करतो व शत्रूचा शोक वाढवितो तोच सुखानें जिवंत रहातो. हे कृष्णा, लोकांत तुझ्या महद्यशाची जी व्यर्थ प्रसिद्धि आहे, ती आज आम्हांला कळून येईल. श्मश्रुलत्वादि पुरुष-चिह्नांनीं युक्त असलेल्या दुर्बल वीरांतच तुझें शौर्य प्रसिद्ध आहे. कंसाचा भृत्य असलेल्या तुझ्याशीं विशेषतः मजसारख्या नृपतीनें युद्ध करणें कदापि युक्त नाहीं. (पण मी हा तुझ्यावर अनुग्रहच करीत आहें.)"

हे उलूका, तसेंच त्या श्मश्रुशून्य, मूढ, खादाड व मूर्ख भीमसेनाला माझें असें वचन कथन कर—"हे पृथापुत्रा, तूं विराटनगरींत सूदकर्म करून 'बल्लव'

नांवानें जो प्रसिद्ध झालास, तो माझाच पराक्रम आहे. तूं पूर्वी कौरवसभेंत जी प्रतिज्ञा केली होतीस, ती आतां मिथ्या करूं नको. तुला शक्य असेल तर दुःशासनाचें रक्त पिऊन दाखीव. हे कौंतेया, तूं ' मी धार्तराष्ट्राचा समरांत वध करीन ' अशी जी वल्गना करीत असतोस, त्याचा समय आतां प्राप्त झाला आहे. तूं नेहमीं अन्न-पानादि व भोजन यांचाच पुरस्कार करावास. कोठें युद्ध व कोठें भोजन ! आतां युद्ध करून पुरुषार्थ प्रकट कर. हे वृकोदरा, तूं सभेमध्यें ज्या वल्गना केल्यास त्या व्यर्थ आहेत. रणामध्यें हत झालेला तूं गदेला आलिंगन देऊन रणभूमीवर शयन करशील."

उलूका, आतां नकुलाला माझा असा संदेश सांग—"हे माद्रीपुत्रा, तुझा युधिष्ठिरावर अनुराग असून माझ्याशीं द्वेष आहे. यास्तव आतां स्थिर होऊन युद्ध कर व आम्हांला तुझा पुरुषार्थ पाहूं दे. आम्हीं कृष्णेला दिलेल्या क्लेशांचा यथायोग्य विचार कर."

तसेंच तूं सर्व राजांच्या समक्ष सहदेवाला माझें असें वचन कळीव—" हे पांडुपुत्रा, आजपर्यंतच्या क्लेशांचें स्मरण कर व आतां रणांगणांत युद्धाला उभा रहा."

त्याचप्रमाणें विराट व द्रुपद या दोघांना माझा असा निरोप सांग—" हे वृद्धांनो, सृष्टिकर्त्या प्रजापतीनें प्रजा निर्माण केल्यापासून तुमच्यासारखे राजे व भृत्य यांचा योग जमला नव्हता. युधिष्ठिरासारखा भर्ता व तुमच्यासारखे महागुणवान् भृत्य आम्हीं यापूर्वी कोठेंहि पाहिले नाहींत ! हे मूढांनो, माझ्या सारख्या गुणवान् स्वामींवर तुम्ही संतुष्ट झालां नाहींत आणि युधिष्ठिरासारख्या गुणरहितावर प्रसन्न झालां आहांत. तुमच्यासारख्या दोघां श्रेष्ठ नरपतींनीं पांडवांच्या साह्यार्थ यावें हें अश्लाघ्य आहे. तथापि ज्याअर्थी तुम्ही एकत्र होऊन माझ्या वधार्थ सज्ज झालां आहांत त्याअर्थी स्वतःसाठीं व पांडवांच्या हितासाठीं माझ्याशीं युद्ध करा.

पांचाल्य धृष्टद्युम्नाला म्हणावें कीं, तूं जी द्रोणवधाची प्रतिज्ञा केली आहेस, ती पूर्ण करण्याचा काल आतां प्राप्त झाला आहे. समरांत द्रोणाची गांठ पडली म्हणजे तुला आपलें हित झालेलें कळून येईल. यास्तव तूं पांडवांसाठीं युद्ध करून गुरुहत्येचें हें पातक अवश्य संपादन कर. पण हें कर्म अतिशय दुष्कर आहे, हें लक्षांत ठेव. उलूका, शिखंडीला माझा असा निरोप सांग कीं, धनु-

धरेंतील श्रेष्ठ महाबाहु गांगेय तुला ' स्त्री ' मानून तुझ्याशीं कदापि युद्ध करणार नाहीं. यास्तव तूं निर्भयपणें युद्धाला सज्ज हो. रणांगणांत येऊन आपलें शौर्य प्रकट कर व आम्हांला तुझा पुरुषार्थ पाहूं दे.

वैशंपायन—राजा, असें बोलून तो दुरात्मा दुर्योधन मोठ्यानें हंसला व पुनः उलूकाला असें म्हणाला—हे उलूका, वासुदेव ऐकत असतां, तूं धनंजयाला पुनः एकदा माझा संदेश कथन कर. त्याला म्हणावें कीं, हे पांडवा, एकतर आम्हांला जिंकून तूं या पृथ्वीचें राज्य कर. किंवा आम्हांकडून पराजित झालेला तूं रणांगणांत शयन कर. हे वीरा, तुमचें राज्यहरण, वनवास व आम्हीं द्रौपदीला दिलेले क्लेश यांचें स्मरण कर आणि आपला पुरुषार्थ दाखीव. ज्यासाठीं क्षत्रियस्त्री पुत्राला जन्म देते, त्या कार्याचा काल आतां समीप येऊन ठेपला आहे. यास्तव तूं आपलें बल, वीर्य, शौर्य, व श्रेष्ठ अस्त्रलाघव प्रकट करून युद्धांत पुरुषार्थ दाखीव. आपल्या क्रोधाची निष्कृति कर.

ज्याला दीर्घकाल क्लेश दिले आहेत, जो ऐश्वर्यापासून च्युत होऊन दीन झाला आहे, अशा कोणत्या पुरुषाचें हृदय क्रोधानें भग्न होणार नाहीं! परद्रव्याची इच्छा न करणाऱ्या कुलीन व शूर पुरुषाचें राज्य हरण केलें असतां, कोणाचा क्रोध प्रज्वलित होणार नाहीं!

तूं ज्या मोठमोठ्या वल्गना केल्यास, त्या सर्व आतां कृतीनें सत्य करून दाखीव. युद्ध केल्यावांचूनच आत्मप्रशंसा करणाऱ्याला सज्जन हीन पुरुष समजतात. तुझें राज्य व तुझी जीविका हीं दोन्ही शत्रूंच्या हातीं आहेत. त्यांचा तूं पुनः उद्धार करून स्वाधीन करून घे. राज्यप्राप्ति व स्वातंत्र्य हे दोन युद्धाचे हेतु आहेत. यास्तव युद्ध करून हे दोन्ही अर्थ संपादन कर. आम्हीं द्यूतांत तुमचा पराजय करून कृष्णेला सभेंत आणिलें. मानी पुरुषाला याचा क्रोध येणेंच शक्य आहे. तुम्ही बारा वर्षें गृह सोडून वनवासांत राहिलांत, एक वर्ष विराटाच्या घरीं दास्यभावांत काढलेंत. आम्हीं तुमच्या राज्याचें हरण केलें, वनवासाचें दुःख भोगावयास लाविलें आणि पांचालीला क्लेश दिले. या सर्वांचें स्मरण करून पुरुषार्थ प्रकट कर. शत्रूला बोलण्यास योग्य अशीं दुर्वचनें आम्हीं तुला ऐकविलीं, त्याचा तरी क्रोध व्यक्त कर. क्रोध हाच पुरुषार्थ आहे. हे पार्था, तुझा क्रोध, बल, वीर्य, ज्ञानयोग व अस्त्रलाघव या लोकीं सर्वांच्या दृष्टीं पडो. तूं युद्धाला सज्ज हो.

हे पांडवा, तुझेंच शस्त्रांचें मंत्रयुक्त पूजन झालें आहे, त्यामुळें तीं सर्व स्वच्छ झालीं आहेत. कुरुक्षेत्रांतील भूमि कर्दमरहित आहे, तुझे अश्व, भृत्य व योद्धे सदृढ झालेले आहेत. यास्तव आतां युद्धाला विलंब लावूं नको. केशवासह उद्यांच युद्धाला उभा रहा. भीष्माची युद्धांत गांठ पडण्यापूर्वीच तूं आत्मश्लाघा कां करीत आहेस ! ज्याप्रमाणें एखाद्या दुर्बलानें गंधमादन पर्वतावर चढून जाण्याच्या वल्गना कराव्या, त्याप्रमाणेंच तूं आत्मप्रशंसा करीत आहेस. यास्तव व्यर्थ वल्गना न करितां पुरुषार्थ दाखीव.

सूतपुत्र कर्ण, अतिशय दुराधर्ष आहे, शल्य बलवानांतील श्रेष्ठ आहे आणि द्रोण इंद्राप्रमाणें युद्धामध्यें बलवानांहूनहि वरिष्ठ आहे. या सर्वांना जिंकल्यावांचून हे पार्था, तूं राज्याची इच्छा कशी करितोस !

हा द्रोणाचार्य वेद व धनुर्विद्या या दोहोंत प्रवीण आहे. तो युद्धामध्यें सैन्यांत अग्रभागीं स्थित होऊन संचार करूं लागला म्हणजे कोणाचीहि गणना करीत नाहीं. अशा महाद्युतिमान द्रोणाला जिंकण्याची तूं व्यर्थ आशा करीत आहेस ! हे पार्था, वायूनें मेरुपर्वताचें उन्मूलन केलें आहे, असें कोणीं कधीं ऐकलें आहे का ! वायु जर मेरूला वाहून नेईल, आकाश भूमीवर पडेल, युगाचें परिवर्तन होईल, तर तूं म्हणतोस त्याप्रमाणें घडून येईल. पार्थ किंवा दुसरा कोणता जीविताकांक्षी वीर या अरिंदमाला प्राप्त होऊन अक्षत शरीरानें घरीं परत जाईल ! शस्त्रानें आमच्या वधाचें चिंतन करणारा कोणता मर्त्य रणांतून जिवंत सुटेल ! देवांकडून सुसंरक्षित असलेल्या स्वर्गलोकांप्रमाणें नरेंद्रांनीं रक्षण केलेली व देवसेनेसारखी येथें जमलेली राजचमू जोंवर पाहिली नाहींस, तोंवरच कूपांतील मंडूकाप्रमाणें तूं वल्गना करीत आहेस.

हे मतिमंदा, माझ्या या सैन्यांत पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर या देशांतील नृपाल, काम्बोज, शक, खश, मत्स्यासह शाल्व, कुरुदेश, मध्यदेश, म्लेच्छ, पुलिंद, द्रविड, आन्ध्र, व कांच्य या देशांतील अधिपति आहेत. माझें हें बहुविध सैन्य गंगेच्या प्रचंड ओघाप्रमाणें दुस्तर व अपार पसरलें आहे. अशा या सैन्याच्या मध्यभागीं हत्तींच्या समुदायांत स्थित असलेल्या माझ्याशीं युद्धाची इच्छा करितोस काय !

हे पृथापुत्रा, तुझे अक्षय्य भाते, अग्नीनें दिलेला रथ व दिव्य ध्वज हें सर्व मीं पाहिलें आहे. त्यांचा काय प्रभाव आहे, तो आतां वल्गना न करतां

युद्धांतच दाखीव. व्यर्थ बडबड कां करतोस! युद्धानें जी कार्यसिद्धि होत असते, ती आत्मश्लाघेनें होत नसते. हे धनंजया, लोकांमध्यें जर केवल आत्मप्रशंसेनें कार्य साध्य झालें असतें, तर सर्वच लोक कृतकार्य झाले असते. अकृतार्थ कोणीच राहिला नसता. कारण वल्गाना करण्यांत असमर्थ कोण आहे! (कोणीच नाहीं.)

वासुदेव तुझा साह्यकर्ता आहे, हें मला माहित आहे. तुझें गांडिव धनुष्य चार हात लांब आहे हें मला ठाऊक आहे आणि तुझ्यासारखा अन्य योद्धा नाहीं, हेंहि मला अवगत आहे. परंतु हें सर्व जाणत असूनहि मीं तुमचें राज्य हरण केलें आहे. माया-इंद्रजालादि उपायांनीं मनुष्याला सिद्धि प्राप्त होत नसते, किंवा 'हा राजपुत्र आहे, म्हणून राज्यार्ह आहे' अशा वंशपरंपरेच्या धर्मानेंहि तें मिळत नसतें, तर तें शौर्यानेंच संपादन करावें लागतें. विधात्यालाच केवल संकल्पानें अनुकूल कार्यें करतां येतात. तीं मनुष्याला शक्य नाहींत.

हे फाल्गुना, तुम्हांला विलाप करीत बसवून मीं तेरा वर्षें राज्याचा उपभोग घेतला आणि आतां बांधवांसह तुझा वध करून पुढेंहि पृथ्वीचें राज्य करीन. आम्हीं तुला जेव्हां पणानें जिंकलें, तेव्हां तुझें गांडिव कोठें गेलें होतें आणि भीमसेनाचें बल कोठें लपलें होतें! त्या वेळीं गदावर भीमसेन किंवा गांडिवधारी अर्जुन हे दोघेहि पांडवांना दास्यांतून मुक्त करूं शकले नाहींत. दासत्वाला प्राप्त झालेल्या तुम्हांला अनिंद्य पांचालीनेंच सोडविलें! तुम्ही नीच मनुष्याप्रमाणें आमच्या दासकर्मात जेव्हां स्थित झालांत, तेव्हां आम्हीं तुम्हांला 'षंढतिल' म्ह० निर्बीज तिलाप्रमाणें पौरुषहीन म्हटलें, तें योग्यच होतें.

अज्ञातवासांत पार्थानें विराटनगरींत वेणी धारण केली व त्या राजाच्या पाकशाळेंत भीम पाकसिद्धि करण्यांत श्रांत झाला, हा माझाच पराक्रम आहे.

मीं तुम्हांला जसा दंड केला, तसाच पूर्वीपासून क्षत्रिय राजे पराजित झालेल्या क्षत्रियांना करीत आले आहेत. युधिष्ठिराला विराटाच्या सभेंत कंकरूपानें अधिकारी केलें, भीमाला बल्लव व मल्ल व्हावें लागलें आणि अर्जुनाला बृहन्नलेचें रूप धारण करावें लागलें. हा दंडच होय. हे पार्था, तूं वेणी धारण करून क्लीबवेषानें विराटाच्या कन्यांना नृत्य शिकविलेंस, हाच ना तुझा पुरुषार्थ!

तुझ्या किंवा वासुदेवाच्या भीतीनें मी राज्य परत देणार नाहीं. यास्तव केशवासह तूं युद्ध कर. इंद्रजालादि माया व भीषणा याला शस्त्रधारण केलेले वीर भीत नसतात. हजारों वासुदेव किंवा शेकडों अर्जुन येवोत, ते माझ्या अमोघ शस्त्राच्या स्पर्शानेंच दश-दिशांत पळून जातील. ये, भीष्माशीं युद्ध कर. युद्धामध्यें भीष्माच्या समीप जाणें म्हणजे मस्तकानें पर्वताचा भेद करण्यासारखेंच आहे. किंवा हा प्रचंड सैन्याचा सागर हातानें तरून जाण्यासारखेंच हें दुष्कर कर्म आहे.

हे पांडवा, माझें हें विस्तीर्ण सैन्य म्हणजे एक महासागरच आहे. शारद्वत, कृप त्यांतील देवमासा आहे. विविंशति महा सर्प आहे. बृहद्बल मोठी वेला आहे. सोमदत्ति तिमिंगल आहे. युयुत्सु जल आहे. भगदत्त वावटळ आहे. भीष्म अमर्याद वेग आहे व द्रोण दुरासद ग्राह आहे. कर्ण व शल्य हे त्यांतील मासे व आवर्त आहेत. काम्बोज वडवानल आहे. दुःशासन त्याचा ओघ आहे. शल व शल्य हे मत्स्य आहेत. सुषेण व चित्रायुध, हे गज व नक्र आहेत. जयद्रथ पर्वत आहे, पुरुमित्र त्याचें गांभीर्य आहे. दुर्मर्षण उदक आहे आणि शकुनि प्रपात आहे. अक्षय्य शस्त्रांचा संग्रह हाच ओघ आहे.

या सेनासमुद्रांत प्रवेश करतांच केवळ श्रमानेंच जेव्हां तुझी चेतना नष्ट होईल व तुझे सर्व बांधव हत होतील, तेव्हांच तुला पश्चात्ताप होईल. पापी मनुष्याचें मन जसें स्वर्गप्राप्तीपासून निवृत्त होतें, तसें तुझें मन तेव्हांच राज्यप्राप्तीपासून परत फिरेल. यास्तव अतपस्वी माणसाला स्वर्ग जसा दुर्लभ आहे, तसेंच हें राज्य तुला दुष्प्राप्य आहे. यास्तव तूं स्वस्थ बैस. ५. ८. १६०.

अध्याय १६१ वा.

[१ उलूकाचें पांडवांकडे गमन व संदेशकथन.]

(१) संजय—राजा धृतराष्ट्रा, त्यानंतर तो द्यूतकार शकुनीचा पुत्र उलूक पांडवांच्या सेनेचा जेथें निवास होता तेथें आला व पांडवांची भेट घेऊन सर्व पांडव एकत्र जमले असतां युधिष्ठिराला असें वचन बोलला—" हे धर्मज्ञा, दूताचें वचन संदेशाचा यथार्थ अनुवाद करणारें असतें, हें तुला चांगलें अवगत आहे, यास्तव दुर्योधनाचा निरोप मी तुला जशाच्या तसा सांगणार आहें. तो ऐकून तूं मजवर क्रुद्ध होऊं नको."

युधिष्ठिर—हे उलूका, तूं भिऊं नको. त्या अदूरदृष्टि व लोभी दुर्योधनाचें काय म्हणणें आहे, तें मला निर्भयपणें कथन कर.

संजय—राजा, तेव्हां उलूकानें सृंजय, मत्स्य, यशस्वी कृष्ण, पुत्रांसह द्रुपद, विराट आणि इतर भूपाल यांच्या समक्ष त्या तेजस्वी महात्म्या पांडवांना राजा दुर्योधनाचा संदेश अक्षरशः निवेदन केला. ५. ८. १६१.

अध्याय १६२ वा.

[१ क्रुद्ध झालेल्या पांडवांचें व कृष्णाचें दुर्योधनाला प्रत्युत्तर. २ दुसऱ्या दिवशीं युद्धाला सज्ज होण्याची आज्ञा.]

(१) संजय—हे महाराज, याप्रमाणें उलूकानें दुर्योधनाचें यथार्थ वचन पुनः पुनः सांगितलें असतां त्याच्या त्या वाक्यरूपी शलाकेनें विद्ध झालेला अर्जुन सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध झाला. पांडव पूर्वीच अतिशय संतप्त झाले होते, त्यांत उलूकानें तें उन्मत्तपणानें केलेलें भाषण ऐकून ते अधिकच क्रुद्ध झाले. ते आसनावरून उठले व हातवारे करीत सर्पाप्रमाणें क्रुद्ध होऊन परस्परांकडे पाहूं लागले. अधोमुख होऊन बसलेल्या भीमसेनाचे नेत्र रक्ताप्रमाणें तांबडे लाल झाले. त्यानें सर्पाप्रमाणें निश्वास टाकून केशवाकडे दृष्टिक्षेप केला.

तेव्हां क्रोधानें अतिशय आर्त झालेल्या भीमसेनाकडे पाहून दाशार्ह कृष्ण स्मितपूर्वक त्या द्यूतकाराला असें बोलला—" हे कैतव्या, सत्वर जा आणि सुयोधनाला सांग कीं, तुझें वचन आम्हीं ऐकलें, त्याचा अर्थ आम्हांला कळला. तुझ्या इच्छेप्रमाणें सर्व घडून येईल."

हे राजश्रेष्ठा, महाबाहु केशवानें असें बोलून पुनः महाप्राज्ञ युधिष्ठिराकडे पाहिलें. तेव्हां सर्व सृंजय, यशस्वी कृष्ण, पुत्रांसह द्रुपद, विराट आणि सर्व भूपाल यांच्या समक्ष उलूकानेंहि पुनः अर्जुनाला दुर्योधनाचें यथार्थ भाषण निवेदन केलें. कृष्णादि सर्वांनाहि दुर्योधनानें जो पृथक् पृथक् संदेश सांगितला होता, तोहि त्यानें अक्षरशः कथन केला. उलूकाचें तें दारुण व निंद्य वचन ऐकून पार्थ अतिशय क्षुब्ध झाला व त्यानें आपल्या ललाटावरून हात फिरविला. त्याची ती अवस्था पाहून सर्व सभा संतप्त झाली. महात्म्या पांडुपुत्राची व कृष्णा-

---

१. यापुढील समग्र अध्याय मागल्या अध्यायाचा श्लोकशः अनुवाद आहे. यास्तव पुनरुक्तीचा दोष टाळण्यासाठीं त्याचें भाषांतर दिलें नाहीं.

र्जुनांची निंदा त्यांना सहन झाली नाहीं. ते दारुण शब्द ऐकून सर्व पुरुषव्याघ्र क्रोधानें संतप्त झाले. धृष्टद्युम्न, शिखंडी, महारथ सात्यकि, पांच केकय भ्राते, घटोत्कच राक्षस, द्रौपदीचे पांच पुत्र, अभिमन्यु, धृष्टकेतु, महापराक्रमी भीमसेन आणि महारथ माद्रेय हे सर्व आरक्त नेत्र करून आपापल्या आसनावरून उठूं लागले. त्यांनीं आपले रक्तचंदनाची उटी लावलेले व अंगद-केयुरादि बाहुभूषणांनीं अलंकृत केलेले बाहु थोपटले. दांत-ओंठ खाल्ले व जिभल्या चाटल्या.

तेव्हां या बाह्य चिह्नांवरून त्यांचा आशय जाणणारा वृकोदर मोठ्या वेगानें आसनावरून उठला, क्रोधानें जणु काय प्रज्वलित होत त्यानें नेत्र वटारले, कडकडां दांत चावले, हातावर हात चोळले व उलूकाला असें उत्तर दिलें— " हे मूर्खा, आम्हांला दुर्बल मानून प्रोत्साहनाला निमित्त होणारें दुर्योधनाचें जें वचन तूं सांगितलेंस तें आम्हीं ऐकलें. हे मंदमते, आतां मी सांगत असलेला हा दुरासद निरोप लक्षपूर्वक ऐक व सूतपुत्र व तुझा दुरात्मा पिता शकुनि ऐकत असतां सर्व क्षत्रियांच्या समक्ष दुर्योधनाला तो कथन कर. आम्ही ज्येष्ठ भ्रात्याच्या आज्ञेंत स्थित असल्यामुळें त्याचें प्रिय करण्यास नित्य तत्पर असतों. म्हणूनच तुझे सर्व दुराचार आम्हीं सहन केले. परंतु त्याचें तुला कांहींच महत्त्व वाटत नाहीं काय! धीमान् धर्मराजानें कुलाच्या हितासाठीं शमाच्या आकांक्षेनें हृषीकेशाला कौरवांकडे पाठविलें होतें.

परंतु कालानेंच प्रेरणा केल्यामुळें खरोखर तूं यमलोकीं जाण्याची इच्छा करीत आहेस. यास्तव ये; आमच्याशीं युद्ध करण्यास सज्ज हो आणि उद्यांच तें निश्चयानें होऊं दे. हे पाप्या, मींहि भ्रात्यांसह तुझा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे, ती पूर्ण होईल. त्याबद्दल विचार करण्याचें कारणच नाहीं. कदाचित् सागरहि आपल्या मर्यादेचें अतिक्रमण करील, पर्वत विदीर्ण होईल, परंतु मीं बोललेलें वाक्य कदापि वृथा होणार नाहीं.

हे दुर्बुद्धे, साक्षात् यम, कुबेर किंवा रुद्र जरी तुझ्या साह्यार्थ आले, तरी पांडव आपली प्रतिज्ञा शेवटास नेतील. मीं म्हटल्याप्रमाणें रणामध्यें दुःशासनाचें रक्त प्राशन करीन आणि त्या वेळीं जो कोणी योद्धा माझ्याशीं प्रतियुद्ध करण्यास येईल, तो भीष्माचा पुरस्कार करून जरी आला तरीहि त्याला मी यमसदनाला पाठवून देईन. क्षत्रियांच्या सभेंत मी जें वचन बोललों आहें, तें सर्व सत्य होईल. हें मी स्वतःची शपथ वाहून सांगतों."

भीमसेनाचें हें वचन ऐकून अमर्षी सहदेव क्रोधानें नेत्र आरक्त करून म्हणाला—"हे पाप्या, माझें हें वचन ऐक व सैनिकांमध्यें स्वतःला शूर मानणाऱ्या त्या गर्विष्ठ दुर्योधनाला तें तुझ्या पित्याच्या समक्ष कथन कर. हे दुरात्म्या दुर्योधना, धृतराष्ट्राचा तुझ्याशीं जर संबंध नसता, त्यानें तुझ्या बाल्यावस्थेंतच जर त्याग केला असता तर कुरूंच्या बरोबर आमचें वैर कधींहि झालें नसतें. परंतु लोकांचा व धृतराष्ट्राच्या कुलाचा नाश करण्यासाठीं तूं वैर पुरुष उत्पन्न झाला आहेस. तूं पापकर्म करणारा व कुलाचा घात करणारा आहेस. तुझा पिता शकुनि आमचें जन्मापासूनच अकल्याण करण्याची इच्छा करीत आहे. तो पातकी पुरुष नित्य क्रूर कर्मानें आमचें अहित करण्याचा यत्न करीत असतो. त्या वैराचा मी अंत करीन. मी युद्धामध्यें शकुनीच्या समक्ष प्रथम तुला मारून सर्व धनुर्धर पहात असतां शकुनीचा वध करीन."

भीम व सहदेव या दोघांचें हें भाषण ऐकून फाल्गुन हंसून म्हणाला—"हे भीमसेना, ज्यांनीं तुझ्याशीं वैर केलें आहे, ते आतां जिवंत रहात नाहींत. ते मंदमति जरी आपल्या घरांत सुखानें रहात असले, तरी मृत्युपाशांतच सांपडले आहेत. तथापि हे नरश्रेष्ठा, तूं उलूकाला कठोर वचन बोलूं नको. कारण स्वामीच्या भाषणाचा यथार्थ अनुवाद करणाऱ्या दूतांचा त्यांत काय अपराध आहे!"

भयंकर पराक्रम करणाऱ्या भीमाला असें बोलून अर्जुन धृष्टद्युम्नादि वीरांना म्हणाला—"त्या पापी धार्तराष्ट्राचा संदेश तुम्हीं ऐकलाच आहे. त्यानें विशेषतः वासुदेवाची व माझी निंदा केली. ती ऐकून आमच्या हिताची इच्छा करणारे तुम्ही सर्व क्षुब्ध झालां आहां. यास्तव आतां वासुदेवाच्या प्रभावानें व तुम्हां सर्वांच्या साह्यानें मी समग्र क्षत्रवृंदांशीं युद्ध करण्यास समर्थ आहें. मी त्यांची गणनाच करीत नाहीं. तुमची जर अनुमति असेल तर मी या संदेशाचें उत्तर पाठवितों. तें हा उलूक जाऊन दुर्योधनाला कथन करील. उलूका, त्या दुरात्म्याला म्हणावें कीं, तुझ्या या वल्गनेचें उत्तर उद्यां सैन्याच्या अग्रभागीं हें गांडीव धनुष्य तुला देईल. कारण केवल उत्तराला प्रत्युत्तर करणें हें क्लीबाचें काम आहे."

धनंजयाचें हें उत्तर देण्यांतील चातुर्य पाहून सर्व भूपति त्याची प्रशंसा करूं लागले. त्याच्या त्या अर्थपूर्ण संक्षिप्त वाक्यानें ते सर्व विस्मित झाले.

तेव्हां पार्थानें त्या सर्वांचें वय व अधिकार यांच्या अनुसार सान्त्वन केलें. नंतर त्यानें दुर्योधनाला कोणता संदेश पाठवावा तें धर्मराजाला सुचविलें. तो म्हणाला—" हे भरतश्रेष्ठा, स्वतःचाच अवमान करणारा राजा पार्थिवोत्तम होऊं शकत नाहीं. यास्तव तुझ्या आज्ञेंत स्थित असलेला मी या उलूका-बरोबर सामपूर्वक व उत्कृष्ट प्रत्युत्तर पाठवितों, तें तूं ऐक."

त्या वेळीं दुर्योधनाचें तें निर्भर्त्सनायुक्त वचन ऐकून त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त झाले होते. सर्पाप्रमाणें दीर्घ निश्वास सोडून व ओंठ चावून त्यानें क्रोधानें हास्य केलें, जनार्दन व भ्राते यांच्याकडे पाहिलें आणि आपला पुष्ट दंड हातानें धरून त्या कैतव्याला म्हटलें—" हे उलूका, जा आणि त्या कृतघ्न, दुर्मति, कुलकलंक, वैर पुरुषाला माझा असा निरोप सांग—

त्याला म्हणावें कीं हे पाप्या, ठीक आहे, तूं जो बैडालव्रताचा दृष्टान्त देऊन पांडव ढोंगी आहेत असें म्हणतोस त्याचा आम्ही 'तुष्यतु दुर्जनः' [1] या न्यायानें स्वीकार करितों. परंतु तूं मात्र स्वतः पराक्रम न दाखवितां भीष्म-कर्णादिकांच्या बलावर आम्हांला युद्धाचें आह्वान करीत आहेस ! पण जो वीर स्वसामर्थ्यानें आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करून निर्भयपणें युद्धाला उभा रहातो, तोच खरा क्षत्रिय होय. हे कुलाधमा, तूं क्षत्रिय कुलांत उत्पन्न झाला आहेस. यास्तव शूराप्रमाणें स्वबलावर आम्हांला युद्धाचें आह्वान कर. भीष्म-द्रोणादि मान्य व लक्ष्मणादि पुत्र या आबालवृद्धांना पुढें करून त्यांचा नाश करूं नको. स्वतःच्या व भृत्यांच्या बाहुबलाचा आश्रय करून पार्थांना रणांत आह्वान कर आणि सर्वथा क्षत्रिय हो. जो दुर्बल पुरुष दुसऱ्याच्या पुरुषार्थाचा आश्रय करून शत्रूंना युद्धार्थ हांक देतो, व स्वतः असमर्थ असतो, तो क्लीबच होय. अशाप्रकारचा तूं कर्णादिकांच्या बलावर स्वतःला बलाढ्य मानीत आहेस, पण स्वतः दुर्बल असतांना तूं आमच्यापुढें कसल्या गर्जना करितोस ! !

कृष्ण—हे दूता, माझाहि असा निरोप त्या दुर्योधनाला सांग कीं, हे दुर्मते, उद्यां या वेळीं तूं समरांगणांत उपस्थित हो. लपून बसूं नको. पुरुषार्थ प्रकट कर. हे मूढा, धनंजयाचें सारथ्य करण्याचा मीं त्याला वर दिला आहे,

---

१ जेथें प्रतिवाद्यानें स्वीकारलेला पक्ष दुष्ट असला तरी वादी त्याच्या संतोषा-साठीं तो कबूल करितो व त्यावर दुसरें दूषण देतो, तेथें हा न्याय प्रवृत्त होतो.

त्यामुळें हा जनार्दन युद्ध करणार नाहीं. असें तूं समजत असशील व म्हणून तूं भीत नसशील, परंतु तसें मानूं नको.

मी जर क्षुब्ध झालों, तर तृणाला दग्ध करणाऱ्या अग्नीप्रमाणें एका क्षणांत सर्व पार्थिवांचा नाश करून टाकीन, परंतु अखेरच्या क्षणापर्यंत असा प्रसंग येऊं नये, अशी माझी इच्छा आहे. युधिष्ठिराच्या आज्ञेनें मी उद्यां महात्म्या जितेंद्रिय पार्थाचें सारथ्य करीन. त्या वेळीं तूं त्रैलोक्यांत उड्डाण केलेंस, किंवा पातालांत जाऊन दडलास तरी तूं जेथें जेथें जाशील तेथें तेथें उद्यां प्रभातकालीं अर्जुनाचा रथ तुझ्या दृष्टीं पडेल. भीमसेनाची जी प्रतिज्ञा तूं वृथा समजत आहेस, ती तो दुःशासनाचें रक्त प्राशन करून पूर्ण करील, हें लक्षांत ठेव. राजा युधिष्ठिर, भीमसेन, अर्जुन व उभय माद्रीपुत्र हे पांची भ्राते सर्वदा प्रतिकूल भाषण करणाऱ्या तुझी मुळींच गणना करीत नाहींत. हें तूं पक्कें समज. ५. ८. १६२.

अध्याय १६३ वा.

[१ अर्जुनादिकांचें दुर्योधनाला प्रत्युत्तर. २ पांडवांचें उत्तर ऐकून कौरवसेनेंत युद्धाची घोषणा.]

(१) संजय—हे भरतश्रेष्ठा, दुर्योधनाचें तें निंद्य वचन ऐकून महा यशस्वी गुडाकेश अतिशय क्षुब्ध झाला होता. त्यानें आरक्त नेत्रांनीं उलूकाकडे पाहिलें. केशवाकडे अर्थपूर्ण दृष्टिक्षेप केला,आपला सुदृढ भुज हातानें धरून पुनः त्या दूताला म्हटलें—"हे कैतव्या, त्या दुष्ट धार्तराष्ट्राला म्हणावें कीं, जो मनुष्य स्वबलाचा आश्रय करून शत्रूंना आह्वान करितो आणि निर्भयपणें शत्रूंशीं युद्ध करितो, तोच 'पुरुष' म्हटला जातो. परंतु जो दुसऱ्याच्या पुरुषार्थाचा आश्रय करून शत्रूंना आह्वान करितो, त्याला क्षत्रबंधु म्हणतात म्ह० तो केवल जातिमात्र क्षत्रिय होय; कर्मानें क्षत्रिय नव्हे. त्याच्या दुर्बलतेमुळें लोकांत त्याला 'पुरुषाधम' म्हणतात.

हे मूढा, तूंहि असाच दुसऱ्याच्या पराक्रमावर स्वतःला समर्थ मानीत आहेस. तूं स्वतः हीन असून दुसऱ्याला तिरस्कृत करण्याची इच्छा करीत आहेस. सर्व राजांमध्यें जितेंद्रिय, हितेच्छु व महाप्राज्ञ बाह्लिकं व भीष्म यांना मरणाची दीक्षा देऊन आत्मश्लाघा कसली करतोस ! हे कुलकलंका, मीं तुझा

आशय कधींच जाणला आहे. पांडव वृद्ध भीष्मावर शस्त्र चालविणार नाहींत, त्या पितामहाचा वध करणें ते निंद्य मानतील, असें समजून त्यांच्या पराक्रमाचा आश्रय करून तूं या वल्गना चालविल्या आहेस, परंतु तुझा हा भ्रम आहे. मी सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष प्रथम भीष्माचा वध करीन.

हे दूता, तूं येथून जाऊन सर्व भारतांना जमवून त्यांच्या समक्ष सुयोधनाला माझा असा निरोप सांग कीं, तुझा संदेश ऐकून सव्यसाची अर्जुनानें 'ठीक आहे' असें म्हटलें. आजची रात्र जाऊन उद्यांचा दिवस उगवतांच आपलें युद्ध सुरू होईल. सत्यप्रतिज्ञ व कोणालाहि न भिणाऱ्या भीष्मानें, कुरुसभेत कौरवांना संतोष देत असें म्हटलें होतें कीं, मी सृंजय व शाल्व यांच्या सैन्याचा संहार करीन. हा भार मीं स्वीकारला आहे. हें वचन तूं जसें आम्हांला सांगितलेंस, तसेंच उलट दुर्योधनाला माझें हें वचन ऐकीव. 'द्रोणाच्या साह्यावांचूनच मी या लोकाचा नाश करण्यास समर्थ आहें. तुला पांडवांचें मुळींच भय नाहीं, यास्तव तुला राज्य मिळालेंच आहे व पांडवांवर संकट ओढवलेंच आहे असें तूं समज.' या भीष्माच्या आश्वासनावरून तूं दर्पयुक्त झालास व त्यामुळें स्वतःवर ओढवणारा अनर्थहि तुला दिसेनासा झाला आहे. यास्तव मी तुझ्यासमक्ष प्रथम कुरुवृद्ध पितामहाचाच वध करीन.

उद्यां सूर्योदय होतांच सैन्यानें युक्त, ध्वजी व रथी अशा सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचें तुम्ही रक्षण करा. कारण अनर्थांत बुडणाऱ्या तुम्हांला दीपवत् असलेल्या त्या पितामहाला मी बाणांनीं रथांतून खालीं पाडवीन. उद्यां प्रातःकालीं मीं पितामहाला शरजालानें व्याप्त केलें आहे असें जेव्हां दृष्टीं पडेल, तेव्हां दुर्योधनाला आपली आत्मश्लाघा किती सत्य आहे, हें कळून येईल!

सभेमध्यें क्रुद्ध भीमसेनानें त्या अधर्मज्ञ, नित्यवैरी, पापबुद्धि, क्रूर व अदूरदर्शी दुःशासनाचें रुधिर प्राशन करण्याची जी प्रतिज्ञा केली आहे, ती सत्य झाल्याचें लवकरच तूं पहाशील.

हे दुर्योधना, तूं स्वतःला श्रेष्ठ समजत आहेस. 'मी शत्रूचा पराभव करण्यास समर्थ आहें' असा तुला दर्प आहे. तूं क्रोधी असून कठोर भाषण करणारा आहेस. तूं स्नेहरहित व दुसऱ्याची अवज्ञा करणारा आहेस. 'मीच ज्ञाता, मीच शूर' असा तुला वृथा अभिमान आहे. तूं निर्दय व बीभत्स कर्म करणारा आहेस. कपटद्यूतादि धर्मविरुद्ध कर्में करण्यांत प्रवीण आहेस,

प्रतिज्ञेप्रमाणें आमचें राज्य परत न देऊन आपलें अधर्मत्वहि प्रकट केलें आहेस. युधिष्ठिराला 'बैडालव्रत धारण करणारा' असें बोलून धार्मिकावर अधार्मिकत्वाचा आरोप केला आहेस. विदुरादिकांचा अवमान करून वृद्धांचें अतिक्रमण केलें आहेस. कर्णादिकांचा विजय होईल अशा निश्चयानें व स्वसैन्याच्या आधिक्यानें आम्हांला दूर करीत आहेस. परंतु या सर्व अन्यायाचें असह्य फल लवकरच तुला प्राप्त होईल.

हे मूढा, वासुदेव ज्याचा साह्यकर्ता आहे, असा मी युद्ध करीत असतां जीवित व राज्य यांची आशा तूं कोणत्या हेतूनें करीत आहेस, हेंच मला कळत नाहीं. भीष्म व द्रोण हे दोघे शांत झाले असतां व कर्णालाहि मी रणांत पाडलें असतां तूं राज्य, जीवित व पुत्र यांच्याविषयीं निराश होशील. हे सुयोधना, तूं भ्राते व पुत्र यांचें निधन जेव्हां ऐकशील व भीमसेनाकडून वधिला जाशील, तेव्हां तूं स्वतःचीं दुष्कृत्यें स्मरशील. हे कैतवा, मी तुला सत्य सांगत आहें कीं, हें सर्व निश्चयानें घडून येईल. याहून दुसरी प्रतिज्ञा मी जाणत नाहीं."

नंतर युधिष्ठिरानेंहि उलूकाला असें म्हटलें—"बा उलूका, दुर्योधनाला जाऊन माझा असा निरोप सांग कीं, तूं स्वतःच्या वर्तनावरून माझें आचरण ठरवीत आहेस; हें योग्य नाहीं. यांतील सत्य कोणतें व असत्य कोणतें या दोहोंतील अंतर मी चांगलें जाणतों. मी कधीं कीट, मुंगी यांच्या विषयींहि पाप विचार मनांत आणीत नाहीं, मग ज्ञातिवधाविषयीं काय सांगावें ! मीं त्याची कधीं इच्छाहि केली नाहीं.

अरे बाबा, तुझा नाश होऊं नये, एवढ्याच हेतूनें मीं पूर्वी तुझ्यापाशीं केवल पांच गांवांची याचना केली. परंतु माझा हा आशय न जाणतां लोभानें युक्त असलेला तूं मूर्खाप्रमाणें आत्मश्लाघा करीत आहेस ! त्याचप्रमाणें वासुदेवाच्या हितवचनाचाहि तूं स्वीकार केला नाहींस. अधिक बोलण्यांत काय अर्थ आहे ! आतां आपल्या बांधवांसह युद्धाला सज्ज हो. हे दूता, माझें अप्रिय करणाऱ्या त्या कौरवाला म्हणावें कीं, तुझें वचन ऐकलें, त्याचा अर्थहि जाणला. तुझ्या इच्छेप्रमाणेंच सर्व घडून येईल."

त्यानंतर भीमसेनानें त्या धार्तराष्ट्राला पुनः असा निरोप सांगितला—"हे उलूका, त्या दुर्मति, पापी, शठ, कपटी व दुराचारी सुयोधनाला सांग कीं,

हे नराधमा, 'मीं एकतर हस्तिनापुरांत राहीन, किंवा गृध्राच्या उदरांत जाईन,' अशी प्रतिज्ञा पूर्वी सभेमध्यें केली होती. तें माझें वचन मी सत्य करीन, असें मी सत्याचीच शपथ घेऊन सांगत आहें. मी युद्धांत दुःशासनाचा वध करून त्याचें रक्त प्राशन करीन आणि तुझ्या सर्व सोदर भ्रात्यांचा संहार करून तुझ्या मांड्या भग्न करीन. हे दुर्योधना, सर्व धृतराष्ट्रपुत्रांचा मी साक्षात् मृत्यूच आहें, समजलास आणि अभिमन्यु या सर्व राजपुत्रांचा निःसंशय अंतकच आहे. माझ्या या कृतीनें मी तुला संतुष्ट करीन. आणखींहि सांगतों ऐक. सुयोधना, सर्व अनुजांसह तुझा वध करून धर्मराजाच्या समक्ष मी तुझ्या मस्तकावर पाय देईन."

हे महीपते, नंतर नकुलहि उठला व म्हणाला—"हे उलूका, त्या धृतराष्ट्रपुत्राला म्हणावें कीं, तुझा समग्र निरोप मीं जशाच्या तसा ऐकला. तूं मला जसा उपदेश केला आहेस, तसाच मी वागेन व तुझी सर्व इच्छा पूर्ण करीन."

सहदेवानेंहि असा अर्थयुक्त निरोप सांगितला–" हे महाराजा, आमचे क्लेश पाहून हृष्ट झालेला तूं आज आत्मश्लाघा करीत आहेस, परंतु लवकरच तुला आपले पुत्र व ज्ञातिबांधव यांच्यासह शोक करावा लागेल."

विराट व द्रुपद या दोघांनीं दुर्योधनाच्या 'तुमचें हें वर्तन अश्लाघ्य आहे' इत्यादि निर्भर्त्सनायुक्त वचनाला असें उत्तर दिलें—"सज्जनाच्या दासभावाला सर्वदा प्राप्त व्हावें अशी आम्ही निरंतर प्रार्थनाच करीत असतों. आम्ही दास आहों किंवा अदास आहों व तुझा पुरुषार्थ काय आहे, हें उद्यां समरांगणांत दिसून येईल."

शिखंडीनें उलूकाला असें सांगितलें—हे दूता, तुझ्या त्या सदैव पापामध्यें आसक्त असलेल्या राजाला सांग कीं, हे राजन्, उद्यां रणामध्यें माझें दारुण कर्म तुझ्या दृष्टीं पडेल. ज्याच्या बाहुबलाचा आश्रय करून तूं युद्धांत स्वतःचा विजय झालाच आहे, असें मानीत आहेस, त्या तुझ्या पितामहाला मी रथांतून खालीं पाडवीन. महात्म्या विधात्यानें ज्या मला भीष्मवधासाठींच उत्पन्न केलें आहे, तो मी सर्व धनुर्धरांच्या समक्ष भीष्माचा वध करीन.

धृष्टद्युम्नानें उलूकाला म्हटलें—त्या राजपुत्राला माझा असा निरोप सांग कीं, मी सर्व सैन्य व बांधव यांच्यासह द्रोणाला गतप्राण करीन. मी द्रोणाच्या वधानें पितृवैराची फेड अवश्य करीन. तें माझें श्रेष्ठ कर्तव्यच आहे. तें महत्कार्य मलाच केलें पाहिजे. माझ्यावांचून हें कर्म अन्य कोणीहि करूं शकणार नाहीं.

शेवटीं धर्मराज युधिष्ठिर करुणेनें त्याला पुनः असें बोलला—हे दूता, तुझ्या स्वामीला जाऊन सांग कीं, हे राजन्, मीं केव्हांहि ज्ञातिवधाची इच्छा केली नव्हती. पण हे दुर्बुद्धे, तुझ्याच दोषानें हा सर्व अनर्थ ओढवला आहे, हें स्पष्ट दिसत आहे. बा उलूका, आतां सत्वर जा, किंवा तुझी जर इच्छा असेल तर येथेंच रहा. आम्ही तुझे बांधवच आहों. तुझें कल्याण असो.

हे धृतराष्ट्रा, त्यानंतर धर्मपुत्र युधिष्ठिराची अनुज्ञा घेऊन उलूक जेथें राजा सुयोधन होता, तेथें गेला. त्या दूतानें अमर्षी दुर्योधनाजवळ जाऊन त्याला अर्जुनाचा संदेश जशाचा तसा कथन केला. त्याचप्रमाणें धर्मराजा, वासुदेव व भीमसेन यांचीं पुरुषार्थाचीं भाषणें, नकुल, सहदेव, विराट, द्रुपद, धृष्टद्युम्न, शिखंडी व केशवार्जुन यांनीं पुनः पुनः सांगितलेला संदेश त्यास अक्षरशः निवेदन केला. उलूकाचें सर्व भाषण ऐकून दुर्योधन, दुःशासन, कर्ण व शकुनि यांनीं 'उद्यां सूर्योदयाच्या पूर्वीं राजसैन्य व सर्व मित्रांचें सैन्य युद्धार्थ सज्ज व्हावें' अशी आज्ञा केली.

(२) तेव्हां कर्णानें सर्व दूतांना रथ, उंट, घोड्या व महावेगवान् सदश्व यांवरून मोठ्या त्वरेनें जाऊन सैनिकांना हा संदेश कळविण्यास सांगितलें. कर्णाच्या आज्ञेनें त्या दूतांनीं समग्र सेनेंत संचार करून सूर्योदयापूर्वीं सैन्य सज्ज करण्याच्या राजाज्ञेची घोषणा केली. ५. ८. १६३.

अध्याय १६४ वा.

[१ पांडवसैन्यांतील वीरांचें युद्धार्थ रणांगणांत गमन व विभाग योजना.]

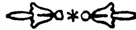
(१) संजय—राजा, त्यानंतर कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें उलूकाचें तें वचन ऐकून धृष्टद्युम्न जिचा नेता आहे अशी सेना रणांगणाकडे पाठविली. ती पदाति, रथ, अश्व व गज यांनीं युक्त असलेली चतुर्विध भयंकर सेना पृथ्वीप्रमाणें अकंप्य होती. अर्जुनासह भीमसेनादि महारथ तिचें रक्षण करीत होते. ती दुस्तर सेना सागराप्रमाणें गंभीर असून धृष्टद्युम्नाच्या आज्ञेंत स्थित होती. तिच्या अग्रभागीं द्रोणाची प्रतीक्षा करणारा, युद्धदुर्मद धृष्टद्युम्न होता. त्या धनुर्धरानें योद्धयांचें बलाबल व उत्साह पाहून 'तूं याच्याशीं प्रतियुद्ध कर, तूं त्याच्याशीं द्वंद्व युद्ध कर' अशा प्रकारें सर्व वीरांची योजना केली.

अर्जुन व कर्ण, भीम व दुर्योधन, धृष्टकेतु व शल्य, उत्तमौजा व कृप, नकुल व अश्वत्थामा, कृतवर्मा व शैब्य, युयुधान व जयद्रथ, शिखंडी व भीष्म सहदेव व शकुनि, चेकितान व शल, पांच द्रौपदेय व पांच त्रिगर्त, यांस धृष्टद्युम्नानें परस्परांचे प्रतियोद्धे नेमिले आणि अभिमन्यूकडे वृषसेन व इतर सर्व शत्रुपक्षांतील नृपति सोंपविले. कारण तो त्या सौभद्रेयाला रणांत पार्थाहूनहि अधिक समर्थ मानीत होता.

याप्रमाणें त्या सर्व योद्ध्यांचा पृथक् पृथक् व संघातानें विभाग करून, त्या अग्नितुल्य कांतिमान् धृष्टद्युम्नानें द्रोणाचार्य स्वतःचा भाग कल्पिला. याप्रमाणें त्या धनुर्धरश्रेष्ठ सेनापतींच्या अधिपतीनें योद्ध्यांची योजना करून पांडवांच्या सैन्याची यथाविधि व्यूहरचना केली. नंतर ज्यानें युद्धाचा कृतनिश्चय केला आहे, असा तो बुद्धिमान् सेनानायक पांडुपुत्रांच्या विजयासाठीं युद्धार्थ सज्ज होऊन समरांगणांत स्थित झाला. ५. ८. १६४.

येथें आठवें उलूकदूतगमनपर्व समाप्त झालें.

रथातिरथसंख्यानपर्व ९.

अध्याय १६५ वा.

[१ धृतराष्ट्राचा प्रश्न. २ संजयाचें वृत्तकथन. ३ दुर्योधनाचा भीष्माला स्वतःच्या व शत्रूच्या बलाबलाचा प्रश्न. ४ त्याचें उत्तर.]

(१) **धृतराष्ट्र**—हे संजया, फाल्गुनानें युद्धांत भीष्माचा वध करण्याची प्रतिज्ञा केली असतां माझ्या दुर्योधनादि मूढ पुत्रांनीं काय केलें ? खरोखर, वासुदेव ज्याचा साह्यकर्ता आहे, त्या दृढधनुष्य धारण करणाऱ्या पार्थानें रणांत पितृतुल्य गांगेयाचा वध केलाच आहे, असें मी समजतों. ज्या योद्ध्यांतील श्रेष्ठ भीष्माला अगाध ज्ञान आहे, तो हें पार्थवचन ऐकून काय म्हणाला ! त्या महाबुद्धिमान् पराक्रमी, रणधुरंधर शांतनवानें कौरवांच्या सैनापत्याला प्राप्त झाल्यावर काय केलें ! तें सर्व मला कथन कर.

वैशंपायन—राजा जनमेजया, धृतराष्ट्राचा हा प्रश्न ऐकून संजयानें अमित तेजस्वी भीष्माचें सर्व भाषण त्याला निवेदन केलें.

(२) संजय—हे राजन्, कौरवांचा सेनापति झाल्यानंतर भीष्म दुर्योधनाला संतोष देणारें असें वचन बोलला—" हे दुर्योधना, ज्याच्या हातांत शक्ति आहे अशा देवसेनानी कार्तिकेयाला नमस्कार करून मी आज तुझा सेनापति झालों आहें, यांत संशय नाहीं. मी विविध व्यूह व सेनेची व्यवस्था यांत अभिज्ञ आहें. त्याचप्रमाणें वेतन दिलेले सैनिक व मित्रत्वानें जमलेले सन्मान्य सैनिक यांच्याकडून कोणतीं कामें कशीं करवून घ्यावीं हें मी जाणतों. तसेंच सैन्याचें रणांगणांत प्रयाण व शत्रूंच्या अस्त्रांचा प्रतिकार याविषयींहि मला बृहस्पतीसारखेंच उत्तम ज्ञान आहे.

हे महाराज, देव, गंधर्व व मानुष यांच्या युद्धांची उत्कृष्ट व्यूहरचना मला अवगत आहे. यास्तव तूं निश्चिंत हो. मी तुझ्या सर्व सैन्याचें तत्त्वतः पालन करून शत्रूशीं यथाशास्त्र युद्ध करीन. हे राजन्, तूं आपला मनःसंताप सोडून दे व शांत हो."

(३) दुर्योधन—हे गाङ्गेया, मला समस्त देव व असुर यांचेंहि भय वाटत नाहीं, हें मी तुला सत्य सांगतों. त्यांत आणखीं तुझ्यासारखा दुर्धर्ष सेनापति व युद्धाचें अभिनंदन करणारा पुरुषव्याघ्र द्रोण हे माझ्या पक्षांत असल्यावर काय सांगावें ! तुम्ही दोघे श्रेष्ठ प्रणेते युद्धांत स्थित असल्यावर माझा विजय होईल यांत संशयच नाहीं. मला देवांचें राज्यहि दुर्लभ नाहीं.

हे कुरुश्रेष्ठा, आपले व शत्रूंचे रथी व महारथी किती आहेत, त्याची संख्या ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. स्वपर बलाबल जाणण्यांत, हे पितामह, तूं कुशल आहेस. यास्तव मी या सर्व पृथ्वीपालांसह तें श्रवण करण्याची इच्छा करितों. मला तें सर्व कथन कर.

(४) भीष्म—हे राजेंद्रा, तुझ्या सैन्यांत जे रथी व अतिरथी आहेत, त्यांची संख्या मी तुला सांगतों ऐक. तुझ्या सेनेमध्यें सहस्रावधि, कोट्यवधि किंबहुना असंख्य रथी आहेत, त्यांतील प्रमुखांचें वर्णन मी क्रमानें करितों, तें ऐक. हे गांधारीपुत्रा, तूं आपल्या दुःशासनप्रभृति शंभर संमत भ्रात्यांसह सर्व रथांमध्यें श्रेष्ठ रथी आहेस. महारथी नाहींस. तुझे सर्व सहोदरहि तुझ्यासारखेच योद्धे आहेत. तुम्ही सर्व अस्त्रवेत्ते व छेद-भेदविशारद आहां. रथ व गज यांवर आरूढ होऊन गदा, प्रास; खड्ग व ढाल या आयुधांनीं युद्ध करण्यांत प्रवीण आहां. तुम्ही भार वहाण्यास समर्थ व कृतास्त्र

असून अस्त्रांचे प्रयोग-उपसंहार जाणणारे आहां. द्रोण व कृप यांचे शिष्य असलेले तुम्ही इष्वस्त्र जाणतां. हे सर्व धार्तराष्ट्र युद्धदुर्मद पांचलांना युद्धांत गतप्राण करितील. हे भरतश्रेष्ठा, या धृतराष्ट्रपुत्रांनीं मानी पांडवांशीं कपटाचरण केलें आहे.

मी तुझा सेनापति झालों आहें; यास्तव आतां पांडवांना कःपदार्थ मानून तुझ्या सर्व शत्रूंचा विध्वंस करीन. मी स्वतःच्या गुणांची प्रशंसा करीत नाहीं. तूं ते जाणतोस. हे राजा, भोज कृतवर्मा अतिरथ आहे. तो शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ वीर रणांमध्यें तुझी अर्थसिद्धि करील, यांत संशय नाहीं. तो अनाधृष्य, दृढायुध, दूर असलेल्या लक्ष्याचा वेध करणारा योद्धा दानवांचा नाश करणाऱ्या महेंद्राप्रमाणें पांडवांच्या सेनेचा संहार करील.

मद्रराज शल्य अतिरथ आहे, असें मी समजतों. तो वीर स्वतःचे भागिनेय जे पांडव त्यांना सोडून आला आहे. तो प्रत्येक संग्रामांत वासुदेवाशीं स्पर्धा करीत असतो. यावरून तो अतिरथ असावा असें माझें मत आहे. तो धनुर्धर महारथ पांडवांशीं रणांगणांत युद्ध करील.

भूरिश्रवा कृतास्त्र असून तुझ्या हिताविषयीं तत्पर आहे. तो तुझा सुहृद् सागराच्या ऊर्मीप्रमाणें आपल्या बाणांनीं शत्रूंना वाहून नेईल. महारथांचा अधिपति सौमदत्ति अतिरथ आहे. तो शत्रूंच्या सैन्याचा फार मोठा क्षय करील.

हे महाराज, सिन्धुराज द्विरथ आहे. तो जयद्रथ समरांत आपला पराक्रम प्रकट करून युद्ध करील. हे राजन्, द्रौपदीहरणाच्या वेळीं पांडवांनीं त्याला जे क्लेश दिले, ते स्मरून तो युद्ध करील. त्या वेळीं जयद्रथानें दारुण तप करून पांडवांशीं युद्ध करण्यासाठीं दुर्लभ वर मिळविला आहे. पूर्वींचें वैर स्मरून तो रथिश्रेष्ठ आपल्या दुस्त्यज प्राणांवर उदार होऊन पांडवांशीं युद्ध करील. ५. ९. १६५.

अध्याय १६६ वा.

[१ भीष्मानें केलेली स्वसेनेंतील रथ-अतिरथांची गणना.]

(१) भीष्म—हे कुरुनंदना, काम्बोज-देशाचा अधिपति सुदक्षिण राजा एक रथ आहे, असें मला वाटतें. तुझ्या अर्थसिद्धीची इच्छा करणारा तो समरांत

शत्रूबरोबर युद्ध करील. हे राजश्रेष्ठा, युद्धामध्यें हा रथसिंह तुझ्या हितासाठीं इंद्रतुल्य पराक्रम करीत असल्याचें कौरवांच्या दृष्टीं पडेल. याच्या रथसमूहामधील काम्बोज देशांतील तीव्र वेगानें प्रहार करणारे योद्धे टोळांच्या समूहाप्रमाणें शत्रूवर चाल करून जातील.

हे महाराज, नीलकवच धारण करणारा माहिष्मती निवासी नीलराजा रथ आहे. तो आपल्या रथसमुदायानें तुझ्या शत्रूचें कदन करील. पूर्वी सहदेवानें त्याच्याशीं वैर केलें आहे. यास्तव तो राजा तुझ्या अर्थासाठीं पांडवांशीं सतत युद्ध करील. अवंती देशांतील विन्द व अनुविंद हे श्रेष्ठ रथी सर्वांना संमत आहेत. ते दोघेहि युद्धांत दृढ पराक्रम करणारे आहेत. ते उभयतः पुरुषश्रेष्ठ आपल्या हातांतून सुटलेल्या गदा प्रास, असि, नाराच व तोमर यांच्या योगानें शत्रुसैन्याला दग्ध करतील. युद्धाची आकांक्षा करणारे ते दोघे कृतान्तासारखे महारथ समरांगणांत जणुकाय खेळतच असल्याप्रमाणें संचार करतील.

हे राजेंद्रा, पांच त्रिगर्त भ्राते श्रेष्ठ रथी आहेत, असें मी समजतों. विराटनगरींत पार्थानीं त्यांच्याशीं वैर संपादन केलें आहे. यास्तव जिच्या ऊर्मि उंच उडत आहेत, अशा गंगेला क्षुब्ध करणाऱ्या मकराप्रमाणें ते वीर ज्याचें ध्वज उंच उभारलेले आहेत अशा पांडवसैन्याला क्षुब्ध करतील. सत्यरथ ज्यांचा प्रमुख आहे, असे ते पांच रथी पूर्वीचें वैर स्मरून पार्थाशीं युद्ध करतील. दिग्विजय प्रसंगीं भीमसेनाच्या अनुजानें त्यांचें अप्रिय केलें आहे. यास्तव ते क्षत्रियांतील श्रेष्ठ व प्रचंड धनुष्यें धारण करणाऱ्या पार्थाच्या धुरंधर महारथांना युद्धांत गतप्राण करतील.

हे दुर्योधना, तुझा पुत्र लक्ष्मण व दुःशासनाचा पुत्र हे दोघेहि पुरुषश्रेष्ठ युद्धांतून पलायन करणारे नाहींत. ते तरुण राजपुत्र सुकुमार असूनहि श्रेष्ठ रथी आहेत. ते चपल, युद्धकुशल व सर्वशः सेनेचे प्रणेते आहेत. क्षत्रियधर्मांत रत असलेले ते दोघेहि श्रेष्ठ रथी महत्कर्म करतील.

हे नरश्रेष्ठा, दण्डधार हा रथी आहे. स्वसैन्याकडून पालन केला गेलेला तो योद्धा तुझ्यासाठीं युद्ध करील. त्याचप्रमाणें कोसलदेशाचा अधिपति रथिश्रेष्ठ बृहद्बल महावेगवान् व पराक्रमी आहे. तो रथी म्हणून मला संमत आहे. तो स्वबंधूंना हर्ष देत संग्रामांत युद्ध करील.

हे राजन्, शारद्वत कृप उग्रायुध असून धार्तराष्ट्रांच्या हितांत रत असतो. तो अतिरथ आपल्या प्रिय प्राणांचा त्याग करूनहि शत्रुसैन्याला दग्ध करील. गौतम महर्षींचा पुत्र शारद्वत आचार्य कार्तिकेयाप्रमाणें अजिंक्य आहे. तो शरस्तम्बापासून उत्पन्न झाला आहे. तो वीर विविध आयुधें व धनुष्यें यांनीं युक्त असलेल्या या विपुल सेनेला जणुकाय अग्नीप्रमाणें दग्ध करीत समरांगणांत संचार करील. ५. ९. १६६.

अध्याय १६७ वा.

[१ कौरवसेनेंतील विविध श्रेष्ठ योद्धयांचें वर्णन.]

(१) भीष्म—हे नराधिपा, तुझा मातुल शकुनि एक रथी आहे (द्वैरथ नाहीं). त्यानेंच मुख्यतः पांडवांशीं हें वैर प्रवृत्त केलें आहे. तो युद्ध करील, यांत संशय नाहीं. याचें सैन्य नानाविध आयुधांनीं युक्त असून वायूप्रमाणें वेगवान् आहे. समरांत शत्रूवर चाल करून जाणाऱ्या याची सेना दुर्धर्ष आहे.

द्रोणपुत्र अश्वत्थामा सर्व धनुर्धरांत श्रेष्ठ आहे. तो महारथ अस्त्रनिपुण असून समरांत विचित्र युद्ध करणारा आहे. गांडीवधारी अर्जुनाप्रमाणेंच याच्या भात्यांतून निघालेले बाण कोठेंहि आसक्त होत नाहींत. तो वीर केवल श्रेष्ठ रथी आहे, अशी त्याची गणना करतां येणार नाहीं. हा महारथ तिन्ही लोकांचा दाह करण्यास समर्थ आहे. तो आश्रमवासी ऋषींचा क्रोध व तेज यांनीं युक्त आहे. उदार बुद्धि द्रोणाच्या अनुग्रहानें त्या उदारधीला दिव्य अस्त्रांची प्राप्ति झाली आहे. परंतु त्याच्या ठिकाणीं एकच दोष आहे, त्यामुळें मी त्याला अतिरथ म्हणत नाहीं. त्या द्विजाला स्वतःचें जीवित अतिशय प्रिय असून तो सर्वदा आयुष्याची इच्छा करीत असतो. (हाच एक त्याच्यामध्यें दोष आहे.) दोन्ही सैन्यामध्यें त्याच्यासारखा एकहि योद्धा नाहीं. तो वीर एका रथानें देवांच्याहि सेनेचा संहार करील, त्याचा देह इतका सुदृढ आहे कीं, त्याच्या केवल तलघोषानें पर्वतांचाहि स्फोट होईल. त्याची द्युति दारुण असल्यामुळें त्याच्या गुणांची गणनाच करतां येत नाहीं. तो साक्षात् यमासारखा शत्रूला असह्य असलेला वीर कालाप्रमाणें समरांगणांत संचार करील. ज्याची मान सिंहासारखी आहे, असा तो महाद्युतिमान् योद्धा युगान्त अग्नीप्रमाणें क्रोधानें या भारतयुद्धाचा अवशेष शांत करील.

त्याचा महा तेजस्वी पिता जरी वृद्ध झाला आहे तरी तो तरुणाहूनहि अधिक आहे. तो रणांत महत्कर्म करील, याविषयीं मला संशय नाहीं. अस्त्र-वेगरूपवायूपासून उद्भवलेला व सेनाकक्षारूप इंधनानें प्रज्वलित झालेला त्याचा क्रोधाग्नि पांडुपुत्रांच्या सैन्याला रणांत दग्ध करील. तो नरश्रेष्ठ अतिरथांचाहि अतिरथ आहे. तो भरद्वाजपुत्र तुझ्या हितासाठीं उग्र कर्म करील. तो सर्व मूर्धाभिषिक्त राजांचा आचार्य व वृद्ध गुरु आहे. तो सृंजयांचा अंत करील.

परंतु त्याला धनंजय फार प्रिय आहे. तो अक्लिष्ट कर्में करणाऱ्या पार्थाचा कदापि वध करणार नाहीं. धनंजयानें स्वतःच्या गुणांनीं आचार्यांना प्रसन्न करून घेतलें आहे. अर्जुनाचे ते असंख्य गुण स्मरून तो भारद्वाज सर्वदा त्याची प्रशंसा करीत असतो व त्याला पुत्राहूनहि अधिक समजतो. तो प्रतापवान् आचार्य रणामध्यें दिव्य अस्त्रांनीं युक्त असलेल्या देव, गंधर्व व मनुष्य यांचा एका रथानें नाश करील.

हे राजन्, हा तुझा राजसिंह महारथ पौरव माझ्या मतें श्रेष्ठ रथी आहे. शत्रुसैन्यांतील वीरांच्या रथाचा नाश करणारा तो योद्धा आपल्या विपुल सैन्यानें प्रज्वलित होत तृणाला जाळणाऱ्या अग्नीप्रमाणें पांचालांना दग्ध करील.

हा राजपुत्र बृहद्बल सत्यश्रवा एकच अंशानें रथी आहे. तो तुझ्या शत्रुसैन्यांत कालाप्रमाणें संचार करील. याचे योद्धे विचित्र कवचें व आयुधें धारण करून रणांगणांत तुझ्या शत्रूंचा संहार करीत संचार करतील. कर्णपुत्र महारथ वृषसेन तुझ्या रथांतील प्रमुख आहे. तो बलवानांतील श्रेष्ठ योद्धा तुझ्या शत्रूंच्या सैन्याचा नाश करील.

हे राजन्, जलसन्ध माधव महातेजस्वी आहे. तो गजावर आरूढ होऊन युद्ध करण्यांत प्रवीण आहे. तो महाबाहु रथयुद्धांतहि निपुण आहे. तो शत्रु-सेनेचा क्षय करीत तुझ्यासाठीं समरांत सैन्यासह प्राणत्यागहि करील. तो भयंकर व विचित्र युद्ध करणारा असल्यामुळें निर्भयपणें शत्रूंशीं युद्ध करील. युद्धपराङ्मुख न होणारा बाह्लीक अतिरथ आहे. युद्धांत तो शूर साक्षात् यमासारखा आहे. तो एकदा समरांगणांत गेला कीं, तेथून कदापि परत फिरत नाहीं. वायूप्रमाणें संचार करून तो रणांत शत्रूंचा वध करीत असतो.

हे महाराज, महारथ सत्यवान् तुझा सेनापति आहे. शत्रुसैन्याला ताप देणारा तो रथी रणांत अद्भुत कर्म करणारा आहे. तो युद्ध पाहून कधींहि

व्यथित होत नाहीं. किंवा युद्धाला कधींहि भीत नाहीं. त्याच्या रथपथांत आलेल्या शत्रूवर तो हंसतच झडप घालितो. हा शत्रूमध्यें फार मोठा पराक्रम करणारा असून त्याचें कर्म सत्पुरुषाला उचित असेंच असतें. हातघाईच्या युद्धांत तो श्रेष्ठ वीर तुझ्यासाठीं फार मोठें कर्म करील.

हे राजन्, राक्षसेंद्र अलम्बुष क्रूर कर्मे करणारा महारथ आहे. तो मायावी असून हिडिंब राक्षसाच्या वधाचें दृढ वैर स्मरणारा आहे. तो सर्व राक्षस-सैन्यांत श्रेष्ठ रथी आहे. तो युद्धांत निर्भयपणें संचार करील. प्राग्ज्योतिषाचा अधिपति प्रतापवान् भगदत्त वीर गजयुद्धकुशलांतहि श्रेष्ठ आहे व रथयुद्ध-विशारद आहे. पूर्वी धनंजयाशीं याचें पुष्कळ दिवस युद्ध चाललें होतें. ते दोघेहि जयाची आकांक्षा धरून युद्ध करीत होते. पण आपला मित्र जो इंद्र त्याला मान देऊन त्यानें महात्म्या पांडवांशीं मैत्री केली. ऐरावतावर आरूढ झालेला देवांचा इंद्र जसें युद्ध करितो, तसा हा गजयुद्धकुशल वीर संग्रामांत युद्ध करील. ५. ९. १६७.

अध्याय १६८ वा.

[१ भीष्मानें कर्णाची अर्धरथत्वानें केलेली गणना. २ जोंवर भीष्म युद्ध करीत आहे तोंवर युद्ध न करण्याची क्रुद्ध झालेल्या कर्णाची प्रतिज्ञा. ३ भीष्मानें केलेली त्याची निर्भर्त्सना व युद्धाचा उपदेश. ४ दुर्योधनाचें सान्त्ववचन.]

(१) **भीष्म**—हे दुर्योधना, अचल व वृषक हे दोघे भ्राते दुराधर्ष, बलाढ्य व अतिशय क्रोधी आहेत. ते गांधार देशांतील प्रमुख राजपुत्र तरुण, दर्शनीय व प्रहार करण्यांत निपुण आहेत. ते उभयतां रथी तुझ्या शत्रूंचा विध्वंस करतील.

हे राजन्, तुझा हा आवडता मित्र, जो नित्य तुला पांडवांशीं वैर करण्यास उत्तेजन देत असतो, तो नीच वैकर्तन कर्णकठोर भाषण करण्यांत मोठा प्रवीण आहे. तो तुझा मंत्री, नेता किंबहुना बंधूच मानलेला राधेय कलहप्रिय व आत्मश्लाघा करणारा आहे. तो उच्छृंखल कर्ण अतिरथी तर नाहींच, पण माझ्या मतें केवळ रथीहि नाहीं. तो मूर्ख आपलें सहज कवच घालवून बसला आहे. नित्य निंदक असलेला तो दिव्य कवच-कुंडलांनीं वियुक्त झालेला असून त्याला परशुरामाचा शापहि आहे. सहज कवच-कुंडलांनीं

वियुक्त असलेल्या त्या कर्णाला मी अर्धरथ समजतों. फाल्गुनाची रणांत गांठ पडली असतां त्याच्या हातून हा सूतपुत्र जिवंत सुटणार नाहीं.

भीष्माचें हें भाषण ऐकून सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ द्रोण पुनः असें बोलला—हे गांगेया, तूं म्हणतोस तें अगदीं खरें आहे. तुझें वचन केव्हांहि मिथ्या नसतें. हा निंदक व प्रमादी कर्ण प्रत्येक युद्धप्रसंगीं वृथा अभिमानानें वल्गना मात्र करितो, परंतु तो युद्धापासून विमुख झालेलाच दिसून येतो.

(२) भीष्म व द्रोण यांचीं हीं भाषणें ऐकून राधेय क्रोधानें डोळे वटारून, आपल्या कठोर वाणीनें प्रतोदाप्रमाणें भीष्माला पीडा देत असें म्हणाला—" हे पितामह, निरपराध असलेल्या मला तूं पावलोपावलीं केवल द्वेषामुळें वाक्शरानें असा यथेष्ट टोंचीत असतोस, पण मी दुर्योधनाकडे पाहून तें सर्व सहन करितों. तूं मला मंदमति व हीन पुरुष समजत आहेस आणि आज तर तूं मला निःसंशय अर्धरथ ठरविलेंस ! परंतु त्यामुळें ' ज्याअर्थी हा गांगेय असें म्हणत आहे, त्याअर्थी तें मिथ्या नाहीं ' असें सर्व जगत् मानील आणि तुझ्या या वाक्यामुळें सर्व लोक माझा अवमान करूं लागतील.

तूं कौरवांचें अहित करण्यांत सर्वदा तत्पर असतोस. पण आमच्या राजाला तें कळत नाहीं. श्रेष्ठ कर्म करणारे सर्व समान योग्यतेचे असे राजे एकत्र जमले असतां त्यांचा असा तेजोभंग कोण करील ! ज्याअर्थी तूं या युद्ध प्रसंगीं आमच्यामध्यें भेद करण्याची इच्छा करीत आहेस व माझ्या ठिकाणीं असलेले गुण सहन न होऊन माझा द्वेष करीत आहेस, त्याअर्थी तूं आमच्या पराजयाचीच इच्छा करीत आहेस, यांत संशय नाहीं.

हे कौरवा, केवल वय, पांढरे केस, वित्त किंवा आप्तांचा परिवार यांवरून क्षत्रियांच्या महारथत्वाची गणना करतां येणें शक्य नाहीं. क्षत्रियाचें ज्येष्ठत्व त्याच्या बलावरून, विप्राचें मंत्रावरून, वैश्यांचें धनावरून आणि शूद्राचें ज्येष्ठत्व वयाच्या आधिक्यावरून स्मृत आहे, हें तूं जाणतोस का ! तूं राग-द्वेषानें प्रयुक्त होऊन इच्छेस येईल तसें बोलत आहेस व मोहानें या वीरांचा रथी, अतिरथी असा भेद करीत आहेस.

हे महाबाहो दुर्योधना, हा सर्व प्रकार लक्षपूर्वक पहा आणि तुझें अशुभ करणाऱ्या या भीष्माचा त्याग कर. त्याचा आशय दुष्ट आहे. हे पुरुषव्याघ्रा, वंशपरंपरेनें सेवा करणारे भृत्यहि भेदानें पृथक् झाले असतां, त्यांना पुनः

एकत्र करणें दुष्कर असतें, मग एकाच्या कार्यासाठीं विविध देशांतून एकत्र जमलेल्या बहुविध सैनिकांचा भेद केल्यास काय सांगावें ! (त्यांच्याशीं पुनः सख्य करतां येणें कदापि शक्य नाहीं) हा भीष्म आमचा प्रत्यक्ष तेजोभंग करीत आहे. त्यामुळें युद्धामध्यें योद्धयांत द्वैत उत्पन्न होईल.

रथी, अतिरथी यांच्या विषयीं ज्ञान कोठें व हा अल्पबुद्धि भीष्म कोठें ! हे भारता, मी एकटा पांडवांच्या सैन्याला आंवरून धरीन. मज अमोघबाणाला प्राप्त झालेले ते पंचालांसह पांडव व्याघ्रापासून दूर पळणाऱ्या वृषभांप्रमाणें दशदिशांत पळत सुटतील.

युद्ध कोठें, समरांगणांतील हातघाई कोठें, संकेतांतील सुवचनें कोठें आणि हा कालप्रेरित, मंदात्मा, मूर्ख जरठ कोठें ! कारण हा भीष्म युद्धामध्यें वृद्ध व मंत्रांत मूर्ख आहे. अर्थात् अशक्तपणामुळें युद्ध करण्यास अयोग्य व नष्टबुद्धित्वामुळें मंत्रांत अनधिकारी आहे, असें असतांहि हा एकटाच सगळ्या जगाशीं स्पर्धा करीत असतो. हा वृथाभिमानी असून स्वतःवांचून अन्य पुरुषाची गणनाच करीत नाहीं. वृद्धांचें वचन ऐकावें अशी शास्त्राज्ञा आहे. परंतु जे अतिवृद्ध असतात, त्यांचें म्हणणें ऐकूं नये, कारण ते पुनरपि बालच मानलेले आहेत आणि या भीष्माची स्थितिहि तीच झाली आहे.

हे राजश्रेष्ठा दुर्योधना, या महायुद्धांत मी एकटा पांडवसेनेचा संहार करीन. परंतु या भीष्माला तूं सेनापति केला आहेस त्यामुळें माझें सर्व यश त्याच्याकडे जाईल. ' तूं जर शत्रुसैन्याचा पराजय केलास, तर त्याचें यश भीष्माला कसें मिळेल ? ' असें म्हणशील तर ऐक—समरांगणांत सर्व सैनिक योद्धे युद्ध करीत असतात, परंतु विजयाचें श्रेय मात्र सेनापतीला दिलें जातें. यास्तव हे राजन्, जोंवर भीष्म जिवंत आहे, तोंवर मी युद्ध करणार नाहीं. युद्धांत भीष्म पडला असतां मीं सर्व महारथांबरोबर युद्ध करीन.

(३) भीष्म—हे सूतपुत्रा, हा सागरासारखा प्रचंड भार मीं मजवर घेतला आहे. हा धार्तराष्ट्राचा संग्राम कित्येक वर्षांपासून घाटत आहे. तो रोमांचित व संतप्त करणारा युद्धाचा काल आतां प्राप्त झाला आहे. या प्रसंगीं मला आपसांत भेद करावयाचा नाहीं, म्हणूनच तूं आज जिवंत राहिलास ! भेदाच्या भीतीनेंच मी तुझा वध करीत नाहीं, समजलास ! तूं कितीहि तरुण

असलास, तरी मी वृद्ध असूनहि तुझा युद्धाचा अभिमान तुझ्या जीवितासह हरण करीन. जामदग्न्य रामानें सोडलेलीं महास्त्रें ज्याला यत्किंचित्‌हि व्यथा देऊं शकलीं नाहींत त्या मला तूं काय करूं शकणार आहेस !

हे नीच कुलांगारा, सज्जन केव्हांहि आत्मबलाची प्रौढी गात नसतात किंवा स्वकर्माची प्रशंसाहि करीत नसतात. तथापि संतप्त झालेला मी कांहीं पूर्व-वृत्तान्त सांगतों, तो ऐक—

पूर्वी काशिराजकन्यांच्या स्वयंवरप्रसंगीं सर्व पार्थिव एकत्र जमले होते. त्या वेळीं मीं एका रथानें त्या सर्वांना जिंकून तीन्ही राजकन्यांचें हरण केलें. तुझ्या-सारख्या व तुझ्याहूनहि विशेष अशा अनेक योद्ध्यांचा मीं एकट्यानें त्यांच्या सैन्यासह रणांगणांत पराभव केला आहे. तुझ्यासारख्या वैरपुरुषाला प्राप्त झाल्यामुळेंच कौरवांवर हा महान् अनर्थ ओढवला आहे. तुझ्या स्नेहामुळें हा विनाशकाल उपस्थित झाला आहे. यास्तव यत्न कर व पुरुषासारखा पराक्रम दाखीव. ज्या पार्थाशीं तूं स्पर्धा करीत आहेस, त्याच्याशीं समरांत युद्ध कर. हे दुर्मते, तुला या युद्धांतून जिवंत सुटून आल्याचें मला पाहूं दे.

(४) त्यांचा हा कलह मिटविण्यासाठीं प्रतापी दुर्योधन राजा म्हणाला— हे पितामह, आपल्या पुढें फार मोठें कार्य उपस्थित झालें आहे. यास्तव मज-कडे लक्ष द्या आणि ज्यांत माझें परम श्रेय असेल त्याचा एकाग्र चित्तानें विचार करा. तुम्ही दोघेहि माझें महत्कार्य करणारे आहां. यास्तव शांत व्हा. हे शांतनवा, शत्रुपक्षांतील अतिरथ व त्यांचे अधिपति कोण कोण आहेत ? पांडवांचें बलाबल काय आहे ? हें ऐकण्याची माझी इच्छा आहे. आजची रात्र उलटतांच प्रभातीं युद्धाला आरंभ होईल. यास्तव मला शत्रुसैन्यांतील योद्ध्यांची गणना सांगा. ५. ९. १६८.

---

१ भीष्म व द्रोण समर्थ असूनहि पांडवांचा वध करणार नाहींत. कर्णहि भीमादि चारी भ्रात्यांना मारण्यास समर्थ असूनहि तो कुंतीला दिलेल्या वरामुळें त्यांना गतप्राण करणार नाहीं आणि अर्जुन तर त्याला दुर्जेयच आहे.. यावरून अखेर पांडवांचाच जय होईल, हें या रथादि-गणनेचें तात्पर्य आहे.

अध्याय १६९ वा.

[१ पांडवभ्रात्यांतील रथातिरथ व त्यांचा पराक्रम यांचें वर्णन.]

(१) भीष्म—हे नृपा, तुझ्या सेनेंतील रथ, अतिरथ व अर्धरथ यांचीं नांवें मीं तुला सांगितलीं. आतां पांडवांच्या योद्धयांचें वर्णन करितों तें ऐक. ज्याअर्थीं तुला पांडवांचें बल जाणण्याचें कुतूहल वाटत आहे, त्याअर्थीं या सर्व भूपालांसह त्यांची रथसंख्या ऐक.

हे राजन्, ज्येष्ठ पांडव युधिष्ठिर स्वतः श्रेष्ठ रथी आहे. तो अग्नीप्रमाणें रणांगणांत संचार करील, यांत संशय नाहीं. भीमसेन अष्टधा 'रथ' म्हणून मला संमत आहे. गदायुद्धांत त्याच्या सारखा दुसरा योद्धा नाहीं. शरक्षेप करण्यांतहि तो निष्णात आहे. त्याला दहासहस्र हत्तींचें बल आहे. तो अतिशय क्रोधी व तेजस्वी आहे. खरोखर तो मनुष्य नव्हे.

दोघे माद्रीपुत्र श्रेष्ठ रथी आहेत. ते रूपानें अश्विनिकुमारांसारखे असून अप्रतिम तेजस्वी आहेत. ते उभय पुरुषश्रेष्ठ तुम्हीं दिलेले असह्य क्लेश स्मरून सेनेच्या अग्रभागीं रुद्राप्रमाणें संचार करतील, यांत संशय नाहीं. ते सर्वहि महात्मे शालवृक्षासारखे उंच आहेत. अन्यपुरुषांहून त्यांचें प्रमाण वितभर अधिकच आहे. त्या महाबलाढ्य पांडुपुत्रांचें शरीर सिंहासारखें असून त्या सर्व तपस्व्यांनीं तीव्र ब्रह्मचर्य आचरिलें आहे. ते बुद्धिमान् व अकार्याविषयीं लज्जा बाळगणारे आहेत. व्याघ्रासारखे उत्कट बलवान् आहेत. ते सर्व भ्राते वेगामध्यें, प्रहार करण्यांत व शत्रूंचें मर्दन करण्यांत अतिमानुष आहेत. दिग्विजयप्रसंगीं त्या सर्वांनीं महीपालांना जिंकलें आहे.

हे कौरवा, त्या पांडुपुत्रांचीं आयुधें, गदा व बाण हीं कोणाहि पुरुषाला सहन होणार नाहींत. इतकेंच केवल नव्हे, तर धनंजयाच्या धनुष्यावर गुण चढविण्यास, भीमसेनाची प्रचंड गदा उचलण्यास, किंवा युद्धांत त्यांच्या शरांचा क्षेप करण्यास कोणीहि समर्थ नाहीं. बालपणापासूनच ते धांवण्याच्या वेगांत, लक्ष्याचा वेध करण्यांत, बाहुयुद्धांत, मर्मपीडन करण्यांत व भूमीवरील मुष्टियुद्धांत तुम्हां सर्व भ्रात्यांहून वरिष्ठ आहेत, हें तुला ठाऊकच आहे. ते सर्व बलोत्कट वीर तुझ्या सैन्याची गांठ पडतांच त्याचा निःसंशय विध्वंस करतील. यास्तव त्यांच्याशीं युद्धाचा प्रसंग आणूं नको. त्यांच्यांतील एकेकटा भ्राताच युद्धांत सर्व भूपालांचा संहार करील. हे राजेंद्रा, राजसूययज्ञाच्या वेळचा

प्रकार तूं प्रत्यक्ष पाहिलाच आहेस. तसाच प्रसंग आतां ओढवेल. तुम्ही द्रौपदीला दिलेले क्लेश व द्यूतप्रसंगीं तुम्हीं उच्चारलेलीं कठोर वचनें स्मरून ते पांडव रुद्राप्रमाणें संग्रामांत संचार करतील.

हे राजेंद्रा, ज्याचा साह्यकर्ता नारायण आहे त्या लोहिताक्ष धनंजयासारखा रथी दोन्ही सैन्यांत नाहीं. देव, मनुष्य, नाग, राक्षस व यक्ष यांतहि असा अप्रतिम योद्धा झालेला नाहीं मग मनुष्यांत कोठून होणार ! पार्थासारखा वीर पूर्वी कधीं झाल्याचें मीं ऐकलें नाहीं व पुढें होणार नाहीं.

हे महाराज, धीमान् पार्थाचा रथ सज्ज आहे. वासुदेव त्याच्या अश्वांचें नियमन करीत आहे. धनंजय स्वतःच योद्धा आहे. तो दिव्य गांडीव धनुष्यानें युक्त असून त्याचे अश्व वायूसारखे वेगवान् आहेत. त्याचें दिव्य कवच अभेद्य आहे व भाते अक्षयय आहेत. माहेंद्र, रौद्र, कौबेर, याम्य आणि वारुण अशा प्रकारचा दिव्य अस्त्रसमुदाय पार्थाजवळ आहे. शिवाय त्यांच्या जवळ उग्र गदा, वज्र इत्यादि विविध उत्कृष्ट आयुधांचा संग्रह आहे. त्या वीरानें केवल एका रथानें हिरण्यपुरांत राहणाऱ्या सहस्रावधि दानवांना युद्धांत गतप्राण केलें. त्याच्या सारखा दुसरा कोणता रथी आहे !

हा सत्यपराक्रमी बलवान् महाबाहु स्वसैन्याचें रक्षण करून तुझ्या सेनेचा संहार करील. समरांत या धनंजयाच्या संमुख स्थित होण्यास एक मी किंवा आचार्य द्रोण हे दोघेच समर्थ आहों. या दोन्ही सैन्यांत तिसरा कोणीहि समर्थ नाहीं. हा पार्थ वर्षा-ऋतूंतील महावायूनें युक्त असलेल्या मेघवृष्टीप्रमाणें शरांचा वर्षाव करीत असतो. शिवाय वासुदेव त्याचा साह्यकर्ता असून तो पांडव तरुण आहे आणि मी व द्रोण असे आम्ही दोघेहि आतां वृद्ध झालों आहों.

वैशंपायन—भीष्माच्या मुखानें पांडवांचा पराक्रम ऐकून तेथें जमलेल्या सर्व राजांचा उत्साह मंदावला. पांडवांचें सामर्थ्य आपण जणुकाय प्रत्यक्षच पहात आहों, असा त्यांना भास झाला. त्यांचें सुवर्णाच्या बाहुभूषणांनीं अलंकृत व चंदनाच्या उटीनें युक्त असलेले पुष्ट बाहु निरुत्साहानें गलित झाले. ५. ९. १६९.

अध्याय १७० वा.

[१ पांडव सैन्यांतील रथ व अतिरथांची गणना.]

(१) भीष्म—हे महाराज, पांची द्रौपदेय महारथ आहेत आणि विराटाचा पुत्र उत्तर श्रेष्ठ रथी आहे. महाबाहु अभिमन्यु अतिरथी आहे. तो शत्रूंचा नाश करणारा वीर अर्जुन व वासुदेव यांच्या तुल्य आहे. तो अस्त्रप्रयोगांत अतिशय चपल, विवेकी व दृढनिश्चयी असून विचित्रयोधी आहे. आपल्या पितरांना दिलेले क्लेश स्मरून तो वीर युद्धांत अद्भुत पराक्रम प्रकट करील.

मधुकुलोत्पन्न माधव सात्यकि अतिरथी आहे. तो वृष्णिवीरांतील श्रेष्ठ, अमर्षी, शूर व निर्भय आहे. उत्तमौजा व युधामन्यु हे दोघेहि पराक्रमी योद्धे उत्तम रथी आहेत. त्यांच्या सैन्यांत सहस्रावधि रथ, अश्व व गज आहेत. त्यांच्यासह ते वीर पांडुपुत्रांचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें स्वतःच्या प्राणावर उदार होऊन युद्ध करतील. हे राजन्, अग्नि व वायु यांप्रमाणें ते पांडवांसह परस्परांस आह्वान करून तुझ्या सैन्याशीं संग्राम करतील. वृद्ध विराट व द्रुपद हे दोघे महापराक्रमी महारथ समरांत अजेय आहेत. ते पुरुषश्रेष्ठ जरी वयोवृद्ध आहेत तरी क्षत्रधर्मांत परायण आहेत. ते दोघेहि वीरांच्या मार्गाला अनुसरून परम शक्तीनें युद्ध करतील. ते शौर्य व बल यांनीं युक्त असलेले भूपति पांडवांचे दृढ आप्तसंबंधी आहेत. ते सदाचारसंपन्न असून स्नेह व पराक्रम यांनीं बद्ध आहेत.

हे कुरुश्रेष्ठा, सर्व पराक्रमी पुरुष अनुकूल दैव प्राप्त झालें असतां शूर होतात व प्रतिकूल दैवानें भीरु होत असतात. हे दोघेहि पार्थिव दृढधन्वी असून मरणाला सज्ज झाले आहेत. ते आपल्या प्राणांचा त्याग करूनहि परम शक्तीनें संग्राम करितील.

ते दोघेहि आपापलें पृथक् पृथक् अक्षौहिणी सैन्य घेऊन दारुण युद्ध करतील. पांडवांशीं जडलेल्या आप्तसंबंधाचें रक्षण करण्यासाठीं ते दोघेहि अद्भुत संग्राम करतील. ते दोघेहि लोकप्रसिद्ध वीर आहेत. ते आपल्या देहांचा त्याग करून आपल्या प्रतिज्ञेचें रक्षण करण्यासाठीं संग्रामांत महत्कर्मे करून दाखवितील. ५. ९. १७०.

अध्याय १७१ वा.

[१ पांडवांकडील योद्धयांची गणना.]

(१) भीष्म—भारता, पंचालराजाचा परपुरंजय पुत्र शिखण्डी हा पार्थांचा मुख्य रथी आहे, असें मी समजतों. तो वीर स्वतःवर पूर्वी आलेला स्त्रीत्वाचा दोष मिथ्या ठरवून पौरुष प्रकट करण्यासाठीं संग्रामांत पराक्रम गाजवील आणि तुझ्या सैन्यांत आपलें परम यश पसरवीत शत्रूकडील व्यूह रचून उभ्या असलेल्या सेनेचा नाश करून तिला दाही दिशांत पळवून लावील. याच्या पंचाल व प्रभद्रक नामक प्रचंड सेना आहेत. त्यांच्या रथ-समुदायासह हा वीर महत्कर्म करील.

हे राजन्, सर्व पांडवसैन्याचा सेनानी धृष्टद्युम्न अतिरथ आहे. युगान्तसमयीं क्रुद्ध झालेल्या भगवान् पिनाकीप्रमाणें तो द्रोणाचा शिष्य संग्रामांत शत्रूंचा संहार करीत भयंकर युद्ध करील. रणप्रिय लोक असें सांगतात कीं, देवांच्या संग्रामांतील रथाप्रमाणें याचा प्रचंड रथसमुदाय सागराप्रमाणें विस्तीर्ण दिसत असतो.

हे राजेंद्रा, धृष्टद्युम्नाचा पुत्र क्षत्रधर्मा अल्पवयी आहे. बाल असल्यामुळें त्यानें अद्यापि युद्धकर्मांत फारसे परिश्रम केले नाहींत. यास्तव तो मला अर्धरथ संमत आहे. शिशुपालाचा पुत्र चेदिराज धृष्टकेतु हा महारथ आहे. पुत्रांसह शूर असलेला तो पांडवांचा आप्तसंबंधी असल्यामुळें महारथांना सुकर असेंच महत्कर्म करील.

क्षत्रधर्मांत रत असलेला परपुरंजय क्षत्रदेव पांडवपक्षांतील एक श्रेष्ठ रथी आहे. जयंत, अमितौजा व सत्यजित् हे सर्व पांचालश्रेष्ठ महात्मे महारथ आहेत. ते समरामध्यें क्षुब्ध झालेल्या हत्तीप्रमाणें युद्ध करितील. अज व भोज हे दोघेहि भयंकर पराक्रम करणारे महारथ आहेत. ते बलाढ्य व शूर योद्धे पांड-वांच्या हितासाठीं आपली सर्व शक्ति खर्च करून युद्ध करतील.

हे धार्तराष्ट्रा, पांच केकय भ्राते विचित्र युद्ध करणारे, शीघ्रास्त्रसंपन्न व दृढ-विक्रम करणारे आहेत. रक्तवर्ण ध्वज असलेले ते सर्वहि समरकुशल योद्धे श्रेष्ठ रथी आहेत. काशिक, सुकुमार, नील, सूर्यदत्त, शंख व मदिराश्व हे सर्वहि सर्वास्त्रकुशल व योद्धयांच्या लक्षणांनीं युक्त आहेत. हे सर्व महात्मे उत्तम रथी म्हणून मला संमत आहेत.

हे महाराज, वार्धक्षेमि माझ्या मतें महारथ आहे. चित्रायुध राजा श्रेष्ठ रथी आहे. तो संग्रामांत शोभणारा वीर अर्जुनाचा भक्त आहे. चेकितान व सत्यधृति हे दोघे पांडवांकडील महारथ माझ्या मतानें उत्तम रथी आहेत. व्याघ्रदत्त व चंद्रसेन हेहि पांडवांचे श्रेष्ठ रथी आहेत. यांत संशय नाहीं.

सेनाबिंदु व क्रोधहंता हे दोघेहि वासुदेव किंवा भीमसेन यांच्या तुल्य आहेत. ते युद्धामध्यें पराक्रम करून तुझ्या सैनिकांबरोबर युद्ध करतील. तुला द्रोण, कृप किंवा मी जसा संमत आहे, तसाच तो समरश्लाघी श्रेष्ठ रथी आहे. काश्य परम शीघ्र गतीनें अस्त्रें सोडणारा आहे. तो श्लाघ्य नरश्रेष्ठ एक रथी आहे, असें मी समजतों. हा द्रुपदाचा तरुण पुत्र सत्यजित् महापराक्रमी असून युद्धांत अष्टवा रथी आहे. हा युद्धांत धृष्टद्युम्नाच्या समान प्रसिद्ध असून अतिरथत्वाला प्राप्त झाला आहे. पांडवांच्या यशाची उत्कट इच्छा करणारा तो युद्धांत श्रेष्ठ कर्म करील. पांडवांकडील महावीर्यवान् व शूर पाण्ड्य राजा महारथी आहे. तो रणधुरंधर पांडवांवर अनुरक्त आहे. तो दृढधन्वा, महेष्वास असून पांडवांचा महारथ आहे. श्रेणिमान् व वसुदान हे दोघे परपुरंजय राजे माझ्या मतें अतिरथ आहेत. ५. ९. १७१.

अध्याय १७२ वा.

[१ पांडवपक्षीय योद्ध्यांची गणना. २ शिखंडी व पांडव यांचा वध न करण्याची भीष्माची प्रतिज्ञा.]

(१) भीष्म—महाराज, 'रोचमान' हा पांडवांकडील महारथ आहे. तो शत्रुसैन्यांत देवाप्रमाणें युद्ध करील. भीमसेनाचा मातुल महाबलाढ्य पुरुजित्कुंतिभोज राजा माझ्या मतानें अतिरथ आहे. हा पुरुषश्रेष्ठ चित्रयोधी, समर्थ व निपुण योद्धा आहे. इंद्र जसा दानवांशीं युद्ध करितो, तसा तो युद्धांत पराक्रम दाखवील. त्याचे सर्व योद्धे प्रसिद्ध व युद्धविशारद आहेत. पांडवांचें प्रिय व हित करण्यांत तत्पर असलेला तो वीर आपल्या भागिनेयासाठीं संग्रामांत फार मोठें कर्म करील.

हे राजा, भीमसेनाचा पुत्र राक्षसेश्वर घटोत्कच अतिशय मायावी आहे. तो अतिरथी आहे, असें मी मानतों. त्याच्या अधीन असलेले अनेक राक्षस त्याचे

सचिव आहेत. त्यांच्या साह्यानें तो युद्धप्रेमी वीर भयप्रद संग्राम करील. वासुदेव ज्यांचा अग्रणी आहे, असे हे व इतरहि अनेक देशांतील अधिपति पांडवांसाठीं जमले आहेत. हे राजन्, महात्म्या पांडवांचे रथ, अतिरथ व अर्धरथ असलेले वीर तुला मुख्यतः सांगितले आहेत. हे सर्व योद्धे महेंद्राप्रमाणें वीर किरीटीनें रक्षण केलेली ही युधिष्ठिराची प्रचंड सेना समरांगणांत नेतील.

हे वीरा, या मायावी व जयाची इच्छा करणाऱ्या योद्ध्यांशीं मी विजय किंवा निधन यांतील एकाच्या आकांक्षेनें युद्ध करीन. संध्यासमयीं क्षितिजावर शोभणाऱ्या सूर्य-चंद्रांप्रमाणें चक्रधर वासुदेव आणि गाण्डीवधारी पार्थ हे दोघे उत्तम रथी अग्नीनें दिलेल्या उत्कृष्ट रथावर आरूढ होऊन रणांगणांत एकत्र शोभतील. पांडुपुत्रांचे इतरहि जे ससैन्य रथिश्रेष्ठ असतील, त्या सर्वांशीं मी समरांगणांत युद्ध करीन.

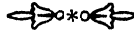
(२) हे कौरवेश्वरा, याप्रमाणें उभय सैन्यांतील मुख्य मुख्य योद्धे, रथी, अतिरथी व इतरहि जे अर्धरथादि आहेत, त्यांचीं नांवें मीं तुला कथन केलीं. हे भारता, जोंवर माझी शक्ति कायम आहे, तोंवर वासुदेव, अर्जुन व इतरहि जे पार्थिव समरांगणांत येतील, त्या सर्वांचें मी युद्धांत निवारण करीन. परंतु पांचालराजपुत्र शिखंडीवर मात्र मी कदापि शस्त्र उचलणार नाहीं. तो महाबाहु शस्त्र उगारून जरी मजवर चालून आला तरी मी त्याच्याशीं प्रतियुद्ध करणार नाहीं. पित्याचें प्रिय करण्याच्या इच्छेनें मी प्राप्त झालेल्या राज्याचा त्याग करून ब्रह्मचर्यव्रतांत स्थित आहें. मीं चित्रांगदाला कौरवांच्या आधिपत्याचा अभिषेक करविला व कुमार विचित्रवीर्याला यौवराज्यावर स्थापिलें. हा वृत्तान्त लोकांत प्रसिद्धच आहे.

युद्धांत स्त्रीच्या संमुख जाण्यानें किंवा ही व्यक्ति पूर्वी स्त्री होती, असें त्याच्या स्त्रीभावाच्या स्मरणानेंहि मनांत विकार उत्पन्न होत असतो, यास्तव मीं दृढब्रह्मचर्याचें पालन करून माझें देवव्रतत्व पृथ्वीवरील सर्व राजांमध्यें प्रकट केलें आहे. तस्मात् मी कोणाहि स्त्रीचा किंवा पूर्वी स्त्री असून नंतर पुरुषत्वाला प्राप्त झालेल्या व्यक्तीचा वध करणार नाहीं, अशी माझी प्रतिज्ञा आहे आणि हे भारता, हा शिखंडी पूर्वी स्त्री होता, हें तूं कदाचित् ऐकलेंहि असशील. पूर्वी कन्या असून नंतर पुरुष झालेल्या त्याच्याशीं मी कदापि युद्ध करणार नाहीं. त्याच्यावांचून इतर जेवढे पार्थिव समरांगणांत जमतील,

त्या सर्वांचा मी संहार करीन. परंतु कुंतीपुत्रांचा मात्र वध करणार नाहीं. ५. ९. १७२.

येथें नववें रथातिरथसंख्यानपर्व समाप्त झालें.

अम्बोपाख्यानपर्व १०.

अध्याय १७३ वा.

[१ शिखंडीचा वध न करण्याच्या कारणाविषयीं दुर्योधनाचा प्रश्न. २ भीष्मानें केलेली अंबोपाख्यानाची प्रस्तावना. भीष्माचें काशिराजाच्या नगरींत गमन. ३ तेथें जमलेल्या क्षत्रियांचा पराभव व तिन्ही राजकन्यांचें हरण.]

(१) दुर्योधन—हे पितामह, 'मी सोमकांसह पांचालांचा वध करीन' असें तूं पूर्वी म्हटलें होतेंस व आतां 'तो आततायी शिखण्डी शस्त्र उगारून संग्रामांत धांवून आलेला जरी मीं पाहिला, तरीहि त्याच्याशीं युद्ध करणार नाहीं' असें म्हणतोस, याचें कारण काय ! त्या पांचालाचा वध तूं कां करणार नाहींस ! तें मला सविस्तर कथन कर.

(२) भीष्म—हे दुर्योधना, युद्धांत शिखंडीला पुढें पहात असूनहि ज्या कारणासाठीं मी त्याचा वध करणार नाहीं, असें म्हणतों तें कारण तुला सांगतों, या सर्व वसुधाधिपांसह ती कथा लक्षपूर्वक ऐक. माझा लोकविश्रुत धर्मात्मा पिता महाराज शान्तनु योग्य कालीं मृत्युवश झाला. तेव्हां मीं प्रतिज्ञेचें पालन करून माझ्या चित्रांगद भ्रात्याला महाराज्यावर अभिषेक करविला. नंतर अल्पावधींतच तो मरण पावला असतां सत्यवतीच्या आज्ञेंत स्थित असलेल्या मीं विचित्रवीर्य राजा जरी माझा धर्मतः कनिष्ठभ्राता होता तरीहि त्याला यथाविधि राज्याभिषेक करविला. तो धर्मात्मा माझ्या आज्ञेंत स्थित होता. त्याचा मीहि कुलानें व शीलानें अनुरूप अशा कन्येशीं विवाह करून देण्याच्या विचारांत होतों.

हे महाराज, इतक्यांत काशिराजाच्या तीन कन्यांचा स्वयंवर होणार असल्याचें माझ्या कानीं आलें. अम्बा, अम्बिका व अम्बालिका या तिन्ही राजकन्या अप्रतिम स्वरूपानें युक्त होत्या. त्यांच्या स्वयंवरासाठीं पृथ्वीवरील सर्व

राजांना निमंत्रण केलें होतें. हे राजेंद्रा, त्या राजकन्यांमध्यें अम्बा ज्येष्ठ, अम्बिका मध्यम व अम्बालिका कनिष्ठ होती.

तेव्हां मी केवल एका रथानें काशिराजाच्या नगरीस गेलों व तेथें या उत्तम प्रकारें अलंकृत केलेल्या तिन्ही राजकन्या पाहिल्या. तेथें राजाच्या निमंत्रणावरून जमलेले सर्व पार्थिवहि माझ्या दृष्टीं पडले. त्यावेळीं 'स्वपराक्रम' हेंच त्या लावण्यवती कन्यांचें शुल्क आहे, असें मानून मीं त्या तिन्ही कन्यांना माझ्या रथांत घातलें व तेथें युद्धाला सज्ज झालेल्या सर्व नृपतींना पुनः पुनः आह्वान करीत म्हटलें—" मी शान्तनव भीष्म या कन्यांचें हरण करीत आहें. तुम्ही सर्व पार्थिव आपल्या परम शक्तीनें त्यांना सोडविण्याचा यत्न करा. तुमच्या समक्ष मी बलात्कारानें त्यांचें हरण करितों."

तेव्हां ते सर्व भूपति आपापलीं आयुधें उगारून मोठ्या त्वरेनें उठले व क्रुद्ध होऊन निघाले. त्यांनीं रथ सज्ज करण्याची सारथ्यांना प्रेरणा केली. रथी हत्तीसारख्या प्रचंड रथांतून निघाले, गजयोधी गजांवर व अश्वयोधी पुष्ट अश्वांवर आरूढ झाले. आयुधें उगारून ते सर्व महीपाल त्वरेनें निघाले व त्यांनीं त्यांच्या प्रचंड रथसंचारानें मला सर्वतः वेढून टाकिलें.

(३) त्यावेळीं दानवांचा पराभव करणाऱ्या देवराज इंद्राप्रमाणें मी शरवर्षाव करून त्या सर्व नृपालांना जिंकलें. हे भरतश्रेष्ठा, मीं हंसतच त्यांचे सुवर्णभूषित विचित्र ध्वज दीप्त शरांनीं खालीं पाडविले. त्या युद्धांत एकेका बाणानेंच त्यांचीं वाहनें, अश्व, गज व सारथि यांना मीं भूमीवर पाडिलें. तेव्हां त्यांचे रथ भग्न झाले आहेत, असे ते सर्व भग्नमनोरथ झालेले नृप माझें हस्तलाघव पाहून परत फिरले आणि मीहि त्या महिपालांना जिंकून हस्तिनापुरास परत आलों, सत्यवतीला तें कर्म कथन केलें आणि त्या कन्या तिच्या स्वाधीन करून 'माझ्या भ्रात्यासाठीं मीं यांना आणलें आहे' असें निवेदन केलें. ५. १०. १७३.

अध्याय १७४ वा.

[१ काशिराजकन्यांचें सत्यवतीला समर्पण. २ विचित्रवीर्याच्या विवाहाचा संकेत. अंबेचा शाल्वाला वरण्याचा निश्चय व तिनें भीष्माची केलेली प्रार्थना.]

(१) भीष्म—भरतश्रेष्ठा, नंतर मीं माझी माता जी सत्यवती तिच्या समीप जाऊन तिच्या चरणांना वंदन केलें व त्या वीरमातेला म्हटलें—" हे

माते, मीं सर्व पार्थिवांना जिंकून बाहुबलाचें शुल्क देऊन विचित्रवीर्यासाठीं या काशिराजाच्या तीन कन्यांना हरण करून आणिलें आहे."

तेव्हां हृष्ट झालेल्या सत्यवतीनें माझ्या मस्तकाचें अवघ्राण केलें व अश्रुपूर्ण नयनांनीं म्हटलें—हे पुत्रा, तूं विजयी होऊन आलास ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे.

(२) त्यानंतर सत्यवतीच्या अनुमतीनें विवाहाची तयारी झाली असतां काशिराजाची ज्येष्ठ कन्या अंबा सलज्ज होऊन मला म्हणाली—" हे भीष्मा, तूं सर्वशास्त्रविशारद व धर्मज्ञ आहेस. माझें धर्म्य वचन ऐकून घे व मग तुला जें योग्य वाटेल तें कर. हे वीरा, मीं शाल्वराजाला पूर्वीच मनानें पति वरलें आहे आणि त्यानेंहि माझ्या पित्याच्या नकळत मला एकान्तांत पूर्वीच वरिलें आहे. असें असतांना तूं राजधर्माचें अतिक्रमण करून, अन्य वराची इच्छा करणाऱ्या मला आपल्या गृहांत कशी ठेवून घेतोस ! हे भीष्मा, तूं कौरवांच्या श्रेष्ठ कुलांत उत्पन्न झाला आहेस. यास्तव हें रहस्य जाणून व मनानें निश्चय करून तुला जें उचित दिसेल तें कर. तो शाल्वराजा निःसंशय माझी वाट पहात असेल, तस्मात् हे कुरुश्रेष्ठा, मला त्याच्याकडे जाण्याची अनुज्ञा दे. हे धर्मधारण करणारांतील श्रेष्ठ वीरा, कृपा कर, मजवर प्रसन्न हो. या पृथ्वीतलावर तूं सत्यप्रतिज्ञ आहेस असें आम्हीं ऐकलें आहे. ५. १०. १७४.

अध्याय १७५ वा.

[१ सर्वांच्या अनुमतीनें अंबेचें शाल्वाकडे प्रेषण. २ भीष्माच्या भीतीनें त्यानें तिचा केलेला परित्याग. ३ भीष्मच आपल्या दुःखाचें कारण आहे, असा तिचा निश्चय. ४ त्याच्या वधासाठीं तपश्चरणार्थ गमन. ५ तपोवनांत तापसाची भेट व तिनें त्याची केलेली प्रार्थना.]

(१) भीष्म—नंतर मीं त्या काशिराजकन्येचा हा वृत्तान्त सत्यवती मातेला कळविला. त्याचप्रमाणें मंत्री, ऋत्विज व पुरोहित यांचेंहि मत घेतलें व त्या सर्वांच्या अनुमतीनें त्या अंबेला शाल्वराजाकडे पाठवून दिली. तिच्या संरक्षणार्थ वृद्ध ब्राह्मण व दासी यांचा परिवार दिला होता.

मार्गाचें आक्रमण करून ती राजकन्या शाल्वाकडे गेली व त्याला म्हणाली —" हे महामते, मी आपणाकरितां आल्यें आहें. तरी माझा स्वीकार व्हावा."

(२) तेव्हां शाल्वपति स्मित करून तिला म्हणाला—" हे भद्रे, जिला पूर्वीच दुसऱ्यानें जिंकलें आहे, अशा तुझा स्वीकार करण्यास मी केवल भार्यार्थी नाहीं. यास्तव हे वरवर्णिनि, तूं त्या भीष्माकडेच पुनः परत जा. त्या भीष्मानें तुला स्पर्श करून बलात्कारानें तुझें हरण केलें आहे. त्या तुझी मला मुळींच इच्छा नाहीं. भीष्मानें जेव्हां महायुद्धांत सर्व पृथ्वीपालांचा पराभव करून तुला जिंकून नेलें व हातानें धरून रथांत बसविलें त्यावेळीं तर तूं प्रसन्न दिसत होतीस ! दुसऱ्यानें जिंकलेल्या कन्येचें मी पाणिग्रहण करणार नाहीं. मी शास्त्र-वेत्ता असून दुसऱ्याला धर्माचा उपदेश करणारा आहें. माझ्यासारख्या नृपतीनें परक्याचा आश्रय केलेल्या स्त्रीचा परिग्रह कसा करावा ! यास्तव हे राजकन्ये, तुला इष्ट असेल तेथें तूं जा. व्यर्थ येथें कालक्षेप करूं नको."

शाल्वाचें हें निष्ठुर भाषण ऐकून कामशरानें पीडित झालेली ती अम्बा म्हणाली—" हे महीपाला, असें बोलूं नको. तूं जें समजत आहेस, तें खरें नव्हे. भीष्माबरोबर मी स्वसंतोषानें गेलें नाहीं. त्यानें सर्व भूपालांना पळवून लावलें व रोदन करीत असलेल्या मला बलात्कारानें ओढून नेलें. त्यांत माझा काय बरें अपराध ! हे शाल्वराज, मज निर्दोष बालेवर प्रसन्न हो. मी तुजवर अनुरक्त आहें आणि भक्तांचा[1] त्याग करणें धर्मामध्यें प्रशस्य मानलेलें नाहीं. गांगेय युद्धांतून निवृत्त होतांच मीं त्याला पूर्ववृत्तान्त सांगून तुझ्याकडे येण्याची अनुज्ञा मागितली व त्यानेंहि ती तत्काल दिली, तेव्हां मी विलंब न लावतां तुझ्यापाशीं आल्यें.

हे राजेंद्रा, तो महाबाहु भीष्म स्वतःसाठीं माझी इच्छा करीत नाहीं. त्याचा हा सर्व प्रयत्न त्याच्या भ्रात्यासाठीं आहे. गांगेयानें अम्बिका व अम्बा-लिका या माझ्या दोघी भगिनींनाहि हरण करून नेलें व आपला कनिष्ठ भ्राता जो विचित्रवीर्य त्याला त्या अर्पण केल्या. हे शाल्वपते, मीं तुझ्यावांचून अन्य वराचें कधीं चिंतनहि केलेलें नाहीं. हें मी मस्तकाला स्पर्श करून सांगत्यें. हे पुरुषश्रेष्ठा, तुझ्यापुढें स्थित असलेल्या मला पूर्वी अन्य कोणाहि पुरुषानें वरलेलें नाहीं; हें मी तुला सत्य सांगत आहें. त्या सत्यानेंच मी स्वतःची शपथ वाहून सांगत्यें. हे विशालाक्षा, स्वतः होऊन तुझ्या समीप

---

१ भक्तानां हि परित्यागो न धर्मेषु प्रशस्यते ॥

आलेल्या या कन्येचा अंगीकार कर. मी निष्कलंक आहें व तुझ्या प्रसादाचीच इच्छा करीत आहें. यास्तव मजवर प्रसन्न हो.

याप्रमाणें त्या काशिराजकन्येनें नानाविध वचनांनीं शाल्वराजाची प्रार्थना केली, परंतु त्या राजानें तिच्या शब्दावर विश्वास ठेविला नाहीं. जीर्ण कात टाकून देणाऱ्या सर्पाप्रमाणें त्यानें त्या कन्येचा त्याग केला.

त्यावेळीं काशिपतीची ती ज्येष्ठ कन्या अतिशय क्रुद्ध झाली. तिचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले. सद्गदित कंठानें ती म्हणाली—"हे राजा, ज्याअर्थी माझें हें व्रत सत्य आहे, त्याअर्थी तूं जिचा त्याग केला आहेस अशी मी जेथें जेथें जाईन, तेथें तेथें माझें रक्षण करणारे सज्जन असोत."

अशाप्रकारें करुण शब्दांनीं विलाप करणाऱ्या त्या राजकन्येची शाल्वाला दया आली नाहीं. त्यानें तिला पुनः पुनः 'जा, जा' असें म्हटलें. "हे सुंदरि, भीष्मानें तुला जिंकलें आहे. तेव्हां तूं त्याच्याकडेच जा. मला त्या भीष्माचें फार भय वाटतें." असें बोलून त्या अधर्मज्ञ शाल्वानें तिचा त्याग केला. तेव्हां टिटवीप्रमाणें आक्रोश करीत व अश्रु ढाळीत ती दीन राजकन्या त्याच्या नगरींतून परत फिरली.

(३) हे दुर्योधना, नगरींतून बाहेर पडत असतां ती काशिराजाची दुहिता दुःखाकुल होऊन असा विचार करूं लागली—"माझ्यासारखी घोर संकटांत सांपडलेली स्त्री या पृथ्वीवर कोणी नसेल. अरे अरे, मी माझ्या बांधवापासून दूर झाल्यें, शाल्वानें माझा त्याग केला. बरें, हस्तिनापुरांत परत जावें, तर तेंहि शक्य नाहीं. कारण शाल्वाला वरण्यासाठीं मीच भीष्माची अनुज्ञा घेऊन निघाल्यें, ती आतां त्याच्याच आश्रयाला कशी जाऊं!

या सर्व अनर्थाचा दोष तरी मी कोणाला देऊं! दुरासद भीष्माला कीं माझें स्वयंवर करणाऱ्या माझ्या मूढ पित्याला! खरोखर मींच स्वतःच्या दोषानें ही आपत्ति ओढवून घेतली आहे. पूर्वीं जेव्हां दारुण युद्ध प्रवृत्त झालें, तेव्हांच 'मीं शाल्वाला वरिलें आहे' असें सांगून भीष्माच्या रथांतून उडी टाकली नाहीं, ही मोठी चूक केली. आज त्या मूढपणाचेंच फल मला प्राप्त झालें आहे.

धिक्कार असो त्या भीष्माला व मलाहि. ज्यानें पुरुषाचा पराक्रम हेंच शुल्क लावून एखाद्या वेश्येप्रमाणें आपल्या कन्यांचा पण लावला, त्या माझ्या मंद-मति मूढ पित्यालाहि धिक्कार असो, त्या शाल्वराजालाहि धिक्कार असो आणि

ज्याच्या घटनेमुळें मजवर ही दुःसह आपत्ति ओढवली, त्या मला निर्माण करणाऱ्या विधात्यालाहि धिक्कार असो.

मानव आपल्याच कर्मांचें फल भोगीत असतात, हें जरी खरें आहे, तरी या संकटाला आरंभ भीष्मानें केला. तो शान्तनव माझ्या या सर्व आपत्तीचें मूळ आहे. तोच माझ्या दुःखाचें कारण आहे. यास्तव तपानें किंवा युद्धानें त्याचा सूड घेणें हें माझें आतां पहिलें कर्तव्य आहे. परंतु भीष्माला युद्धांत जिंकील असा कोणता बरें नृपति आहे !"

(४) याप्रमाणें मनांत विचार करीत व माझा सूड घेण्याचा निश्चय करून ती भामिनी नगराच्या बाहेर गेली व तपोवनांत प्रवेश करून पुण्यशील महात्म्या तापसांच्या आश्रमांत आली. तापसांच्या परिवारांत तिनें ती रात्र घालविली. नंतर त्या राजकन्येनें आपला सर्व वृत्तान्त त्यांना कथन केला. भीष्मानें केलेलें हरण, शाल्वाकडे प्रेषण व शाल्वानें केलेला त्याग, हें सर्व सविस्तर वृत्त त्यांना निवेदन केलें.

त्या तापसांमध्यें तीव्रव्रत धारण करणारा एक श्रेष्ठ ब्राह्मण होता. तो श्रौत-स्मार्त कर्मांत निष्णात असल्यामुळें त्या तपोवृद्धाला शैखावत्य म्हणत असत. तो महातपस्वी शास्त्र व उपनिषदें यांत प्रवीण होता. त्या ब्रह्मवेत्त्या मुनीनें दुःखार्त व शोकविव्हल होऊन निश्वास सोडणाऱ्या त्या बालेस म्हटलें—" हे भद्रे, आम्हांला तुझा वृत्तान्त कळला. परंतु आम्ही आश्रमांत रहाणारे व तपश्चरण करणारे महात्मे आहोंत. अशा तपस्व्यांना काय करतां येणें शक्य आहे ! "

(५) तेव्हां ती राजकन्या त्याला म्हणाली—हे भगवन्, मजवर एक अनुग्रह कर. मी परिव्राजिका होण्याची इच्छा करीत आहें. मी दुश्चर तप करीन. खरोखर, मीं पूर्वजन्मीं मूढ बुद्धीनें जीं कांहीं पापकर्मे केलीं असतील, त्यांचेंच हें निश्चित फल मला प्राप्त झालें आहे. स्वजनाकडे परत जाण्याची माझी इच्छा नाहीं. शाल्वानें माझी निर्भर्त्सना केल्यामुळें मी अतिशय निरुत्साह झाल्यें आहें. यास्तव हे निष्पाप तापसहो, मला तपश्चरणाचा उपदेश करा. आपण सर्व देवतुल्य आहां, मजवर प्रसन्न व्हा.

त्या कन्येचा हा निश्चय ऐकून त्या मुनीनें लौकिक दृष्टान्त देऊन तिचें सान्त्वन केलें. 'प्रारब्धकर्म अपरिहार्य आहे. तें भोगलेंच पाहिजे, यास्तव

शान्त हो' असें शास्त्र व युक्ति यांच्या योगानें तिचें समाधान केलें व द्विजांसह तिला तिचें इष्ट कार्य करण्याचें आश्वासन दिलें. ५. १०. १७५.

अध्याय १७६ वा.

[१ तापसांचा राजकन्येला पितृगृहीं जाण्याचा उपदेश. २ होत्रवाहनराजाचें तेथें आगमन. ३ तो राजर्षि तिचा मातामह असल्याचें सांगून तिला परशुरामाकडे जाण्याचा उपदेश. ४ रामशिष्य अकृतव्रणाचें आगमन. ५ त्याला राजर्षीनें केलेलें वृत्तान्तकथन.]

(१) भीष्म—त्यानंतर ते सर्व धर्माचरणी तापस त्या कन्येच्या कार्याविषयीं काय करावें याचा विचार करूं लागले. कांहीं तापस म्हणाले, तिला पित्याच्या घरीं नेऊन पोंचवावी. कित्येकांनीं कन्येचें हरण करणाऱ्या आमच्या पदरांत तिला घालण्याचा विचार केला. कोणी तिला शाल्वाकडे परत पाठविणें योग्य मानूं लागले. त्यावर दुसरे कित्येक म्हणाले कीं, त्या राजानेंच तिचा परित्याग केला असतां तिनें पुनः त्याच्याकडे जाणें उचित नाहीं.

याप्रमाणें त्यांचें जेव्हां एकमत होईना, तेव्हां ते सर्व व्रताचरणी तापस तिला पुनः म्हणाले—"हे भद्रे, हें सर्व खरें आहे, तरी तपस्वीजन काय करूं शकणार! तुझी तपश्चर्या आतां पुरे कर आणि आमचें हितवचन ऐक. तुझें कल्याण असो. तूं आपल्या पित्याच्या घरीं जा. तो राजा आहे. तूं त्याच्या आश्रयाला गेलीस म्हणजे तो तुझा पिता तुझ्याविषयीं योग्य विचार करील. हे कल्याणि, तूं सर्व श्रेष्ठ गुणांनीं युक्त आहेस. तू आपल्या पितृगृहीं सुखानें रहाशील.

हे भामिनि, तुला पित्यावांचून अन्य कोणाचाहि आश्रय करणें योग्य नाहीं. कारण स्त्रियांना पति किंवा पिता यांवांचून अन्य गति नाहीं. अनुकूल परिस्थितींत पति व प्रतिकूल समयीं पिता हींच दोन स्त्रियांचीं आश्रयस्थानें आहेत. हें 'प्रव्रज्या'-व्रत अतिशय दुःखप्रद आहे. त्यांतहि तूं राजकन्या आहेस, स्वभावतःच सुकुमारी असून अद्यापि बाला आहेस. यास्तव तूं येथें रहाण्यानें ज दोष उद्भवण्याचा संभव आहे, ते तुझ्या पितृगृहीं उद्भवणार नाहींत. तूं तरुण आहेस. तुला पाहून येथील मुनि मोहित होतील व तूं आपल्या धर्मापासून च्युत होशील, असे अनेक दोष उत्पन्न होतील. यास्तव तूं आपल्या पितृगृहीं जावेंस हें बरें."

नंतर दुसरे कांहीं तापस त्या तपस्विनीला म्हणाले—" हे राजकन्ये, या निर्जन व गहन वनांत तुला एकटीला पाहून अनेक राजे तुझ्या परिग्रहाची प्रार्थना करितील. यास्तव हा तपश्चर्येचा विचार सोडून दे."

अम्बा—हे तापसहो, मीं आतां काशिनगरीस माझ्या पितृगृहीं परत जाणें कदापि शक्य नाहीं. कारण मी गेल्यें असतां सर्व बांधव माझा अपमान करतील. मी बाल्यावस्थेंत पितृगृहीं राहिल्यें आहें. परंतु आतां या उपहासास्पद अवस्थेंत मी तेथें जाणार नाहीं. तुमचें कल्याण असो. तुम्हां तापसांकडून संरक्षित असलेली मी येथेंच राहून तपाचें आचरण करीन. हे तापसश्रेष्ठहो, पुढल्याजन्मीं तरी असें दुर्भाग्य न येवो व माझ्या सुखाचा नाश न होवो म्हणून मी तपश्चर्या करीन.

(२) भीष्म—याप्रमाणें त्या सर्व विप्रांचा विचार चालला असतां राजर्षि होत्रवाहन त्या वनांत आला. तेव्हां त्या सर्व तापसांनीं त्याला उदक-आसनादि अर्पण करून त्याचें स्वागत केलें. त्याचा स्वीकार करून राजा आसनावर बसून विश्रांति घेत असतां त्याच्यासमक्ष त्या वनवासी मुनींनीं पुनः त्या कन्येशीं चर्चा आरंभिली.

तेव्हां अंबेचा सर्व वृत्तान्त श्रवण करून व ती काशिराजाची कन्या आहे, हें ऐकून तो राजर्षि उद्विग्न झाला. त्या दीन झालेल्या कन्येचें भाषण ऐकून व तिला पाहून महात्म्या होत्रवाहनाला तिची दया आली. तो महातपस्वी राजा तिचा पितामह होता. ही आपली दौहित्री आहे, हें जाणून तो कांपत असलेला वृद्ध राजर्षि उठला व त्यानें त्या कन्येला प्रेमानें आपल्या मांडीवर घेऊन तिला आश्वासन दिलें. नंतर तिच्यावरील संकटाचा समग्र वृत्तान्त तिला विचारला. तेव्हां तिनें सविस्तर वृत्त त्याला निवेदन केलें. तें ऐकून शोकाकुल झालेल्या महातपस्वी राजर्षीनें कांहीं कार्य मनांत योजिलें व त्या अतिशय दुःखार्त झालेल्या कन्येला म्हटलें—

(३) " हे भद्रे, तूं पितृगृहीं जाऊं नको. मी तुझ्या मातेचा जनक आहें. मी तुझें दुःख दूर करीन. हे वत्से, ज्याअर्थीं तूं घोर तपश्चर्या करण्यास उद्युक्त झाली आहेस, त्याअर्थीं तुझें मन अतिशय दृढ आहे, हें व्यक्त होत आहे. यास्तव तूं माझ्या आज्ञेनें तपस्वी परशुरामाकडे जा व त्याला हा सर्व वृत्तान्त कथन कर. तो जामदग्न्य तुझ्या या फार मोठ्या दुःखशोकाचा परिहार करील. भीष्मानें जर

त्याचें वचन मान्य केलें नाहीं, तर तो भार्गवश्रेष्ठ त्या गांगेयाचा रणांत वध करील. यास्तव त्या कालाग्नितुल्य रामाकडे जा. तो तुला योग्य मार्ग दाखवील."

होत्रवाहनाचें हें भाषण ऐकून पुनः पुनः अश्रु ढाळणारी अंबा मधुर वाणीनें म्हणाली—" हे पितामह, तुमची आज्ञा शिरसा वंद्य मानून मी भार्गवरामाकडे जात्यें. परंतु तो लोकविश्रुत आर्य मला कोठें भेटेल व तो माझ्या या तीव्र दुःखाचा नाश कसा करील, हें त्याच्याकडे जाण्यापूर्वी जाणण्याची माझी इच्छा आहे."

होत्रवाहन—हे वत्से, तो सत्यसंध, महाबलाढ्य राम महावनांत तुझ्या दृष्टीं पडेल. तो गिरिश्रेष्ठ महेंद्रपर्वतावर नित्य उग्र तप आचरीत असतो. त्याच्या सभोंवार वेदवेत्ते ऋषि व गंधर्व-अप्सरादि रहातात. तेथें तूं जा व त्या दृढव्रत धारण करणाऱ्या तपोवृद्धाला शिरसा वंदन करून माझें नांव सांग आणि आपला सर्व वृत्तान्त कथन कर. तो राम माझा प्रिय मित्र व सुहृद् आहे. माझ्या आज्ञेनें तूं त्याच्याकडे गेली आहेस, हें कळलें असतां तुझें जें कांहीं इष्ट कार्य असेल, तें सर्व तो घडवून आणील. तो जमदग्नीचा पुत्र सर्व शस्त्रधारण करणारांतील श्रेष्ठ वीर आहे.

(४) होत्रवाहन राजा त्या कन्येला असें सांगत आहे, तोंच भार्गवरामाचा प्रिय शिष्य अकृतव्रण तेथें प्राप्त झाला. त्याला पहातांच सहस्रावधि मुनींनीं त्याला उत्थापन देऊन त्याचा सत्कार केला. तेव्हां त्या वयोवृद्ध होत्रवाहन राजानें त्याला पाहून त्याचें आतिथ्य केलें व परस्परांनीं कुशलप्रश्नांनीं परस्परांचें आतिथ्य केलें.

नंतर ते सर्व वनवासी जन त्यांच्या सभोंवार बसले व संतुष्ट झालेले ते सर्व मोठ्या प्रीतीनें दिव्य व रम्य कथा सांगूं लागले. त्यांच्या कथा संपल्यावर महात्म्या होत्रवाहनानें अकृतव्रणाला विचारलें—हे अकृतव्रणा, महाप्रतापी श्रेष्ठ जामदग्न्य सांप्रत कोठें आहे ! त्याची कोठें गांठ पडेल !

अकृतव्रण—हे प्रभो, 'राजर्षि सृंजय माझा प्रियसखा आहे' असें राम सतत तुझें स्मरण करून सांगत असतो. तो बहुतेक उद्यां प्रभातींच येथें येऊन पोंचेल असें मला वाटतें. तुझ्या दर्शनाच्या आकांक्षेनें येथें आलेल्या त्याला तूं भेटशील. पण हे राजर्षे, ही कन्या कोण ! ती वनांत कां आली आहे ? ही

कोणाची आहे? ही तुझी कोणी संबंधी आहे कीं काय हें सर्व जाणण्याची माझी इच्छा आहे.

(५) होत्रवाहन—हे अनघा, ही माझी दौहित्री असून काशिराजाची प्रिय कन्या आहे. ती आपल्या दोघी कनिष्ठ भगिनींसह स्वयंवराला उभी होती. ही काशिपतीची ज्येष्ठ कन्या 'अंबा'-नांवानें प्रसिद्ध आहे. अम्बिका व अम्बालिका या दोघी हिच्या कनिष्ठ भगिनी आहेत. या तिन्ही कन्यांच्या स्वयंवरार्थ काशिपुरींत अनेक पार्थिवश्रेष्ठ क्षत्रिय जमले होते. या कन्यांच्या निमित्तानें फार मोठा उत्सव चालला होता.

हे तपोधना, त्यावेळीं महावीर्यवान् शान्तनव भीष्म अकस्मात् तेथें गेला व त्या सर्व नृपालांचा पराभव करून त्या महा तेजस्वी गांगेयानें तिन्ही राजकन्यांचें हरण केलें. याप्रमाणें तेथें जमलेल्या नृपतींना जिंकून तो विशुद्धात्मा भीष्म त्या तिन्ही कन्यांसह आपल्या नगरीस आला व त्यानें त्या कन्यांना आपल्या सत्यवतीमातेच्या स्वाधीन करून तिच्या अनुमतीनें त्यांचा विचित्रवीर्य भ्रात्याशीं विवाह करून देण्याची आज्ञा केली.

नंतर विवाहाची सिद्धता झाली असतां विचित्रवीर्य अभ्यङ्गस्नान करून व पुष्पमालादि मंगल संस्कारांनीं युक्त होऊन आला. त्याला विवाहार्थ सज्ज झालेलें पाहून ही कन्या सर्व मंत्र्यांच्या समक्ष गाङ्गेयाला म्हणाली—" हे धर्मज्ञा, मीं शाल्वराजाला मनानें वरिलें आहे. यास्तव जिचें मन अन्य वराकडे गेलें आहे, त्या मला तूं आपल्या भ्रात्याला देणें योग्य नाहीं."

अंबेचें हें वचन ऐकून भीष्मानें आपले मंत्री व सत्यवतीमाता यांच्याशीं विचार केला व मातेच्या आज्ञेंत स्थित असलेल्या त्या उदारात्म्यानें सर्वांच्या अनुमतीनें त्या राजकन्येला शाल्वाकडे पाठवून दिलें. याप्रमाणें भीष्माच्या अनुज्ञेनें संतुष्ट झालेली ही कन्या मोठ्या हर्षानें सौभपति शाल्वाकडे गेली व योग्य समयीं त्याला असें म्हणाली—" हे राजश्रेष्ठा, भीष्मानें मला स्वसंतोषानें मुक्त केलें आहे. यास्तव तूं आतां माझें धर्मतः पाणिग्रहण कर. मीं तुला पूर्वींच मनानें वरिलें आहे."

परंतु शाल्वानें तिच्या वचनावर विश्वास ठेविला नाहीं. तिच्या चरित्राविषयीं साशंक झालेल्या त्या सौभपतीनें तिचा स्वीकार न करतां तिला घालवून दिलें. तेव्हांपासून अत्यंत शोकाकुल झालेली ही कन्या या तपोवनांत येऊन

तीव्र तपश्चर्येंत निमग्न होऊन राहिली आहे. मीं येथें आल्यानंतर तिच्या कुलाचें नांव ऐकून तिला ओळखिलें. हिच्या या सर्व दुःखाचें कारण भीष्मच आहे, असें ती समजत आहे.

अम्बा—हे भगवन्, हा पृथिवीपति सृंजय होत्रवाहन माझ्या मातेचा पिता आहे. त्या माझ्या पितामहानें जें सांगितलें, तें सर्व खरें आहे. हे तपोधना, अपमानाच्या भयानें व लज्जेनें मी पित्याच्या नगरीस परत जाण्यास समर्थ नाहीं. यास्तव भगवान् भार्गवराम मला जें कांहीं सांगेल, त्याप्रमाणें वागणें हेंच मी श्रेष्ठ कार्य समजत्यें. ५. १०. १७६.

अध्याय १७७ वा.

[१ अंबेचा अकृतव्रणाशीं संकेत. २ भीष्मच या दुःखाचें कारण आहे असा निश्चय. ३ होत्रवाहनाला भेटावयास रामाचें आगमन व त्याला भीष्मवधाची प्रार्थना.]

(१) अकृतव्रण—हे वत्से, भीष्म व शाल्व हे दोघे तुझ्या या दुःखाचें निमित्त आहेत. त्या दोघां शत्रूंपैकीं कोणाचा नाश व्हावा अशी तुझी इच्छा आहे, तें मला सांग. हे भद्रे, शाल्वाला तुझें पाणिग्रहण करणें भाग पाडावें, अशी जर तुझी इच्छा असेल तर महात्मा राम तुझ्या हितेच्छेनें त्याला विवाहार्थ नियुक्त करील.

भीष्म सत्यप्रतिज्ञ आहे. तो कदापि विवाह करणार नाहीं. तथापि तुझ्या संतोषासाठीं त्याला जिंकणें शक्य आहे. त्याला युद्धांत जिंकलेलें पहाण्याची जर तुझी इच्छा असेल, तर राजर्षि सृंजयाचें व तुझें वचन मान्य करून तो भार्गव त्याप्रमाणें अवश्य करील. यास्तव तुझें इष्ट कार्य काय आहे याचा सत्वर विचार कर.

अम्बा—हे ब्रह्मन्, माझें मन शाल्वावर गेलें आहे, हें भीष्माला माहीत नव्हतें, त्यामुळें त्यानें हा प्रकार न जाणतां माझें हरण केलें. त्यांत त्याचा अपराध दिसत नाहीं. यास्तव तूंच याचा पूर्णपणें विचार करून काय तो निश्चय कर. भीष्माला रणांत जिंकून शिक्षा करावी किंवा शाल्वाला माझ्याशीं विवाहबद्ध होण्यास भाग पाडावें, याविषयीं तूंच योग्य निश्चय ठरवून

त्याप्रमाणें व्यवस्था कर. माझ्या दुःखाचें मूल काय आहे, तें मीं तुला जसेंच्या तसें निवेदन केलें आहे. आतां पुढील योजना करण्यास तूंच समर्थ आहेस.

(२) अकृतव्रण—भद्रे, तुझें हें भाषण योग्य आहे. तूं धर्म्य वचन बोललीस. माझें या संबंधीं मत ऐक. भीष्मानें जर तुला बलात्कारानें हस्तिनापुरास नेलें नसतें, तर परशुरामानें आज्ञा करतांच शाल्वानें ती शिरसा मान्य करून तुझें पाणिग्रहण केलें असतें. परंतु गांगेयानें तुला जिंकून नेल्यामुळें शाल्वाच्या मनांत तुझ्याविषयीं संशय उत्पन्न झाला आहे. शिवाय हे भीरु, भीष्म अतिशय मानी असून तो स्वतःला अजिंक्य समजत असतो. यास्तव भार्गवाकडून तूं त्याचेंच गर्वहरण करीव.

अम्बा—हे ब्रह्मन्, माझ्या मनांतहि हीच इच्छा आहे. या भीष्माचा रणांत नाश करवावा असें मला नित्य वाटत असतें. परंतु हे द्विजश्रेष्ठा, मला हें दुःख देण्याचा दोष भीष्म किंवा शाल्व या दोघांतील ज्याच्याकडे अधिक आहे, असें तुला वाटत असेल, त्याला शिक्षा कर.

भीष्म—हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें संभाषण करण्यांत त्यांचा तो दिवस व सुखद रात्र निघून गेली. त्यावेळीं शीतोष्णयुक्त सुखद वायु वहात होता. दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकालीं आपल्या तेजानें देदीप्यमान होणारा परशुराम तेथें प्राप्त झाला. शिष्यांनीं परिवेष्टित असलेला तो जटा-वल्कलें धारण करणारा मुनि त्या राजर्षीच्या समीप आला. तो निष्पाप शूर भार्गवराम धनुष्य, बाण, खड्ग व परशु यांनीं शोभत होता.

(३) त्या महातपस्वी तापसाला पहातांच सृंजयराजा व ती तपस्विनी कन्या हीं दोघेंहि उठून उभीं राहिलीं. त्यांनीं अव्यग्र चित्तानें भार्गवाचें मधुपर्कानें यथाविधि पूजन केलें. तेव्हां त्यांच्याकडून यथान्याय सत्कार केला गेलेला तो राम सर्वांसह आसनावर बसला. नंतर होत्रवाहन व जामदग्न्य या उभयतांनीं आपला इतक्या दिवसांचा वृत्तान्त परस्परांस कथन केला. त्या संभाषणानंतर योग्य समय पाहून राजर्षि होत्रवाहन त्या महाबलाढ्य भृगुश्रेष्ठाला मधुर शब्दांनीं असें अर्थयुक्त वचन बोलला—"हे भार्गवा, ही काशिराजकन्या अम्बा माझी दौहित्री आहे. तिचें तुझ्यापाशीं कांहीं कार्य आहे. तूं कार्यविशारद आहेस. यास्तव तिच्याच मुखानें तें यथार्थ वृत्त ऐकून घे."

तें ऐकून राम म्हणाला—हे वत्से, तुला जें कांहीं सांगावयाचें असेल, तें मला अवश्य कथन कर.

तेव्हां अम्बेनें आपल्या कमलदलासारख्या हातांनीं त्या अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित दिसणाऱ्या रामाच्या शुभ व श्रेष्ठ चरणांना स्पर्श करून वंदन केलें व ती त्याच्या समोर उभी राहून शोकाकुल होऊन रोदन करूं लागली. अश्रुयुक्त नेत्रांनीं ती राजकन्या शरण्य भृगुनंदनाला शरण गेली.

राम—हे नृपात्मजे, तूं जशी या सृंजयाची दौहित्री आहेस, तशीच माझीहि आहेस. तुझ्या मनांतील दुःख मला निःशंकपणें सांग. तुझा जो कांहीं इष्ट हेतु असेल तो मी पूर्ण करीन.

अम्बा—हे भगवन्, मी तुज महाव्रताला शरण आल्यें आहें. या घोर शोकपङ्कांत मग्न झालेल्या माझा उद्धार कर.

भीष्म—तिचें तें अप्रतिम रूप, शरीराची कांति व अतिशय सुकुमार देह पाहून राम चिंतातुर झाला. ' ही काय बरें सांगणार आहे, असा तो विचार करूं लागला. तिची ती शोकाकुल अवस्था पाहून त्याचें अंतःकरण द्रवलें. त्याला तिची दया आली व तिचें सान्त्वन करून त्यानें तिला पुनः ' आपलें कार्य सांग ' असें म्हटलें. तेव्हां त्या सुहासिनीनें सर्व यथार्थ वृत्तान्त त्याला निवेदन केला.

तिचा सर्व वृत्तान्त ऐकल्यावर भार्गवानें त्या राजकन्येला आपण असा निश्चय केला आहे असें सांगितलें.

राम—हे राजनंदिनि, मी तुलाच कुरुश्रेष्ठ भीष्माकडे पाठवितों. तो नराधिप माझ्या सांगण्याप्रमाणें निश्चयानें वागेल. त्यानें जर माझी आज्ञा अमान्य केली तर मी माझ्या शस्त्रांच्या तेजानेंच त्याला अमात्यांसह रणामध्यें दग्ध करून टाकीन. किंवा त्याच्याकडे जाण्याची जर तुझी इच्छा नसेल तर मी वीर शाल्वालाच तुझ्याशीं विवाह करण्यास नियुक्त करीन.

अम्बा—हे भृगुनंदना, माझें मन पूर्वीच शाल्वराजावर जडलें आहे. हें वृत्त ऐकतां क्षणींच भीष्मानें मला त्याच्याकडे जाण्याची मोकळीक दिली. परंतु मीं त्या सौभराजाकडे जातांच माझ्या चारित्र्याविषयीं साशंक झालेल्या त्यानें माझा स्वीकार केला नाहीं. उलट दुरुक्तिपूर्वक मला तिरस्कृत केलें. यास्तव या

सर्व गोष्टींचा विचार करून तुला जें कांहीं योग्य दिसेल तसा निश्चय कर. परंतु हे विभो, माझें जर मत विचारशील तर हा महाव्रत भीष्मच माझ्यावरील या संकटाचें मूळ आहे, असें मी समजतें. कारण त्यानेंच आरंभीं बलात्कारानें माझें हरण केल्यामुळें हा सर्व अनर्थ ओढवला आहे. यास्तव हे महाबाहो, ज्याच्यामुळें मी या दुःखाला प्राप्त झालें, त्या भीष्माचा तूं वध कर. त्याचें अनिष्ट करण्याची माझी इच्छा आहे.

हे भार्गवा, ज्याअर्थीं त्यानें माझें हरण केलें, त्याअर्थीं तो लुब्ध आहे. विवाहाची इच्छा नसतांना कन्याहरण करणें यांत दोष आहे. त्या नीच भीष्मानें माझें हरण करून स्वतः माझा अंगीकार केला नाहीं, त्याला स्वतःच्या दुर्जयत्वाचा मोठा गर्व आहे. यास्तव त्याचा प्रतिघात करण्यास मी उद्युक्त झालें आहें. हे अनघा, ज्यावेळीं त्या गाङ्गेयानें माझें बलात्कारानें हरण केलें, त्याच वेळीं मनांत मीं त्याचा नाश करण्याचा संकल्प केला. तस्मात् हे महाबाहो, वृत्रासुराला गतप्राण करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें तूं भीष्माचा वध कर आणि माझी एवढी मनीषा पूर्ण कर. ५. १०. १७७.

अध्याय १७८ वा.

[१ भीष्म व अंबा यांचा भीष्मवधाविषयीं संवाद. २ अकृतव्रणाचा भीष्माच्या नाशाविषयीं आग्रह. ३ परशुरामानें केलेली भीष्मवधाची प्रतिज्ञा व ऋषि आणि अंबा यांसह त्याचें भीष्माकडे गमन. ४ भीष्मास पाचारण, त्याला अंबेचें पाणिग्रहण करण्याची आज्ञा. ५ भीष्मानें नम्रपणें केलेला निषेध. ६ रामाचा आग्रह, उभयतांचा त्याविषयीं संवाद. ७ रामाचें युद्धार्थ आह्वान. ८ भीष्मानें केलेला त्याचा स्वीकार. ९ उभयतांचें कुरुक्षेत्रीं गमन. १० गंगेची मध्यस्थी.]

(१) भीष्म—याप्रमाणें त्या काशिराजकन्येनें रोदन करीत 'भीष्माचा वध कर' अशी पुनः पुनः प्रेरणा केली असतां राम तिला म्हणाला—"हे राजकन्ये, तुझें म्हणणें योग्य आहे, परंतु ब्रह्मवेत्त्याच्या कार्यावांचून इतर कोणत्याहि प्रसंगीं हातांत शस्त्र धारण करावयाचें नाहीं' अशी माझी प्रतिज्ञा आहे. यास्तव मी यावांचून तुझें दुसरें कोणतें प्रिय करूं तें सांग. भीष्म व शाल्व हे दोघेहि माझ्या आज्ञेंत वागणारे आहेत. ते माझ्या वचनाचें उल्लंघन केव्हांहि करणार नाहींत. तस्मात् तूं जें कांहीं सांगशील, ती तुझी इच्छा मी पूर्ण करीन. परंतु

विप्रांच्या आज्ञेवांचून कदापि शस्त्रधारण करणार नाहीं, अशी प्रतिज्ञा केल्यामुळें मला भीष्माचा वध करतां येणार नाहीं.

अम्बा—हे प्रभो, कोणत्याहि उपायानें आपल्याला माझ्या दुःखाचें निवारण करावयाचें आहे व माझ्या या दुःखाचें कारण भीष्म आहे. यास्तव त्याचा वध करून माझें हें दुःख नाहींसें कर.

राम—हे काशिकन्ये, तूं पुनः विचार कर व हा आग्रह सोडून दे. तुला जर भीष्माची मानहानीच करावयाची असली तर तो सर्वांना वंद्य असलेला गाङ्गेय माझ्या आज्ञेवरून तुझ्या दोन्ही चरणांना शिरसा वंदनहि करील.

अम्बा—हे रामा, तुला जर माझें प्रिय करण्याची इच्छा असेल, तर तूं भीष्माचा युद्धांत वध कर. शिवाय तूं माझें प्रिय करण्याचें मला वचन दिलें आहेस, तें तुला सत्य करणेंच उचित आहे.

(२) भीष्म—हे राजन्, याप्रमाणें राम व अम्बा या दोघांचा चाललेला संवाद ऐकत अकृतव्रण इतका वेळ स्वस्थ बसला होता, तो परमधर्मात्मा म्हणाला—"हे महाबाहो, ही कन्या तुला शरण आली आहे. तिचा असा त्याग करणें तुला योग्य नाहीं. असुराप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या भीष्माचा तूं रणांत वध कर. हे वीरा, तूं युद्धाचें आह्वान करतांच भीष्म रणांगणांत 'मी जिंकलों गेलों' असें तरी बोलेल किंवा तुझ्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याचें कबूल तरी करील. त्यामुळें तूं या कन्येचें कार्य करून व आपलें वचन सत्य केलेंस असें होईल.

शिवाय हे भार्गवा, तूं सर्व क्षत्रियांना जिंकून सर्व ब्राह्मणांच्या समक्ष अशी प्रतिज्ञा केल्याचें मीं ऐकलें आहे कीं, कोणीहि ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र ब्रह्मद्वेष्टा झाल्यास मी त्याचा युद्धांत वध करीन. त्याचप्रमाणें कोणीहि भयार्त संरक्षणासाठीं मला शरण आला असतां मी जिवंत असेपर्यंत त्या शरणार्थी जीवाचा त्याग करण्यास समर्थ नाहीं आणि जर कोणीं क्षत्रिय युद्धांत जमलेल्या सर्व वीरांना जिंकून स्वतः अजिंक्य म्हणून प्रकाशूं लागेल तर मी त्याचाहि रणांत वध करीन. अशा तुझ्या प्रतिज्ञा मला स्मरतात.

यास्तव हे विभो, तुझ्या शेवटच्या प्रतिज्ञेप्रमाणें तो कुरुकुलभूषण भीष्म समरांमध्यें सर्वदा विजयी असतो, त्याला संग्रामांत गांठून तूं त्याच्याशीं युद्ध कर."

(३) राम—हे ऋषिश्रेष्ठा, मीं पूर्वी केलेली ही प्रतिज्ञा मला स्मरत आहे. परंतु मी प्रथम सामानेंच कार्य साधल्यास पहातों. या काशिराजकन्येचें हें मनोगत कार्य फार कठिण आहे. यास्तव त्या राजकन्येला बरोबर घेऊन मी स्वतःच भीष्माकडे जातों व त्याला सामोपचारानें सांगून पहातों. त्यानें जर ऐकलें तर ठीक आहे. पण त्या रणश्लाघी भीष्मानें जर माझें वचन मान्य केलें नाहीं, तर मी त्या अहंकारी कुरुपुंगवाचा निश्चयानें वध करीन. मीं सोडलेले बाण प्राण्यांच्या देहाला केवळ वेधच करीत नाहींत, तर ते त्यांच्या प्राणांचें हरण करीत असतात, हें पूर्वी झालेल्या क्षत्रियसंग्रामांत तूं पाहिलेंच आहेस.

असें बोलून परशुरामानें त्या सर्व ब्रह्मवेत्त्यांसह भीष्माकडे जाण्याचा विचार केला व तो तेथून उठला. ते सर्व तापस तेथें राहून दुसऱ्या दिवशीं प्रातःकाळीं आपलें जपजाप्य, होमहवन उरकून माझा वध करण्याच्या इच्छेनें त्या कन्येसह तेथून निघाले व तो सर्व ऋषींचा परिवार कुरुक्षेत्रीं येऊन पोंचला. तेथें महात्म्या भार्गवाला पुढें करून त्या सर्व तापसांनीं सरस्वतीनदीच्या तीरावर निवास केला.

(४) याप्रमाणें तेथें वास्तव्य करून तिसऱ्या दिवशीं त्या महाव्रत रामानें मला असा संदेश पाठविला कीं, हे राजन्, मी येथें आलों आहें. यास्तव मला भेटून माझें प्रिय कर. तेव्हां देवतुल्य ऋत्विक्, पुरोहित व ब्राह्मण यांच्या परिवारासह गायीला पुढें करून मी तत्काल मोठ्या त्वरेनें त्या तेजोनिधि प्रभूच्या समीप गेलों व नगरीच्या सीमेवर असलेल्या त्याचें यथाविधि पूजन केलें.

मला पहातांच त्या प्रतापवान् जामदग्न्यानें कुशल प्रश्नपूर्वक माझें स्वागत केलें व माझ्या पूजेचा स्वीकार करून मला असा प्रश्न केला—

राम—हे भीष्मा, तूं या काशिराजकन्येला कोणत्या हेतूनें हरण करून आणिलें होतेंस व पुनः तिला परत पाठविलेंस! तूं जरी हें कृत्य बुद्धिपुरस्सर केलें नसलेंस, तरी तुझ्या या कृतीनें ही यशस्विनी धर्मापासून च्युत झाली आहे. तूं जिचें बलात्कारानें हरण केलेंस, तिचें पाणिग्रहण आतां दुसरा कोण करणार! तूं हरण करून नेल्यामुळेंच शाल्वानें तिचा स्वीकार केला नाहीं. यास्तव माझ्या आज्ञेवरून तूं तिचा परिग्रह कर. या राजकन्येचा असा अवमान करणें तुला युक्त नाहीं. यास्तव हे अनघा, तूं माझ्या आज्ञेनें हिचा

स्वीकार कर. हे पुरुषश्रेष्ठा, ही राजपुत्री स्वर्गास पात्र होवो. राजांचा असा अवमान करणें तुला योग्य नाहीं.

असें बोलून परशुराम फार खिन्न झाला आहे, असें पाहून मी त्यास म्हणालों—' हे ब्रह्मन्, तुझें म्हणणें कळलें, परंतु मी आतां ही राजकन्या माझ्या भ्रात्याला कदापि अर्पण करणार नाहीं. कारण हे भार्गवा, 'मीं पूर्वींच शाल्वाला मनानें वरिलें आहे ' असें हिनेंच म्हटल्यावरून मीं तिला शाल्वाकडे जाण्याची अनुज्ञा दिली. हिला त्याच्या नगरीस पोंचतें केलें आणि तीहि स्वसंतोषानें त्याच्याकडे गेली. शिवाय मी भयानें, अनुकंपेनें, अर्थलोभानें किंवा कोणत्याहि कामनेनें क्षात्रधर्माचा त्याग करणार नाहीं, हें माझें अंगीकृत व्रत आहे.

माझें हें वचन ऐकतांच रामाचे नेत्र क्रोधानें व्याकुल झाले व तो मजकडे पाहून म्हणाला—" हे नरश्रेष्ठा, तूं जर माझें हें वचन मान्य केलें नाहींस, तर मी आज अमात्यासह तुला गतप्राण करीन."

(५) भार्गवराम क्रोधाविष्ट होऊन पुनः पुनः जेव्हां असें बोलूं लागला, तेव्हां मीं नम्र व इष्ट अशा शब्दांनीं त्याची प्रार्थना केली, त्या ब्राह्मणश्रेष्ठाला शिरसा वंदन केलें, परंतु तो शांत झाला नाहीं. मीं त्याला म्हटलें—"हे महाबाहो, तूं आज कोणत्या हेतूनें मजबरोबर युद्धाची इच्छा करीत आहेस ! मी तुझा शिष्य आहें. तूंच मला बालवयांत चतुर्विध धनुर्वेदाचें शिक्षण दिलेंस व आतां माझ्याशींच युद्धाला कसा प्रवृत्त होतोस !"

(६) माझ्या या भाषणानें राम अधिकच संतप्त झाला. क्रोधानें नेत्र आरक्त करून तो म्हणाला—"हे भीष्मा, तूं मला गुरु समजतोस व माझें वचन मात्र मान्य करीत नाहींस ! हे कुरुनंदना, माझें प्रिय करण्यासाठीं या काशिराजकन्येचा तूं स्वीकार कर. तें जर तूं ऐकणार नाहींस तर तुला शान्ति मिळणें शक्य नाहीं. हे महाबाहो, या राजकन्येचा परिग्रह करून तूं आपल्या कुलाचें रक्षण कर. तूं हिचें हरण केल्यामुळें तिला आतां अन्य भर्ता मिळणें शक्य नाहीं. "

परपुरंजय रामानें असा आग्रह धरला असतां मी त्याला म्हणालों—" हे ब्रह्मर्षे, तूं व्यर्थ हे श्रम कशाला घेतोस ? कांहीं झालें तरी मी या कन्येचें

पुनर्ग्रहण कदापि करणार नाहीं. हे भगवन्, तूं माझा पुरातन गुरु आहेस, हें स्मरून मी तुझी प्रार्थना करितों कीं, मजवर प्रसन्न हो व हा आग्रह सोड. या राजकन्येचा मीं एकदा पूर्वी त्याग केला आहे. तिचा पुनरपि स्वीकार कसा करूं !

हे विभो, जिचें मन अन्य वरावर आसक्त झालें आहे, अशा स्त्रीला तें जाणूनहि कोणता सुज्ञ पुरुष सर्पिणीप्रमाणें घरांत बाळगील ! स्त्रियांचा हा दोष मोठ्या अनर्थाला कारण होत असतो. हे महाव्रता, साक्षात् इंद्र जरी आला, तरी मी त्याच्या भयानेंहि माझ्या या दृढ व्रतापासून च्युत होणार नाहीं. यास्तव हे प्रभो, तूं मजवर प्रसन्न हो अथवा नको होऊं. तुला जें कांहीं करावयाचें असेल तें सत्वर कर. विलंब लावूं नको.

(७) हे भृगुनंदना, पुराणांत महात्म्या मरुत्तानें गाईलेला असा एक श्लोक श्रुत आहे. ईस, कार्याकार्य न जाणणारा व अमार्गानें जाणारा प्रत्यक्ष गुरु जरी असला तरी त्याचा त्याग करावा. हे निष्पापा, तूं माझा गुरु आहेस, हें जाणून मीं मोठ्या प्रेमानें तुझा सन्मान केला. परंतु ज्याअर्थी तूं स्वतःची गुरुवृत्ति जाणत नाहींस, त्याअर्थी मला तुझ्याशीं युद्ध करणें प्राप्त आहे. गुरूशीं युद्ध करण्याची माझी इच्छा नाहीं. विशेषतः ब्राह्मण व त्यांतहि तपोवृद्ध अशा गुरूवर समरांत शस्त्र उगारूं नये, अशी माझी इच्छा असल्यामुळें मी तुझ्याशीं शांत चित्तानें वागलों व तुझें बोलणें सहन केलें.

क्षत्रियाप्रमाणें शस्त्र उगारून युद्धाला सज्ज होणाऱ्या व रणांगणांतून पलायन न करणाऱ्या क्रुद्ध ब्राह्मणाचा समरांत वध करणारास ब्रह्महत्येचा दोष लागत नाहीं, असा धर्मशास्त्रांत निश्चय केलेला आहे. हे तपोधना, मी क्षत्रिय आहें व क्षत्रधर्मांत स्थित आहें. जो पुरुष प्रेमानें किंवा द्वेषानें जसा वागत असेल, त्याच्याशीं तसेंच प्रेमाचें किंवा द्वेषाचें आचरण करणारा मनुष्य अधर्माला प्राप्त होत नाहीं किंवा त्याचें कदापि अकल्याण होत नाहीं.

---

१ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

२ यो यथा वर्तते यस्मिंस्तस्मिन्नेव प्रवर्तयन् ।
नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विन्दति ॥

यावर तूं कदाचित् असें म्हणशील कीं, मी तुला दारपरिग्रहासारख्या अर्थामध्यें प्रवृत्त करून तुझ्याशीं प्रेमाचेंच वर्तन करीत आहें. तर त्याचें उत्तर ऐक—गुरुवचनावरून स्त्रीचें ग्रहण करणें हा अर्थ व पित्याच्या प्रीत्यर्थ स्वीकारलेलें ब्रह्मचर्यव्रत हा धर्म, यांतील कशाला अनुसरावें, असा संशय प्राप्त झाला असतां देशकालानुसार विवेक करण्यास कुशल असलेले पंडित गुरुवचनाच्याहि विरुद्ध वागून धर्माचें पालन करणेंच अधिक श्रेष्ठ मानीत असतात. कारण अर्थ संशयित असून धर्माचें अनुष्ठान सर्वदा अधिक श्रेयस्कर असतें.

(८) यास्तव ज्याअर्थीं तूं मला या संशयित असलेल्याहि अर्थामध्यें अन्यायानें प्रवृत्त करीत आहेस, त्याअर्थीं मी रणांगणांत तुझ्याशीं युद्ध करीन. हे भृगुनंदना, आज तूं माझें बाहुबल व अतिमानुष पराक्रम पहा. अशाप्रकारें दुराग्रह धरणाऱ्या तुझ्याशीं मला जें कांहीं करणें शक्य असेल तें मी कुरुक्षेत्रांत करून दाखवीन व तुझ्याशीं द्वंद्व युद्ध करीन.

हे महाद्युतिमान् रामा, माझ्याशीं द्वंद्वयुद्धाला सज्ज हो. त्या महारणांत माझ्या शेंकडों शरांनीं पीडित झालेला तूं गतप्राण होऊन पडशील व शस्त्रानें पवित्र केलेल्या वीरांच्या लोकांना प्राप्त होशील. यास्तव आतां तूं येथून परत फिर व कुरुक्षेत्रांत जा. तेथें मीहि तुझ्याशीं युद्ध करण्यासाठीं येतों.

हे भार्गवा, जेथें तूं पूर्वीं पित्यासाठीं शौच केलेंस, तेथें मीहि तुझा वध करून तुझें आशौच शौच पाळीन. कारण पित्याप्रमाणें गुरूच्या मरणाचेंहि आशौच प्राप्त होत असल्यामुळें त्या धारातीर्थांत रुधिराची अंजुलि देऊन सचैल स्नानादिकांनीं दहाव्या दिवशीं मी स्वतःची शुद्धि करून घेईन. तस्मात् हे युद्धदुर्मद ब्राह्मणश्रेष्ठा, तूं त्वरित रणक्षेत्रांत जा. तुझा पुरातन दर्प मी आज नाहींसा करीन.

हे भार्गवरामा, ' मीं एकट्यानें या लोकीं सर्व क्षत्रियांना जिंकलें ' अशी जी तूं दीर्घकाल नेहमीं आत्मश्लाघा करीत असतोस, त्याचें उत्तर ऐक. त्यावेळीं भीष्म उत्पन्न झाला नव्हता, किंवा माझ्या सारखा दुसरा कोणी क्षत्रियहि निपजला नव्हता. तूं क्षत्रियांचा नाश केल्यावर क्षत्रियकुलांत क्षत्रतेजें उत्पन्न झालीं. अर्थात् तोंपर्यंत तृणवत् असलेल्या लोकांना तूं आपल्या तेजानें दग्ध करूं शकलास. परंतु आतां तुझा सर्व दर्प व काम यांचा समूल नाश करण्यास समर्थ असलेला हा भीष्म उत्पन्न झाला आहे. तो मी युद्धामध्यें तुझा गर्व नाहींसा करीन, यांत संशय नाहीं.

भीष्म—हे भारता, माझें हें भाषण ऐकून राम हंसून म्हणाला—हे भीष्मा, ठीक आहे. तूं माझ्याशीं समरांगणांत युद्ध करण्यास तयार आहेस, हें फार उत्तम झालें. मी तुझ्याशीं युद्ध करण्यासाठीं कुरुक्षेत्रांत जाईन व तेथें तुझ्या या भाषणाप्रमाणें सर्व करीन. हे गांगेया, त्या रणक्षेत्रांत माझ्या शेंकडों शरांनीं विद्ध होऊन गृध्र व काक यांच्या समुदायांच्या भक्ष्यस्थानीं पडलेल्या तुज दीनाला पाहून सिद्ध-चारणांनीं सेवन केलेली तुझी माता जाह्नवी आज रोदन करील. युद्धाविषयीं आतुर असलेल्या तुज मंदमतीला जिनें जन्म दिला, ती निष्पाप महाभागा भागीरथी देवी मीं तुझा वध केलेला पाहून व्यथित होवो. हे युद्धदुर्मद भीष्मा, ये, तुझी रथादि सर्व युद्धसामग्री घेऊन मजबरोबर चल.

असें बोलणाऱ्या त्या परपुरंजय रामाला मीं शिरसा वंदन करून 'ठीक आहे' असें म्हटलें. तेव्हां राम युद्धाच्या इच्छेनें कुरुक्षेत्रास निघून गेला आणि मीं नगरींत प्रवेश करून सत्यवतीला सर्व वृत्तान्त निवेदन केला. त्यावेळीं मातेनें माझें अभिनंदन करून स्वस्त्ययन केलें. मीं ब्राह्मणाकडून पुण्यकर स्वस्तिवाचन करविलें आणि युद्धाला निघालों.

(९) माझ्या उत्तम रौप्य रथाला शुभ्र अश्व जोडिले. तो व्याघ्रचर्मानें मढविलेला रथ खड्ग, सर्व शस्त्रें व इतर आयुधें यांनीं युक्त होता. मीं अश्वविद्यानिपुण, वीर व अनुभविक असा निष्णात सारथि नियुक्त केला. शोभिवंत व शुभ्र कवच धारण केलें व रथारूढ झालों. माझ्या भृत्यांनीं माझ्या मस्तकावर शुभ्र छत्र धारण केलें व ते श्वेत चवऱ्या वारूं लागले. मीहि सर्व शुभ्र वस्त्रें व अलंकार यांनीं भूषित होऊन सज्ज झालों व जयाशीर्वादांनीं स्तुति केला गेलेला मी हस्तिनापुरांतून निघून कुरुक्षेत्राच्या रणभूमीकडे जावयास निघालों. त्यावेळीं माझ्या सारथ्यानें चोदना करितांच मन व वायु यांच्या वेगानें अश्वांनीं मला कुरुक्षेत्रांत नेऊन सोडलें. मी कुरुक्षेत्रांत गेलों तों तो राम तेथें युद्धासाठीं सज्ज होऊन पूर्वींच माझी वाट पहात होता.

मी कुरुक्षेत्रांतील रणक्षेत्रांत अतितपस्वी रामाच्या समीप जाऊन उभा राहिलों व माझा श्रेष्ठ शंख वाजविला. तेव्हां हे राजन्, सर्व द्विज, वनांत रहाणारे तापस व इंद्रासह देवगण तें दिव्य युद्ध पहावयास जमले. सर्वतः दिव्य पुष्पांची वृष्टि झाली. दिव्य वाद्यें वाजूं लागलीं व आकाशांत मेघांचे समूह दिसूं लागले. भार्गवाचे अनुयायी सर्व तापस त्या रणक्षेत्राच्या सभोंवार प्रेक्षक म्हणून उभे राहिले.

(१०) हे राजन्, त्यानंतर सर्व भूतांच्या हितांत तत्पर असलेली माझी माता देवी गङ्गा मानुष रूपानें प्रकट झाली व मला म्हणाली—" हे कुरुश्रेष्ठा, तूं हें काय करावयाचें मनांत आणिलें आहेस ! मी जामदग्न्य रामाकडे जात्यें व त्याची प्रार्थना करित्यें कीं, भीष्म तुझा शिष्य आहे, त्याच्याशीं युद्ध करूं नको. हे पुत्रा, तूं विप्राशीं असा आग्रह धरूं नको. भार्गवाशीं समरांत युद्ध करणें योग्य नव्हे. ज्याच्याशीं तूं युद्धाची इच्छा करीत आहेस, तो राम क्षत्रियांचा संहार करणारा असून हरतुल्य पराक्रमी आहे, हें तूं जाणत नाहींस काय ? " असें बोलून तिनें माझी निर्भर्त्सना केली.

तेव्हां मीं त्या देवीला हात जोडून अभिवादन केलें व त्या स्वयंवराचा सर्व वृत्तान्त निवेदन केला. त्याचप्रमाणें काशिराजकन्येचें सर्व पूर्ववृत्त व भार्गव-रामाची मीं अनेक प्रकारें केलेली प्रार्थना, हेंहि सर्व कथन केलें.

तें ऐकून ती माझी जननी महानदी त्या ऋषीजवळ गेली व माझ्यासाठीं रामाची क्षमा मागून म्हणाली—" हे भृगुश्रेष्ठा, भीष्म तुझा शिष्य आहे. त्याच्याशीं युद्ध करूं नको. "

अशी प्रार्थना करणाऱ्या तिला राम म्हणाला—तूं भीष्मालाच निवृत्त कर. तो माझी इच्छा पूर्ण करीत नाहीं, म्हणून मी त्याच्याशीं युद्धाला प्रवृत्त झालों आहें.

वैशंपायन—जनमेजया, तेव्हां गंगा पुत्रस्नेहानें पुनः भीष्माकडे आली व त्याला रामाचें इष्ट करण्यास सांगूं लागली. परंतु भीष्मानें तिचें वचन ऐकिलें नाहीं. त्याचे नेत्र क्रोधानें आरक्त दिसूं लागले. तेव्हां द्विजश्रेष्ठ महा-तपस्वी धर्मात्म्या भार्गवरामानें भीष्माला युद्धाचें आह्वान केलें. ५. १०.१७८.

अध्याय १७९ वा.

[१ रामाला वंदन करून भीष्माचा युद्धारंभ. २ सूर्यास्तापर्यंत उभयतांचें युद्ध.]

(१) भीष्म—हे राजा, त्यावेळीं रणांगणांत स्थित असलेल्या त्या रामाला मीं हंसतच असें उत्तर दिलें—" हे वीरा, भूमीवर स्थित असलेल्या तुझ्याशीं रथारूढ असलेल्या माझी युद्ध करण्याची इच्छा नाहीं. यास्तव माझ्याशीं युद्ध करण्याची तुझी जर इच्छा असेल तर तूं प्रथम रथारूढ हो व कवच धारण कर.

तेव्हां त्या रणक्षेत्रांत रामानेंहि मला हंसूनच म्हटलें—" हे भीष्मा, ही पृथ्वीच माझा रथ आहे व चार वेद मला सदश्वाप्रमाणें वाहून नेणार आहेत. वायु माझा सारथि आहे आणि गायत्री, सावित्री व सरस्वती या तीन वेद-माता हेंच माझें कवच आहे, व तें मीं धारण केलें आहे. त्याच्याकडून संरक्षित असलेला मी तुझ्याशीं समरांगणांत युद्ध करीन."

असें बोलून त्या सत्यपराक्रमी रामानें फार मोठ्या शरजालानें मला सर्वतः शरांनीं वेढून सोडिलें. त्यावेळीं तो जामदग्न्य राम श्रेष्ठ रथांत स्थित आहे, असें मीं पाहिलें. त्याचा तो रथ मनानेंच उत्पन्न केलेला असून नगरासारखा विस्तीर्ण व पुण्यावह होता. तो सर्व आयुधांनीं युक्त, तेजस्वी व त्याचें दर्शन एखाद्या अद्भुत वस्तूसारखें होतें. त्याला दिव्य अश्व जोडून सज्ज केलें होतें. तो सुवर्णानें भूषित केला होता. हे महाबाहो, ज्याच्यावर चंद्र व सूर्य यांचीं चिह्नें काढलीं आहेत, अशा कवचानें तो रथ युक्त होता. त्या धनुर्धरानें आपल्या दोन्ही पार्श्वभागीं बाणांचे दोन भाते बांधले होते. हातांत गोधाङ्गुलित्राण घातलें होतें. त्यावेळीं युद्धाची इच्छा करणाऱ्या त्या रामाचें सारथ्य अकृतव्रणऋषीनें केलें. तो वेदवेत्ता मुनि भार्गवाचा अत्यंत प्रिय होता. युद्धामध्यें पुनः पुनः 'ये, ये' अशी गर्जना करणारा तो भार्गव मला युद्धाचें आह्वान करीत होता. त्यामुळें माझ्या मनाला फार संतोष वाटला. मीहि एकटाच सूर्याप्रमाणें उदय पावणाऱ्या व क्षत्रियांचा अंत करणाऱ्या, दुर्धर्ष व बलाढ्य अशा एकट्याच रामावर चालून गेलों आणि माझा रथ तीन बाणांच्या अंतरावर गेला असतां मीं अश्वांचें निवारण केलें, रथ थांबवून धरिला व रथांतून उतरून पायानेंच त्या ऋषिश्रेष्ठापाशीं गेलों आणि रामाला वंदन करून त्याचें यथाविधि पूजन केलें व म्हटलें—" हे रामा, मत्तुल्य किंवा मजहूनहि अधिक असलेल्या धर्मशील गुरूशीं मी समरांगणांत युद्ध करणार आहें. यास्तव हे विभो, मला जयाचा आशीर्वाद दे."

राम—हे महाबाहो, विशिष्टाशीं युद्ध करावें, हा धर्मच आहे. हे कुरुश्रेष्ठा, तूं जर अशाप्रकारें माझी अनुज्ञा घ्यावयास आला नसतास, तर मी तुला शाप दिला असता. यास्तव तूं धैर्याचें अवलंबन करून युद्ध कर. तुझ्या या आचरणानें मी संतुष्ट झालों आहें. परंतु मी तुला जयाचा आशीर्वाद मात्र देणार नाहीं. कारण मी तुला जिंकण्यासाठीं येथें आलों आहें. यास्तव जा धर्म्य युद्ध कर.

(२) रामाचें हें वचन ऐकून मीं त्याला नमस्कार केला व त्वरेनें रथारूढ झालों. आणि रणामध्यें माझा सुवर्णानें अलंकृत केलेला शंख वाजविला, त्यानंतर परस्परांना जिंकण्याच्या इच्छेनें आम्हां दोघांचें पुष्कळ दिवस तुमुल युद्ध झालें. त्या युद्धांत प्रथम रामानें सहाशें नऊ कङ्कपत्रयुक्त नतपर्व शरांनीं मजवर प्रहार केला. चार बाणांनीं माझे अश्व व सारथि यांना विद्ध केलें. तेव्हां समरामध्यें सज्ज असलेल्या मीं त्याचें निवारण केलें आणि विशेषतः देव व ब्राह्मण यांना नमस्कार करून रणांत स्थित असलेल्या भार्गवाला स्मितपूर्वक असें म्हटलें—

भीष्म—हे ब्रह्मन्, आतांपर्यंत मीं तुझी अमर्याद आचार्यता मान्य केली. तुझ्या देहांत स्थित असलेले वेद, ब्राह्मण्य आणि तूं आचरिलेलें महत्तप, यांवर मी कदापि प्रहार करणार नाहीं. परंतु हे रामा, तूं ज्या क्षत्रधर्माचा आश्रय केला आहेस, त्यावर मी प्रहार करीन. ब्राह्मण शस्त्र उगारण्यास उद्युक्त झाला म्हणजे क्षत्रियत्वाला प्राप्त होतो. तूं क्षत्रियवृत्ति धारण केली आहेस, यास्तव आज माझ्या धनुष्याचा पराक्रम व माझें बाहुबल पहा. माझ्या या तीक्ष्ण धारेच्या बाणानें मी तुझ्या धनुष्याचा छेद करितों.

असें बोलून मीं तीक्ष्ण धारेचा भल्ल बाण सोडला व त्याच्या धनुष्याच्या कोटीचा छेद करून तें भूमीवर पाडविलें. त्याचप्रमाणें कंकपत्रयुक्त शेंकडों नतपर्व बाणांची मीं जामदग्न्याच्या रथावर वृष्टि केली. त्यावेळीं भार्गवाच्या शरीरांत रुतलेले ते बाण वायूनें हालल्यामुळें सर्पासारखे भासले. क्षतांतून रक्तस्राव होऊं लागला. त्या रणांगणांत रामाचें सर्वांग क्षतानें व्याप्त झाल्यामुळें त्यांतून वहाणाऱ्या रक्तानें तो वृद्ध जामदग्न्य त्यावेळीं गेरूचा उत्सर्ग करणाऱ्या मेरु पर्वताप्रमाणें किंवा वसंत ऋतूंत रक्तवर्ण स्तबकानें मंडित असलेल्या अशोक वृक्षाप्रमाणें, अथवा प्रफुल्ल पलाशवृक्षाप्रमाणें शोभला.

त्यानंतर क्रोधाविष्ट झालेल्या रामानें दुसरें धनुष्य सज्ज केलें व सुवर्णपुंखयुक्त तीक्ष्ण बाणांचा मजवर वर्षाव केला. तेव्हां ते मर्मभेद करणारे महावेगवान् भयंकर बाण माझ्या शरीरांत शिरले व सर्प, अग्नि किंवा विष यांप्रमाणें त्यांनीं मला कंपित केलें. तथापि मीं कंपित झालेल्या माझ्या शरीराला युद्धांत स्थिर करून क्रोधानें अग्नि व सूर्य यांच्या तुल्य शेंकडों शरांनीं रामाला विद्ध केलें. माझे ते शर सर्पासारखे प्राणहारक होते. याप्रमाणें तीक्ष्ण

शरांनीं पीडित झालेला राम अतिशय व्याकुल झाला. त्याची ती स्थिति पाहून माझ्या मनांत दया उत्पन्न झाली. मीं आपलें नियमन करून " या क्षत्र-धर्माला धिक्कार असो आणि या युद्धालाहि धिक्कार असो, " असें मनांत म्हटलें.

हे राजन्, मीं शोकाकुल होऊन पुनः पुनः म्हटलें, " अरे, अरे, क्षत्रधर्मांत स्थित असलेल्या मीं हें केवढें मोठें पातक जोडलें ! हा धर्मात्मा ब्राह्मण माझा गुरु असून मीं त्याला शरांनीं विद्ध केलें. " राजा, त्यानंतर मीं पुनः जामदग्न्यावर प्रहार केला नाहीं. इतक्यांत दिवस मावळला, सहस्ररश्मि आदित्य पृथ्वीला ताप देऊन अस्तास गेला व त्यामुळें आमचें युद्धहि थांबलें. ५. १०. १७९.

अध्याय १८० वा.

[१ राम व भीष्म यांचें अस्त्रांनीं तुमुल युद्ध.]

(१) भीष्म—हे विशांपते, त्यानंतर कुशल व संमत असलेल्या माझ्या सारथ्यानें स्वतःच्या व अश्वांच्या देहांत रुतलेलीं शल्यें काढून टाकिलीं. निर्मल जलाच्या स्नानानें त्यांचे क्लेश दूर केले; व रात्रभर विश्रांति घेऊन ते पूर्ववत् ताजेतवाने झाले असतां प्रातःकालीं सूर्योदय होतांच पुनः आमचें युद्ध प्रवृत्त झालें.

कवच धारण करून रथारूढ झालेल्या मला रणांगणांत येत असलेलें पाहतांच प्रतापवान् रामहि सज्ज झाला. तेव्हां युद्धाची आकांक्षा करणारा राम येत आहे, हें पाहून मी माझें श्रेष्ठ धनुष्य टाकून रथांतून एकाएकीं खालीं उतरलों आणि त्या भार्गवाला पूर्वींप्रमाणेंच अभिवादन करून पुनः रथावर चढलों. नंतर युद्धोत्सुक असलेला मी निर्भयपणें भार्गवाच्या संमुख जाऊन उभा राहिलों व फार मोठा शरवर्षाव करून त्याला आच्छादून टाकिलें. तेव्हां क्रुद्ध झालेल्या जामदग्न्यानेंहि मजवर तीक्ष्ण शरांची वृष्टि करून मला त्यांनीं व्याप्त केलें व मुख पसरलेल्या घोर सर्पांप्रमाणें अळजळीत बाण माझ्यावर सोडिले. तें पाहून मींहि सहस्रावधि तीक्ष्ण धारेचे भल्ल बाण सोडून रामाच्या बाणांचा अंतरिक्षांतच पुनः पुनः छेद केला.

त्यानंतर प्रतापवान् जामदग्न्यानें मजवर दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग केला. तेव्हां त्याच्याहून अधिक सामर्थ्य प्रकट करण्याच्या इच्छेनें मीं अस्त्रांनींच त्याचा प्रतिषेध केला. त्यावेळीं स्वर्गामध्यें सर्व बाजूंनीं महान् नाद झाला. हे भारता, नंतर मीं जामदग्न्यावर वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला, त्याचा त्यानें गुह्यकास्त्रानें प्रतिकार केला. मीं आग्नेयास्त्राचें अभिमंत्रण केलें असतां रामानें वारुणास्त्रानें त्याचें निवारण केलें. याप्रमाणें मीं रामाच्या दिव्य अस्त्रांचें निवारण केलें व दिव्यास्त्रवेत्त्या तेजस्वी रामानें माझ्या अस्त्रांचा प्रतिकार केला.

हे राजन्, या अस्त्रयुद्धानंतर रामानें मला डाव्या बाजूनें प्रदक्षिणा घातली आणि त्या क्रुद्ध झालेल्या प्रतापी द्विजश्रेष्ठानें माझ्या वक्षःस्थलावर वेध केला. तेव्हां मी वेदनेनें विव्हल होऊन रथांत बसलों. माझ्या सूतानें मी रामबाणानें विद्ध झालों आहें असें पहातांच माझा रथ तेथून दूर नेला. याप्रमाणें रामाच्या बाणानें पीडित होऊन मूर्च्छा व ग्लानि आलेल्या मला माझा सारथि रणांगणांतून नेत आहे, असें पाहतांच अकृतव्रणप्रभृति रामाचे अनुचर व काशिराजकन्या यांना अतिशय संतोष झाला व त्या सर्वांनीं हर्षानें सिंहनाद केला.

इतक्यांत मी सावध झालों व सूतानें मला रणांगणांतून दूर आणलें आहे, हें जाणून त्याला म्हणालों—" हे सूता, माझ्या वेदना आतां थांबल्या आहेत. यास्तव जेथें तो राम आहे तेथें मला घेऊन चल. मी आतां युद्धाला सज्ज आहें."

तेव्हां माझ्या सारथ्यानें वायूसारख्या वेगवान् व जणुं काय नृत्यच करणाऱ्या शोभिवंत अश्वांच्या योगानें माझा रथ रामाच्या समीप नेला. त्यावेळीं मला जिंकण्याच्या इच्छेनें क्षुब्ध झालेल्या रामावर क्षुब्ध झालेल्या मीं बाणांचा वर्षाव केला. तेव्हां रामानेंहि माझ्या एकेका बाणाचा तीन तीन बाणांनीं छेद करून त्या सहस्रावधि बाणांचे दोन दोन तुकडे करून टाकिले.

त्यानंतर पुनः मीं रामाचा वध करण्याच्या इच्छेनें कालोपम, तेजस्वी व दीप्त शर त्याच्यावर सोडिला. त्या बाणाच्या वेगानें अतिशय विव्हल झालेला राम मोहित होऊन भूमीवर पडला. याप्रमाणें रामानें भूतलाचा आश्रय केला असतां सूर्यपतनाप्रमाणें सर्व जगत् उद्विग्न होऊन हाहाकार करूं लागलें. त्यावेळीं ते सर्व तपोधन मुनि व काशिराजकन्या मोठ्या त्वरेनें जामदग्न्याच्या जवळ धांवून आली. त्यांनीं त्याला आलिंगन देऊन हळुच आश्वासन दिलें, हातांनीं शीतल जलाचें सिंचन केलें आणि जयाशीर्वाद दिले.

तेव्हां राम उठून उभा राहिला व धनुष्याला बाण जोडून असें विह्वल वाक्य बोलला—" हे भीष्मा, थांब, उभा रहा. आतां तुझें मरण ओढवलेंच आहे, असें समज."

असें बोलून रामानें एक तीक्ष्ण बाण सोडिला व माझ्या डाव्या कुशींत वेध केला. त्याच्या त्या वेगवान् बाणानें मी अतिशय विह्वल झालों व वृक्षाप्रमाणें कापूं लागलों. त्याच वेळीं क्रुद्ध रामानें शीघ्रास्त्रानें माझ्या अश्वांचा वध केला आणि मजवर शीघ्रगति पक्ष्मयुक्त बाणांनीं वृष्टि केली. तेव्हां मींहि शीघ्रास्त्रें सोडून त्यांचें निवारण केलें. त्यामुळें ते शर अंतरिक्षांतच परस्परांचा निरोध करीत स्थित झाले.

रामाच्या व माझ्या शरजालांनीं समग्र आकाश आवृत झालें, सूर्याचे किरणहि पृथ्वीवर येऊं शकले नाहींत. वायु मेघानें रुद्ध झाल्याप्रमाणें वाहिनासा झाला. तेव्हां वायूचा प्रकंप, सूर्याचीं किरणें व शरांचा परस्परांवर होणारा आघात यांच्या योगानें अग्नि उत्पन्न झाला. सूर्याच्या प्रतापामुळें उत्पन्न झालेल्या तेजानें ते शर प्रदीप्त झाले व भस्म होऊन भूमीवर पडले.

त्यानंतर अतिशय संतप्त झालेल्या रामानें मजवर असंख्य शरांचा वर्षाव केला. तेव्हां मींहि सर्पासारख्या विषारी शरांनीं त्याच्या बाणांचा छेद करून ते सर्व वृक्षाप्रमाणें भूमीवर पाडविले.

हे भरतश्रेष्ठा, याप्रमाणें आम्हां उभयतांचें तुमुल युद्ध चाललें असतां संध्याकाळ झाली, तेव्हां त्या माझ्या गुरूनें युद्ध थांबविलें ५. १०. १८०

अध्याय १८१ वा.

[१ राम व भीष्म यांचें अस्त्र व शक्ति यांच्या योगानें दारुण युद्ध.]

[१) भीष्म—हे भरतसत्तमा, दुसऱ्या दिवशीं पुनः रामाशीं माझी समरांगणांत गांठ पडली व पुनः आमचें दारुण युद्ध जुंपलें. तो धर्मात्मा राम दिव्यास्त्रवेत्ता होता. त्या शूरानें अनेक प्रकारच्या दिव्य अस्त्रांची प्रतिदिवशीं योजना केली. आणि मींहि तशाच अस्त्रांनीं त्यांचा प्रतिकार केला. आपल्या दुस्त्यज्य अशा प्राणांचीहि पर्वा न करितां त्यावेळीं मीं तुमुल युद्ध केलें. रामाच्या विविध अस्त्रांचा मीं अस्त्रांनींच नाश केला आहे, असें पाहून प्राणांवर उदार

झालेला तो महातेजस्वी जामदग्न्य अतिशय क्रुद्ध झाला. त्या महात्म्या भार्गव-रामानें आपल्या दिव्य अस्त्रांचाहि निरोध झालेला पाहून अतिशय घोर शक्ति मजवर सोडिली. कालानें सोडलेल्या उल्केप्रमाणें असलेली ती प्रज्वलित शक्ति आपल्या तेजानें सर्व लोकांना व्यापून टाकीत होती. ती प्रलयकालीन सूर्या-प्रमाणें प्रदीप्त असलेली शक्ति मजकडे येत आहे, असें पहातांच मीं तीक्ष्ण बाणांनीं तिचे मार्गांतच तीन तुकडे करून भूमीवर पाडविली. तेव्हां सुगंधयुक्त पवित्र वायु वाहूं लागला.

याप्रमाणें मीं त्या शक्तीला छिन्नभिन्न केलेलें पाहून राम क्रोधानें संतप्त झाला. त्यानें मजवर एकामागून एक अशा बारा घोर शक्ति सोडल्या. हे भारता, त्या इतक्या वेगवान् व तेजस्वी होत्या कीं, मला त्यांच्या स्वरूपाचें वर्णन करतां येणें शक्य नाहीं. लोकक्षयाच्या वेळीं उदय पावणाऱ्या द्वादश आदित्यांप्रमाणें त्या नाना रूपें धारण करणाऱ्या शक्ति आपल्या उग्र तेजानें देदीप्यमान झाल्या होत्या. अग्नीच्या ज्वालांप्रमाणें सर्व दिशांत प्रज्वलित झालेल्या त्या शक्ति पाहून मी क्षणभर भ्रान्त झालों. इतक्यांत माझ्या सभोंवार शरांचें जाळें पसरलेलें मीं पाहिलें. तेव्हां मीं त्या शरजालाचा छेद करून द्वादश बाणांनीं त्या सर्व घोर-रूपी शक्तींचेहि तुकडे करून टाकिले.

त्यानंतर महात्म्या रामानें पुनरपि मजवर अनेक भयंकर शक्ति सोडिल्या. त्या सर्व विचित्र स्वरूपाच्या असून सुवर्णाच्या पट्टयांनीं बद्ध केलेल्या होत्या. त्या हेमदंडांनीं युक्त असून महोल्कांप्रमाणें प्रज्वलित झाल्या. हे नरेंद्रा, त्या उग्र शक्तींचेंहि मीं दृढ ढालीनें निवारण केलें व खड्गानें त्यांचा छेद करून त्यांस भूमीवर पाडविलें. नंतर रामाचा रथ, अश्व आणि सारथि यांच्यावर शरवृष्टि केली.

याप्रमाणें आपल्या सुवर्णचित्रयुक्त व कात टाकलेल्या सर्पाप्रमाणें तेजस्वी शक्तींना छिन्नभिन्न केलेलें पाहून तो कार्तवीर्याचा हंता महात्मा राम अति-शय क्रुद्ध झाला व त्यानें दिव्य अस्त्रांचा प्रयोग केला. तेव्हां टोळांच्या समूहा-प्रमाणें अग्नितुल्य दीप्त शरांचा सर्व बाजूनें मजवर वर्षाव झाला. त्या शरांनीं माझें सर्व शरीर आच्छादून टाकिलें. माझा रथ, अश्व, जूं व सारथि यांना व्यापिलें. रथाचा अक्ष त्या शरांनीं भग्न करून टाकिला.

त्याची ही बाणवृष्टि थांबली असतां मींहि माझ्या गुरूवर शरांचा वर्षाव केला. माझ्या तीक्ष्ण शरांनीं त्या ब्राह्मणाच्या शरीरावर असंख्य क्षतें पडून त्यांतून रक्ताचा प्रवाह वाहूं लागला. त्याचप्रमाणें रामाच्या बाणजालांनीं पीडित झालेला मीहि अतिशय विद्ध झालों. त्या दिवशींहि अपराह्णकालीं सूय अस्ताचलीं जातांच आम्ही युद्धापासून निवृत्त झालों. ५. १०. १८१.

अध्याय १८२ वा.

[१ भार्गवाच्या बाणानें भीष्माच्या सारथ्याचा वध. २ भीष्माची मूर्च्छा. अष्टावसूंनीं केलेलें त्याचें रक्षण. गंगेनें केलेलें अश्वांचें नियमन. ३ भीष्माच्या शरानें रामाची मूर्च्छा व दुश्चिन्हें. ४ रामानें योजलेला प्राणघातक शर. ५ ऋषींनीं केलेलें निवारण.]

(१) भीष्म—हे राजेंद्रा, ती रात्र जाऊन सूर्योदय झाला असतां भार्गवाचें माझ्याशीं पुनः युद्ध सुरू झालें. तेव्हां प्रहार करणारांतील श्रेष्ठ रामानें अभ्रान्त रथांत स्थित होऊन पर्वतावरून होणाऱ्या मेघवृष्टीप्रमाणें मजवर शरजालांचा वर्षाव केला. त्या शरवृष्टीच्या प्रहारानें माझा सुहृद् सारथि पीडित होऊन रथावरून खालीं पडला. तें पाहून मला अतिशय विषाद झाला. रामाच्या शराघातानें तो सूत भूमीवर पडून मूर्च्छित झाला आणि रामबाणानें पीडित झालेल्या त्यानें तत्काल प्राण सोडिले. सारथि गतप्राण झालेला पाहून माझ्या मनाला मोठी उद्विग्नता आली व मी एक क्षणभरच भयभीत झालों.

(२) याप्रमाणें माझा सारथि मृत झाला असतां व मी प्रमत्तचित्त होऊन रामावर शर फेकीत असतां रामानें आपलें दृढ धनुष्य ओढून सारथ्याच्या विपत्तींत सांपडलेल्या मजवर एक मृत्युतुल्य बाण सोडला. तो रुधिरप्राशन करणारा बाण माझ्या वक्षःस्थलांत रुतला व माझ्यासह धरणीवर पडला. तें पाहून रामाला ' मी मृत होऊन पडलों ' असें वाटलें व त्यानें हर्षातिशयानें पुनः पुनः उच्च स्वरानें मेघासारखा सिंहनाद केला. याप्रमाणें मला पडलेलें पहातांच राम आनंदित झाला व आपल्या अनुयायांसह मोठमोठ्यानें गर्जना करूं लागला. तेव्हां माझ्या बाजूला स्थित असलेले कौरव व युद्ध पहाण्यास जमलेले प्रेक्षक जन अतिशय दुःखार्त होऊन माझ्या समीप आले.

हे राजसिंहा, मी भूमीवर पडलों असतां ब्राह्मणवेषधारी आठ वसू माझ्या दृष्टीं पडले. ते सर्व सूर्य व अग्नि यांच्यासारखे देदीप्यमान होते. त्यांनीं त्या रणांगणांतून मला उचलून आपल्या बाहूंमध्यें सांवरून धरिलें. ते विप्र माझें रक्षण करूं लागले असतां मी भूमीला स्पर्श न करितांच सुरक्षित राहिलों. बांधवाप्रमाणें त्या विप्रांनीं मला अंतरिक्षांत उचलून धरलें आणि निश्वास सोडणाऱ्या मजवर जलसिंचन करून ते मला म्हणाले—"भिऊं नको, भिऊं नको तुझें सर्व क्षेम असो. त्या ब्राह्मणांच्या या आश्वासनानें मी तृप्त झालों व तत्काल उठून उभा राहिलों. तेव्हां माझी श्रेष्ठ माता गंगा मानुषस्त्रीच्या रूपानें माझ्या रथावर स्थित असलेली मला दिसली. त्या महानदीनें हातांत रश्मी धरून माझ्या अश्वांचें नियमन केलें. मीं त्या माझ्या जननीच्या चरणांना शिरसा वंदन केलें व माझ्या पितरांच्या रथावर आरूढ झालों. त्या देवीनें रथासह माझें व इतर युद्धसामग्रीचें रक्षण केलें. तिला मी पुनः हात जोडून नमस्कार केला व निरोप दिला. तेव्हां ती अंतर्धान पावली.

(३) हे भारता, नंतर वायूसारख्या वेगवान् अश्वांचें मीं स्वतः नियमन करून दिवस मावळला असतांहि युद्धाला पुनः प्रवृत्त झालों व एक महा-सामर्थ्यवान् बाण सोडला. त्या वेगवान् बाणानें रामाच्या हृदयावर प्रहार केला. तेव्हां बाणानें पीडित झालेला तो भार्गव हातांतील धनुष्य टाकून गुडघ्यावर पडला व मूर्छित झाला. सहस्रावधि सुवर्णांचें दान करणारा तो राम भूतलावर निश्चल पडला असतां आकाश मेघांनीं व्याप्त झालें व त्या मेघांनीं रुधिराची वृष्टि केली. शेंकडों उल्कांचा पात झाला. कंपयुक्त विजांचा कडकडाट झाला. प्रखर किरणांनीं युक्त असलेल्या सूर्याला राहूनें एकाएकीं ग्रासून टाकिलें. कठोर वायु वाहूं लागले. आणि पृथ्वी कापूं लागली. गृध्र, बलाका, कावळे, हर्षभरानें तेथें जमले. भालु घोर शब्द करीत प्रदीप्त दिशे-कडे धांवूं लागल्या. वाजविल्यावांचून नगाऱ्यांतून भयंकर नाद निघूं लागला. महात्मा राम संज्ञाशून्य होऊन धरणीवर पडला असतां अशाप्रकारचीं भयंकर व घोर दुश्चिन्हें झालीं.

(४) त्यानंतर राम सावध झाला व विह्वल झालेला तो वीर क्रोध-संतप्त होऊन उठून उभा राहिला. त्यानें आपलें अतिशय दृढ धनुष्य हातांत घेतलें व गन्धकाच्या रसाप्रमाणें असलेल्या त्या धनुष्यावर

एक भयंकर शर जोडिला. तो प्राणघातक बाण मजवर सोडणार, इतक्यांत दयालु महर्षींनीं त्याचें निवारण केलें. तेव्हां त्यांच्या वचनावरून त्या क्रुद्ध झालेल्या अमेयात्म्या भार्गवानें तो कालानलतुल्य बाण परत घेतला.

हे भारता, त्यावेळीं आकाश धूलीनें आच्छादित झालें होतें. मंत्रमय मरीचि-मंडलानें युक्त असलेला रवि अस्ताचलास गेला, रात्र प्रवृत्त झाली, सुखकर वायु वाहूं लागला व आम्ही युद्धापासून निवृत्त झालों. याप्रमाणें नित्य सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत आमचें दारुण युद्ध चालत होतें. असें तेवीस दिवस घनघोर युद्ध झालें. ५. १०. १८२.

अध्याय १८३ वा.

[१ भीष्माला स्वप्नांत अष्टावसूंचें दर्शन. २ रामावर प्रस्वापनास्त्र सोडून त्याला जिंकण्याचा उपदेश.]

(१) भीष्म—हे राजेंद्रा, त्यानंतर मी रात्रीं देवता, पितर, ब्राह्मण निशाचर, भूतें व नृपाल या सर्वांना यथाविधि शिरसा प्रणाम करून एकांतामध्यें शय्येवर पडलों व मनांत विचार करूं लागलों कीं, जामदग्न्याशीं पुष्कळ दिवसांपासून माझें हें अतिशय दारुण युद्ध चाललें आहे, परंतु त्या महापराक्रमी बलाढ्य विप्राला जिंकण्यास मी समर्थ होत नाहीं. मला महाप्रतापी जामदग्न्याला जिंकतां येणें जर शक्य असेल तर प्रसन्न झालेल्या देवता मला दर्शन देवोत. राजा, मनांत असें चिंतन करून शरविद्ध झालेला मी क्षतयुक्त देहानें उजव्या कुशीवर निजलों व निद्रावश झालों. ती रात्र संपून प्रभात होण्याच्या सुमारास मीं एक स्वप्न पाहिलें. त्यांत पूर्वीं मी रणांगणांत रथांतून पडलों असतां ज्या विप्रांनीं मला उचलून धरिलें होतें, व 'भिऊं नको' असें बोलून मला धीर दिला होता, त्यांचें दर्शन मला स्वप्नांत झालें.

(२) हे कुरुश्रेष्ठा, ते माझ्या सभोंवार उभे राहून काय म्हणाले, तें सांगतों ऐक—"हे गाङ्गेया, ऊठ, भिऊं नको. तुला यत्किंचितहि भय नाहीं. आम्ही तुझें रक्षण करीत आहों. कारण तूं आमचें शरीरच आहेस. जामदग्न्य राम तुला युद्धांमध्यें कदापि जिंकूं शकणार नाहीं. तूंच समरांत रामाचा पराभव करशील. हे भारता, विश्वकर्म्या प्रजापतीनें निर्माण केलेलें 'प्रस्वाप-' नामक अस्त्र आहे. त्याचें पृथ्वीवरील कोणाहि मानवाला ज्ञान नाहीं. प्रत्यक्ष परशुरामहि तें जाणत नाहीं.

पूर्वजन्मांत वसुभावांत असतांना तुला तें अवगत होतें. हे महाबाहो, तूं त्याचें स्मरण कर म्हणजे तें स्वतःच उपस्थित होईल. त्याचा तूं प्रयोग कर. त्या अस्त्राच्या योगानें तूं सर्व महाबलाढ्य योद्ध्यांचें शासन करशील. परंतु राम या अस्त्रानें मरणार नाहीं व त्यामुळें तुला गुरुहत्येचें पाप कधींहि लागणार नाहीं. हे मानदा, तुझ्या या अस्त्रयुक्त बाणानें पीडित झालेला राम मूर्छित होऊन निश्चेष्ट पडेल. याप्रमाणें तूं त्याला आपल्या प्रिय अस्त्रांनीं रणांत जिंकून पुनः उठवूं शकशील. तूं त्यांला हाक मारून पुनः उठीव. उद्यां प्रभातीं तूं रथारूढ होऊन याप्रमाणें कर. रणांमध्यें निश्चेष्ट होऊन पडणें व मृत होणें हीं दोन्ही आम्ही तुल्यच मानितों. हे पार्थिवा, भार्गवराम अमर आहे, तो कदापि मरण पावणार नाहीं. यास्तव तूं उपस्थित झालेल्या 'प्रस्वाप'-अस्त्राच्या प्रयोगानें त्याच्यावर जय मिळीव. असें बोलून ते सर्व द्विजोत्तम अंतर्धान पावले. त्या आठी जणांचीं रूपें तुल्य असून त्यांचीं शरीरें तेजस्वी होतीं. ५. १०. १८३.

अध्याय १८४ वा.

[१ तुमुल युद्ध, परस्पर ब्रह्मास्त्रांचा प्रयोग व प्रस्वापास्त्राच्या प्रयोगाचा विचार]

भीष्म—हे भारता, ती रात्र संपल्यावर प्रातःकालीं मी जागा झालों आणि त्या स्वप्नाचें चिंतन केलें. त्यामुळें मला अतिशय हर्ष वाटला.

(१) त्यानंतर त्या दिवशींहि भार्गवाचें व माझें तुमुल युद्ध झालें. आमचा तो अद्भुत संग्राम पाहून सर्व भूतें रोमांचित झालीं. भार्गवानें मजवर बाणमय वृष्टि केली. मींहि शरजालानें तिचें निवारण केलें. तेव्हां तो महातपस्वी अतिशय क्रुद्ध झाला. माझें पूर्व दिवशींचें कृत्य स्मरून तो संतप्त झाला व त्या कोपानें त्यानें मजवर शक्ति सोडिली. ती यमदंडासारखी प्रकाशत असून तिचा स्पर्श वज्रासारखा कठोर होता. सर्व बाजूला आपल्या ज्वाला पसरीत ती शक्ति अग्नीप्रमाणें प्रज्वलित दिसत होती. आकाशांतून तुटलेल्या नक्षत्राप्रमाणें ती शक्ति मोठ्या वेगानें येऊन माझ्या मानेंत शिरली. रामाच्या त्या घोर अस्त्रानें झालेल्या क्षतांतून रक्ताचा प्रवाह वाहूं लागला. त्यामुळें मी गेरूच्या पर्वताप्रमाणें रक्तानें सिक्त झालों.

त्यानंतर मी अतिशय क्रोधसंतप्त होऊन जामदग्न्यावर सर्पाच्या विषासारखा मृत्युतुल्य बाण सोडिला. त्या बाणानें त्या द्विजोत्तमाच्या ललाटावर वेध केला व तो त्यांत शिरला. यामुळें तो वीर शृङ्गयुक्त पर्वताप्रमाणें शोभला. त्यावेळीं तो द्विजश्रेष्ठ अतिशय क्षुब्ध झाला. त्यानें कालान्तकासारखा एक घोर शर धनुष्याला जोडून मजवर सोडिला. तो बाण सर्पाप्रमाणें जणुकाय सुस्कारे टाकीत माझ्या वक्षःस्थलांत शिरला. त्या वेगवान् शरानें विद्ध झालेला मी रक्तानें माखून भूमीवर पडलों व मूर्च्छित झालों. पण लगेच सावध होऊन मीं अशनीसारखी जळजळीत शक्ति धीमान् रामावर सोडिली. त्या निर्मळ शक्तीनें जामदग्न्याच्या वक्षःस्थलावर वेध केला असतां तो महाव्रत राम विह्वल होऊन थरथरां कांपूं लागला. तेव्हां त्याचा प्रिय सखा जो अकृतव्रण, त्यानें त्याला आलिंगन देऊन अनेक प्रकारच्या शुभ वाक्यांनीं सावध केलें.

त्यानंतर तो राम अधिकच संतप्त झाला व त्यानें मजवर श्रेष्ठ ब्रह्मास्त्र सोडिलें. तेव्हां मींहि उलट त्याच अस्त्राचा प्रयोग केला. तें अस्त्र युगान्ताप्रमाणें सर्व दिशांना दग्ध करूं लागलें. त्या दोन्ही सजातीय अस्त्रांचा अंतरिक्षांत समागम झाला, रामाकडे व मजकडे परत न फिरतां तीं दोन्ही अस्त्रें परस्परांवर आघात करीत राहिलीं. त्यामुळें आकाशांत सर्वत्र केवल तेजच प्रादुर्भूत झालें. सर्व भूतें व्याकुल झालीं. अस्त्रांच्या प्रखर तेजानें पीडित झालेले ऋषि, गंधर्व आणि देवता अतिशय ग्रस्त झाल्या. पर्वत-वृक्षांसह पृथ्वी कांपूं लागली. संतप्त झालेले सर्व प्राणी अतिशय विषाद पावले. नभोमंडल प्रज्वलित होऊन दाही दिशांत धूम पसरला. आकाशचर पक्षी अंतरिक्षांत राहण्यास असमर्थ झाले. देव, दैत्य, राक्षस यांसह सर्व लोक हाहाकार करूं लागले.

त्यावेळीं हे भारता, त्या ब्रह्मवेत्त्यांच्या वचनावरून प्रस्वापास्त्र सोडण्याचा हाच अवसर आहे, असें जाणून तें सोडण्याची मी जों इच्छा करीत आहें तोंच त्या विचित्र अस्त्राची मला अकस्मात् स्फूर्ति झाली. ५-१०. १८४.

अध्याय १८५ वा.

[१ भीष्मानें नारदादिकांच्या वचनावरून केलेला अस्त्राचा प्रतिसंहार. २ जमदग्न्याच्या आज्ञेनें रामाचा शस्त्रन्यास. ३ वसूंच्या वचनावरून भीष्माचें रामाला अभिवादन.]

(१) भीष्म—हे राजन्, इतक्यांत अंतरिक्षांतून 'हे भीष्मा, प्रस्वापास्त्र सोडूं नको' असा फार मोठा कोलाहलध्वनि झाला. त्याकडे दुर्लक्ष करून मी त्या अस्त्राचा प्रयोग करणार इतक्यांत साक्षात् नारद माझ्यापुढें उपस्थित होऊन म्हणाला—"हे कुरुनंदना, हें प्रस्वाप अस्त्र भार्गवावर सोडूं नको. हे पहा, अंतरिक्षांत सर्व देवगण स्थित झाले आहेत व तुझें निवारण करीत आहेत, यास्तव तूं या अस्त्राचा प्रयोग करूं नको. राम तपस्वी, ब्राह्मणभक्त व ब्राह्मण आहे. तो तुझा गुरु आहे. यास्तव हे कौरव्या, त्याचा अवमान तूं कदापि करूं नको."

त्यानंतर मीं अंतरिक्षांत स्थित असलेल्या पूर्वीच्या आठ ब्रह्मवेत्त्यांस पाहिलें. ते मजकडे पाहून स्मितपूर्वक हळूच असें वचन बोलले—"हे भरतश्रेष्ठा, तुला नारदानें जसें सांगितलें, तसेंच कर. तेंच लोकांना परम श्रेयस्कर आहे."

(२) तेव्हां मीं त्या महत् स्वापास्त्राचा उपसंहार करून त्या युद्धांत ब्रह्मास्त्राचाहि यथाविधि उपसंहार केला. याप्रमाणें मीं तें घोर अस्त्र मागें घेतलेलें पाहून राम हृष्ट झाला व 'भीष्मानें अतिमंदबुद्धि असलेल्या मला जिंकलें आहे,' असें वाक्य अकस्मात् बोलला. इतक्यांत जामदग्न्यानें आपला पिता व पितामह यांस पाहिलें, ते सर्व त्याच्या सभोंवार उभे राहून केव्हांहि दीन न होणाऱ्या भार्गवाला सान्त्वपूर्वक असें वचन बोलले—

पितर—बा वत्सा, पुनः असें साहस कधीं करूं नको. विशेषतः भीष्मासारख्या क्षत्रियाशीं युद्ध करण्यास तूं कदापि सज्ज होऊं नको. हे भृगुनंदना, युद्ध करणें हा क्षत्रियांचा धर्म आहे व स्वाध्याय, तप आणि व्रताचरण हें ब्राह्मणांचें श्रेष्ठ धन आहे. पूर्वी पितृवधाच्या निमित्तानें तूं शस्त्र धारण केलेंस तेव्हां आम्हीं तुला हेंच सांगितलें होतें, तरी तूं पुनः हें अति उग्र अकार्य केलेंसच.

हे भार्गवा, झालें तितकें पुरें आहे. भीष्माशीं तुझा हा संग्राम पुरे झाला. आतां त्यापासून निवृत्त हो व रणांगणांतून परत फिर. हे दुर्धर्षा, हें युद्ध

सोडून दे व तपश्चर्या कर. सर्व देवांनीं या शान्तनव भीष्माचें निवारण केलें आहे.

" हे गांगेया, या रणापासून निवृत्त हो, भार्गवराम तुझा गुरु आहे, त्याच्याशीं युद्ध करूं नको. हे पुत्रा, रणामध्यें तूं रामाला जिंकणें योग्य नाहीं. युद्धामध्यें तूं रामाचा मान ठेव. त्याचा पराभव करूं नको. " असें पुनः पुनः बोलून ते सर्व देव त्या गांगेयाला प्रसन्न करीत आहेत.

हे भार्गवा, आम्ही तुझे पितर तुझे गुरु आहों, म्हणून तुला या संग्रामापासून परावृत्त करीत आहों. वत्सा, तूं जिवंत राहिलास हें मोठें भाग्य होय. हा शान्तनूचा पुत्र सामान्य मानव नाहीं. तो गांगेय अष्टावसूंतील एक महा यशस्वी वसु आहे. त्याला जिंकतां येणें तुला कसें शक्य आहे ! तस्मात् या युद्धापासून निवृत्त हो. पांडवश्रेष्ठ अर्जुन इंद्राचा बलाढ्य पुत्र आहे. तो नर, प्रजापति, वीर, सनातन पूर्वदेव आहे. तो वीर्यवान् सव्यसाची म्हणून तिन्ही लोकांत प्रसिद्ध आहे. योग्य कालीं प्रजापतीनें अर्जुनाला त्याचा मृत्यु निश्चित केलें आहे. यास्तव तोच याचा योग्य वेळीं वध करील.

भीष्म—हे राजन्, पितरांचें हें वचन ऐकून राम त्यांना म्हणाला—मी युद्धापासून कदापि निवृत्त होणार नाहीं, हें माझें नियत व्रत आहे. मी या पूर्वी रणांगणांतून केव्हांहि परत फिरलों नाहीं. यास्तव हे पितरहो, तुमची जर इच्छा असली तर तुम्ही गांगेयालाच युद्धापासून निवृत्त करा. मी युद्धापासून निवृत्त होणार नाहीं.

तेव्हां ते सर्व ऋचीकप्रभृति मुनि नारदासह मजपाशीं येऊन म्हणाले— " बा वत्सा, या युद्धापासून तूं निवृत्त हो आणि या द्विजश्रेष्ठाचा मान ठेव."

परंतु त्यांच्या या विज्ञप्तीचा स्वीकार न करतां मीं क्षात्रधर्माच्या अभिमानानें त्यांना म्हटलें—" युद्धापासून कदापि विमुख व्हावयाचें नाहीं, असें माझें व्रत आहे. शरांचे आघात सोसून मी केव्हांहि पाठ दाखवून परत फिरणार नाहीं. मी लोभानें, दैन्यानें, भयानें किंवा अर्थलाभाच्या आशेनें या शाश्वत धर्माचा कदापि त्याग करणार नाहीं. हा माझा दृढ निश्चय आहे."

हे राजा, माझें हें वचन ऐकून ते सर्व नारदादि मुनि व माझी माता भागीरथी रणांगणाच्या मध्यभागीं आली. तथापि मी पूर्वींप्रमाणेंच दृढनिश्चयानें धनुष्य सज्ज करून युद्धाला उभा राहिलों. तेथून हललों

नाहीं. हें पाहून ते मुनि रामापाशीं जाऊन म्हणाले—" हे भार्गवा, ब्राह्मणांचें हृदय लोण्यासारखें मऊ असतें. यास्तव तूं शांत हो. हे द्विजश्रेष्ठा रामा, भार्गवा, या युद्धापासून निवृत्त हो. भीष्म तुला अवध्य आहे, व भीष्मालाहि तूं वध्य नाहींस. यास्तव आतां हें युद्ध पुरे कर."

असें बोलून त्या सर्वांनीं तें रणांगण अडवून ठेविलें व पितरांनीं त्या भृगुनंदनाला शस्त्रन्यास करावयास लाविलें. त्यानंतर मीं पुनः त्या आठ ब्रह्मवेत्त्यांना पाहिलें. उदय पावलेल्या आठ ग्रहांप्रमाणें ते प्रकाशत होते. समरांगणांत अचल स्थित असलेल्या मला ते मोठ्या प्रेमानें म्हणाले—" हे महाबाहो, तूं गुरु भार्गवरामाकडे जा व त्याच्याशीं शम करून लोकांचें हित कर."

तेव्हां त्या सुहृदांच्या वचनानें रामानें शस्त्रत्याग केलेला पाहून मींहि लोकांचें हित साधण्यासाठीं त्यांचें वचन मान्य केलें. व क्षतयुक्त शरीरानें रामाकडे जाऊन त्यांस वंदन केलें. तेव्हां महातपस्वी भार्गवराम प्रसन्न होऊन स्मितपूर्वक मला प्रेमानें म्हणाला—" हे भीष्मा, तूं धन्य आहेस. मी तुजवर प्रसन्न झालों आहें. या लोकीं तुझ्यासारखा क्षत्रिय नाहीं. भीष्मा, तूं आतां जा, या युद्धांत तूं मला अत्यंत संतोष दिलास."

त्यानंतर भार्गवानें माझ्या समक्ष अंबेला बोलावून आणिलें व त्या सर्व महात्म्यांच्या समुदायांत तो राम तिला असें दीन वचन बोलला. ५.१०.१८५.

अध्याय १८६ वा.

[१ रामाचा अंबेला भीष्माला शरण जाण्याविषयीं उपदेश. २ अंबेची भीष्मवधाविषयीं प्रतिज्ञा व तपश्चर्येसाठीं प्रयाण. ३ रामाचें महेंद्रपर्वतावर निवर्तन. ४ भीष्माचें स्वनगरीस गमन. ५ दारुण तप करणाऱ्या अंबेला गंगेचा शाप. तिच्या अर्धदेहाचें नदींत रूपांतर.]

(१) राम—हे भद्रे, मीं या सर्व लोकांसमक्ष माझें सर्व सामर्थ्य खर्च करून यथाशक्ति युद्ध केलें. माझ्या सर्वश्रेष्ठ व उत्कृष्ट अस्त्रांचाहि मीं प्रयोग केला; परंतु मी सर्व शस्त्रधरांतील श्रेष्ठ भीष्माला जिंकण्यास समर्थ झालों नाहीं. माझी परम शक्ति व पराकाष्ठेचें बल एवढेंच आहे. याहून अधिक पुरुषार्थ प्रकट करण्यास मी समर्थ नाहीं. यास्तव मी तुझ्यासाठीं आणखी काय करावें? यापेक्षां मला अधिक कांहीं करतां येत नाहीं! यास्तव तुला इष्ट वाटेल

तेथें तूं जा. परंतु हे वत्से, माझ्या मतें तूं भीष्मालाच शरण जावेंस, हें बरें. त्याच्यावांचून तुला अन्य गति नाहीं. भीष्मानें महा-अस्त्रें सोडून मला जिंकलें आहे.

असें बोलून तो उदारचरित राम दीर्घ निश्वास सोडून स्तब्ध बसला.

(२) तेव्हां अंबा त्या भृगुनंदनाला म्हणाली—" हे भगवन्, तूं म्हणतोस तें खरें आहे. हा उदारबुद्धि भीष्म युद्धांत देवांनाहि अजिंक्य आहे. तूं माझ्या या कार्यासाठीं उत्साहपूर्वक आपल्या सर्व शक्तीचा उपयोग केलास, परंतु भीष्माचें रणांतील अनिवार्य बल व विविध अस्त्रें यांच्या योगानें त्याचा युद्धांत पराभव करतां येणें कोणालाहि शक्य नाहीं. तथापि हे द्विजश्रेष्ठा, मी पुनः त्या भीष्माकडे कदापि जाणार नाहीं. त्यापेक्षां ज्याच्या योगानें मला त्या भीष्माचा नाश करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होईल व मीच स्वतः समरांत त्याला मारण्यास समर्थ होईन, त्या मार्गाचें अवलंबन करीन. जेथें मला ही सिद्धि प्राप्त होईल तेथेंच मी आतां गमन करीन."

असें बोलून क्रोधानें आरक्त नेत्र करून ती कन्या माझ्या वधाचें चिंतन करीत तप करण्याच्या निश्चयानें तेथून तपोवनाकडे निघून गेली.

(३) हे भारता, त्यानंतर तो भार्गवराम मला परत जाण्याची प्रेमानें अनुज्ञा देऊन आपल्या बरोबर आलेल्या सर्व मुनिगणांसह महेंद्रपर्वतावर निघून गेला.

(४) त्याच्या मागून मीहि ब्राह्मण स्तुति करीत असतां रथावर चढलों व स्वनगरीला परत आलों. राजभवनांत प्रवेश करतांच प्रथम मीं हा सर्व वृत्तान्त सत्यवती मातेला निवेदन केला. तो ऐकून तिनें माझें अभिनंदन केलें.

त्यानंतर त्या काशीराज कन्येचें वास्तव्य कोठें आहे, ती काय करीत आहे, इत्यादि तिचा सर्व वृत्तान्त मला प्रत्यहीं कळावा, म्हणून मीं हेरांची योजना केली. ते दूत माझें प्रिय व हित करण्यांत तत्पर असल्यामुळें मला नित्य त्या राजकन्येचें वृत्त कथन करीत. हे कुरुनंदना, ती कन्या तपश्चर्या करण्यासाठीं वनांत गेल्याचें ऐकल्यापासून माझें मन अतिशय व्यथित व दीन झालें. माझें स्वास्थ्य नष्ट झालें. कारण, कोणीहि क्षत्रिय मला युद्धांत जिंकण्यास समर्थ नव्हता. तीक्ष्ण व्रत आचरणाऱ्या ब्रह्मवेत्त्या तपस्व्यांना मात्र मी अजिंक्य नव्हतों. त्यामुळें अंबेची तपश्चर्या ऐकून मी चिंतातुर झालों व मी तें नारदाला व व्यास-

प्रमाणें व्यासाला निवेदन केलें आणि याला काय उपाय योजावा, असें विचारलें. तेव्हां ते दोघे मला म्हणाले—" हे भीष्मा, तूं त्या काशिराजकन्येसाठीं कांहीं चिंता करूं नको. आपल्या प्रयत्नानें दैवाचें उल्लंघन करण्यास कोण समर्थ आहे ! "

त्यानंतर हे महाराज, त्या काशिराजकन्येनें आश्रममंडलांत प्रवेश केला व यमुनेच्या तीराचा आश्रय करून अतिमानुष तप आरंभिलें. ती तपस्विनी निराहार राहून कृश झाली. तिच्या केंसांच्या जटा झाल्या. शरीर रुक्ष झालें व ती धूळीनें मलीन दिसूं लागली. याप्रमाणें स्थाणूप्रमाणें एके स्थानीं स्थिर राहून सहा महिने तिनें केवल वायुभक्षण केलें. एक वर्ष जलांत निराहार राहून तप केलें. त्यानंतर वर्षभर वृक्षावरून पडलेलें जीर्ण पान खाऊन तप आचरिलें. जिचा कोप अतिशय तीव्र आहे, अशा अंबेनें पुढील वर्ष एका अंगठ्यावर उभें राहून घालविलें. ती अतिशय क्रोधी असल्यामुळें तिनें बारा वर्षें अशा प्रकारची तीव्र तपश्चर्या केली. तिच्या आप्तजनांनीं तिला या घोर तपापासून निवृत्त करण्याचा पुष्कळ यत्न केला, परंतु ती आपल्या या निश्चयापासून ढळली नाहीं.

त्यानंतर ती तपस्विनी सिद्ध-चारणांनीं सेवन केलेल्या वत्सभूमीकडे गेली. तेथें पुण्यशील महात्म्या तापसांचा आश्रम होता. त्या पुण्य प्रदेशांत येऊन ती काशिराजकन्या रात्रंदिवस पवित्र तीर्थामध्यें सतत स्नान करूं लागली. इच्छेस येईल तेथें संचार करणारी ती राजकन्या नंदाश्रमास गेली. तेथून तिनें पुण्यप्रद उलूकाश्रम, च्यवनभार्गवाचा आश्रम, ब्रह्मदेवाचें स्थान, प्रयाग, कुरुक्षेत्र, देवारण्य, भोगवती, कौशिकाश्रम, मांडव्य-ऋषीचा आश्रम, दिलीपाश्रम, रामह्रद, पैलगर्गाचा आश्रम, इत्यादि तीर्थक्षेत्रांत क्रमानें प्रयाण केलें व दुष्कर व्रत अंगीकारून या सर्व तीर्थांत स्नानें केलीं.

हे महाराज, त्यावेळीं जलांत स्थित असलेली माझी माता तिला म्हणाली—" हे भद्रे, तूं हें क्लेशकारक तप कां आचरीत आहेस, तें मला सत्य सांग."

तेव्हां ती अनिंद्य कुमारी हात जोडून गंगेला म्हणाली—" हे देवि, भीष्मानें युद्धामध्यें रामालाहि जिंकिलें आहे. तेव्हां शस्त्र उचलून सज्ज झालेल्या त्या वीराला जिंकण्यास कोणता महीपति समर्थ आहे ! यास्तव भीष्माच्या नाशासाठीं मी हें अतिशय दारुण तप आचरीत आहें. भीष्माच्या वधासाठींच, त्याला मीं स्वतः युद्धांत मारावें, म्हणून या पृथ्वीवर संचार करीत आहें. हे देवि, माझ्या या व्रताचें हेंच परम फल आहे."

(५) तें ऐकून सागराकडे गमन करणारी गंगा तिला म्हणाली—"हे काशि-राजकन्ये, तुझ्या या व्रताचा हेतु सरळ नाहीं. या कुटिल उद्देशानें आच-रिलेलें तप तुला फलप्रद होणार नाहीं. तूं ज्याअर्थीं भीष्मवधार्थ हें व्रत आचरीत आहेस, त्याअर्थीं व्रताचरण करीत असतांना तुझा जर देहपात झाला, तर तूं वर्षाऋतूंत वक्रगतीनें वहाणारी क्षुद्र नदी होशील. केवळ वर्षाकालींच वहाणाऱ्या व आठ महिने अदृश्य होणाऱ्या त्या नदीला तीर्थ समजलें जाणार नाहीं. तिच्या पात्रांत घोर मकर वास करतील."

असें बोलून माझी माता स्मितपूर्वक अंतर्धान पावली. नंतर त्या काशि-राजकन्येनें अधिकच उग्र तपश्चर्या आरंभिली. ती केव्हां आठ आठ महिने, तर केव्हां केव्हां दहा दहा महिने उदकहि प्राशन न करितां वत्सभूमींत राहूं लागली. याप्रमाणें व्रताचरण करीत तीर्थाच्या लोभानें इतस्ततः धावणाऱ्या तिचें देहावसान झालें. तेव्हां गंगेच्या वचनाप्रमाणें ती वर्षाऋतूंत दुस्तर होणारी, ग्राहयुक्त, वक्र गतीनें वहाणारी 'अंबा'नामक क्षुद्र नदी झाली. परंतु उग्र तपाच्या प्रभावानें ती कन्या वत्सभूमींत अर्ध्या देहानें नदी झाली व अर्धदेहानें वत्सभूमींतच तपश्चर्या करूं लागली. ५. १०. १८६.

अध्याय १८७ वा.

[१ अंबेची भीष्मवधाची प्रतिज्ञा. २ महादेवाचें दर्शन व वरप्राप्ति. ३ अंबे-चा अग्निप्रवेश.]

(१) भीष्म—हे तात, त्यानंतर पूर्वजन्माच्या स्मृतीमुळें तपाचा निश्चय केलेल्या त्या कन्येला पाहून तेथील सर्व तापस तिच्या समीप येऊन तिला म्हणाले—"हे भद्रे, तूं हें उग्र तप आचरून काय करणार आहेस?"

तेव्हां त्या तपोवृद्ध ऋषींना ती कन्या म्हणाली—"हे तापसहो, भीष्मानें माझी वंचना केल्यामुळें मी पतिसुखापासून भ्रंश पावल्यें आहें. यास्तव त्याच्या वधासाठीं मीं ही दीक्षा घेतली आहे. उत्तम लोकप्राप्तीसाठीं नव्हे. मीं तुम्हांला जें सांगितलें तोच माझा मनांतील संकल्प आहे. मी या स्त्रीभा-वास अतिशय कंटाळलें आहें. मीं पुंस्त्व संपादन करण्याचा निश्चय केला आहे. ज्याच्यामुळें मला हें अशा प्रकारचें शाश्वत दुःख प्राप्त झालें, त्या भीष्माचा

जेव्हां वध करीन तेव्हांच मी शांत होईन. यास्तव तुम्ही माझें या घोर संकल्पापासून पुनः निवारण करूं नका.

(२) त्यानंतर हे राजन्, त्या सर्व महर्षींमध्येंच शूलपाणि उमापतीनें आपल्या स्वरूपानें त्या तापसीला दर्शन दिलें. त्यावेळीं तिनें माझ्या पराजयाचा वर मागून घेतला. तेव्हां देवानें 'ठीक आहे, तूं भीष्माचा वध करशील,' असा त्या मनस्विनीला वर दिला.

पण त्यावर ती कन्या रुद्राला म्हणाली—"हे उमापते, मी स्त्री आहें. तेव्हां मज स्त्रीला युद्धांत जय मिळणें कसें शक्य आहे! मी स्त्रीभावाला फार कंटाळलें आहें. माझें मन या स्त्रीभावानें अत्यंत उद्विग्न झालें आहे आणि हे भूतेशा, तूं तर भीष्माच्या पराजयाचा वर मला दिला आहेस. यास्तव तो जशा प्रकारें सत्य होईल, तसें कर. शान्तनव भीष्माला युद्धामध्यें मी गतप्राण करीन असें घडवून आण.

तेव्हां त्या कन्येला वृषध्वज महादेव म्हणाला—"हे भद्रे, माझी वाणी कदापि असत्य बोलत नसते. ती सत्यच होईल. तूं अन्य देह धारण केलास तरी तुला पूर्वजन्मांतील स्मरण राहील व पुरुषत्वाला प्राप्त होऊन रणामध्यें भीष्माचा वध करशील. द्रुपदाच्या कुलांत उत्पन्न होऊन ज्याचीं अस्त्रें शीघ्र आहेत, असा तूं विचित्र युद्ध करणारा व प्रसिद्ध महारथ होशील. जन्मतांच तूं स्त्री असलीस तरी कांहीं काल गेल्यावर कांहीं प्रसंगानें तुला पुरुषत्वाची प्राप्ति होईल."

(३) इतकें बोलून तो वृषभध्वज महादेव ते सर्व विप्र पहात असतां तेथेंच अंतर्धान पावला. त्यानंतर त्या अनिंद्य कन्येनें त्या सर्व महर्षींच्या समक्ष त्या वनांतील काष्ठें जमा करून फार मोठी चिता रचिली आणि अग्नि पेटवून दिला. तो अग्नि प्रदीप्त झाला असतां त्या काशीराजाच्या ज्येष्ठ कन्येनें क्रोधसंतप्त मनानें 'भीष्माच्या वधासाठीं मी प्राणत्याग करीत आहें' असें बोलून यमुनानदीच्या तीरावर अग्निप्रवेश केला. ५. १०. १८७.

अध्याय १८८ वा.

[१ भीष्मवधासाठीं पुत्रेच्छेनें तप करणाऱ्या द्रुपदाला शंकराचा वर. २ कन्येचा जन्म झाला असतां द्रुपदाला पुत्रजन्माचें कथन.]

(१) **दुर्योधन**—हे युद्धांत श्रेष्ठ असलेल्या पितामहा, पूर्वी शिखंडी कन्या असून पुढें पुरुष कशी झाली, तें वृत्त मला सांग.

भीष्म—हे राजेंद्रा, द्रुपद महीपतीची आवडती महिषी पुत्ररहित होती. इतक्यांत द्रुपदराजानें आमच्या वधाचा निश्चय करून घोर तप आचरिलें व अपत्यासाठीं शंकराची आराधना करून त्याला प्रसन्न करून घेतलें आणि असा वर मागून घेतला—" हे भगवन्, मला कन्येवांचून आणखीं पुत्रहि व्हावा असा वर द्यावा. भीष्माचा प्रतिकार करण्याच्या इच्छेनें मी पुत्राची इच्छा करीत आहें."

द्रुपदाची ही प्रार्थना ऐकून महादेवानें म्हटलें—" हे राजा, तुला प्रथम कन्या होऊन तीच पुढें पुत्रत्वाला प्राप्त होईल. हे महीपाला, तूं आतां या तपश्चर्येपासून निवृत्त हो व परत जा. माझें हें वचन कदापि अन्यथा होणार नाहीं."

तेव्हां द्रुपदराजा आपल्या नगरीला परत जाऊन भार्येला म्हणाला—" मीं मोठ्या यत्नानें तपश्चर्या करून महादेवाची आराधना केली, तेव्हां त्या शम्भूनें प्रसन्न होऊन 'तुला प्रथम कन्या होईल व तीच पुढें पुरुष होईल' असा वर दिला. मीं पुनः पुनः प्रार्थना केली असतां 'मी जसें बोललों तसेंच होईल. भवितव्य असेंच आहे. तें अन्यथा होणें शक्य नाहीं' असें शिवानें सांगितलें." त्यानंतर ती महिषी ऋतुस्नात झाली असतां द्रुपदापासून तिला गर्भ राहिला. हा वृत्तान्त नारदानें मला सांगितला. पार्षत द्रुपदानें पुत्र-स्नेहानें आपल्या भार्येचे सर्व मनोरथ पूर्ण केले.

(२) हे नराधिपा, योग्य काळीं द्रुपदाची ती प्रिय राज्ञी प्रसूत होऊन तिनें अत्यंत रूपवती कन्येला जन्म दिला. पण पुत्ररहित असलेल्या राजाला 'पुत्र झाला' असें राणीनें सर्व राज्यांत प्रसिद्ध केलें. द्रुपदाच्या महिषीनें मोठ्या यत्नानें आपल्या या गुप्तसंकेताचें रक्षण केलें. त्यामुळें पार्षत द्रुपदावांचून नगरांत अन्य कोणालाहि हें रहस्य कळलें नाहीं.

द्रुपदराजानें अच्युत महादेवाच्या वचनावर श्रद्धा ठेवून त्या कन्येला पुत्रच मानिलें आणि तिचे जातकर्मादि सर्व संस्कार पुत्राप्रमाणें करविले व त्या कन्येचें 'शिखंडी' असें पुरुषवाचक नांव ठेविलें.

हे राजन्, हा प्रकार दूतांच्या द्वारा फक्त मला एकट्यालाच काय तो कळला होता. शिवाय नारदाचें वचन, शंकराचा वर आणि अंबेची तपश्चर्या यांवरूनहि मीं तो जाणला होता. मजवांचून इतर कोणालाहि त्याची वार्ता नव्हती. ५. १०. १८८.

अध्याय १८९ वा.

[१ दाशार्णाधिपतीच्या कन्येशीं द्रुपदपुत्राचा विवाह. २ आपली वंचना झाल्याचें जाणून वधूच्या पित्याचा क्रोध, द्रुपदाकडे दूतप्रेषण.]

(१) भीष्म—हे राजेंद्रा, त्यानंतर द्रुपदराजानें आपल्या त्या कन्येला लेखन, शिल्पकला, इत्यादि सर्व प्रकारचें शिक्षण दिलें. तिनें द्रोणाचार्यांचें शिष्यत्व पत्करून धनुर्विद्या व शस्त्रास्त्रविद्या संपादन केली. कांहीं कालानें तिची माता पुत्राप्रमाणें तिचा विवाह करण्याविषयीं राजाला प्रेरणा करूं लागली. पण त्या कन्येला यौवनावस्था प्राप्त झाल्यामुळें तिच्या शरीराचा विकास तिचें स्त्रीत्व दर्शवूं लागला. तें पाहून द्रुपदराजा चिंतातुर झाला व आपल्या भार्येशीं असा विचार करूं लागला.

द्रुपद—ही माझी कन्या आतां तारुण्याला प्राप्त झाल्यामुळें ती माझी चिंता वाढवीत आहे. मीं शूलपाणीच्या वचनावर विश्वास ठेवून तिचें स्त्रीत्व गुप्त ठेविलें आहे.

राज्ञी—हे महाराज, देवाधिदेवाचें तें वचन कदापि मिथ्या होणार नाहीं. त्रैलोक्याचा कर्ता वृथा वचन कसें बोलेल! वास्तव हे राजन्, आपल्याला माझें सांगणें जर रुचत असेल, तर मी काय सांगतें, तें ऐका व मग आपल्याला योग्य वाटेल तें करा. योग्य वधू पाहून हिचा पुत्राप्रमाणें यथाविधि विवाह करा. शंकराचें वचन सत्य होईल, यांत संशय नाहीं. त्याविषयीं माझी निश्चित मति आहे.

भीष्म—हे राजा, त्यानंतर त्या राजदंपतीनें त्या कार्याचा निश्चय केला व दाशार्णाधिपतीच्या कन्येला आपली स्नुषा करण्याचें योजिलें. द्रुपदराजानें सर्व

नृपाळांच्या कुल-शीलाचा विचार करून दाशार्णकाच्या कन्येशीं शिखंडीसाठीं मागणी केली. दाशार्णक या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या नृपतींतील हिरण्यवर्मा महीपालानें आपली कन्या शिखंडीला अर्पण केली. तो हिरण्यवर्मा दाशार्णातील दुर्धर्ष राजा होता. त्या महाबलाढ्य राजापाशीं फार मोठें सैन्य असल्यामुळें तो सर्वांना अजिंक्य होता.

हे राजश्रेष्ठा, याप्रमाणें त्या राजकन्येचा विवाह झाल्यावर शिखंडी व त्याची भार्या हीं दोघेंहि यौवनारूढ झालीं. तेव्हां शिखंडीनें आपल्या नववधूसह काम्पिल्य नगरीस प्रयाण केलें. तेथें कांहीं काल एकत्र राहिल्यावर त्या कन्येला ' आपला पति पुरुष नसून आपल्यासारखीच एक स्त्री आहे ' हें कळून आलें. तेव्हां ती हिरण्यवर्मा राजाची कन्या शिखंडीचें खरें स्वरूप ओळखून अतिशय लज्जित झाली व तिनें पितृगृहांतून आपल्याबरोबर आलेल्या आपल्या प्रिय सख्या व विश्वासु दासी यांना हा वृत्तान्त निवेदन केला. तें ऐकून त्या अत्यंत खिन्न झाल्या व दाशार्णराजाला हा वृत्तान्त कळविण्यासाठीं त्यांनीं दासींना त्याच्याकडे पाठवून दिलें. त्या दासींनीं हा सर्व प्रकार राजाला कथन केला. तेव्हां आपली अशी वंचना केलेली पाहून तो पार्थिव अतिशय क्रुद्ध झाला.

(२) हे महाराज, इकडे शिखंडीला जरी स्वतःचें स्त्रीत्व रुचत नव्हतें, तरी तो बाह्यतः अतिशय आनंदांत असल्याचें दाखवीत असे व त्या राजकुलांत पुरुषाप्रमाणेंच विहार करीत असे. त्यानंतर कांहीं काल लोटल्यावर पुनः हीच वार्ता हिरण्यवर्म्याच्या कानीं गेली, तेव्हां तो रोषानें आर्त झाला व अतिशय क्रुद्ध होऊन त्यानें द्रुपदाकडे दूत पाठविला. तो हिरण्यवर्म राजाचा दूत द्रुपदाकडे आला व एकट्या त्याला एकान्तांत नेऊन गुप्तपणें म्हणाला—"हे राजन्, तुझ्याकडून वंचना केला गेल्यामुळें त्या पराभवानें दाशार्णराजा अतिशय क्रुद्ध झाला आहे. त्यानें तुला असा संदेश सांगितला आहे कीं, हे नृपते, तूं माझा अवमान करीत आहेस, हें तुझें दुर्मंत्रित आहे. तूं मोहानें आपल्या कन्येसाठीं माझ्या कन्येची याचना केलीस. पण हे दुर्मते, आतां तुला त्या वंचनेचें फल प्राप्त होईल. तुझे अमात्य व आप्तजन यांसह मी तुझा उच्छेद करीन. यास्तव सज्ज हो. ५. १०. १८९.

अध्याय १९० वा.

[१ दाशार्णराजाचा सैन्यासह द्रुपदावर चाल करून जाण्याचा संकेत. २ द्रुपदानें स्वतःचें निर्दोषत्व प्रस्थापित करण्यासाठीं राज्ञीला दिलेला दोष.]

(१) भीष्म—हे नृपते, दूताच्या मुखानें हें वचन ऐकून चोरलेल्या वस्तूसह हातांत धरलेल्या चोराप्रमाणें द्रुपदाची स्थिति झाली. त्याला कांहीं उत्तर देतां येईना. त्यानें दाशार्णराजाकडे आपले मधुर भाषण करणारे दूत पाठविले व 'ही वार्ता सत्य नव्हे' असें सांगून आपल्या संबंधीराजाला प्रसन्न करण्याचा फार मोठा यत्न केला.

परंतु त्या राजानें पुनः चौकशी केली व सत्य काय आहे, तें समजून घेतलें. पण दासींच्या मुखांनीं 'पांचालपुत्र ही कन्या आहे' अशी निश्चित बातमी पुनः त्याला कळली, तेव्हां आपल्या कन्येची झालेली वंचना पाहून क्रोधसंतप्त झालेल्या त्या राजानें आपल्या अतिशय बलाढ्य मित्रांना बोलावून आणिलें आणि दासींच्या मुखांनीं ऐकलेली आपल्या कन्येची वंचना त्यांना निवेदन केली. नंतर त्या सर्व पराक्रमी नृपतींचीं सैन्यें एकत्र जमवून द्रुपद राजावर चाल करून जाण्याचें त्यानें मनांत आणिलें व ते राजे आणि आपले मंत्री यांच्याशीं संकेत करून पांचाल राजपुत्र खरोखरच 'कन्या' आहे असें सिद्ध झालें तर सर्वांनीं मिळून द्रुपदराजाला बद्ध करून आपल्या नगरींत आणावें, शिखंडीसह त्याचा वध करावा व त्याच्या राज्यावर अन्य भूपालाची स्थापना करावी असा संकेत केला.

हिरण्यवर्मा असा संकेत करीत आहे, तोंच त्यानें द्रुपदाकडे शोधासाठीं पाठविलेला दूत परत आला व त्यानें हा वृत्तान्त खरा आहे, असें राजाला कथन केलें. तें ऐकून संतप्त झालेल्या राजानें 'मी तुझा वध करण्यास येत आहें. स्थिर रहा' असा निरोप द्रुपदाकडे परत पाठविला.

(२) भीष्म—दुर्योधना, द्रुपदराजा स्वभावतःच भित्रा व त्यांत यावेळीं सदोष होता. त्यामुळें तो नराधिप अतिशय भ्याला. त्यानें दूतांची समजूत घालून त्यांना दाशार्णाधिपाकडे रवाना केलें व शोकानें देहभान विसरलेला तो राजा आपल्या राज्ञीपाशीं आला. त्यावेळीं तो पांचालराजा अतिशय भयभीत झाला. त्याचें हृदय शोकानें संतप्त झालें. तो एकान्तामध्यें शिखंडीच्या मातेला असें वचन बोलला—"हिरण्यवर्मा नृपति फार मोठ्या सैन्यासह मजवर चाल करून येत

आहे. मी तर किंकर्तव्यतामूढ झालों आहें. आतां आपण या कन्येच्या पुरुषत्वासाठीं काय करावें !

त्या दाशार्णाधिपाला तुझा हा पुत्र शिखंडी पुरुष नसून ती कन्याच आहे, अशी दृढ शंका आलेली आहे व 'द्रुपदराजानें माझी वंचना केली' अशा समजुतीनें तो राजा आपले मित्र व सैन्य यांसह मजवर चाल करून माझा विध्वंस करण्याची इच्छा करीत आहे.

हे देवि, यांतील खरा प्रकार आहे तरी काय ! ही खरीच बाला आहे किंवा पुत्र आहे ! हें सर्व ऐकून माझेंहि मन साशंक झालें आहे. यास्तव वस्तुस्थिति काय आहे, ती मला यथार्थ सांग. म्हणजे त्याप्रमाणें मला पुढील योजना करण्यास ठीक पडेल. याप्रसंगीं शिखंडी, तूं आणि मी अशीं तिघेंहि मोठ्या संकटांत सांपडलों आहों. यास्तव त्यांतून सुटण्याचा कांहीं उपाय तूं मला सुचीव म्हणजे मी तत्काल त्याप्रमाणें आचरण करीन.

भार्या शिक्षेला पात्र नाहीं, हें जाणून लोकांत स्वतःचें निर्दोषत्व प्रस्थापित करून भार्येच्याच ठिकाणीं सर्व दोष आहे असें प्रसिद्ध करण्यासाठीं द्रुपद पुढें म्हणाला—प्रिये, तूं शिखंडीकरितां मला असें फसविलें आहेस, त्याचप्रमाणें हे शिखंडिनि, तूंहि भिऊं नको. तूं जरी कन्या असून 'पुत्रच' आहें असें भासवून माझी वंचना केली आहेस, तरीहि मी तुझें भरण-पोषण करीन. तसेंच हे राज्ञि, तूंहि भिऊं नको. मी तुमचा वध करणार नाहीं. या अपत्याचे पुत्राप्रमाणें सर्व संस्कार करून जरी मी वंचित झालों आहें, तरी मी तुजवर अनुकंपाच करीन.

हे महाभागे, त्या दाशार्णक महीपतीची मजकडून वंचना झाली आहे. यास्तव त्याला काय उपाय करावा तो मला सत्वर सांग. म्हणजे मी तसें तत्काळ करतों.

याप्रमाणें द्रुपदराजा खरा प्रकार जाणत असतांहि शत्रूंना दाखविण्यासाठीं असें बोलला. तेव्हां ती राज्ञी द्रुपदाला उघडपणें असें म्हणाली. ५. १०. १९०.

अध्याय १९१ वा.

[१ द्रुपदाची चिंता व नगराच्या रक्षणाची योजना. २ पितरांना दुःखी पाहून शिखंडीचा वनप्रवेश व तपश्चर्या. ३ स्थूणाकर्णाची त्याला इष्ट वर देण्याची प्रतिज्ञा. ४ शिखंडीची वर-याचना.]

(१) भीष्म—हे नराधिपा, त्यानंतर शिखंडीच्या मातेनें शिखंडिनी कन्या असल्याचा सत्य वृत्तान्त आपल्या भर्त्याला निवेदन केला. ती म्हणाली— "हे राजन्, ही कन्या जन्म पावली असतां पुत्रहीन असलेल्या मीं सपत्नींच्या भयानें 'तो पुत्रच आहे,' असें सांगितलें आणि हे नरश्रेष्ठा, त्यावेळीं तूंहि माझ्या या वचनाला संमति देऊन या कन्येचे जातकर्मादि सर्व संस्कार पुत्रा-प्रमाणें केलेस. दाशार्णाधिपाच्या कन्येशीं तिचा विवाह करून दिलास आणि मींहि 'प्रथम कन्या असलेलें हें अपत्य नंतर पुरुषत्वाला प्राप्त होईल' हें महादेवाचें वचन कदापि असत्य होणार नाहीं, या दृढ विश्वासानें या सर्व गोष्टींची उपेक्षा केली."

राजा, राज्ञीचें हें वचन ऐकून यज्ञसेन द्रुपदानें आपल्या मंत्र्यांना हा सर्व यथार्थ वृत्तान्त निवेदन केला आणि प्रजेच्या रक्षणासाठीं काय उपाय योजावा याचा त्यांच्याशीं संकेत केला. 'मीं दाशार्णक राजाशीं जो संबंध केला आहे तो यथार्थ आहे. त्याची वंचना केलेली नाहीं.' असें त्यानें आपल्या कृतीचें समर्थन केलें. पण आपण त्या राजाची वंचना केली आहे, हें तो मनांत जाणत होता. म्हणून तो स्वतःच आपल्याशीं विचार करीत बसला व त्यानें कर्तव्याचा निश्चय केला.

राजा, द्रुपदाचें तें नगर आपत्कालीं स्वभावतः सुरक्षित होतें. ती नगरी सर्वतः भूषविलेली होती. यास्तव राजानें तिचें आपल्या सैनिकांकडून रक्षण करविलें. पण दाशार्णपतीशीं असा विरोध उत्पन्न झाला असतां तो द्रुपदराजा आपल्या राज्ञीसह परम चिंतातुर झाला. या आप्तांबरोबर माझें हें महायुद्ध कशानें बरें टळेल! याचा तो मनांत विचार करूं लागला व या संकटनिवारणा-साठींच त्यानें देवतांचें आराधन आरंभिलें.

याप्रमाणें तो राजा देवतार्चनांत तत्पर झालेला आहे, असें पाहून त्याची राज्ञी त्याला म्हणाली—"सज्जनांनीं सुखाच्या प्रसंगींहि देवतांचें अर्चन करावें, मग दुःखार्णवाला प्राप्त झालें असतां तें करावेंच, हें काय सांगावें! अशावेळीं तर तें

प्राप्त कर्तव्यच आहे, तस्मात् तूं देवताराधनासाठीं ब्राह्मणांचें पूजन कर. विपुल दक्षिणा देऊन सर्व देवतांचें अर्चन करणें, हेंच यावेळीं श्रेयस्कर आहे. दाशार्णाधिपानें परत फिरावें म्हणून अग्नींत आहुत्या दे आणि युद्धावांचूनच तो निवृत्त होवो, असें मनांत चिंतन कर. देवतांच्या प्रसादानें हें सर्व घडून येईल.

हे प्रभो, आपल्या नगरीचा विनाश होऊं नये म्हणून तिच्या संरक्षणासाठीं तूं मंत्र्यांसह जो संकेत केला आहेस, तोच आचरणांत आण. मंत्र्यांकडून नगरीचें रक्षण करीव व तूं स्वतः देवतांच्या आराधनेमध्यें तत्पर हो.

कारण पुरुषप्रयत्नानें दैव तत्काल सिद्ध होतें. परंतु दैवाच्या विरुद्ध जर मनुष्याचा प्रयत्न होत असला तर त्यांच्या परस्पर विरोधी प्रयत्नानें कदापि फलसिद्धि होत नाहीं. यास्तव हे विशाम्पते, तूं सचिवांच्या द्वारा नगररक्षण करवून इष्टप्राप्तीसाठीं दैवताचें आराधन कर."

(२) याप्रमाणें तीं उभयतां शोकपरायण होऊन परस्परांशीं असें संभाषण करीत आहेत, असें पाहून ती कन्या शिखंडिनी अतिशय लज्जित झाली. त्या तपस्विनीनें असा विचार केला कीं, हीं दोघें माझ्यामुळें इतकीं दुःखमग्न झालीं आहेत. यास्तव आपणच प्राणत्याग करावा व त्यांना या आपत्तींतून मुक्त करावें. असा विचार करून ती कन्या अतिशय शोकाकुल झाली. तिनें जीविताचा नाश करण्याचा निश्चय केला व गृहत्याग करून निर्जन वनांत प्रयाण केलें.

हे राजन्, 'स्थूणाकर्ण' नामक बुद्धिमान् यक्ष त्या वनाचें रक्षण करीत असल्यामुळें त्याच्या भीतीनें त्या वनांतील लोक तें वन सोडून निघून गेले होते. तेथें त्या स्थूणाकर्ण यक्षाचें एक सुंदर भवन होतें. त्याला चुन्याचा सर्वतः लेप केला होता. त्यामुळें तें भवन पांढरें शुभ्र दिसत होतें. त्या भवनांत वाळयाच्या धुराचा वास सर्वत्र पसरला होता. त्या भवनाचें बहिर्द्वार व त्याच्या सभोंवार असलेला प्राकार–तट हीं दोन्ही फार उंच होतीं.

(३) हे राजा, त्या द्रुपदात्मजेनें त्या प्रासादांत प्रवेश केला व पुष्कळ दिवस अन्नत्याग करून शरीराचें शोषण आरंभिलें. तेव्हां तिच्याविषयीं दयेनें

---

१ दैवं हि मानुषोपेतं भृशं सिद्ध्यति पार्थिव ।
परस्परविरोधाद्धि सिद्धिरस्ति न चैतयोः ॥

प्रेरित होऊन स्थूणा यक्षानें तिला दर्शन दिलें व म्हटलें—" हे नृपात्मजे, तूं हें असें तीव्र व्रत कशासाठीं आरंभिलें आहेस, तें मला सांग. मी तुझी इच्छा सत्वर पूर्ण करीन."

तें ऐकून ती राजकन्या ' माझी इच्छा पूर्ण करणें अशक्य आहे ' असें पुनः पुनः म्हणाली. तेव्हां गुह्यक तिला म्हणाला—" हे राजकन्ये, मी तुझें कार्य तत्काल करीन. कारण मी धनेश्वर कुबेराचा अनुचर असून वर देण्यास समर्थ आहें. यास्तव मी अदेय वस्तुहि देईन, तुला काय अपेक्षित आहे, तें मला सांग."

तेव्हां हे भारता, शिखंडीनें त्या यक्षप्रधान स्थूणाकर्णाला सर्व वृत्तान्त सविस्तर कथन केला व तो त्याला असें वचन बोलला—

(४) शिखंडी—हे यक्षा, माझा पिता पुत्ररहित आहे. तो आतां लवकरच विनाश पावेल व त्यामुळें आमच्या कुलाचा क्षय होईल. दाशार्णाधिपति क्रुद्ध होऊन माझ्या पित्यावर चालून येत आहे. तो महाबलाढ्य व अतिशय उत्साही आहे. त्याचें बल सहन करण्यास माझा पिता समर्थ नाहीं. यास्तव माझ्या माता-पित्यांचें रक्षण कर. तूं माझें दुःख दूर करण्याची प्रतिज्ञा केली आहेस. यास्तव हे महायक्षा, मजवर प्रसन्न हो आणि जोंवर तो हिरण्यवर्मा चाल करून आला नाहीं, तोंवर तुझ्या प्रसादानें माझें स्त्रीत्व दूर होऊन मला अनिंद्य पुरुषत्वाची प्राप्ति होऊं दे. ५. १०. १९१.

अध्याय १९२ वा.

[१ यक्षाच्या संकल्पानेंच शिखंडीला पुरुषत्वप्राप्ति. २ शिखंडी पुरुष आहे, असा परीक्षापूर्वक निश्चय करून दाशार्णाधिपाचें स्वदेशीं गमन. ३ कुबेराचें आगमन, त्याचा यक्षाला शाप. ४ पूर्वी स्त्री असलेल्या शिखंडीवर मी शस्त्र उचलणार नाहीं, अशी भीष्माची प्रतिज्ञा.]

(१) भीष्म—हे भरतश्रेष्ठा, स्थूणाकर्ण गुह्यक शिखंडीची ती विज्ञप्ति ऐकून दैवानेंच हतबुद्धि झाला. शिवाय माझ्या दुःखाला कारण होणारें भवितव्यहि तसेंच होतें. त्यामुळें तो यक्ष मनांत विचार करून तिला म्हणाला—"हे भद्रे, मी प्रतिज्ञेप्रमाणें तुझी इच्छा पूण करीन. पण त्याविषयीं माझा एक नियम तूं ऐक. माझें हें पुरुषत्व मी तुला कांहीं कालपर्यंत देतों. तुझ्यावरील संकट निवारण होऊन

तुझें कार्य झालें, म्हणजे तूं येथें परत येऊन आपलें स्त्रीत्व पुनः स्वीकारलें पाहिजेस. 'योग्य कालीं मी परत येईन' असें मला सत्यवचन दे. मी स्वेच्छेनें गमन करणारा आकाशगामी यक्ष आहें. मी केवल संकल्पानेंच सिद्धि देण्यास समर्थ आहें. यास्तव माझ्या प्रसादानें तूं आपल्या बांधवांचें आणि नगरीचें शत्रूपासून रक्षण कर. तोंपर्यंत मी तुझें स्त्रीत्व धारण करीन. पण 'मी हें सर्व तुझ्या सांगण्याप्रमाणें करीन' अशी सत्यप्रतिज्ञा कर. म्हणजे मग मी तुझें प्रिय करीन."

शिखंडी—हे सुव्रता, तुझें पुंस्त्व मी कांहीं काल स्वीकारतों व तूं कांहीं काल माझें स्त्रीत्व धारण कर. हेमवर्म दाशार्ण परत गेला म्हणजे मी कन्या होईन व तूं पुरुष होशील.

भीष्म—हे राजा, नंतर त्या दोघांनीं परस्परांची प्रतिज्ञा मान्य करून कांहींहि पीडा होणार नाहीं, अशाप्रकारें आपल्या स्वरूपांत बदल केला. स्थूणाकर्णानें स्त्रीत्वाचा स्वीकार केला व शिखंडीला यक्षाच्या दिव्य पुरुषत्वाची प्राप्ति झाली.

याप्रमाणें पांचाल्य शिखंडी पुरुषत्वाला प्राप्त झाला असतां हृष्ट चित्तानें आपल्या नगरींत प्रवेश करून पित्यापाशीं गेला व त्यानें घडलेला सर्व यथार्थ वृत्तान्त त्याला निवेदन केला. तो ऐकून द्रुपदराजाला परम हर्ष झाला व राणी-सह त्याला महेश्वराच्या वचनाचें स्मरण झालें. त्या पांचालराजानें तत्काल दशा-र्णाधिपाला 'माझा पुत्र पुरुष आहे, या माझ्या वचनावर पूर्ण विश्वास ठेव' असा निरोप पाठविला.

द्रुपदाचा हा निरोप ऐकून दुःख व शोक यांनीं व्याकुल झालेला तो दशा-र्णाधिपति मोठ्या त्वरेनें पांचाल राजाकडे निघून आला. द्रुपदाच्या काम्पिल्य नगरीच्या समीप येऊन पोंचल्यावर त्यानें ब्रह्मवेत्त्यांतील एका श्रेष्ठ ब्राह्मणाला द्रुपदाकडे दूतभावानें पाठविलें. तो हिरण्यवर्मा म्हणाला—"हे ब्रह्मन्, त्या नृपाधम पांचालाला माझा असा निरोप सांग कीं, हे दुर्मते, ज्या अर्थी तूं माझी वंचना करून आपल्या कन्येशीं माझ्या कन्येचा विवाह लावलास, त्या अर्थीं त्या कपटाचरणाचें फल तूं आजच भोगशील, यांत संशय नाहीं."

याप्रमाणें दाशार्ण नृपतीनें पाठविलेला तो ब्राह्मणदूत द्रुपदाच्या नगरींत प्रवेश करून राजाच्या समीप गेला, तेव्हां पांचालानें त्या पुरोहिताला गाय, अर्घ्य,

पाद्य इत्यादि अर्पण करून त्याचा सत्कार केला आणि शिखंडीची त्याच्याशीं भेट करवून दिली.

परंतु द्रुपदाच्या त्या पूजेचा व स्वागतपूर्ण वचनाचा अनादर करीत तो ब्राह्मण हिरण्यवर्म्याचें तें कठोर वचन राजाला सांगूं लागला. ब्राह्मण म्हणाला —" हे दुर्मते, माझ्या कन्येची वंचना करून तूं जें कपटाचरण केलें आहेस, त्या पातकाचें फल आज तुला प्राप्त होईल. रणांगणांत माझ्याशीं युद्ध करण्यास सज्ज हो. अमात्य, बांधव व पुत्र या सर्वांसह मी तुझा आज उच्छेद करीन, असा तुला वीर हिरण्यवर्म्यानें निरोप सांगितला आहे. "

हे भरतश्रेष्ठा, त्या पुरोहितानें जरी याप्रमाणें मंत्रिमंडाळाच्या समक्ष त्या राजाचें अपमानकारक भाषण ऐकविलें, तरी द्रुपदराजा क्रुद्ध न होतां नम्रतेनें त्याला म्हणाला—" हे ब्रह्मन्, आपण जें आमच्या आप्ताचें वचन त्याच्या आज्ञेवरून मला कथन केलेंत, तें मीं ऐकलें. याचें उत्तर माझा दूतच जाऊन त्या राजाला कळवील."

त्यानंतर द्रुपदानें महात्म्या हिरण्यवर्म्याकडे वेदपारग ब्राह्मणाला पाठविलें. त्या दूतानें दशार्णाधिपाला द्रुपदाचा असा स्पष्ट निरोप सांगितला कीं, माझा पुत्र पुरुषच आहे. याचा निश्चय करण्यासाठीं आपण त्याची योग्यप्रकारें परीक्षाच करवावी. त्याच्यावर हा कोणीं तरी मिथ्या आरोप केला आहे. त्या मिथ्या प्रवादावर विश्वास ठेवणें योग्य नव्हे.

(२) हे कौरवेश्वरा, द्रुपदाचा हा निरोप ऐकून हिरण्यवर्मा पुनः विचारांत पडला. त्याचें चित्त साशंक झालें व शिखंडी खराच पुरुष आहे कीं स्त्री आहे, हें जाणण्यासाठीं त्यानें कांहीं सुस्वरूप वरिष्ठ स्त्रिया त्या राजपुत्राकडे पाठविल्या. त्या स्त्रिया त्याच्याकडे जाऊन कृतकृत्य होऊन परत आल्या व त्यांनीं मोठ्या प्रीतीनें महानुभाव दाशार्णराजाला शिखंडी पुरुष असल्याचें निवेदन केलें. याप्रमाणें राजपुत्राची परीक्षा करवून हृष्ट झालेल्या त्या राजानें अतिशय प्रेमानें द्रुपदाची भेट घेतली व आनंदानें तेथें कांहीं काल वास्तव्य केलें. संतुष्टचित्त झालेल्या त्या राजानें शिखंडीला प्रीतिपूर्वक विपुल वित्त दिलें. त्याचप्रमाणें हत्ती, अश्व, गायी व अनेक दासीहि अर्पण केल्या.

त्यावेळीं द्रुपदानेंहि त्याचा प्रतिसत्कार केला. नंतर मनांतील सर्व किल्बिष नाहींसें झालें असतां आपल्या कन्येची निर्भर्त्सना करून तो दाशार्णाधिप प्रसन्न

मनानें आपल्या नगरीला निघून गेला. याप्रमाणें हेमवर्मा निःसंदेह चित्तानें परत गेला असतां शिखंडीला अतिशय संतोष झाला.

(३) इकडे नरवाहन कुबेर लोकसंचार करीत त्याचवेळीं स्थूणाकर्णाच्या त्या भुवनांत येऊन पोंचला व त्यानें त्या यक्षगृहांत प्रवेश केला. तें सुंदरगृह विचित्र मालांनीं अलंकृत केलेलें असून लाह्या व सुगंधी द्रव्यें यांनीं युक्त होतें. त्याचें छत चांदव्यांनीं भूषविलेलें होतें व धूपाच्या सुवासानें सुगंधित केलें होतें. ध्वज-पताका उभारिल्या होत्या. भक्ष्य, भोज्य, लेह्य व चोष्य पदार्थांची तेथें समृद्धि होती.

त्याचें तें स्थान अमूल्य रत्नें व सुवर्ण यांच्या मालांनीं सुशोभित केलें होतें. नानाप्रकारच्या पुष्पांनीं तें सुगंधित झालें होतें. चंदनादिकांचे सडे घालून भूमि सुवासयुक्त केलेली होती. याप्रमाणें त्याचें तें गृह उत्तमप्रकारें अलंकृत केलेलें पाहून तो यक्षपति तेथील अनुचरांस म्हणाला—" अमितपराक्रमी स्थूणाकर्ण कोठें आहे ! त्याचें हें भुवन सुंदर भूषणांनीं सुशोभित केलें आहे. परंतु तो मंदमति आज माझ्या समीप कां येत नाहीं ! ज्याअर्थी तो मूढात्मा मला सामोरा आला नाहीं, त्याअर्थी तो फार मोठ्या दंडास पात्र आहे, असें मला वाटतें."

यक्ष म्हणाले—हे राजन्, द्रुपदराजाची कन्या येथें आली होती, तिला कांहीं कारणास्तव स्थूणाकर्णानें आपलें पुरुषत्व देऊन तिचें स्त्रीत्व कांहीं काल स्वीकारलें आहे. त्यामुळें तो स्त्री होऊन घरांत बसला आहे. स्त्रीचें स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळें तो लज्जेनें घरांतून बाहेर पडत नाहीं. या कारणानें आज स्थूणाकर्ण आपलें स्वागत करण्यासाठीं पुढें आला नाहीं. असा एकंदर वृत्तान्त आहे. तो ऐकून हे प्रभो, आपणास जें योग्य वाटेल तें करावें.

तें ऐकून कुबेर म्हणाला—"असें असेल तर माझें विमान येथेंच उभें राहूं द्या. प्रथम त्या स्थूणाकर्णाला माझ्या समीप घेऊन या. मी आज त्याचा निग्रह करणार आहें."

हे राजेंद्रा, त्या नंतर अनुचरांनीं स्थूणाकर्णाला यक्षेंद्राची आज्ञा सांगितली, तेव्हां तो यक्ष स्त्रीरूप धारण केल्यामुळें अतिशय लज्जित होऊन धनदाच्या पुढें येऊन उभा राहिला. त्याला पाहतांच कुबेरानें क्रोधसंतप्त होऊन असा शाप दिला—" हे गुह्यकहो, या पापात्म्याचें स्त्रीत्व असेंच राहो. " नंतर तो वैश्र-

वण स्थूणाकर्णाकडे वळून म्हणाला—" हे पापकर्मन्, ज्याअर्थी तूं यक्षांचा अवमान करून शिखंडीला आपलें पुंस्त्वत्व अर्पण केलें आहेस व तिच्या स्त्रीत्वाचा स्वीकार केला आहेस, अर्थात् ज्या कार्यांत कोणी कधींहि प्रवृत्त होणार नाहीं, तें कार्य तूं केलें आहेस, त्याअर्थी आजपासून शिखंडीला नित्य पुरुषत्व प्राप्त होऊन तूं आजन्म स्त्रीच रहाशील."

महात्म्या यक्षेंद्राचें हें वचन ऐकून सर्व यक्षगणांनीं ' स्थूणाकर्णावर प्रसन्न व्हा, ' अशी पुनः पुनः प्रार्थना केली. तेव्हां यक्षपति शापाचा शेवट करण्याच्या इच्छेनें त्या अनुचरांना म्हणाला—" हे यक्षहो, शिखंडी मृत्यु पावला असतां या स्थूणाकर्णाला त्याचें पूर्वरूप प्राप्त होईल. यास्तव तो उदार मनाचा यक्ष उद्वेगरहित होवो."

भगवान् यक्षराजाचें हें वचन ऐकतांच त्या यक्षगणांनीं त्याचें पूजन व सत्कार केला. तेव्हां तो आपल्या परिवारासह आकाशमार्गानें निघून गेला.

इकडे स्थूणाकर्ण शापनिवृत्त होईपर्यंत त्या गृहांतच राहूं लागला. कांहीं कालानें शिखंडी आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणें त्या यक्षाकडे परत आला व म्हणाला— " हे भगवन्, मी आलों आहें."

राजपुत्र शिखंडी सरळपणानें आपली प्रतिज्ञा पाळून परत आला हें पाहून स्थूणाकर्णानें ' हे राजपुत्रा, तुला पाहून मला फार संतोष वाटत आहे ' असें पुनः पुनः बोलून घडलेला सर्व वृत्तान्त शिखंडीला निवेदन केला.

यक्ष—हे नृपात्मजा, तुझ्यासाठीं मला कुबेरानें हा शाप दिला आहे. यास्तव तूं आतां इष्ट स्थळीं जा व सुखानें लोकांत संचार कर. माझें दैवच असें असावें, असें मी समजतों. त्याचें अतिक्रमण करतां येणें शक्य नाहीं. माझें पुरुषत्व घेऊन तूं येथून गेलास व त्याचवेळीं कुबेराचें आगमन झालें आणि त्या निमित्तानें मला या शापाची प्राप्ति झाली. खरोखर हें सर्व विधिलिखितच असलें पाहिजे.

भीष्म—हे भारता, स्थूणाकर्णानें असें म्हटलें असतां शिखंडी परम हर्षानें आपल्या नगरीस परत आला. घडलेला हा वृत्तान्त ऐकून द्रुपदराजाला अतिशय आनंद झाला. त्यानें विविध मंगल पदार्थ, सुगंधित द्रव्यें व पुष्पमाला यांनीं देवतांची, ब्राह्मणांची व गांवांतील चवाठ्यावरील वृक्षांची महादक्षिणायुक्त पूजा केली. शिखंडीच्या या कृतार्थतेनें तो पांचालराजा आपल्या बांधवांसह अतिशय

संतुष्ट झाला व त्यानें पूर्वी स्त्री असलेल्या आपल्या शिखंडी पुत्राला द्रोणाचार्यांपाशीं शिक्षण घेण्यासाठीं पाठविलें. तो आचार्यांचा शिष्य होऊन राहिला. त्यानें धृष्टद्युम्न व तुम्ही कौरव-पांडव यांच्यासह चतुष्पाद म्ह० ग्रहण, धारण, प्रयोग व प्रतिकार या चार पादांनीं युक्त असलेला धनुर्वेद संपादन केला. मीं द्रुपदाच्या संनिध जड, अंध व बधिर यांच्या आकाराचे, त्यांचीं सोंगें घेतलेले जे हेर ठेविले होते, त्यांनीं मला हें सर्व वृत्त निवेदन केलें.

(४) याप्रमाणें हे राजन्, ' अंबा ' या नांवानें प्रसिद्ध असलेली काशिपतीची ज्येष्ठ कन्या द्रुपदाच्या कुलांत उत्पन्न झाली व जन्मतः कन्या असलेली ती शिखंडिनी अशाप्रकारें पुढें पुरुषत्वाला प्राप्त होऊन आज श्रेष्ठ रथी पुत्र झाली आहे. युद्धाची इच्छा करणारा तो शिखंडी हातांत धनुष्यबाण घेऊन माझ्या पुढें आला असतां मी क्षणभरहि त्याच्याकडे पहाणार नाहीं, किंवा त्यानें जरी मजवर प्रहार केला, तरीहि मी उलट त्यावर बाण सोडणार नाहीं.

हे कौरवनंदना, स्त्री, पूर्वी स्त्री असलेला व स्त्रीचें नांव धारण करणारा किंवा स्त्रीचें स्वरूप धारण करणारा पुरुष, यांवर मी कदापि बाण सोडीत नाहीं. हें माझें व्रत समग्र पृथ्वीतलावर विश्रुत आहे. याच कारणास्तव मी शिखंडीचा वध करणार नाहीं. शिखंडीचा हा जन्मवृत्तान्त मीं तुला सांगितला आहे. त्या आततायीला मी समरामध्यें मारणार नाहीं. या भीष्मानें जर स्त्रीचा वध केला तर सज्जन त्याची निंदा करितील. यास्तव त्याला समरांगणांत स्थित असलेला पाहूनहि मी त्यावर शर सोडणार नाहीं.

वैशंपायन—भीष्माचें हें भाषण ऐकून दुर्योधनानें क्षणभर विचार केला व भीष्माचें स्त्रीशीं युद्ध न करण्याचें व्रत युक्त आहे, असें मानिलें. ५.१०.१९२.

अध्याय १९३ वा.

[१ शत्रूसेनेचा तुम्ही किती वेळांत संहार कराल असा दुर्योधनाचा प्रश्न. २ त्यास भीष्म-द्रोणादिकांचें उत्तर. ३ भीष्मानें केलेला कर्णाचा उपहास.]

(१) संजय—हे राजा धृतराष्ट्रा, ती रात्र जाऊन दिवस उगवला असतां तुझ्या पुत्रानें सर्व सैन्याच्यामध्यें पितामहाला पुनः असा प्रश्न केला—"हे गाङ्गेया, पांडवांचें युद्धाला उद्युक्त झालेलें सैन्य विपुल योद्धे, गज व अश्व यांनीं युक्त आहे. तें महारथांनीं व्याप्त आहे. धृष्टद्युम्न ज्यांचा प्रमुख आहे, असे महाबलाढ्य व

प्रचंड धनुष्य धारण करणारे भीमार्जुनादि योद्धे, लोकपालांप्रमाणें आपल्या सैन्याचें रक्षण करीत आहेत. ही पांडवसेना दुराधर्ष, अजिंक्य व समुद्रासारखी दुस्तर आहे. देवांनाहि महायुद्धांत हा सेनासमुद्र क्षुब्ध करतां येणार नाहीं, इतका तो विस्तृत आहे. अशा या सैन्याचा क्षय आपण किती कालांत कराल ?

त्याचप्रमाणें हे महाद्युते, माझ्या सैन्यांत महेष्वास आचार्य, महाबलाढ्य कृप, समरश्लाघी कर्ण, किंवा द्विजश्रेष्ठ अश्वत्थामा हे सर्व दिव्यास्त्रवेत्ते आहेत. अशा प्रकारचे तुम्ही सर्व सामर्थ्यसंपन्न वीर माझ्या सैन्यांत आहां. यास्तव हें जाणण्याची माझ्या अंतःकरणांत नित्य उत्कंठा वाटत आहे. यास्तव हे महाबाहो, मला तें कथन कर.

(२) भीष्म—हे कुरुश्रेष्ठा, तूं जें शत्रूचें बलाबल विचारीत आहेस, तें तुला उचितच आहे. या समरांगणांत माझें युद्धांतील शस्त्रबल व माझ्या बाहूंची परम शक्ति किती व्यक्त होईल तें सांगतों, ऐक. मी सरल युद्ध करणारांशीं सरल व कपटयुद्ध करणारांशीं कपटानें युद्ध करीत असतों. याच पद्धतीनें मी पांडवांच्या सैन्याचा संहार करीन.

हे महाद्युते, प्रतिदिवशीं प्रातःकालीं आह्निक उरकून मी रणांगणांत जाईन व नित्य दहा सहस्र योद्धे व एक सहस्र रथी, हा एक दिवसाचा भाग कल्पून क्रमानें मी त्या सर्वांचा संहार करीन. युद्धाला सज्ज होऊन मी याप्रमाणें या महत्सैन्याचा नाश करीन. समरांत स्थित असलेल्या मीं जर शतसहस्र वीरांचा घात करणाऱ्या महान् अस्त्रांचा प्रयोग केला, तर एका महिन्यांत मी सर्व शत्रुसैन्याचा संहार करीन.

संजय—भीष्माचें हें वचन ऐकून राजा दुर्योधनानें श्रेष्ठ आङ्गिरस द्रोणाला प्रश्न केला कीं, हे आचार्य, आपण पांडुपुत्रांच्या सैन्याचा किती कालांत नाश कराल ?

दुर्योधनाचा हा प्रश्न ऐकून द्रोणाचार्य हंसून म्हणाले—हे महाबाहो, मी आतां वृद्ध झालों आहें. माझें सामर्थ्य आतां कमी झालें आहे. तरीहि मी भीष्माप्रमाणेंच एका महिन्यांत माझ्या शस्त्ररूपी अग्नीनें पांडवसेनेला दग्ध करीन. माझें परम बल, व पराकाष्ठेची शक्ति एवढीच आहे.

त्यानंतर शारद्वत कृप म्हणाला—मी दोन महिन्यांत शत्रुसैन्याचा क्षय करीन. नंतर अश्वत्थाम्यानें दहा दिवसांत पांडवसैन्याचा क्षय करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि महास्त्रवेत्त्या कर्णानें तर पांच दिवसांत सर्व सैन्याचा संहार करण्याची आत्मप्रौढी गाईली.

(३) सूतपुत्राचें हें वचन ऐकून गंगापुत्र मोठ्यानें हंसला आणि म्हणाला—हे राधेया, वासुदेव ज्याचा सारथि आहे, अशा रथावर आरूढ होऊन शंख, बाण व धनुष्य धारण करणारा अर्जुन जोंवर रणांत तुजवर धांवून आला नाहीं, तोंवरच तुझ्या या वल्गना आहेत. त्याची गांठ पडली म्हणजे तुला त्याचें सामर्थ्य कळेल. ५. १०. १९३.

अध्याय १९४ वा.

[१ युधिष्ठिराचा अर्जुनाला प्रश्न. २ पाशुपतास्त्रानें तीन्ही लोकांना जिंकण्यास समर्थ असूनहि त्याचा प्रयोग न करतां सरल युद्धानेंच जय मिळविण्याविषयीं अर्जुनाची प्रतिज्ञा.]

(१) वैशंपायन—हे भरतश्रेष्ठा, कौरवांकडील ही वार्ता दूतमुखानें श्रवण केल्यावर युधिष्ठिर आपल्या सर्व भ्रात्यांना एकत्र जमवून त्यांना एकांतांत असें वचन बोलला—

युधिष्ठिर—धार्तराष्ट्राच्या सैन्यांत माझे जे दूत संचार करीत होते, त्यांनीं प्रातःकालीं मला असा वृत्तान्त कथन केला कीं, दुर्योधनानें भीष्माला 'तूं किती दिवसांत पांडवसैन्य नष्ट करशील' असा प्रश्न केला असतां त्या पितामहानें 'एका महिन्यांत असें उत्तर दिलें.' द्रोणाचार्यांनींहि तेवढाच काल सांगितला. कृपानें त्यांच्या दुप्पट काल सांगितल्याचें ऐकतों. महास्त्रवेत्त्या अश्वत्थाम्यानें दहा रात्रींत व दिव्यास्त्रवेत्त्या कर्णानें केवल पांच दिवसांत पांडवसेनेचा संहार करण्याची त्या कौरवसभेंत प्रतिज्ञा केली आहे. यास्तव हे अर्जुना, मीहि तुला विचारतों कीं, तूं शत्रुसैन्याचा किती कालांत क्षय करशील ?

(२) धर्मराजानें असा प्रश्न केला असतां धनंजयानें वासुदेवाकडे पाहून असें उत्तर दिलें—

अर्जुन—हे महाराज, कौरवांकडील हे महात्मे कृतास्त्र व विचित्र युद्ध करणारे आहेत. ते म्हणतात तेवढ्या कालांत पांडवसेनेचा संहार करतील, यांत

संशय नाहीं. तथापि हे राजा, तुझी चिंता दूर होवो. मी तुला सत्य कथन करितों कीं, वासुदेव माझा साह्यकर्ता असल्यावर मी केवळ एका रथानें सर्व देवांसह स्थावरान्त त्रैलोक्याचा व भूत, भविष्यत् आणि वर्तमान काळांतील सर्व भूतांचा एका निमिषांत नाश करण्यास समर्थ आहें. किराताच्या द्वंद्व-युद्धांत शंकरापासून मला जें घोर पाशुपतास्त्र प्राप्त झालें आहे, तें मजपाशीं उपस्थित आहे. हे राजन्, युगान्तकालीं सर्व प्राण्यांचा संहार करण्याकरितां पशुपति ज्या अस्त्राचा प्रयोग करितो, तें घोर अस्त्र मजपाशीं आहे.

पण हे पुरुषव्याघ्रा, भीष्म, द्रोण, कृप, अश्वत्थामा किंवा सूतपुत्र कर्ण यांतील एकालाहि तें अवगत नाहीं. तथापि या अनस्त्रवेत्यांवर त्या दिव्या-स्त्राचा प्रयोग करून रणांत त्यांचा वध करणें योग्य नव्हे. यास्तव मी सरळ युद्धानेंच शत्रूचा पराजय करीन. हे प्रभो, तुला साह्य करणारे हे सर्व भूपाल दिव्यास्त्रवेत्ते, विद्वान्, युद्धाची इच्छा करणारे व अजिंक्य आहेत. त्या सर्वांनीं वेदग्रहणाच्या शेवटीं भार्यापरिग्रह करून व यज्ञ करून अवभृतस्नान केलेलें आहे. शिखंडी, युयुधान, धृष्टद्युम्न, भीमसेन, नकुल, सहदेव, युधामन्यु, उत्तमौजा, युद्धांत भीष्म-द्रोणांच्या तुल्य असलेले विराट व द्रुपद, महाबाहु शङ्ख, महाबलाढ्य घटोत्कच, त्याचा पुत्र महापराक्रमी अंजनपर्वा, महाबाहु शैनेय, रणकोविद अभिमन्यु आणि पांच बलवान् द्रौपदेय हे पराक्रमी योद्धे समरांत देवांचाहि संहार करतील. (मग कौरवांची काय कथा !)

याशिवाय हे राजा, तूं स्वतःहि त्रैलोक्याचा नाश करण्यास समर्थ आहेस. तुझें तेज इंद्रतुल्य आहे. तूं ज्या पुरुषाकडे क्रोधानें पहाशील, तो तत्काल नाश पावेल, असें मी समजतों. ५. १०. १९४.

अध्याय १९५ वा.

[१ कौरवसेनेचें नगरांतून युद्धार्थ निर्गमन व शिबिरप्रवेश.]

(१) **वैशंपायन**—राजा जनमेजया, त्यानंतर दुसऱ्या दिवशीं प्रभात-कालीं ज्यांना दुर्योधनानें प्रेरणा केली आहे, असे सर्व राजे पांडवांवर चाल करून गेले. त्या आल्हादकारक प्रातःकालीं स्नान करून शुचिर्भूत झालेल्या त्या सर्व भूपालांनीं शुभ्र वस्त्रें परिधान केलीं. पुष्पमाला धारण केल्या. ब्राह्मणांकडून

स्वस्तिवाचन करवून अग्नींत आहुत्या दिल्या. शस्त्रें व धृतराष्ट्राचे ध्वज धारण केले. ते सर्व पार्थिव ब्रह्मवेत्ते, शूर व सदाचरणी होते. संग्रामांत कुशल होते, दुर्योधनाच्या इच्छेप्रमाणें वागणारे ते महाबलाढ्य वीर युद्धांत शत्रूंना जिंकण्याची आकांक्षा करीत होते. ते सर्व एकाग्रमनानें परस्परांवर श्रद्धा ठेवीत होते. भारद्वाजाला पुढें करून ते सर्व आवन्त्य विंद-अनुविंद, केकय व बाल्हिक यांच्यासह निघाले.

अश्वत्थामा, शान्तनव भीष्म, सिंधुपति जयद्रथ, गांधारराजा शकुनि, दाक्षिणात्य, प्रतीच्य, प्राच्य व उदीच्य इत्यादि हे सर्व दिशांचे अधिपति; पर्वतावरील नृपेंद्र, शक, किरात, यवन, शिबि, वसाति हे सर्व महारथ आपापल्या सैन्यासह भीष्माला पुढें करून दुसरें पथक करून निघाले. त्यांच्या मागून सैन्यासह कृतवर्मा, महारथ त्रिगर्त शल, शल्य, भूरिश्रवा, कोसलाधिप, बृहद्रथ व धार्तराष्ट्र हे सर्व एकत्र जमून निघाले. ते सर्व दुर्योधनादि योद्धे सैन्यासह रणभूमीवर जमले असतां महाबलाढ्य धार्तराष्ट्रांनीं यथान्याय त्यांची भेट घेऊन त्यांचा सत्कार केला व ते कवचें धारण करून कुरुक्षेत्राच्या पश्चिम भागीं स्थित झाले.

हे भारता, दुर्योधनानें तेथें एक सुंदर व समृद्ध शिबिर निर्माण करविलें होतें. तें पाहून नगरांतील कुशल लोकांनाहि तें दुसरें हस्तिनापुरच आहे, असा भास झाला. त्या महीपतीनें तशाच प्रकारचीं सहस्रावधि शिबिरें इतर राजांसाठींहि तयार करविलीं. त्या शिबिरांनीं कुरुक्षेत्रांचा पांच योजनें प्रदेश व्यापिला होता. प्रत्येक शिबिरांत अनेक पथकांचा समावेश केलेला असून तेथें उत्तम भक्ष्य-भोज्य पदार्थांची समृद्धि होती. अशा प्रकारच्या त्या सुसंरक्षित शिबिरांत सर्व नृपालांनीं आपापल्या इच्छेप्रमाणें सैन्यासह तळ दिला. दुर्योधनानें ते सर्व नृपति, सैनिक, अश्वादि वाहनें, शिल्पी, सूत, मागध, बंदी, वणिक्, गणिका, दूत आणि प्रेक्षक या सर्वांच्या अन्न-पानादिकांची त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें व्यवस्था करविली होती. ५. १०. १९५.

अध्याय १९६ वा.

[१ पांडवसेनेचें युद्धार्थ निर्गमन. २ युधिष्ठिरानें केलेला सेनेचा विभाग.]

(१) **वैशंपायन**—राजा, त्याचप्रमाणें कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानेंहि धृष्टद्युम्नादि वीरांना युद्धार्थ निघण्याची आज्ञा केली. चेदि, काशि व करूषक या देशांतील

सैन्यांचा अधिपति दृढपराक्रमी, शत्रुनाशक धृष्टकेतु, विराट, द्रुपद, युयुधान, शिखंडी, महाधनुर्धर युधामन्यु व उत्तमौजा या सर्वांस निघण्याविषयीं सूचना दिली, तेव्हां विचित्र कवचें व तेजस्वी कुंडलें धारण केलेले आणि वीरश्रीनें युक्त असलेले ते सर्व वीर घृत घालून प्रज्वलित केलेल्या कुंडांतील देदीप्यमान अग्नी-प्रमाणें किंवा आकाशांतील उज्ज्वल ग्रहांप्रमाणें शोभले.

युधिष्ठिरानें त्या सर्व सज्ज झालेल्या वीरांचा सैनिकांसह यथायोग्य सत्कार करून त्यांना प्रयाणार्थ संमति दिली. अश्व-गजादि वाहनें, शिल्पावर निर्वाह करणारे लोक व सैन्यासह सर्व योद्धयांच्या अन्न-पानादिकांची व उत्तम भक्ष्य-भोज्य पदार्थांची व्यवस्था करण्यास सेवकांना आज्ञा केली.

(२) त्यानंतर अभिमन्यु, बृहन्त राजा व पांच द्रौपदेय यांना धृष्टद्युम्नाच्या नेतृत्वाखालीं पाठवून दिलें. भीम, युयुधान, धनंजय, यांना पृथक् सेनासमूहां-बरोबर पाठवून दिलें. हे राजा, ते वीर अंगावर कवचें चढवीत असतां, त्यांच्या शस्त्रांचा होणारा खणखणाट व ते हृष्ट झालेले योद्धे मोठ्या हर्षानें इतस्ततः धांवत असतां होणारा तुमुल शब्द स्वर्गाला जाऊन पोंचत होता.

सर्वांच्या शेवटीं इतर नृपति, विराट आणि द्रुपद यांच्यासह युधिष्ठिर निघाला. प्रचंड धनुष्यें धारण करणाऱ्या योद्धयांनीं युक्त असलेली ती सेना धृष्टद्युम्नाच्या नेतृत्वाखालीं चालली असतां गंगेच्या प्रवाहाप्रमाणेंच भासली.

हे राजा, पांडवांच्या सेनेचा विभाग कशा प्रकारचा आहे, हें कौरवपक्षाला कळल्यामुळें युधिष्ठिरानें पूर्वीची योजना बदलून पुनः नवीन विभाग केले. महाधनुर्धर अभिमन्यु, द्रौपदेय, नकुल, सहदेव, सर्व प्रभद्रक, दशसहस्र अश्व, दोन सहस्र गज, दशसहस्र पायदळ व पांचशें रथी यांचा पहिला विभाग करून भीमसेनाला त्याचें आधिपत्य दिलें. विराट, जयत्सेन, महारथ युधामन्यु व उत्तमौजा यांचा मध्यम विभाग केला. या विभागांतून महात्मे कृष्णार्जुन संचार करीत होते व योद्धयांना प्रोत्साहन देत होते. त्यामुळें ते वीर वीरश्रीनें प्रहार करण्यास उद्युक्त झाले. त्या विभागांत वीस हजार शूर अश्वसादी, पांच हजार गज असून रथसमुदायांनीं तर सर्व मार्ग व्यापून टाकला होता. धनुष्य, खड्ग व गदा धारण करणारे सहस्रावधि शूर पदाति पूर्वभागीं व पार्श्वभागीं स्थित होते. राजा युधिष्ठिर ज्या विभागांत होता, त्यांत सर्व प्रमुख नृपाल असून त्यांचा विस्तृत सेनासमुद्र दूरवर पसरला होता. त्या सैन्यांत सहस्रावधि गज, दश-सहस्र अश्वसमुदाय, असंख्य रथ व पदाति होते. आपल्या प्रचंड सैन्यासह

चेकितान व चेदींचा प्रणेता धृष्टकेतु याच विभागांत होता. वृष्णिश्रेष्ठ सात्यकि सहस्त्रावधि रथी योद्ध्यांना बरोबर घेऊन सैन्याचें नियमन करीत चालला होता. क्षत्रदेव व ब्रह्मदेव हे दोघे रथस्थ वीर सैन्याच्या पृष्ठभागाचें संरक्षण करीत होते.

सर्वांच्या मागून शकट, व्यापारी, वेश्या, युद्धोपयोगी वाहनें, सैनिकांचे स्त्रीपुत्रादिक, सहस्त्रावधि गज, अश्व, आणि युद्धाला निरुपयोगी असलेले, दुर्बल, पंगु इत्यादि लोक, व द्रव्यकोश, धान्यकोश, इत्यादिकांना वाहून नेणारे गज चालले होते. या सर्व परिवारासह राजा युधिष्ठिर हळुहळू मार्ग आक्रमीत होता. युद्धोत्सुक सौचिति, श्रेणिमान् व सामर्थ्यसंपन्न काश्यपुत्र वसुदान हे धर्मराजालाच अनुसरले.

त्याशिवाय वीस हजार रथ, त्यांचे अनुयायी, घुंगुरमालांनीं अलंकृत केलेले दहा कोटि अश्व; मेघांप्रमाणें विशाल, युद्धदुर्मद, जातिवंत, सुळ्यासारखे दीर्घदंत असलेले व मदोन्मत्त वीस हजार गज आणि सामान्य प्रतीचे सत्तर हजार गज, महात्म्या युधिष्ठिराच्या सैन्यांत होते. ते प्रचंड गज जात असतां त्यांच्या गंडस्थलांतून मदस्त्राव होत होता. त्यामुळें ते वृष्टि करणाऱ्या मेघांप्रमाणें दिसत होते. किंवा ते निर्झरांचा प्रवाह वहात असलेले पर्वतच चालले आहेत कीं काय असा भास होत असे. ते मदोन्मत्त प्रचंड गज युधिष्ठिराच्या मागून चालले होते. राजा, अशा प्रकारच्या बलाढ्य आणि प्रचंड सैन्याच्या साह्यानें कुंतीपुत्र युधिष्ठिरानें सुयोधनाशीं युद्ध केलें. याशिवाय त्या पांडवसैन्यांत सहस्त्रावधि योद्धे पृथक् पृथक् विभाग करून आपापल्या सैन्यासह चालले होते. ते सर्व सैनिक हर्षभरानें शेकडों भेरी, शंख व दुंदुभि यांच्या प्रचंड ध्वनीनें तो प्रदेश निनादित करीत होते. ५. १०. १९६.

(येथें दहावें अम्बोपाख्यान उपपर्व समाप्त झालें.)

येथें पांचवें उद्योगपर्व संपलें.

यापुढें सहावें भीष्मपर्व येईल, त्याचा हा पहिला श्लोक आहे—

जनमेजय उवाच—

कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः ॥
